

श्रीश्रीबृहद्भागवतामृतम
टीकेचा भावानुवाद
मंगलाचरण

नमः ॐ विष्णुपादाय आचार्य-सिंहरूपिणे।
श्रीश्रीमद्भक्ति-प्रज्ञान केशव इति नामिने।।
अतिमर्त्य-चरित्राय स्वाश्रितानांच-पलिने।
जीव-दुःखे सदात्तय श्रीनाम-प्रेम दायिने।।

[4]

[1/1/1]

सर्वप्रथम मी आपल्या परम आराध्य गुरुदेव नित्यलीला-प्रविष्ट ॐविष्णुपाद अष्टोत्तरशतश्री श्रीमद्भक्तिप्रज्ञान केशव गोस्वामी महाराजांच्या श्रीचरणकमलाचे वंदन करतो, ज्यांच्या निर्हेतूक कृपेमुळे, संपूर्ण अयोग्य असतानाही परमपूज्य श्रीलसनातन गोस्वामी यांच्याकडून रचले गेलेल्या 'दिग्दर्शिनी' नावाच्या टीका-ग्रंथाचा भावानुवाद करण्यास प्रवृत्त होत आहे. तदनंतर ग्रंथ रचना~या आणि स्वतःच त्याचे टीकाकार झालेल्या श्रीलसनातन गोस्वामींच्या श्रीचरणावर नतमस्तक होऊन त्यांच्या निरामय कृपेसाठी अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना करतो.

जी भक्ती समस्त पुरुषार्थाची जननी आहे, जी भक्ती निर्विकल्प ब्रह्मसाक्षात्कारापेक्षाही जास्त आनंद देते, ज्या भक्तीच्या कृपेने अशाश्वत विषय-सुखांपासून सहजपणे मुक्ती मिळवता येते, श्रीराधारमणांच्या श्रीचरणाशी जी आश्रयाला आहे, वृंदावनवासीयांप्रमाणे निरतिशय प्रेमाने जी करायची असते, त्या श्रीभक्तिदेवीला शतशः नमस्कार.

ज्यांच्या ब्रह्मरूपाचा (किंवा श्रीचैतन्यचंद्रांचे प्रिय श्रीरूप गोस्वामींचा) आश्रय घेताच माझ्यासारखी तुच्छ व्यक्तीसुद्धा त्या श्रीचैतन्यचंद्रांप्रमाणे भक्ती प्राप्त करू शकते, आपल्याच नामामृताच्या आस्वादात बुडून गेलेल्या त्या श्रीचैतन्यचंद्रांना पुनः-पुन्हा नमस्कार.

या टीकाग्रंथाचे नाव 'दिग्दर्शिनी' आहे, कारण या टीकेत आढळणा~या ग्रंथाच्या अनेक सुंदर अर्थामध्ये 'दिग्दर्शन-न्याया' नुसार फक्त एकच अर्थ प्रकट झाला आहे. म्हणजेच या मूळ ग्रंथातील श्लोकांमध्ये अनेक अर्थ अंतर्भूत असूनही या टीकेमध्ये त्यातुन एकच अंतीम अर्थ दाखवला गेला आहे आणि हा टीकाग्रंथही मूळ ग्रंथ लिहिणा~याकडूनच लिहिला गेला आहे.

या ग्रंथामध्ये धर्म, अर्थ, काम, मोक्षाचा लाभ देणा~या श्रीभगवत भक्तीचे निरूपण केले गेले आहे. या भक्तिद्वारे ब्रह्मानंदापेक्षाही जास्त आनंद मिळतो. त्यासाठी श्रीमान नन्दमहाराजांच्या गोकुळात रहाणा~या गोकुळावासियांप्रमाणेच श्रीगोपीनाथाच्या चरणकमलांच्या आश्रयाने निःसंगपणे व आत्यंतिक प्रेमाने या भक्तीमार्गावरून चालावे लागते.

[5]

[1/1/1]

ज्याचा भक्ती-भाव अशा प्रकारचा असतो, त्याला स्वर्गाच्याही वर असलेल्या श्रीगोलोकात श्रीनन्दकिशोरासह सदैव मुक्त विहार करण्याच्या परम फळाची प्राप्ती होते. या ग्रंथामध्ये वृंदावनातील भक्तिविषयी म्हणजेच भक्त, ध्येय, या दोन्हीचा संबंध आणि कारण या चार भागांचे विवेचन करण्यात आले आहे. या सगळ्या विषयांच्या व्याख्या योग्य स्थानी सांगितल्या जातात.

हा ग्रंथ निर्विघ्नपणे लिहिला जावा यासाठी ग्रंथकार आपल्या परमप्रिय श्रीराधारमणदेवांच्या अलौकिक प्राप्तीच्या वर्णनाद्वारे त्यांच्या प्रसादाकरीता म्हणजेच अनुग्रहाकरीता प्रार्थनेच्या रूपात 'जयति' सारख्या पदांनी आरंभ करत आहेत. या ठिकाणी 'जयति' या शब्दाचा अर्थ असा आहे की 'जो संपूर्णपणे महान श्रेष्ठेला प्राप्त झाला आहे'. 'उत्कर्ष' शब्दाचा अर्थही येथे त्या शब्दाच्या सीमेतच घेतला गेला आहे. तसंच जो आपल्या अद्वितीय रूप, गुण, लिला यांचे माधुर्य दाखवत सा~यांचे चित्त मोहून घेणा~या आपल्या चरणकमलांवर, दीन-पतित लोकांना सहजपणे प्रेमभक्ति देऊन, आपल्या सर्व अवतारांमध्ये ज्या अवतारात महान श्रेष्ठेची परिशीमा गाठली आहे, असा कोणी अवर्णनिय पुरुष जिंकून घेतो. 'असा कोणी अवर्णनिय पुरुष' म्हणण्याचं कारण की त्याच्या कृपेचे आणि रूप-गुणांच्या माधुर्याचे कोणालाही व कधीही वर्णन करता येणे शक्य नाही. त्यानंतर 'विविध' अशी निरनिराळी विशेषणे सांगितली गेली आहेत. जो रूप-गुण आदिंशी संबंधीत विविध प्रकारच्या माधुर्याचा सागरच आहे. म्हणजेच समुद्र जसा अथांग, स्थिर, अमर्याद व अपरिमित पाण्याचा साठा आहे, तसाच श्रीनन्दकिशोरही अथांग, स्थिर, अमर्याद व अपरिमित माधुर्याचा साठा आहे. येथे रूप-माधुर्याचे वर्णन करण्यासाठी 'किशोर' वगैरे म्हंटले आहे. त्यांचे रूप सदैव किशोर-अवस्थेतच असते. बाल्य, तारुण्य अशा कुठल्याही अवस्थेत असतानाही त्यांचे कांती किशोरावस्थेप्रमाणेच असते. ते सदैव कालातीत असतात. काळाचा त्यांच्यावर कुठलाही परिणाम होत नाही.

त्यांचं रूप सदैव किशोरावस्थेप्रमाणेच रहातं. तसंच श्रीमद्भागवतातही श्रीकपिलदेव म्हणतात - "श्रीभगवान सदैव किशोररूपातच रहातात आणि भक्तांवर कृपा करण्यासाठी आतूर असतात".

[6]

[1/1/1]

जर मनात शंका असेल की, असे सदैव किशोररूपात रहाणारे भगवान श्रीकृष्णचंद्र स्वर्गाच्याही वर असणा~या श्रीगोलोकात विहार करतात म्हणून ते अप्राप्य असल्याने त्यांच्या भक्तीचा महिमा-वर्णन रूपातील प्रसाद म्हणजेच त्यांचे कृपाही अतिशय दुर्मिळ आहे. मग त्या कृपेकरिता प्रयत्न करणे व्यर्थच नाही का ? तर या प्रकारच्या प्रश्नाचिच अपेक्षा करून त्या प्रश्नाच्या उत्तरापोटी, त्यांच्या गुणांच्या माधुर्याचं वर्णन करताना आरंभी त्यांच्या परम-उदारतेचं वर्णन- 'निज' या पदाद्वारे करत आहोत. निज म्हणजेच आपल्या श्रीचरणांवर प्रेमदान

करण्यासाठी त्यांनी श्रीगोलोकातून भूलोकावरील श्रीमथुरा येथे अवतार घेतला आहे, म्हणून त्यांचि कृपा सहज प्राप्त झाली आहे. कंसासारख्या राक्षसाचा संहार करून पृथ्वीवरील भार कमी करणे हा या अवताराचा उद्देश असला तरी तो दुय्यम आहे. आपल्या प्रेमाचा लाभ भक्तांना देणे हेच महत्वाचे व प्रमुख कारण आहे. श्रीमद्भागवताच्या पहिल्या भागात श्रीकृतीदेवीच्या प्रार्थनेत असे वर्णन आहे- "हे श्रीकृष्ण! आपण परमहंस शुद्ध-आत्मा मुनिगणांकरिता भक्तियोगाचा मार्ग दाखवण्यासाठीच अवतीर्ण झालेले आहात, मग आम्ही स्त्रीजातीत जन्म घेतलेल्यांनी आपल्याला कसे जाणावे?" श्रील श्रीधरस्वामीपादांनीही या प्रकारचि व्याख्या केली आहे-"हे कृष्ण! आपण आपल्या गुणांनी आत्माराम लोकांना मोहित करून त्यांना आपल्या भक्तियोगात आणण्यासाठीच अवतीर्ण झालेला आहात". म्हणून सर्वात प्रथम 'निजपादाब्ज-प्रेमदानावतीर्ण' विशेषणानंतर प्रेम-दानाचे साधनस्वरूप 'विविध मधुरिमाब्धि' इत्यादी विशेषणांचा उल्लेख झालेला आहे. पुन्हा महत्वाचे लक्षण दाखवण्यासाठी 'गत' इत्यादी पदांद्वारे लीलेच्या माधुर्याचे वर्णन केले आहे. गोपींवर म्हणजेच श्रीवृंदावनातील नारीसमुदायावर जे शाश्वत प्रेम करतात, ते त्या गोपींचे प्राणनाथ आहेत, सर्वोत्तम दहामंत्रवराच्या अर्थाने हेच सूचित होते. या विषयावर सर्वप्रथम श्रीगोलोक माहात्म्य उपाख्यानाच्या सुरुवातीला दशाक्षर महामंत्रवराचा अर्थ विश्लेषण करताना गोपी-प्रेमाचा महान महिमा सांगितला जाईल. ते गोपी-प्रेम कसे आहे? ते गोपी-प्रेम म्हणजे प्रेमाच्या अत्युच्च अवस्थेची सर्वोच्च सीमा आहे.

[7]

[1/1/1]

'निजपादाब्ज प्रेमदानावतीर्ण' या विशेषणाद्वारे ते गोपींविषयीची सामान्य लोकांवरही कृपा करून तशाच प्रकारे प्रेमाचा वर्षाव करतात, हे लक्षात येतं. परवर्ती 'प्रेम गोपीषु नियम' या वाक्यातून इथे त्यांच्या गोपींवरील प्रेमाचा महिमा दिसून येतो. प्रेमी भक्त हाच भगवानांच्या प्रेमाचा विषय असला, तरीही श्रीभगवानांवर जो ज्या प्रमाणात प्रेम करतो, त्याच प्रमाणात श्रीभगवानही त्याच्यावर प्रेम करतात. गोपी श्रीभगवानांच्या शाश्वत प्रेमिका आहेत, म्हणून नित्यसिद्ध निरुपाधिक भगवत्प्रेमाचा विषय असल्या कारणाने त्यांचं महात्म्य स्वयंसिद्ध आहे. इथे 'नित्य' शब्दाच्या वापराने समजते की श्रीभगवानांकडून श्रीगोपी, कुठल्याही प्रकारे व कधीही अणुमात्रही दूर्लक्षित होत नाहीत. हा विषय श्रीगोलोक महात्म्यामध्ये श्रीनारदांच्या कथनात स्पष्टपणे येतो.

जर विचार केला की, असे गोपीप्रेम मन आणी बुद्धिच्या पलिकडचे आहे, मग त्या विषयाचि महती कशी समजून घेता येईल? खरं आहे. हे गोपीप्रेम ऋषी-मुनिंच्यादेखील विचारा पलिकडचे आहे, पण श्रीराधारमणदेवांच्या विशेष अवताराच्या प्रभावाने ते सहजतेने प्रकट झालेले आहे, म्हणजेच श्रीकृष्णांच्या श्रीचैतन्यरूपाने हे गोपीप्रेम सर्वांना अनुभवायला मिळते. जरी श्रीचैतन्यरूप हे स्वतःच श्रीकृष्ण आहेत, तरीही ते विशेषतः प्रेमभक्तीचा मार्ग दाखवण्यासाठीच अवतरले आहेत, म्हणून त्यांच्या अवताराबरोबरच तो गोपीभावही सहजतेने प्रकट झालेला आहे. याद्वारे त्यांच्या कृपेने इतरांनाही ते गोपीप्रेम प्राप्त होते, असं दिसून येतं. यानुसार सतत उद्यत श्रीकृष्ण-विषयक-प्रेमाने गोपीविषयक-श्रीकृष्णप्रेमाचंही आकलन होतं. म्हणजेच भगवान श्रीकृष्णानेच श्रीचैतन्यरूपात गोपीभावात विभावित होऊन गोपीप्रेमाचा स्वतः आस्वाद घेऊन जगात प्रसार केला आहे. या प्रकारे दीन-पतित व्यक्तींचे एकमेव बंधू श्रीचैतन्यदेवांच्या कृपा-महात्म्याच्या प्रभावाने आधुनिक दीन-पतित सारे जण त्या गोपींबद्दल भगवानांना जे प्रेम आहे त्याचा साक्षात अनुभव घ्यायला सक्षम झाले आहेत. या प्रकारे गोपींचा महान महिमा सिद्ध होऊन त्यांच्या प्रिय श्रीभगवानांचेही श्रेष्ठत्व सिद्ध होते. यामधूनच या ग्रंथात सांगण्याचा विषय ठरवण्यात आला आहे.

[8]

[1/1/1]

यानंतर भगवत्कृपेला पात्र कोण याचा विचार करताना गोपींचा महिमा सांगत असतानाच सपरिकर श्रीभगवानांचे प्रेम विषद केले जाईल. (प्रयाग क्षेत्रापासून द्वारकेपर्यंत भ्रमण करताना श्रीनारदांनी ज्या-ज्या महात्म्यांबरोबर संभाषण केले, त्या सर्वांचे श्रीभगवानांच्या कृपेने सारे प्रियच झालेले आहे, यामधूनही गोपींचे परम महात्म्य सहज सिद्ध झाले आहे.) या विचाराला अनुसरून हेच 'दिग्दर्शन' शब्दाचे सार आहे. या प्रकारे श्रीकृष्णचैतन्यदेवांच्या कृपेचा अनुभव आलेल्या वरील गोपीप्रेमापासून सुरू केल्या जाणा-या वर्णनात ना कुठली शंका आहे, ना कुठला संदेह. म्हणून हा ग्रंथ सर्व श्रेष्ठ वैष्णवांना श्रद्धेने ऐकण्यायोग्य आहे.

श्रीदिग्दर्शिनी प्रकाशिका वृत्ति- या श्लोकात ग्रंथकाराने चार विषयांचे वर्णन केले आहे-(१) हा ग्रंथ वाचण्यास योग्य व्यक्ती (अधिकारी), (२) अभिधेय म्हणजेच साधन, (३) संबंध, आणि (४) प्रयोजन किंवा उद्देश.

(१) अधिकारी- जे लोक श्रीराधारमणांच्या श्रीचरणकमलांचे मधु-सेवन करण्यास उत्सुक आहेत, फक्त तेच या ग्रंथाचे पठण करण्यायोग्य आहेत.

(२) अभिधेय- वृंदावनातील गोप-गोपींना श्रीकृष्णाच्या चरणांचे दास बनण्याची जी लालसा आहे, तशाच प्रकारच्या भक्तिसाठी पाठपुरावा करणे हेच अभिधेय अथवा साधन आहे. याकरिता केवळ रागानुगाभक्ति हाच एक मार्ग आहे; वैधीभक्तीच्या मार्गाने वरील उद्देश सफल होणे शक्य नाही. अशा दुर्मिळ गोष्टीची प्रबळ लालसा असल्याशिवाय वृंदावनातील गोप-गोपींच्या प्रमाणे दास्य प्राप्त करता येणार नाही. या अलौकिक ग्रंथाचं श्रद्धापूर्वक पठन करण्याने तशी लालसा निर्माण होऊ शकते तसंच त्या वेळी तशाच प्रकारच्या साधनांमध्ये रूचिही उत्पन्न होईल.

(३) संबंध- या ग्रंथाचा, श्रीकृष्ण आणि त्यांच्या लीला परिकरांचे माधुर्य सांगणा-या लीला-चरित्राशी, वाच्य-वाचक संबंध आहे.

(४) प्रयोजन- श्रीराधारमणांच्या श्रीयुगलचरणांच्या प्रेममयी सेवेची वरील प्रकारची प्राप्ती हेच प्रयोजन किंवा उद्देश.

[9]

[1/1/1-2]

या श्लोकामध्ये एक अतिशय गूढ भाव लपलेला आहे. तो असा की जर करुणावरुणालय श्रीकृष्णांनी, श्रीराधेचा भाव व कांति धारण करून श्रीगौरांग महाप्रभुंच्या रूपाने या पृथ्वीतलावर अवतार घेऊन, ब्रह्मादीकांकरिता सुद्धा दुर्लभ अशा उच्च प्रकाशमान स्वभक्तीरसाचे दान केले नसते, तर या पृथ्वीवरील जीवांना ते प्रेम सदैव अप्राप्य राहिले असते. याचे कारण

असे की श्रीराधेचा भाव व कांति धारण केलेले श्रीकृष्ण (म्हणजेच श्रीगौरांग महाप्रभु) सोडून ईतर कोणीही त्या प्रेमाचे दान करू शकत नाही. यात अजूनही एक गुढ रहस्य असे आहे की, श्रीचैतन्य महाप्रभुंचे विशेष कृपा प्राप्त झालेले, श्रीचैतन्य-मनोभीष्ट-स्थापक श्रीरूपगोस्वामींच्या मुक्त कृपाप्रसादानेही हे अप्राप्य गोपीप्रेम सहज प्राप्त होऊ शकते. म्हणून वरील गोपीप्रेम आत्मसात करण्यासाठी श्रीगौरांगसुंदर आणि त्याचे कृपापात्र श्रीरूपगोस्वामी यांचासारख्या परिकरांना शरण जाण्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही. || १ ||

श्रीराधिकाप्रभृतयो नित्तरां जयन्ति
गोप्यो नितान्तभगवत् प्रियताप्रसिद्धाः !
यासां हरौ परमसहृदमाधुरीणां
निर्वक्तुमीषदपि जातु न कोपि शक्तः || २ ||

श्लोकानुवाद- ज्या वृंदावनातील गोपी श्रीभगवानांच्या अत्यंत प्रियतम म्हणून प्रसिद्ध आहेत, त्यांच्या श्रीहरीबद्दल असणाऱ्या आत्यंतिक मधुर भावाचे किंचितसुद्धा वर्णन, कोणीही व कधीही करू शकलेले नाही; त्या श्रीराधिकादी श्रीकृष्णांच्या सदैव प्रसिद्ध असलेल्या प्रेयसींना सर्व प्रकारची श्रेष्ठता लाभलेली आहे.

दिग्दर्शिनी टीका- श्रीभगवन्महाप्रसादप्राप्तिस्तु तदीवप्रियतमजनानां प्रसादादेव भवतीति तेषामुक्तप्रकारकमेव परमोत्कर्षमाह-श्रीराधिकेति। गोपीषु सर्वास्वपि श्रीराधिका श्रेष्ठतमा; अतएव तदादित्वमुक्तम्। नितरामिति, भगवतः कदाचित् किंचित् प्रत्युपेक्षादिकं लोकदृष्ट्या प्रतीयेतापि, अतः सर्वत्र सर्वदा सर्वदृष्ट्या तस्य परमोत्कर्षो न सिध्येत। असांच तत्रास्ति, किंतु सर्वदैव सर्वत्रैव सर्वैरेव परमोत्कर्षो न सिध्येत। असांच तत्रास्ति, किंतु सर्वदैव सर्वत्रैव सर्वैरेव परमोत्कर्षो न भूयत इत्यर्थः। तदुक्तं श्रीभगवतैव ताः प्रति श्रीदशमे (श्रीमद्भा १०/३२/२२) - 'न पारयेहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः।

[10]

[1/1/2]

या माभजन् दुर्जरगोहृमृड्खलाः संवृश्य तद्वः प्रतियातु साधुना।।' इतिः यतः नितान्ता अतिगाढा परमकाष्ठां प्राप्ता या भगवतः प्रियता प्रेमास्पदत्वं तया प्रसिद्धा। प्रसिद्धत्वाच्च नात्र प्रमाणमनुसन्धयमित्यर्थः। तथापि भक्त्यानन्दभरेण तत्रैव हेतं निर्दिशति-वासामिति, हरौ परममनोहरे श्रीकृष्णे यत् परमं सौहृदं प्रेम तस्य माधुरीणां मध्ये ईषन्मनागपि जातु कदाचित् स हरिरपि निर्वक्तुं निरूपवितुं न शक्तो भवति, अन्यस्य तत्र का कथा इत्यर्थः। एवं भगवतस्तासां चान्योन्यं नित्यप्रेमविशेषो दर्शितः।। २।।

भावानुवाद- श्रीभगवानांच्या महाप्रसाद अर्थात कृपेची प्राप्ति त्यांच्या प्रियतम भक्तांच्या प्रसादाने म्हणजेच कृपेनेच प्राप्त होते. म्हणून त्यांच्या प्रियतम भक्तांनाही त्यांच्याच प्रमाणे श्रेष्ठता प्राप्त झालेली आहे. हाच विचार 'श्रीराधिका' आदी श्लोकांच्या माध्यमातून समजाऊन देत आहोत. श्रीकृष्णाच्या सर्व भक्तांमध्ये गोपीच श्रेष्ठ आहेत तसंच सर्व गोपींमध्ये श्रीराधिकाजी श्रेष्ठतम आहेत. म्हणूनच श्रीराधिकाजींच्या नावाचा सर्वप्रथम उल्लेख केलेला आहे. 'नितरां' शब्दाच्या वापराचा उद्देश असा आहे कि भक्त हेच भगवानांना प्रिय आहेत, पण लोकांच्या दृष्टीने कधीतरी भक्ताबद्दल भगवानांचे जरासे दुर्लक्ष दिसून आल्याने सदैव सर्वत्र सर्वांच्याच दृष्टीतून त्यांची (भक्तांची) श्रेष्ठता सिद्ध होत नाही, पण गोपींच्या बाबतीत तसे नाही. म्हणजेच श्रीभगवानांकडून गोपी कधीही आणि कोणत्याच प्रकारे दुर्लक्षित होत नाहीत, म्हणून सदैव सर्वत्र सर्व प्रकारच्या लोकांना गोपींचे श्रेष्ठताच आढळून येते. गोपींबद्दल असणाऱ्या प्रेमाचे वर्णनही श्रीभगवानांनी स्वतः आपल्या वाणीने केले आहे-"हे वृंदावनवासी सुंदरींनो! संसाराच्या पोलादी साखळ्या तोडून माझे गुणगान करीत, ज्या प्रेमाने माझ्याशी तुम्ही एकरूप झालेल्या आहात, त्या प्रेमाचे ऋण, देवतांएवढे आयुष्य मला लाभले तरी मी फेडू शकणार नाही. म्हणून तुमच्या या मंगलमय कार्यासाठीच हे आयुष्य खर्च व्हावे. म्हणजेच मी तुमच्या प्रेमाचा ऋणी आहे." अशा प्रकारे अनेक ठिकाणी गोपींच्या प्रेमाची महति गायली गेली आहे, कारण गोपी भगवंतांच्या निरतिशय गाढ प्रेमाचा आधार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. 'प्रसिद्ध' म्हणण्याचा उद्देश हाच की जो प्रसिद्ध आहे, त्याच्या विषयी ईतर काही पुरावे शोधण्याची गरज नसते,

[11]

[1/1/2]

तसेच भक्तांच्या आनंदासाठी 'यासां' आदी पदांतून तेच दर्शवत आहेत. श्रीहरि म्हणजेच परम मनोहर श्रीकृष्णाच्या आत्यंतिक प्रेमात जे हृदयापासून डुंबत आहेत, त्यांच्या या प्रेममाधुर्याचे अंशमात्रही वर्णन कोणीही, अगदी स्वतः श्रीहरिदेखील करण्यास असमर्थ आहे, त्या श्रीराधिकादी सर्व गोपी श्रेष्ठत्वाला पोहोचल्या आहेत. अशा प्रकारे श्रीभगवान आणि गोपींचे जे शाश्वत प्रेम आहे तेच दाखवलं गेलं आहे. || २ ||

श्रीदिग्दर्शिनी प्रकाशिका वृत्ति- जे लोक ब्रजेंद्रनंदन श्रीकृष्णाचे गुणगान करतात, पण त्यांचा अंतस्थ हृदयातील शक्ती, श्रीराधाजींचे गुणगान करत नाहीत, त्यांचे गुणगान निरर्थक आहे. म्हणून, तसं गुणगान श्रीकृष्णाच्या कोमल शरीराला काट्यांप्रमाणे बोचतं-"कृष्णाश्रयः स न ब्रजरमानुगः स्वहृदि सप्तशल्यानि मे।" जे लोक श्रीगोविंदाची पुजा-अर्चा करतात, पण त्यांच्या भक्तांची पूजा करत नाहीत, ते पाखंडी लोक भगवानांच्या कृपेपासून वंचितच रहातात. जशी सूर्याची अनुभूति प्रकाश आणि उष्णता हे दोन्ही असल्याशिवाय येत नाही, त्याच प्रकारे श्रीराधिकेशिवाय फक्त माधवाची सेवा व्यर्थ आहे. म्हणून भागवतोत्तम श्रीउद्धवजींनी देखील श्रीवृंदावनातील रमणींचे चरण वंदिले आहेत-"वंदे नंदव्रज-स्त्रीणां पादरेणुमभीक्षणशः।" येथे 'स्त्रीणां' अनेकवचन पद असूनही 'पादरेणुं' पदाच्या एकवचन असण्याचं गुढ रहस्य हे आहे की, इथे श्रीमती राधिकाजींचाच तो एक पदरेणु श्रीउद्धवजींना प्रिय आहे.

भगवत्कृपेने किंवा भक्तकृपेनेच रागानुगा भक्ति प्राप्त होते. यातही एक गुढ रहस्य हे आहे की भक्ति-भगवत्कृपेप्रमाणेच भक्तकृपेच्याही पाठीमागून चालते. म्हणून नित्यपरिकरांच्या भावाशिवाय भक्तीचा रागानुगभाव सिद्ध होत नाही. याकरिता गोपींची भक्ती केल्याशिवाय, कठोर तपश्चर्या करूनही श्रीवृंदावनातील रासलीलेत साधक प्रवेश करू शकत नाही. याच्या उलट श्रुतीमध्ये आणि दंडकारण्यातील ऋषींनी

गोपींची भावावस्था जाणण्यासाठी रागानुगा भजन-पूजन केल्याने तृप्त होऊन त्यांनी गोपींचे स्वरूप व त्यांचा भाव आत्मसात केला आहे .

म्हणून रागानुगा भक्तीची साधना करणाऱ्यांसाठी नित्यपरिकर श्रीमती राधिका, श्रीललिता, श्रीविशाखा इत्यादी वृंदावनातील रमणी व त्यांचे जोडीदार

[12]

[1/1/2-3]

श्रीस्वरूप, श्रीरूप, श्रीसनातन, श्रीरघुनाथ दास आदि ब्रजवासियांच्या बरोबरच भजन-पूजन करणे हे श्रेयस्कर आहे, एकट्याने केलेले भजन हे अनर्थकारी असते. || २ ||

स्वदयितनिजभावं यो विभाव्य स्वभावान्
सुमधुरमवतीर्णो भक्तरूपेन लोभात् |
जयति कनकधामा कृष्णचैतन्यनामा
हरिरिह यत्तिवेशः श्रीशचीसूतुरेषः || ३ ||

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णाने जेव्हा हा विचार केला की भक्तांवरती माझं जे प्रेम आहे, त्यापेक्षाही जास्त सुमधुर आहे भक्तांचं माझ्यावरचं प्रेम, तेव्हा ते त्या भक्त-प्रेमाचा आस्वाद घेण्याच्या लोभाने गौडदेशातील श्रीनवद्वीपधामामध्ये अवतीर्ण झाले; असे सुवर्ण-कांतियुक्त यतिवेशधारी श्रीकृष्णचैतन्य नावाचे श्रीगौरहरि श्रेष्ठतम आहेत .

दिग्दर्शिनी टीका- ननु कथं तर्हि तद्दर्शयितुमुपक्रम्यत इत्युक्तरीत्यैव पुनराशङ्क्य, तत्र च पूर्वोक्तमेवोत्तरमभिप्रेत्य निखिलदीनहीनजनैकोद्धारकस निजनाम-संकीर्तनप्राय-भक्तिरसविस्तारकस्य श्रीभगवत्प्रियतमावतारस्य परममहापुरोः श्रीचैतन्यदेवस्य प्रसादप्राप्तये तस्य परमोत्कर्षमाह-स्वदयितेति | स्वस्य हरेर्भावं निजभक्तजनेषु यः प्रेमा, तस्मात् सकाशात् स्वदयितानां निजभक्तानां भावं स्वस्मिन् असाधारणप्रेमाणं सुमधुरं परमोत्कृष्टं विभाव्यालोच्य तादृशभावे लोभाद्धेतोः यो भक्तरूपेण प्रियसेवकस्वरूपेणावतीर्णः, इह भूलोके, गौडे नवद्वीपेः स शचीसूनुर्हरिर्जयति | कथम्भूतः? कनकवद्धाम कान्तिर्वस्य सः, गौरांगसुंदर इत्यर्थः | एष इति साक्षादनुभूततां तदानीं तस्य वर्तमानतां च बोधयति | एवं पुरा यत् स्वयं हरिर्निर्वक्तुं न शशाक, अधुना भक्तरूपावतारेस्मिन् स्वानामनुभवपदमपि प्रापयामासेत्यस्वावतारस्य महानुत्कर्षः सिद्धः | किंच- 'निरुपेक्षं मुनिं शांतं निर्वैरं समदर्शनम् | अनुब्रजाम्यहं नित्यं पूवेवेत्यडिग्ररेणुभिः || (श्री सुद्धा १४/१६) इत्यादिवचनैः स्वस्मादपि स्वभक्तानामुत्कर्षं श्रीभगवान् स्वयं सर्वत्र यत् प्रतिपादयति, तच्च व्यक्तीभूतम् | तथा पूर्वश्लोकवृत्तितिरामित्यस्याप्युक्तोऽर्थः सुसंगतः | पक्षे च, भक्तः स्वप्रियभृत्यो यो रूपः कर्णाटदेशविख्यातविप्रकुलाचार्य-श्रीजगद्गुरुवंशजात-श्रीकुमारात्मजो गौडदेशीय-श्रीरूपनामा वैष्णववरस्तेन सहेत्यर्थः | ततश्च प्रसंगसामर्थ्याद् यतिवेश इत्यादि-विशेषणवशाद्धक्तरूप अवावतीर्ण इति बोद्धव्यम् | यतः संन्यासि-वरवेशधारिणः श्रीशचीनन्दनस्य स्वभक्तिरसविस्तारणार्थं भक्तवत् स्वयमेव क्रियमाणं नामसंकीर्तनवन्दनादिं भक्तां प्रथयत्येव परम-दुर्लभतरभगवतप्रेमभक्तेः कली सर्वत्र विस्तारणादिकञ्च भगवदवतारतामिति दिक् |

[13]

[1/1/3]

तदुक्तं श्रीसार्वाभौमभट्टाचार्यपादैः- 'कालान्नष्टं भक्तियोगं निजं यः प्रादुष्कर्तुं कृष्णचैतन्यनामा | आविर्भुतस्तस्य पादारविन्दे गाढं गाढं लीयतां चित्तभृंगः इति || ३ ||

भावानुवाद- जर असा प्रश्न पडला की त्या गोपीप्रेमाच्या माधुर्याचे जरासेही वर्णन करणे कोणालाच कधी शक्य नाही, हे माहीत असूनही ते वर्णन करण्यास तुम्ही का प्रवृत्त झाला ? याचे स्पष्टीकरण असे की या विषयीचे उत्तर पहील्यांदाच (पहिल्या श्लोकाच्या टीकेमध्ये) दिले गेले असले, तरीही त्या उत्तराचा ईच्छित अर्थ स्पष्ट व्हावा म्हणून सांगत आहोत-समस्त दीन-पतित लोकांचे उद्धारकर्ते, आपल्या नामसंकीर्तनाच्या माध्यमातून भक्तिरसाचा प्रसार करणारे श्रीभगवत् प्रियतमावतार महागुरु श्रीकृष्णचैतन्यदेवांच्या कृपेचा लाभ घेण्यासाठी त्यांच्या श्रेष्ठतेचे वर्णन 'स्वदयित' आदि पदांमधून करत आहोत. 'निजभाव'-श्रीहरिचा आपल्या भक्तांबद्दल जो भाव आहे, तोच भाव म्हणजे प्रेमभाव, मधुर आणि सर्वात उत्कृष्ट आहे. श्रीहरिचे भक्तांबद्दलचे जे प्रेम आहे आणि त्या प्रेमापेक्षाही श्रीहरींवरती भक्तांचं जे प्रेम आहे, ते विशेष माधुर्य असणारं आणि उच्च दर्जाचे आहे. असं विशेषण करून त्या भक्तांच्या प्रेमभावाच्या लोभाने श्रीहरिंनी भक्तांच्या रुपात किंवा प्रिय सेवकाच्या रुपात अवतार घेतला आहे. कुठे घेतला आहे हा अवतार ? या पृथ्वीवरील गौडान्दळामध्ये श्रीनवद्वीपात हा अवतार घेतलेला आहे. तिथेच श्रीशचीनन्दन हरि श्रेष्ठ बनून राहिलेले आहेत. ते श्रीहरि कसे आहेत? सुवर्णासम कांती असलेले म्हणजेच गौरांगसुंदर आहेत.

मूळ श्लोकाच्या 'श्रीशचीसूतुरेषः' पदात 'एषः' शब्द वापरण्याचे कारण म्हणजे ते श्रीशचीनन्दनांचा ग्रंथकाराने प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेला होता आणि ग्रंथ रचनेच्या वेळी ते अस्तित्वात होते-असंच समजता येईल. त्यापूर्वी (द्वापार युगाच्या शेवटी) स्वतः श्रीहरिसुद्धा ज्या गोपीप्रेमाच्या माधुर्याचे वर्णन करू शकले नाहीत, त्या गोपीप्रेमाचा अनुभव ते भक्तांच्या रुपात नामसंकीर्तन करून घेत आहेत. यामुळे या श्रीकृष्णचैतन्य अवताराचे श्रेष्ठत्वच सिद्ध होते. श्रीभगवानांनीच स्वतः आपल्या वाणीने सुद्धा सांगितले आहे-'मी भक्तांच्या चरणधुळीने सारे ब्रह्मांड पवित्र करेन, कारण भक्तांचि चरणधूळ घेतल्याशिवाय भक्ति होत नाही, आणि भक्तीशिवाय माझी गोडीही अनुभवता येत नाही.

[14]

[1/1/3]

मीच असा नियम बनवला आहे. म्हणून मी सुद्धा माझ्या भक्तांप्रमाणेच (भक्तांच्या चरणधुळीतून मिळालेल्या) भक्तीतून आपल्या परिपूर्ण

माधुर्यरसात् मग्न होऊन जाईन-असा विचार करुन मी निष्किंचन तसंच माझ्या रूप-गुणांचे मनन करणा~या, शांत म्हणजेच वैरभावरहीत-समदर्शी भक्तांप्रमाणेच बनून रहातो. " या वाक्याने श्रीभगवान आपल्यापेक्षा आपले भक्त कसे श्रेष्ठ आहेत हेच सांगत आहेत. तात्पर्य म्हणजे "माझ्यावर माझे भक्त जे निरामय प्रेम करतात, त्या प्रेमाची मी परतफेड करू शकत नाही-या दोषातून मी मुक्त होईन आणि पवित्र होईन, असा विचार करुन भक्तांच्या मागे जाऊन त्यांची चरणधूळ घ्यावी. " श्रीकृष्णावतारात अशी फक्त ईच्छा झाली होती, पण श्रीगौरांगसुंदरांच्या रूपात ती अभिलाषा प्रत्यक्षात आली आणि त्यामुळे दाखऊन दिले गेले की भक्त ज्या प्रकारे भगवानांची भक्ति करतात, त्याच प्रकारे भगवानही भक्तांची भक्ति करतात. म्हणून मागील श्लोकात 'नितरां' शब्दाचा प्रयोग सुसंगतच आहे.

आता पक्षांतरात अर्थ करतो, म्हणजेच मूळ श्लोकात 'भक्तरूपेण' पदाचा अर्थ आहे-जो श्रीरूप नामक निजप्रिय भक्ताबरोबर म्हणजे कर्नाटक देशातील प्रसिद्ध विप्रकुलाचार्य श्रीजगदगुरूवंशजात श्रीकुमार नामक महात्म्याचा पुत्र, गौडदेशीय वैष्णवप्रवर श्रीरूपामध्ये अवतीर्ण झाले आहेत. ईथे प्रसंगवशतः 'यतिवेश' विशेषण वापरलेले आहे, तरी त्यांनी भक्तिरूपातच अवतार घेतला आहे, यतिरूपात नाही तसंच फक्त वेश यतिचा आहे-असं समजून घेतलं पाहिजे. याचं कारण असं की सन्यासीप्रवर-वेशधारी श्रीशचीनंदन गौरहरिनीच आपल्या भक्तिरसाच्या प्रसाराकरिता भक्तांप्रमाणे स्वतः नामसंकीर्तन-वंदन वगैरे केलेले आहे, म्हणून त्यांचि भक्ती प्रसिद्ध आहे. विशेषतः श्रीशचीनंदनांनी कलियुगात सर्वत्र अति-दुर्लभ भगवत प्रेमभक्तिचा प्रसार केला आहे, याच कारणाने त्यांचं भगवानांचा अवतार असणं स्पष्ट होतं. त्याविषयी सार्वभौम भट्टाचार्य म्हणतात-"काळाच्या प्रभाव पडून आपल्या भक्तीयोगाचे जे विस्मरण झाले आहे, त्या भक्तीयोगाच्या संसर्गात पुन्हा एकदा लोकांना आणण्याकरिता श्रीकृष्णचैतन्य नाव घेऊन ज्यांनी अवतार घेतला आहे, त्या श्रीचरणकमलांवर माझा चित्तरूपी भ्रमर अतिव श्रद्धेने झुकु दे"

[15]

[1/1/3-4]

जयति मथुरादेवी श्रेष्ठा पुरीषु मनोरमा
परमदयिता कंसारातेर्जनिस्थितिरजिता
दूरितहरणान्मुक्तेर्भक्तेरपि प्रतिपादना-
जगति महिता तत्तत्क्रीडाकथावास्तु विदूरतः ॥४॥

श्लोकानुवाद- जी समस्त नगरांमध्ये श्रेष्ठ आहे आणि सर्व मनोकामना पूर्ण करून सर्वांची मने जिंकून घेतल्याने जिला मनोरमा म्हंटले जाते; कंसाचा वध करणा~या श्रीकृष्णाच्या बाकी सर्व मनाला मोहून टाकणा~या लीला तर राहोच, केवळ त्यांच्या जन्म आणि निवासाने सुशोभित झाल्यामुळे, जी सर्वांच्या पापांचा नाश करते तसेच मुक्ती व भक्ती मिळऊन देते म्हणून सा~या जगामध्ये पुजनीय आहे, ती श्रीकृष्णाची परमदयिता श्रीमथुरादेवी सर्वश्रेष्ठ आहे.

दिग्दर्शिनी टीका- सर्वेष्टसिद्धिकारि-तादृग्भक्तिप्राप्तिस्तु-भगवतः श्रीकृष्णस्य परमप्रेमास्पदत्वान्निरंतर-क्रीडाविशेषमंडितत्वाच्च भगवत्वां श्रीमथुरायामेव संपद्दत इत्याशयेन तस्याः प्रसादलब्धये तन्माहात्म्यं स्तौति-जयतीति। देवी परमेश्वरी, सर्वदा द्योतमाना वा, नित्यभगवत्सान्निध्येन कालभवाद्यभावात्। अतएव पुरीषु सर्वास्वेव मध्ये श्रेष्ठा उत्कृष्टा; यतो मनोरमा विचित्रशोभाभरणे परमासुंदरी+ यद्वा, सर्वेषामेव सर्वाभीष्टपूर्णन मनोरमवतीति तथा सा। तदुक्तं पद्यपुराणे- 'त्रिवर्गदा कामिनां या मुमुक्षुणाज्ज मोक्षदा। भक्तीच्छोर्भक्तिदा कस्तां मथुरां नाश्रवेदबुधः ॥' इति। अतएव कंसारातेः श्रीकृष्णस्व भगवतः परमवल्लभा। कंसारसतेरिति-कंसवधेन प्रायो मथुरावासिनामार्त्तिभयनाशनात् परमदविततालक्षणं दर्शयति। अतएव कंसारातेरेव जनिराविर्भावः स्थितिश्च नित्यनिवासः;- 'मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितोहरिः।' (श्रीमद्भा १०/१/२८) इत्याद्युक्तेः, ताभ्यां रंजिता शोभिता, अतएव दुरितानां हरणाद्विनाशनात् तथा मुक्तेर्भक्तेरपि प्रतिपादनात् प्रदानादपि जगति महिता पूजिता सर्वैः। कंसारातेरेव तासां तासामनिर्वाच्यानां सुप्रसिद्धानां वा रासादिक्रीडानां कथा तु विदूरतः अतिदूरेऽस्तु, ताभिर्यदस्या महितत्वं तद्वार्त्ता केन निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः। दुरितहरणादी पुराणानां वचनानिः तत्र वाराहस्य- 'अन्यत्र यत् कृतं पापं तीर्थमासाद्य नश्यति। तीर्थे तु यत् कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥ मथुरायां कृतं पापं मथुरायां विनश्यति। एषा पुरी महापुण्या यत्र पापं न तिष्ठति ॥ इति, तथा-

[16]

[1/1/4]

'ज्ञानतोऽ जानतो वापि यत् पापं समुपार्जितम्। सुकृतं दुष्कृतं वापि मथुरायां प्रणश्यति ॥ इति, स्कान्दस्य- 'काश्यदिपुर्यो यदि नाम सन्ति, तासान्तु मध्ये मथुरैव धन्या। या जन्ममौज्जीव्रतमृत्युदाहैर्नृणां चतुर्द्धा विदधति मोक्षम् ॥' इति, पाद्यस्य च- 'अन्येषु पुण्यक्षेत्रेषु मुक्तिरेव महाफलम्। मुक्तैः प्रार्थ्या हरेर्भक्तिर्मथुरायां हि लभ्यते ॥' इत्यादीनि ॥४॥

भावानुवाद- सर्व सिद्धिंचे दान करणा~या त्या प्रेमभक्तीचि प्राप्ती भगवान श्रीकृष्णांच्या सतत चालणा~या लीलांनी भरून गेलेल्या, महान प्रेमाचा आधार असणा~या त्या भगवती श्रीमथुरामंडलामध्येच होते. म्हणून त्या मथुरादेवीची कृपा प्राप्त करण्यासाठीच 'जयति' अशा पदांतून त्या नगरीचं महात्म्य वर्णन करीत आहोत. श्रीमथुरादेवीचे श्रेष्ठत्व यातून दिसून येत आहे. 'देवी' शब्दाचा अर्थ असा की ज्या सदैव द्योतमाना म्हणजेच प्रकाशमान असतात. किंवा भगवानांचे क्रीडास्थान असल्याने त्यांना 'परमेश्वरी' असेही म्हंटले जाते, कारण भगवान मथुरामंडलात सदैव लीला करतात, म्हणून त्यांचा सहवास सदैव लाभल्याने त्या मथुरापुरीत काळाची भीती वगैरे नसण्याचे सूचित होत आहे (म्हणूनच त्या परमेश्वरी आहेत). म्हणूनच त्या काशी वगैरे सप्तनगरींच्या मध्ये किंवा वरती, खाली आणि मध्यवर्ती देवतांच्या सर्व नगरांपेक्षा उत्कृष्ट आहेत. त्यांना मनोरमाही म्हंटले गेले आहे म्हणजे सर्वांच्या मनोकामना पूर्ण करत असल्याने श्रीमथुरा सर्वमनोरमा आहेत. या संबंधी पद्मपुराणात सांगितले आहे-"श्रीमथुरा संसारी लोकांना धर्म, अर्थ, काम हे तिन्ही पुरुषार्थ प्राप्त करून देते, मोक्षाचि ईच्छा असणा~यास मोक्ष आणि भक्तीची ईच्छा असणा~यास भक्ती मिळऊन देते. म्हणून कोणता बुद्धिमान माणूस असा आहे की जो या श्रीमथुरानगरीच्या आश्रयाला येणार नाही?" श्रीमथुरापुरी कंसवध करणा~या कृष्णाची परमप्रिय सखी आहे.

[17]

[1/1/4-5]

कंसारि श्रीकृष्णाच्या वर्णनापलिकडच्या रासलीलांची गोष्ट तर दूरच, त्यांचं माधुर्य कोण वर्णन करू शकेल?; पण श्रीमथुरा तर फक्त पापनाशादि महिम्यामुळेच जगात अत्यंत प्रशंसनीय ठरलेली आहे. पापहरण आदि विषयांसंबंधी बराहपुराणात सांगितलेले आहे- "इतर ठिकाणी पाप केले असता तीर्थक्षेत्री गेल्यासच ते नष्ट होते, पण तीर्थक्षेत्री जाऊन पाप केल्यास ते वज्रलेपाप्रमाणे अटळ बनून जाते. पण मथुरा क्षेत्री पाप केले असता ते पाप फक्त मथुरेतच नष्ट होते. म्हणजेच कुठलीही भली बुरी कर्मे असोत, ती मथुरेतच नष्ट होतात. याचं कारण म्हणजे ज्ञान वा अज्ञानातून जे पाप-पुण्य निर्माण होते ते, मथुरानगरी संधिनीशक्तीचे विलासस्थळ असल्याने, तिथे टिकून रहात नाही. " स्कंधपुराणात सांगितलं गेलं आहे- "जरी या पृथ्वीवर काशी सारख्या अनेक नगरी आहेत, तरी सर्वांमध्ये श्रीमथुराच श्रेष्ठ आहे, कारण तिथे जन्म, उपनयन-संस्कार, मृत्यु व अग्निसंस्कार यापैकी कुठलाही एक संस्कार घडला तरी त्यामुळे मोक्षप्राप्ती होते. " पद्यपुराणात सांगितले आहे- "ईतर पुण्य-क्षेत्री वास्तव्य केले असता मुक्ती मिळते, परंतु या मथुरेशी कुठल्याही प्रकारे संबंध आला तरी मुक्तीपेक्षाही महान अशा हरिभक्तीचा लाभ होतो" ||४||

जयति जयति वृंदारण्यमेतन्मुरारे:

प्रियतममतिसाधुस्वान्तवैकुंठवासात्।

रमयति स असदा गाः पालयन् यत्र गोपीः

स्वरितमधुरवेणुर्वर्द्धयन् प्रेम रासे।।५।।

श्लोकानुवाद- साधुंचे हृदयकमळ किंवा श्रीवैकुंठापेक्षाही अधिक प्रिय असे श्रीमुरारींचे जे वसतीस्थान आहे, ज्या ठिकाणी ते स्वतः प्रत्येक गाईचा प्रतिपाळ करतात, सदैव मधुर-मधुर मुरलीवादन करत रासलीलांद्वारे सर्व गोप-गोपींमध्ये प्रेमाची बरसात करतात, ते वृंदावन सर्वश्रेष्ठ आहे. सर्वश्रेष्ठ आहे.

[18]

[1/1/5]

दिग्दर्शनी टीका- श्रीमथुरावाज्जास्वां श्रीव्रजभूमिरेव श्रीभगवतोऽसाधारणमधुरमधुरविहारपरंपरास्पदं, तस्यामपि 'वृंदावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च। वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीतिः राममाधवोर्नृप॥ इति श्रीदशमस्कंधोक्तः (१०/११/३६), तत्स्थानत्रयमेव तस्य परमप्रियतममिति तत्प्रसादप्राप्तवे तेषां परमोत्कर्षं वर्णयन्नादी श्रीवृंदावनस्याहजयतीति। परमोत्कर्षभरापेक्षया, तत एव हर्षातिशयेन वीप्सा। एतदिति ग्रंथकारस्य तदानीं तत्रैव वासं बोधयति। अतिप्रियतममित्यन्वयः। अथवा, अतिसाधवः अत्यंतभगवद्भक्तिपरायणा जनास्तेषां स्वांते चेत्ते वैकुंठे च यो वासस्तस्मादपि। यद्वा,, तत्तद्रूपादावासादपि परमप्रियं, सदा प्राकट्येन विचित्रमधुरस्वरविहारामुत्तलहरीविस्तारणात्; तत्र तत्र च तदसंभवात्। अतः कदाचित्तत्र तत्राच्छत्रोऽपि भवेत्, न त्वत्र। अतएवोक्तं- 'नित्यं सन्निहितो हरिः' (श्रीमद्भा.१०/१/२८) इत्यादि। तथा- 'पुण्या वत व्रजभूवो यदयं नृलिङ्ग-गुहः पुराणपुरुषो वनचित्रमाल्यः। गाः पालयन् सहबलं कृणवंश्च वेणुं विक्रीडयाज्जति गिरित्ररमञ्चिताङ्गः॥' (श्रीमद्भा.१०/४४/१३) इत्यादौ अज्जतीति वर्तमानं निर्द्देशादिवत्। तदेवाह-रमयति रसवरविस्तारणेन सुखवति। रासे रासक्रीडाविषये; यद्वा रासे निमित्ते स्वस्मिन् प्रेम वर्द्धयन्। स्वरितोवादितः; यद्वा, स्वरितः विचित्रस्वरं प्रापितो मधुरो जगच्चित्तकर्षको वेणुवेन तथाभूतः सन्। यदि च वर्द्धयति हेतौ सत्तु, ततश्च गोपालनस्य तद्धारकवेणुवादानादिना गोपीरमणस्यपि विविधवैदग्ध्यादिना रासे प्रेमवर्द्धनमेव मुख्यं प्रयोजनम् इत्युहाम्। प्रेमरसविशेषविस्तारनार्थमेवावतीर्णत्वात्। गोपालनं गोपीरमणादिकज्ज तदौपकरणमिति दिक्।।५।।

भावानुवाद- श्रीमथुरेमध्येही श्रीव्रजभूमि हेच श्रीभगवानांच्या अलौकिक मधुर लीलांचे स्थान आहे तसंच व्रजभूमितही श्रीवृंदावन, गोवर्धन, यमुनापुलिन हेच त्यांच्या लीलांकरीता प्रसिद्ध आहेत. जसं "श्रीरामकृष्ण श्रीवृंदावन, गोवर्धन आणि यमुनापुलिन पाहून अतिशय आनंदीत झाले." (श्रीमद्भा.१०/११/३६). म्हणून ही तिन्ही ठिकाणे श्रीभगवानांना अतिशय प्रिय आहेत. याकरीता त्यांच्या कृपाप्रसादासाठी प्रथम 'जयति जयति' अशा पदांद्वारे श्रीवृंदावनाची श्रेष्ठता सांगत आहोत. हे श्रीवृंदावन सर्वश्रेष्ठ आहे. अत्यंत प्रसन्न झाल्याने दोन वेळा 'जयति' म्हणत आहोत. 'एतत्' शब्दाच्या वापराने हे दिसून येते की ग्रंथरचनेच्या वेळी ग्रंथकार श्रीवृंदावनातच रहात होते. भगवानांच्या भक्तीशी जोडलेल्या साधुंच्या निर्मळ चित्तापेक्षाही तसेच वैकुंठापेक्षाही श्रीभगवान श्रीवृंदावनाला अतिशय प्रिय अशा निवास स्थानाच्या रूपात पहातात.

[19]

[1/1/5]

किंवा साधुंचे निर्मळ चित्त किंवा वैकुंठापेक्षाही श्रीवृंदावन हेच श्रीकृष्णांचे अतिशय प्रिय वसतिस्थान आहे. याचं कारण म्हणजे याच श्रीवृंदावनामध्ये सदैव श्रीभगवानांच्या अनेक स्वच्छंद मधुर लीलांना उधाण येते. तसा स्वच्छंद विहार करणे वैकुंठात वा इतरत्र कुठेही शक्य नाही. म्हणूनच श्रीवैकुंठात श्रीभगवान कधी कधीच निवास करतात पण श्रीवृंदावनात मात्र सदैव असतात. श्रीमद्भागवतात सांगितलं गेलं आहे- "श्रीवृंदावनात श्रीहरि सदैव रहातात म्हणून व्रजभूमि सर्वाधिक पुण्यवति आहे. कारण श्रीशिव आणि लक्ष्मी देखील ज्यांच्या चरणांशी शरण येतात, ते पुराण पुरुष श्रीकृष्ण, मनुष्याप्रमाणे चिन्ह तसंच वैजयंती माळ धारण करून, मुरली वाजवत-वाजवत श्रीबलरामांबरोबर गाईंचे राखण करण्याकरीता इथे विहार करतात." या श्लोकात वर्तमानकाळ सूचवणारे 'अज्जति' क्रियापद ज्या प्रकारे श्रीकृष्णांच्या लीलांचि शाश्र्वतता दाखवत आहे, त्याच प्रकारे मूळ श्लोकातही वर्तमानकाळसूचक 'रमयति' क्रियापद वापरले आहे. या प्रकारे श्रीमुरारी ज्या स्थानावर म्हणजेच वृंदावनात, गाई राखता-राखता रासलीला-विषयात प्रेम पसरवण्यासाठी मुरली वाजऊन श्रीराधिका व सा-या गोपींना आनंदीत करतात. किंवा रासलीला-विषयात स्वतःच गोपींना प्रेमरसात न्हाऊ घालण्यासाठी मधुर मुरली-वादक होऊन सदैव सर्व प्रकारे गाईंचा प्रतिपाळ करतात. श्रीकृष्णांचि मुरली जास्त करून गोपालन आणि विविध चातुर्यविलासी-गोपींना रमवणा-या-कामांमध्ये वापरली जाते, पण प्रेमभाव वर्द्धिंगत करणे हाच तिचा प्रमुख उद्देश आहे-असं समजायला हवं. म्हणून श्रीकृष्ण वृंदावनात जगाचं मन मोहून टाकणारे मुरली-वादन करीत-करीत गोपींच्या हृदयात श्रृंगार रसाचा वर्षाव करतात. प्रेमाचा वर्षाव करण्यासाठीच श्रीकृष्णांनी अवतार

घेतला आहे, म्हणून गाईचा प्रतिपाळ व गोपींबरोबरच्या रासलीला हे त्या प्रेमाचे फक्त साधन आहे-असं समजलं पाहिजे. ||५||

[20]

[1/1/6]

जयति तरणिपुत्री धर्मराजस्वसा या
कलयति मथुरायाः सख्यमत्येति गङ्गाम्+
मुरहरदयिता तत्पादपद्मप्रसूतं
वहति च मकरंद नीरपूरच्छलेन || ६ ||

श्लोकानुवाद- जी श्रीमथुरेची सखी असल्याने श्रीगंगेच्या महिम्याचेही उल्लंघन करीत आहे, जी जलप्रवाहाच्या मिषाने श्रीकृष्णाच्या चरणकमलातून वहाणारा मकरंद वाहून नेत आहे, ती मुरहरदयिता (श्रीकृष्ण-प्रिया) सूर्यपुत्री, धर्मराजाची बहिण श्रीयमुना सर्वश्रेष्ठ आहे.

दिग्दर्शिनी टीका- तथैव श्रीवृंदावनालङ्कारभूतायाः श्रीयमुनाया आह-जयतीति। तरणेः सूर्यस्य पुत्रीति जगत्प्रकाशकत्वादिकं धर्मराजस्य यमस्य स्वसेति धर्मपालकत्वादिकं चोक्तम्। परमतीर्थत्वं सर्वार्थप्रदत्वञ्चाह-येति। मथुरायाः सख्यं सखीत्वं कलयति भजते। मथुरामंडले सुंदरगतिलीलया बहुधा प्रवहणात् अतएव गंगामतिक्रामति, ततोऽपि अधिकमाहात्म्यवत्वात्। तदुक्तं श्रीवराहेण- 'गंगा शतगुणा प्रोक्ता माथुरे मम मंडले। यमुना विश्रुता देवि नात्र कार्या विचारणा।। तस्याः शतगुणा प्रोक्ता यत्र केशी निपातितः। केश्याः शतगुणा प्रोक्ता यत्र विश्रमिता हरिः।।' इति। कुतः? मुरहरस्य श्रीकृष्णस्य दयिता, गोकुले मधुपुत्र्यां द्वारकायामपि विचित्रविहारास्पदत्वात्। किंच, तस्य मुरहरस्य पादपद्माभ्यां प्रसूतं जातं मकरंद तद्भक्तिरूपं मधुररसविशेषं नीरपूरस्य जलप्रवाहस्य छलेन या वहति। यथाकथञ्चिदाश्रवणेन सद्योऽशेषतापहरणात् परमाप्यायनाच्चेति दिक्।।६।।

भावानुवाद- आता 'जयति' सारख्या पदांनी श्रीवृंदावनाचा अलंकार असलेल्या श्रीयमुनाजींचि महती सांगतो आहोत. तरणिपुत्री श्रीयमुनाजी सर्वश्रेष्ठ आहे. 'तरणिपुत्री' म्हणण्याचा उद्देश हा की तरणि (सूर्य) जसा जगाला प्रकाश देणारा, तशीच श्रीयमुनाजीही जगातील जीवांना अज्ञानरूपी अंधःकारातून काढून भक्तिरूपी प्रकाशात आणण्याच्या कार्यामुळे सर्वधर्मांना प्रकाशीत करणारी आहे. 'धर्मराजस्वसा' (यमराजाची बहिण) या विशेषणाचा उद्देश हा की श्रीयमुनाजी सर्व प्रकारच्या धर्मांचे पालन करणारी आहे. म्हणजेच जगातील सगळ्या धार्मिक व्यक्तींचा प्रतिपाळ करणारी आहे. ही श्रीयमुनाजी परमतीर्थ म्हणून प्रसिद्ध आहे, कारण

[21]

[1/16-7]

सर्व अर्थ देणारी (पाचव्या पुरुषार्थापर्यंत) म्हणून ती मथुरेची सखी आहे आणि मथुरा भागात सुंदर गतीने म्हणजेच अनेक प्रकारच्या लीलाद्वारे प्रवाहीत होऊन गंगेपेक्षाही अधिक महिमावान झालेली आहे. या प्रकारे श्रीयमुनाजीचे महात्म्य श्रीगंगेच्या महात्म्यापेक्षा वाढलेले आहे, म्हणून श्रीयमुनेची उच्च महती सहज सिद्ध होते. या विषयी श्रीवराहपुराणात सांगितले गेले आहे (पृथ्वीदेवीबद्दल श्रीवराहदेवांचे कथन) - "हे देवी! माझ्या मथुरा भागात वास्तव्य असलेली यमुनाजी, गंगेपेक्षाही शतपट अधिक सुप्रसिद्ध आहे, याबाबत काही संशय नको तसंच ज्या ठिकाणी केशी नामक दैत्याचा वध केला गेला, ते स्थान गंगेपेक्षाही शतपटीने अधिक फलदायी आहे आणि या केशीघाटाहूनही विश्रामघाटाचे महात्म्य शतपटीने अधिक आहे." असं का ? श्रीकृष्णाची प्रिया असल्याने गोकुळ, मथुरा व द्वारकेमध्ये विचित्र विहार करणारीच्या रूपात ही यमुनाजी जलप्रवाहाच्या मिषाने श्रीकृष्णाच्या चरणकमलातून उत्पन्न होणारा मकरंद वाहून नेत आहे. म्हणजेच श्रीकृष्णाच्या भक्तीचा मधुर रस वाहून नेत आहे. म्हणून या यमुनाजींच्या पाण्याचा कुठल्याही प्रकारे किंचितही स्पर्श होताच तत्क्षणी सा~या पापांच्या तापाचा नाश होतो.

गोवर्धनो जयति शैलकुलाधिराजो
यो गोपिकाभिरुदितो हरिदासवर्यः।
कृष्णेन शक्रमखभंगकृतार्चितो यः
ससाहमस्य करपद्मतलेऽप्यवात्सीत्।।७।।

श्लोकानुवाद- गोपी ज्यांना 'हरिदासवर्य' नावाने हाक मारतात, इंद्राच्या यज्ञाचा विध्वंस करणाऱ्या श्रीकृष्णाने ज्यांची पूजा-अर्चा केली होती, जे सुमेरू सारख्या पर्वतांचा राजा आहेत आणि ज्यांना सलग एक आठवडा श्रीकृष्णाच्या कमळाप्रमाणे असणाऱ्या हातावर रहाण्याचं सौभाग्य प्राप्त झालेलं आहे, ते श्रीगिरिराज-गोवर्धन सर्वश्रेष्ठ आहेत.

दिग्दर्शिनी टीका- तथैव श्रीगोवर्धनस्याप्याह-गोवर्धनेति। शैलकुलस्य पर्वतवर्गस्याधिराज इति हिमालय-सुमेरू-प्रभृतिभ्योऽपि महिमोक्तः; तमेव दर्शयति-यि इति। हरिदासेषु श्रीकृष्णसेवकेषु मध्ये वर्यः श्रेष्ठ इति य उदित उक्तः,

[22]

[1/1/7]

सप्रेमविधिवसेवया श्रीकृष्णस्य प्रीत्युत्पादनात्। तथा च श्रीदशमस्कंधे (श्रीमद्भ. १०/२१/१८), - 'हंतायमद्रिबला हरिदासवर्यो, यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः। मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत्, पानीयसूयवसकंदरकंदमूलैः।।' इति। अतः शक्रमखस्य बद्धं लोपं करोतीति तथा, तेन श्रीकृष्णेन यो गोवर्धनोऽर्चितः। प्रत्यब्दक्रियमाणेन्द्रमखत्याजनेन तदद्रवैः श्रीनंदादिद्वारा तत्पूजापर्वत्तनात्, स्वयमपि प्रदक्षिणीकरणादिना सम्मनितत्वात्। तत्तद्विशेषश्च श्रीदशमस्कंधादौ तत्तत्प्रसङ्गोऽनुसंधेयः। अनेन सुरेश्वरादपि माहात्म्यमुक्तम्।

असाधारणमाहात्म्यमाह, -ससेति। अस्य श्रीकृष्णस्य। अपिशब्दः पूर्वोक्तसमुच्चये। यद्वा किमन्यद्वक्तव्यं, करपद्मतेऽवात्सीत् अवसदपीति।।७।।

भावानुवाद- आता या 'गोवर्धन' सारख्या श्लोकातून श्रीगोवर्धनांच्या श्रेष्ठत्वाचे वर्णन करत आहोत. श्रीगोवर्धन शैलकुलाधिराज (पर्वतराज) हिमालय, सुमेरु अशा पर्वतांहूनही अधिक महिमाशाली आहेत. याचे कारण म्हणजे हे श्रीकृष्णाच्या सेवकांमध्ये श्रेष्ठ आहेत आणि सदैव मोठ्या प्रेमाने आपल्या प्रभूंची सेवा करून त्यांचे प्रेम मिळवतात. दशम-स्कंधात सांगितलेले आहे (श्रीगोपींनी म्हंटले आहे) -"हे गोवर्धन पर्वत श्रीकृष्णांच्या सर्व दासांमध्ये श्रेष्ठ आहेत, कारण श्रीरामकृष्णांच्या नुसत्या दर्शनानेच हे आनंदाने तृप्त होऊन पिण्यास पाणी, कंदमुळे, आरामासाठी कंदरा आणि गाईसाठी सुंदर गवत इत्यादि द्वारे गाईच्या कळपासह उत्तम प्रकारे श्रीरामकृष्णांची पूजा करतात." अधिक का बोलावे, इंद्रयज्ञाचा भंग करणारे श्रीकृष्णदेखील यांची पूजा करतात. म्हणजेच हे हरिदासवर्य आहेत, असं सांगून स्वतः श्रीकृष्ण इंद्रयज्ञ भंग करून त्यांची पूजा करण्याच्या विधीचा सुतोवाच करतात. स्वतः श्रीकृष्णांनी प्रदक्षिणा वगैरे द्वारे यांना सन्मानित केले आहे आणि प्रत्येक वर्षी केल्या जाणाऱ्या इंद्रपूजेच्या जागी श्रीकृष्णांनी श्रीनंदादी ब्रजवासीयांकडून त्यांची पूजा करवली आहे. याचा विशेष वृत्तांत श्रीमद्भागवत दशम-स्कंधात आढळून येतो. यामधून देवाधीराज इंद्रापेक्षाही अधिक श्रीगोवर्धनाची महती सिद्ध होते. आता 'सप्त' सारख्या पदांतून श्रीगोवर्धनाचे असामान्य महात्म्य सांगत आहोत. ज्यांनी श्रीकृष्णाच्या करकमलांवर सात दिवस वस्ती केली, यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ महात्म्य आणखी कोणते असणार, म्हणजेच कोणतेच असू शकत नाही.।।७।।

[23]

[1/1/8]

जयति जयति कृष्णप्रेमभक्तिर्वदङ्घ्रि-
निखिल निगमतत्त्वं गूढमाज्ञाय मुक्तिः।
भजति शरणकामा वैष्णवैस्त्यज्यमाना
जप-यजन-तपस्या-न्यासनिष्ठां विहाय।।८।।

श्लोकानुवाद- जी मुक्ति वैष्णवांकडून त्याज्य असूनही निखिलनिगम तत्त्वांचे चांगल्या प्रकारे विवेचन करत जप, यजन (यज्ञ), तप आणि संन्यास, या चारी आश्रमधर्मांच्या निष्ठा त्यागून श्रीकृष्ण-प्रेमभक्तिच्या चरणकमलांवर शरण जाण्याच्या ईच्छेने (फक्त या एकाच ईच्छेने) त्या चरणकमलांचा आश्रय घेत, ती श्रीकृष्णप्रेमभक्ती श्रेष्ठ आहे. श्रेष्ठ आहे.।।८।।

दिग्दर्शिनी टीका- इदानी सच्चिदानंदरूपायाः श्रीकृष्णभक्तेरेव सत्प्रसादाय तदुत्कर्षं वर्णयति-जयतीति। श्रीकृष्णे प्रेम्णा प्रेमयुक्ता वा भक्तिः। यदङ्घ्रिं यदीयचरणारविंदमेकं यदेकदेशं कञ्चिदित्यर्थः, मुक्तिर्भजति आश्रयते। श्रवणकीर्तनादि-भक्तिप्रकारमध्ये सकृदयतकिञ्चिदाश्रवणेनैव मुक्तिः स्यात्रान्येन केनापीत्यर्थः। किं कृत्वा? गूढं रहस्यं निखिलानां निगमानां वेदशास्त्राणां तत्त्वं सारमाज्ञाय सम्यग्विचारेण निर्णयि जप-यजन-तपस्या-न्यासानां क्रमेण चतराश्रमधर्मिणां निष्ठां पराकाष्ठां तेषु चोत्तमां स्थितिं विहाय विशेषणं हित्वा; परमनिष्ठया कृतेष्वपि तेषु मुक्तिर्नैव भवेदित्यर्थः। यद्यप्येवं श्रीकृष्णभक्ता एव मुक्ता भवन्तीत्यायातं, तथापि ते तामतितुच्छत्वात्त्राद्रियंत इत्याह-वैष्णवैरिति, श्रीविष्णुदेवताकं: यथाकथञ्चिद्-गृहीतविष्णुदीक्षाकरपीत्यर्थः। त्वज्यमाना स्वयं दासीदुपस्थिताप्युपेक्ष्यमाणाः त्यज्यमानेति वर्तमाननिर्देशान पूर्वमधुना पाश्चादपीति कालत्रयं संगृहाते। तर्हि किमर्थं भक्त्यङ्घ्रिं भजते, तदाह-शरणकामेति। अनन्यगतिकत्वे नाश्रयमात्रमिच्छति; अन्यथा अशरणत्वात्प्रत्येदेवेत्यर्थः। अयं भावः-यथाकथञ्चित् श्रीकृष्णमाश्रयतामेव दासीव स्वश्रितमूढकामिनां निमित्तं कटाक्षेण कदाचिदीक्ष्यमाणा दूरे तिष्ठति-विविध-सिद्धय इव। अन्यैश्च प्रार्थ्यमानापि न प्राप्यते, जपादिना दुल्लभत्वादिति। अतस्तैः शास्त्र-तत्त्वमपि न ज्ञायत इत्यायातमिति दिक्।।८।।

भावानुवाद- आता 'जयति जयति' सारख्या पदांमधून सच्चिदानंदरूपी श्रीकृष्णप्रेमभक्तिचा प्रसाद मिळवण्याकरता त्याचे श्रेष्ठत्व सांगितले जात आहे. श्रीकृष्णप्रेमभक्ति सर्वश्रेष्ठ ठरत आहे-सर्वश्रेष्ठ ठरलेली आहे. श्रीकृष्णाबद्दल जे प्रेम वा भक्ति आहे, त्यालाच 'श्रीकृष्णप्रेमभक्ति' म्हणतो. मुक्ति ज्यांच्या श्रीचरणकमलांवर एकाच दृष्टीकोनातून भजन करते,

[24]

[1/1/8]

म्हणजेच श्रवण-कीर्तनादी अशा कुठल्याही प्रकारच्या नवधा भक्तिप्रकारातील कुठल्याही एका प्रकाराचा जरासाही आश्रय घेतल्यानेच मुक्ति मिळून जाते. जर म्हणाल की मुक्तिने चारही आश्रमांच्या धर्मनिष्ठा म्हणजेच जप, यज्ञ, तपश्चर्या आणि संन्यास सोडून प्रेम-भक्तिच्या चरणकमलांना कशा प्रकारे भजले? याचे उत्तर म्हणून सांगतो- निखिल निगमाच्या गूढ तत्त्वांचा व्यवस्थित विचार करून म्हणजेच सर्व वेदांचे सार उपनिषद आदिंची तत्त्वे विचारात घेऊन वरील चारही आश्रमांच्या धर्मनिष्ठा योग्य प्रकारे असलात आणूनदेखील त्यापासून मुक्ति प्राप्त करता येत नाही, असे समजून त्या निष्ठांचा त्याग केला.

जरी वैष्णव समुदाय स्वभावाने मुक्त असला तरी ते मुक्तिला अगदी तुच्छ समजून तिचा आदर ठेवत नाहीत. येथे 'वैष्णव' म्हणजे ज्याने कधीतरी विष्णुमंत्र-दीक्षा घेतली आहे अशी व्यक्ती असं समजू. 'वैष्णवांसाठी मुक्ति टाकाऊ आहे' म्हणजे असं समजा की मुक्ति स्वतः दासीप्रमाणे उपस्थित असतानाही वैष्णव तिची उपेक्षा करतात. वर्तमान काळासाठी सूचक 'त्यज्यमाना' क्रिया विशेषणाने हे दिसून येतं की, मुक्ति सहज उपलब्ध असतानाही वैष्णवांकरिता ती त्याज्य आहे. म्हणून भूत, वर्तमान व भविष्य या तिन्ही काळांकरिता हे सांगितलं गेलं आहे. जर म्हणाल की मग मुक्ति, भक्तिच्या श्रीचरणकमलांना का भजते? तर शरणागत होण्याचा ईच्छेने, अनन्य गतिस्वरूपाचा आश्रय घेण्यासाठी. नाहीतर (म्हणजेच शरणागत न होता) विनाश म्हणजेच भक्तिचा आश्रय न घेतल्यास मुक्तिपदही नष्ट होते. तात्पर्य हेच आहे की अजाणताही कोणी श्रीकृष्णाच्या आश्रयाला आले तरी मुक्ति त्या व्यक्तीची दासी बनून तिच्याजवळ येते. परंतु अज्ञ कामी व्यक्तिये मुक्तिकरीता प्राण अर्पण केले तरी मुक्ती तिकडे हुंकुनही पहात नाही. भक्तिला सोडून जे मुक्तिच्या ईच्छेने फक्त जप, यज्ञ, तप आणि संन्यास यांना अवलंबतात, ते कधीही मुक्ति मिळऊ शकत नाहीत. म्हणून त्यांच्याकरिता मुक्तिला दुर्लभ म्हंटले गेले आहे; पण अज्ञ व्यक्ती शास्त्राचे हे गूढ रहस्य समजू शकत नाहीत.

[25]

[1/1/1]

जयति जयति नामानंदरूपं मुरारे-
विरमितनिजधर्मध्यानपूजादियत्नम् ।
कथमपि सकृदात्तं मुक्तिदं प्राणिनां यत्
परमममृतमेकं जीवनं भूषणं मे ॥९॥

श्लोकानुवाद- जे वर्णाश्रमधर्म, ध्यान आणी पूजेपासून सोडवणुक करणारे आहेत म्हणजेच जे वर्णाश्रमधर्माचे अनुष्ठान, ध्यान-धारणा करणाऱ्यांचा निश्चय तसंच पूजा-पाठ करणाऱ्यांची पूजेची उपकरणे अशा सर्व दुःखांचे निवारण करतात; जे कुठल्याही प्रकारे फक्त एकदा जरी गृहीत झाल्यास प्राणीमात्राला मुक्ति मिळऊन देतात, जे माझे (ग्रंथकाराचे) एकमेव अत्युच्च अमृतस्वरूप-जीवनस्वरूप-भूषणस्वरूप आहेत, त्या आनंदमय श्रीहरिनामाचा सर्व प्रकारे जयजयकार असो, जयजयकार असो ॥९॥

दिग्दर्शिनी टीका- तत्रापि परमोत्कृष्टं श्रीभगवन्नामसेवनमिति तत्प्रसादाय तदुत्कर्षं वर्णयति-जयतीति । आनंद रूपवति प्रकाशवतीति । यद्वा, आनंदस्वरूपम्; अथवा आनंदयतीत्वानंदं च तदरूपञ्चेति आनंदरूपं मुरारेनाम जयति जयति । सर्वतः परमोत्कर्षविशेषालोचनेनात्वस्तादरे वीप्सा । उत्कर्षविशेषमेव दर्शयतिविरमितेति । निजधर्मा वर्णाश्रमाचारास्तेषु तद्गतां तत्तदनुष्ठानेन यददुःखं, तदनादरेण भक्तिमाश्रितानामपि यददुःखं, आदिशब्देन श्रवणादिष्वपि वक्तृपेक्षादिना यददुःखं स्यात्, विरमितं निराकृतं तत्तदयेन तत्, नाम-संकीर्तनमात्रेणैव तत्तत्फलसिद्धेः । तथा च तृतीयस्कंधे (श्रीमद्भा. ३/३३/७) - 'तेपुस्तपस्ते जुहुवुः ससुरार्या ब्रह्मनुर्चुनाम गृणंति ये ते ।' इति । श्रीविष्णुपुराणे च, - 'ध्यायनकृतेयजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्जुन । यदाप्रोति तादाप्रोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥' इति । ननु त्रिवर्गः सिध्यतु नाम, मुक्तिस्तवधिकारिणामेव स्यात्, तत्रापि खलु नामैव श्रद्धाभक्तिभ्यां सततं संकीर्तयतामेव इत्याशङ्कयाह-कथमपीति । ये केचित् प्राणिनस्तेषां सर्वेषामपि मुक्तिदं, तत्रापि कथमपि केनापि प्रकारेण नामाभासादिना, दंभलोभदिना, क्षुत्पतनश्रमभ्रमणादिना हास्यादिनापि वा आत्तमुच्चरितम् । तथा चोक्तं श्रीषष्ठस्कंधे (श्रीमद्भा. ६/३/२४) - 'एतावताल-मघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् । विक्रुथ्य पुत्रमघवान् वयदेवजामिलोऽपि, नारायणेति प्रियमाण ईवाय मुक्तिम् ॥' इति, प्रभासपुराणे च - 'मधुरमधुरमेतमंडलं मडलानां सकलनिगमवल्लीसत्फलं चितस्वरूपम् । सकृदपि परिगीतं श्रद्धया हेलवा वा, भृगुवर नरमात्रं तारयेत् कृष्णनाम ॥' इति; यद्वा गृहीतं केनापीन्द्रियेणेत्यर्थः, तत्र च सकृदपि । तथा च श्रीषष्ठस्कंधे

[26]

[1/1/9]

चित्रकेतुकृत-श्रीशेषभगवतस्तुतौ- 'सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना स जहाति बंधम् । इति । तत्रांतकरणैस्तस्य ग्रहणं नामाक्षरादिचिंतनरूपं, बाह्येन्द्रियैश्च यथायथमूहाम् । तत्र वाकश्रोताभ्यां ग्रहणं स्पष्टमेव, चक्षुषा च कुत्रापि केनचिल्लिखितस्य नामाक्षरस्य दर्शनरूपम्, त्वचा ग्रहणं मुद्रादिनां वक्षःस्थलादौ नामाङ्गेन तथा पत्राद्यङ्गनामस्पर्शनेन च, हस्तेन ग्रहणं नामाङ्गमुद्राधारणमिति दिक् । मम तु तत्तत् सर्वनिरपेक्षस्य तदेवैकमखिलं सत्फलमित्वाह-वदिति । अमृतं निर्वाणसुखं, परमामृतं मुक्तिसुखाधिकाधिक-वैकुण्ठसुखम्, किंवा मधुरमधुरमित्यर्थः । परममित्यनुवर्तत एव, परमं जीवनं परमं भूषणञ्च; तदेवमेव मम परमापेक्ष्यं सर्वशोभासंपादकञ्चेति दिक् ॥९॥

भावानुवाद- श्रीकृष्ण-प्रेमभक्तिच्या सर्व बाजुमध्ये श्रीभगवानांचं नाव घेणे हेच सर्वोत्तम आहे तसंच त्या नामप्रभुंची कृपा प्राप्त करणे हेच सर्व प्रकारच्या सिद्धि प्राप्त करण्याचे मूळ आहे, म्हणून पूज्यपाद ग्रंथकार श्रीनामाच्या कृपाप्राप्तिकरीता 'जयति जयति' सारख्या पदांद्वारे त्यांचं श्रेष्ठत्व वर्णन करत आहेत. श्रीकृष्णांच्या आनंदस्वरूप श्रीनामांचा जयजयकार असो, जयजयकार असो. श्रीनामांमुळे आनंद प्रकट होतो, म्हणून ते आनंदरूप आहेत. किंवा श्रीनाम स्वतःच आनंदस्वरूप आहेत किंवा सर्वांना आनंद देतात, म्हणून त्यांचं नाव आनंदस्वरूप आहे. म्हणून श्रीकृष्णांचं नाव सदैव श्रेष्ठ आहे. आत्यंतिक भावविभोर होऊन श्रीनामांचि महती सांगण्यास प्रवृत्त होऊन उल्लासाने दोन वेळा 'जयति जयति' म्हणतो आहेत.

येथे 'विरमित' सारखे पद त्याच श्रीनामाची श्रेष्ठता दर्शवित आहे. वर्णाश्रमधर्माचे आचरण करणाऱ्यांना त्याचा आधार घेताना जे दुःख होते, किंवा वर्णाश्रमधर्म सोडून जे लोक भक्तियोगाच्या आश्रयाला आले आहेत, त्यांच्या ध्यान-साधनेत चंचल मनाला एकाग्र करतानाचे जे दुःख आहे, पूजा-अर्चा करणाऱ्यांना पूजेकरीता साधने तसेच द्रव्यसंग्रह करण्याचे जे दुःख आहे, श्रवणभक्तीचे माध्यम वक्त्यावर अवलंबित असल्याने जे दुःख आहे, ते आनंदस्वरूप श्रीनामांच्या आश्रयानेच दूर होते. कोणत्याही प्रकारे फक्त एकदा श्रीनाम गृहीत झाल्यास म्हणजेच श्रीनामसंकीर्तनाचे त्या सर्व साधनांचं फळ सहजपणे प्राप्त होते. या विषयी श्रीमद्भागवतातही सांगितले गेले आहे- "ज्याच्या जिभेवर श्रीकृष्णनाम सदैव खेळत आहे,

[27]

[1/1/9]

तो चांडाळ जरी असला तरीही गौरवास पात्र आहे. म्हणून जो सतत श्रीकृष्णनाम घेत रहातो, त्यानेच खऱ्या अर्थाने तपश्चर्या केलेली आहे; त्यानेच खरोखरी यज्ञ (होम) केलेला आहे; त्यानेच सर्व तीर्थांमध्ये स्नान केलेले आहे; तोच वस्तुतः सदाचरणी आहे; त्यानेच आपल्या वेद शिकण्याचे सार्थक केलेलं आहे" श्रीविष्णुपुराणातही सांगितले आहे- "सत्ययुगात ध्यान, त्रेतायुगात यज्ञ, द्वापारयुगात सेवेने जे फळ प्राप्त होते, कलियुगात केवळ श्रीकृष्ण-नामसंकीर्तनाचे ते सर्व फळ प्राप्त होते.

जर एकदा नाम घेतल्याने धर्म, अर्थ आणी काम, हे तिनीही अर्थ प्राप्त होतात तर होवोत, पण मुक्ति मिळवण्यासाठी श्रद्धा व भक्तीने सदैव सर्वकाळ श्रीनामाचा जप करावा लागेल का ? या प्रकारचा प्रश्न विचारला जाऊ शकेल म्हणूनच सांगित आहेत- 'कथमपि' फक्त एकदाच म्हणजेच मुक्ति मिळवण्यासाठी श्रद्धापूर्वक सदासर्वकाळ श्रीनामसंकीर्तन करण्याची आवश्यकता नसते. माणसांची गोष्ट सोडाच, पण कुठलाही जीव, कोणत्याही प्रकारे केवळ एकदा नाम घेईल तर त्याचं फळ म्हणून मुक्ति प्राप्त करू शकेल. याचं कारण असं की दंभ, लोभ

वा भुक्त, तहान, पतन, श्रम, भ्रमण किंवा उपहास अशा कुठल्याही कारणाने नाम घेऊनही मुक्ति प्राप्त होते. या विषयी श्रीमद्भागवतामध्ये सांगितलेले आहे- "पापांचा नाश होण्याकरिता श्रीभगवानांचं श्रीनामसंकीर्तन पुरेसं आहे. केवळ नामाच्या उच्चारानेच अजामिळ मृत्युपाशातून मुक्त झाला होता. म्हणून श्रीभगवानांचे नामसंकीर्तन फक्त जीवांची पापे धुऊन काढण्यास उपयोगी आहे-असं म्हणता येणार नाही, कारण महापापी अजामिळाने अपवित्र असताना आणि मरतेवेळी चित्त अस्वस्थ असतानादेखील मुलाला बोलावण्यासाठी म्हणून श्रीनाम उच्चारून मुक्ति प्राप्त केली." प्रभासखंडात लिहिलं आहे- "हे भृगुवर! श्रीकृष्णनाम मधुरापेक्षाही सुमधुर, सर्व मंगलांचं सुमंगल, सर्व वेद-कल्पवेलींचं उत्कृष्ट फळ आणि चित्स्वरूप (ब्रह्म-स्वरूप) आहे; हे श्रद्धेने अथवा हेलाने अशा कुठल्याही प्रकारे एकदा परिगत झाल्यास मनुष्यमात्राची रक्षा केली जाते. (या ठिकाणी 'परि' उपसर्ग विरोधी अर्थाने वापरला आहे. हेलाने म्हणजे तिरस्काराने, अयोग्य प्रकारे उच्चारूनही ते श्रीकृष्णनाम चांगल्या प्रकारे उच्चारल्याप्रमाणेच फळ देतं, असं समजलं पाहिजे)

[28]

[1/1/9-10]

किंवा 'केनापि' म्हणजे पंचेंद्रियांमधील कुठल्याही इंद्रियाने, कुठल्याही पद्धतीने फक्त एकदा जरी श्रीकृष्णनाम घेतले तरी ते मुक्ति प्रदान करते. श्रीमद्भागवतामध्येही सांगितलेले आहे- "हे भगवान! आपले श्रीनाम फक्त एकदा ऐकूनही जीव संसार-बंधनातून मुक्त होऊन जातो."

जर म्हणाल की सर्व इंद्रियांद्वारे श्रीनाम घेणे कसे घडू शकते? याचे उत्तर म्हणून सांगतो-अंतःकरणद्वारे श्रीनाम घेण्याचा अर्थ आहे श्रीनामाक्षराचं चिंतन करणे आणि बाह्य इंद्रियाने म्हणजेच मुखाने जप, कानाने श्रवण, डोळ्याने नामाक्षराचे दर्शन म्हणजेच कुठेतरी कुणी लिहिलेल्या श्रीनामाक्षराचे दर्शन, त्वचेद्वारे श्रीनाम घेणे म्हणजेच छातीवर वगैरे श्रीनाम लिहीणे किंवा कागदावर लिहिलेल्या श्रीनामाचा स्पर्श किंवा हातामध्ये श्रीनामाची अंगठी घालणे असे समजायला हवे. माझ्याकरीता हे श्रीनामच एकमेव परम अमृतस्वरूप आहेत म्हणजेच स्वधर्म, ध्यान आणि अर्चना अशा माध्यमांमध्ये निरपेक्ष माझ्याकरीताही नाम हेच एकमेव सतफलस्वरूप, जीवनस्वरूप आणि भूषणस्वरूप आहेत. या ठिकाणी 'अमृत' म्हणण्याचा उद्देश असा की श्रीनाम निर्वाणाचे सुख किंवा मुक्तिच्या सुखापेक्षाही अधिकतम परम अमृतस्वरूप आहेत, जास्त काय बोलावे? वैकुंठ सुखापेक्षाही अधिक परम अमृतस्वरूप तसंच मधुरापेक्षाही सुमधुर आहेत. म्हणून श्रीनाम हेच माझे परमजीवन, परमभूषण आणि मला परम शोभा प्राप्त करून देणारे म्हणजेच माझे संपूर्ण प्रिय करणारे आहेत. हेच या विचाराचे दिग्दर्शन आहे।।९।।

नमः श्रीकृष्णचंद्राय निरूपाधि कृपाकृते।

यः श्रीचैतन्यरूपोऽ भूत तन्वन् प्रेमरसं कली।।१०।।

श्लोकानुवाद- जे कलियुगात प्रेमरसाचा वर्षाव करण्यासाठी श्रीचैतन्यरूपामध्ये प्रकट झाले आहेत, त्या निरूपाधिक करुणाकारी श्रीकृष्णरूप-गुरूंना मी नमस्कार करतो।।१०।।

[29]

[1/1/10-12]

दिग्दर्शिनी टीका- एवं परमं मडलमाचर्यं निजाभीष्टसिद्धये श्रीवैष्णवसंप्रदायरीत्या स्वस्येष्टदैवतरूपं श्रीगुरूवरं प्रणमति-नम इति। निरूपाधिमहैतुकी कृपा करोति तथा, तस्मै। तदेवाह-य एति। तन्वन्निति हेतौशतृड्। परमदुर्लभतरमपि निजचरणारविंदविषयं प्रेमरूपं रसं मधुरद्रव्यविशेषम्; यद्वा, प्रेमणि रसं रागं विस्तारयितुमित्यर्थः।।१०।।

भावानुवाद- या प्रकारे विशेष मंगलाचरण करून ईथे आपले इष्टमनोरथ सिद्ध होण्याकरिता श्रीवैष्णव-संप्रदायाच्या परंपरागत रीतिनुसार आपले अभीष्टदेव श्रीगुरूवरांना 'नमः' अशाप्रमाणे श्लोकांद्वारे वंदन करत आहोत. कलियुगात प्रेमरसाचा वर्षाव करण्याकरिता ज्यांनी श्रीचैतन्यांचे रूप घेतले आहे, त्याच निर्हेतुक-करुणा करणाऱ्या श्रीकृष्णरूप गुरूवरांना वंदन करतो. तो प्रेमरस कसा आहे? अत्यंत दुर्लभ अशा श्रीभगवानांच्या चरणकमलांविषयी वाटणाऱ्या प्रेमाचा विशेष रस. अथवा 'रस' शब्दाचा अर्थ भाव असाही आहे, म्हणून जे प्रेम भावासहित केले जाते, तोच प्रेमरूपी मधुर द्राव।।१०।।

भगवद्भक्तिशास्त्राणामयं सारस्यः संग्रहः।

अनुभूतस्य चैतन्यदेवे तत् प्रियरूपतः।।११।।

श्लोकानुवाद- हा ग्रंथ भगवद्भक्त्या शास्त्रांचे साररूप आहे तसंच श्रीचैतन्यदेवकी सेवेने घेतलेला अनुभव आहे; अथवा त्यांचे प्रिय श्रीरूप (श्रीरूप गोस्वामी) यांना अनुभव आल्याने त्यांच्याकडूनच संग्रहित केला आहे.

दिग्दर्शिनी टीका- अधुनात्र प्रतिपाद्यमाह-भगवद्भक्तीति। यानि यानि भगवतो भक्तिसंबंधीनि शास्त्राणि विद्यते, तेषां सारस्य तत्वस्य हेयरहितांशस्य वाऽ वं संग्रहः संग्रहरूपो ग्रंथः-अनेन स्वयं निर्माणीद्वत्यं परिहृतम्, प्रामाण्याश्चास्य दर्शितम्। तत्र क्वचित् तत्तत्पद्यानां, क्वचित् तत्तत्पदाक्षराणां, क्वचित् तत्तत्पर्यायां पद्यतया ग्रथनेन संग्रहणमित्युह्यम्। ननु बहूनां भक्तिशास्त्राणामेकत्र दुर्लभत्वात्, तत्तत्सारस्य च दुर्ज्ञेयत्वात् कथं संग्रहः संभवति? तत्राह-अनुभूतस्येति, बहिरंतःकरणद्वारात्मसातकृतस्य। कुत्र? चैतन्यदेवे चित्ताधिष्ठातृश्रीवासुदेवे इत्यर्थः। कस्मात्? तस्य श्रीचैतन्यदेवस्य यत् प्रियतमं रूपं त्रिभिर्दिसुंदरवेणुवादनपर-श्रीनंदकिशोरस्वरूपं, तस्मात् ध्यानादिना तत्सेवनादित्यर्थः। अंतर्वाग्मिनो निरूपाधि-सहज कृपाकारिणो भगवतः श्रीकृष्णस्य प्रसादादध्यानादिना तस्मिन् स्वयं प्रस्फुरति सति

[30]

[1/1/11]

तत्तु सर्वमपि परिस्फुरेदिति भावः। यद्वा चैतन्यदेवतिख्याते श्रीशचीनंदने। ततश्च तस्य यत् प्रियं रूपं-यतिवेश-प्रकांडगौर-
श्रीमूर्तिस्तस्मात्, तदनुभावविशेषेणेत्यर्थः। पक्षे, तस्य प्रियो रूपनामा महाशवस्तस्मादिति पूर्ववत्। अतो भगवत्कृपाविशेषेण
साक्षादनुभवात् संग्रहोऽयं न दुर्घट इति भावः।।११।।

भावानुवाद- आता 'भगवद्भक्ति' सारख्या श्लोकांद्वारे ग्रंथाचा प्रमुख विषय मांडत आहोत. भक्तिसंबंधी जी-जी शास्त्रं अस्तित्वात आहेत, त्या सर्व शास्त्रांचं सार म्हणजे हा ग्रंथ. येथे 'सार' म्हणजेच फक्त तत्व समजलं पाहिजे आणि 'सारसंग्रह' पदाच्या उल्लेखाने स्वतः ग्रंथकाराचा या ग्रंथाचं निर्माण केल्याबद्दलचा अहंकार दूर झालेला आहे तसंच या ग्रंथाचा प्रामाणिकपणाही सिद्ध झालेला आहे. या ग्रंथाचा संग्रह कथा प्रकारे केला आहे, त्याबाबत आता सांगत आहोत- काही ठिकाणी मूळ ग्रंथातील पद्य, काही ठिकाणी फक्त अक्षरे, काही ठिकाणी त्यांचा अर्थ अशा गोष्टी संग्रहीत करून प्रस्तुत ग्रंथ लिहीला गेला आहे. जर म्हणाल की अनेक भक्तिशास्त्रांना एकाच ठिकाणी संग्रहीत करणे कठीण आहे; विशेषतः त्या भक्तिग्रंथांच्या दुर्मिळतेमुळे तसंच त्यातील तत्वे समजण्यास कठीण असल्याने त्यांचा सारसंग्रह करणं कसं शक्य आहे? तर याचे उत्तर म्हणून सांगतो की- 'अनुभूत' (स्फुरित). म्हणजेच बाह्यअंतःकरणाद्वारे एखाद्या तत्वाचा साक्षात्कार झाल्यास जसं त्याचं सार काढणं कठीण नसतं, त्याच प्रकारे हा तत्वसंग्रह तयार झाला आहे.

जर पत्र पडला असेल की त्या सारतत्वाचा अनुभव कशा प्रकारे आला? याच्या उत्तरापोटी सांगत आहोत- श्रीचैतन्यदेवांच्या चित्ताचे जे अधिष्ठान त्या श्रीवासुदेवांच्या स्वरूपात. म्हणजेच श्रीचैतन्यदेवांचे प्रियतम रूप-त्रिभंग सुंदर मुरली वाजवणा-या श्रीनंदकिशोरदेवांच्या स्वरूपाचे ध्यान केल्याने हा अनुभव झाला. याचे कारण म्हणजे सर्वांचे अंतर्दामी तसंच कुठल्याही उपाधींशिवायच सहज कृपा करणा-या श्रीकृष्णांच्या प्रसादाने म्हणजेच कृपेने सर्वांच्या मनात असे भक्ति-तत्व सहजपणे निर्माण होते. अथवा श्रीचैतन्यदेवांकडून म्हणजेच सुप्रसिद्ध श्रीशचीनंदनांचेच प्रियरूप यतिवेशधारी प्रकांड गौरमूर्ति श्रीकृष्णचैतन्यदेवांच्या खास अनुभवामुळेच ही अनुभूति झालेली आहे. किंवा श्रीचैतन्यदेवांच्या प्रिय श्रीरूपगोस्वामी नामक महाशयांकडून (म्हणजेच त्यांच्या कृपेने) अनुभूति मिळाली आहे. म्हणून श्रीभगवानांच्या खास कृपेने अनुभूति घेतलेली आहे-

[31]

[1/1/11-12]

साक्षात्कार झाला आहे. असे झाल्यास भक्तिशास्त्रांचे सार संग्रहीत करणे अवघड नाही।।११।।

श्रुवंतु वैष्णवाः शास्त्रमिदं भागवतामृतम्।
सुगोप्यं प्राह यत् प्रेम्णा जैमिनिर्जनमेजयम्।।१२।।

श्लोकानुवाद- हे वैष्णवांनो! या श्रीभागवतामृतम् नावाच्या शास्त्राचं श्रवण करा. हा ग्रंथ अतिशय गुह्य असूनही जैमिनीमुनिंनी प्रेमभराने राजा जनमेजयाला कथन केला होता.

दिग्दर्शिनी टीका- अत इदं संगृह्यमाणं परमसद्धर्मं शिक्षयति, परमसन्मार्गे प्रवर्तयतीति वा शास्त्रं भागवतामृतं नाम-भागवतानां भगवद्भक्तिपराणां शास्त्राणां परम-मधुरसाररूपत्वात्; एवं यथार्थसंजमित्यर्थः। एतदप्रे विस्तरेण व्यक्तं भावि। ये वैष्णवास्त एव श्रुवंतु, अन्येषामत्रानधिकारात् विशेषेणा वैष्णवानां शुष्कचित्तानां रसाभावादेतच्छ्रवणे श्रद्धानुत्पत्तेश्च महापातकमेव स्यादिति तेषामत्र वर्जनं कृपयैवेति मंतव्यम्। तत्र यद्यपि गृहीत-श्रीविष्णुदीक्षका एव वैष्णवा उच्यंते; यथोक्तं पद्मपुराणे- 'साडं समुद्रं सन्यासं सऋषिच्छंददैवतम्। सदीक्षाविधिं सध्यानं सयंत्र द्वादशाक्षरम्।। अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मंत्रं समुपासते। जेयास्ते वैष्णवा लोका विष्णवर्द्धनरताः सदा।। इति, तथाप्यत्र भक्तिरसिकास्तत्रापि श्रीनंदकिशोर-चरणारविंदमकरंदविषय-कलोभविशेषवत एव ग्राह्याः, प्रायस्तेषामेवैतच्छ्रवणे प्रीतिविशेषोत्पत्तेः। श्रुवंत्विति सदा श्रीवैष्णवानां चरणपरिसरेऽनुवृत्त्या तेषां साक्षादपि परोक्षनिर्देशः परमगौरवेण। यद्वा 'हे वैष्णवाः' इत संबोधनम्; तत्रापि गौरवेणैव भवंतु इत्यध्याहारः। सुगोप्यं परमरहस्यम्, तमेवार्थमितिहासद्वारा निरूपयितुं श्रीजैमिनिमुनीश्वरकथितमुपाख्यानमुपक्षिपति-प्राहेति, यच्छास्त्रं जैमिनिनामा महामुनिर्जनमेजयं राजानं प्रति प्रकर्षेणाकथयत्; तयोश्च परमभागवतत्वं प्रसिद्धमेव; यतः 'वेदानां सामवेदोऽस्मि'-(श्रीगीता १०/२२) इति भगवन्महाविभूतितयोक्तस्य चतुर्वेदश्रेष्ठस्य सामवेदस्याध्यापकस्तत्सारवेत्ता भगवद्भक्तिः-प्रवृत्तितात्पर्वेण कर्मप्राधान्यवादी-भक्तिमार्गोपदेष्टा श्रीजगन्नाथदेवस्य महात्म्यभरवक्ता श्रीजैमिनिः, श्रीजनमेजयश्च परमभागवतः श्रीपरीक्षित्त्रेदन एव श्रीविष्णु-श्रीवैष्णवकथारसिकः, ततस्यस्य तं प्रत्येवैतत् कथनं युक्तमेव। तत्र च प्रेम्णैव भगवति भागवतोत्तमे वा स्वशिष्ये जनमेजये किंवा भक्तिमार्गे योऽनुरागस्तेनैव केवलं न त्वन्येन केनापि हेतुना, सुगोप्यत्वादिति दिक्।।१२।।

भावानुवाद- म्हणजेच हा ग्रंथ भगवद्भक्तिशास्त्रांचा सारसंग्रह स्वरूपात असल्याने महान सद्-धर्माचि शिकवण देऊन सर्वश्रेष्ठ मार्गदर्शन करतो.

[32]

[1/1/12]

या शास्त्रामध्ये भगवद्-भक्तिचि शिकवण देणा-या शास्त्रांचे सार अत्यंत मधुर स्वरूपात आलेले असल्याने याचे नाव आहे- 'भागवतामृतम्'; यामुळे या ग्रंथाचे नाव अर्थपूर्ण ठरलेले आहे, हे मानायलाच पाहिजे. या विषयी नंतर वेगळं वर्णन केलं जाईल. म्हणून हे वैष्णवांनो! आपण सर्वजण या श्रीभागवतामृतम् नामक ग्रंथाचे श्रवण करा. येथे वैष्णव म्हणण्याचा अर्थ आहे की जे श्रीनंदकिशोरांच्या चरणांचे मधुसेवन कटण्यासाठी तहानलेले आहे. त्यांनाच हा ग्रंथ ऐकण्याचा अधिकार आहे, म्हणजेच हे लोक सोडून बाकी कोणालाही हा ग्रंथ ऐकण्याचा अधिकार नाही, असं सूचित होतं. अवैष्णवांचं चित्त रूक्ष असतं म्हणजेच त्यांच्या चित्तात ओलावा नसतो, यामुळे ते हा ग्रंथ श्रद्धापूर्वक ऐकू शकत नाही. अश्रद्धेने हा ग्रंथ वाचल्यास नाश (अमंगळ) होणे निश्चित आहे. म्हणून अवैष्णवांना हा ग्रंथ ऐकण्यास बंदी करणे हेच त्यांच्यावर कृपा केल्याचे लक्षण समजावे. त्या रसाळ भक्तांमध्येही जे श्रीनंदकिशोरांच्या चरणकमलंचे मधुसेवन करू इच्छितात, त्यांनाच हे शास्त्र ऐकण्याचा विशेष अधिकार आहे आणि त्यांनाच हे श्रवण प्रिय वाटलं. असे अधिकारी वैष्णव ग्रंथकारांच्या जवळच प्रत्यक्ष असतानाही

'श्रुवंतु वैष्णवाः' वैष्णवांनी ऐकावे, असा इशारा का केला आहे? ग्रंथकार सतत वैष्णवचरणांशी प्रेमभावाने त्यांचा गौरव करण्याकरिता, त्यांच्या समोरच दूरान्वयाने इशारा करत आहेत. किंवा 'हे वैष्णवाः~" संबोधून 'तुम्ही लोक श्रवण करा' या प्रकारे 'गौरवसूचक' शब्द वापरत आहेत.

हे शास्त्र एक सुंदर गुपित म्हणजेच महान रहस्यमय आहे, याचा अर्थ इतिहासाद्वारे समजावला जात आहे. म्हणजेच

[33]

[1/1/12-13]

हे श्रीभगवतामृत नामक शास्त्र श्रीजैमिनि नामक महामुनिंनी महान भागवत राजा जनमेजयासमोर व्यवस्थित कथन केलेला होता. ते दोघंही महान भक्त म्हणून प्रसिद्ध आहेत. कोणी-कोणी श्रीजैमिनिमुनिंना कर्मवादी ऋषी म्हणतात, पण श्रीगीतेच्या विभूतियोगामध्ये श्रीभगवान म्हणतात-"वेद-समूहात मी सामवेद आहे." श्रीजैमिनिमुनि त्या चारही वेदात श्रेष्ठ अशा सामवेदाचे गुरू आहेत, म्हणून त्यांना सामवेदाचे सार अवगत आहे, असं दिसून येतं. म्हणून श्रीजैमिनिमुनि हे भक्तिहीन कर्मवादी नाहीत, ईश्वरभक्तिचे सार ज्यात आहे अशा कर्मास प्राधान्य देणा-या भक्तिमार्गाचे उपदेशक आहेत. विशेषतः अ त्यांनी श्रीजगन्नाथदेवांची महती लिहून ठेवलेली आहे. श्रीजनमेजयदेखील महान भक्त श्रीपरीक्षित महाराजांचे सुपुत्र आणि स्वतः ही परमभक्त तसंच श्रीविष्णु आणि श्रीवैष्णवांच्या कथेत रस घेणारे आहेत. म्हणून या सुंदर गुह्य भक्तिरसपूर्ण श्रीभागवतामृतम् शास्त्राचा वक्ता व श्रोता दोघेही सुयोग्य आहेत. परमभक्त श्रीजैमिनि, आपल्या भक्तांमध्ये श्रेष्ठ अशा श्रीजनमेजयाला या गोपनीय शास्त्राचा उपदेश करत आहेत।।१२।।

मुनींद्राज्जैमिनेः श्रुत्वाः भारताख्यानमद्भुतम्।

परीक्षिन्नंदनोऽपृच्छत्तत्खिलं श्रवणोत्सुकः।।१३।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित-पुत्र जनमेजय, श्रीजैमिनिमुनिकडून अत्यंत अद्भुत भारताख्यान ऐकल्यानंतर त्याचा अंतिम भाग ऐकण्यास उत्सुक होऊन जिज्ञासा करू लागले-।।१३।।

दिग्दर्शिनी टीका- कदा कुतश्चेत्याद्यपेक्षायामाह-मुनिंद्रादिति द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम्। भारतानां भरतवंश्यानां राज्ञामाख्यानं वृत्तम्; यद्वा, भारतेति विख्यातमाख्यानं कथाम्। अद्भुतं परमविस्मयजनकं-तथा पूर्वमश्रवणात्। तस्य भारताख्यानस्य यत् खिलं शेषस्तस्य श्रवणे उत्सुकः सन्।।१३।।

भावानुवाद- जर असा प्रश्न असेल की हे शास्त्र कधी व कुठे ऐकवलं गेलं होतं? याच्या उत्तरासाठी 'मुनींद्रात्' सारखे श्लोक म्हणत आहेत. मुनींद्रा जैमिनींकडून श्रीजनमेजयाने भारताख्यान म्हणजेच भरतवंशीय राजांचे आख्यान किंवा भारत नावाच्या प्रसिद्ध आख्यानाचं श्रवण केलं. हे आख्यान ऐकल्यानंतर श्रीजनमेजय त्या आख्यानाचा शेवटचा भाग ऐकण्यास उत्सुक होऊन आपली जिज्ञासा दर्शऊ लागले।।१३।।

[34]

[1/1/14-17]

श्रीजनमेजय उवाच-

न वैशंपायनात् प्राप्तो ब्रह्मन् यो भारते रसः।

त्वत्तो लब्धः स तच्छ्रेष्ठं मधुरेण समापय।।१४।।

श्लोकानुवाद- श्रीजनमेजय म्हणाले- हे ब्रह्मन्! महर्षि वैशंपायनांच्या मुखाने भारत आख्यान ऐकतानाही जो गोडवा चाखायला मिळाला नाही, तो आपल्याकडून ऐकताना मिळाला. म्हणून आता त्या भारताचा अंतिम भाग आपल्या रसाळ शब्दांनी सांगून समारोप करावा।।१४।।

दिग्दर्शिनी टीका- हे ब्रह्मन्! साक्षाद् वेदमूर्ते! श्रीजैमिने! भारते तच्छ्रवणे इत्यर्थः। यो रसः प्रीतिविशेषो न प्राप्तः, स रसस्त्वत्तः सकाशात् प्राप्तः-भगवद्-भक्तिरसेन कथनात्। तत्तस्मात्तस्य भारतस्य शेषमंतभागं मधुरेण रसेनैव समापय संपूर्णं कुरु। यथा, लोके शिखरिण्यादिमधुरद्रव्यविशेषेणैव भोजनसमापनमिति ध्वनितम्।।१४।।

भावानुवाद- हे ब्रह्मन्! प्रत्यक्ष वेदमूर्ते! श्रीजैमिने! मला महर्षि वैशंपायनांच्या मुखाने भारताख्यान ऐकताना जी गोडी लाभली नाही, ती आपल्या श्रीमुखकमलातून ऐकताना लाभत आहे, कारण आपण आपले शब्द भक्तिरसात घोळऊन वाढत आहात. म्हणून त्या भारताच्या अखेरच्या भागाने मधुरसा समारोप करावा. ज्या प्रकारे कोणी जेवायला वाढणारे कडू, तिखट अशा चवीचे पदार्थ वाढून अखेर खीरीसारखा मधुर पदार्थ अखेरीस वाढून भोजन संपवतात. त्याच प्रकारे आपणही 'मधुरेण समापयेत्'- न्यायाने मधुर रस असलेली कथा सांगून मला संपूर्ण तृप्त करावे, हाच भाव यात आढळतो.।।१४।।

श्रीजैमिनिरूवाच-

शुकदेवोपदेशेन निहताशेषसाध्वसम्।

सम्यक्त-समस्तार्थं श्रीकृष्णप्रेमसंप्लुतम्।।१५।।

सन्निकृष्ट-निजाभीष्ट पदारोहणकालकम्।

श्रीमत् परीक्षितं माता तस्यार्त्ता कृष्णतत्परा।।१६।।

विराटतनयैकांतैः पृच्छदेततन्मृपोत्तमम्।

प्रबोधानंदिता तेन पुत्रेण स्नेहसंप्लुता।।१७।।

[35]

[1/1/15-17]

श्लोकानुवाद- श्रीजैमिनि म्हणाले- हे महाराज! श्रीशुकदेवांच्या उपदेशाने श्रीपरीक्षिताची सारी भीती नष्ट झाली होती. संपूर्णपणे चारही पुरुषार्थ (धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष) यांचं फळ प्राप्त करून आता ते श्रीकृष्णप्रेमाच्या रसात डुंबत होते; परंतु त्यांचा स्वतःची अभीष्टप्रद (श्रीगोलोक) प्राप्त करण्याची वेळ आली असल्याने, त्यांची पुत्रवत्सल माता, विराटाची कन्या उत्तरादेवी पुत्रशोकाने व्याकुळ झाली. (तरीही) मुलाकडून मुलाने धीर देऊन तीला आनंदी केल्याने श्रीकृष्णकथा ऐकण्यास अत्यंत उत्सुक होऊन वरील विषयात कुतुहल दाखऊ लागली।।१५-१७।।

दिग्दर्शिनी टीका- सोऽपि तथैव विवक्षंस्तदनुकूलमूत्तरापरीक्षितसंवादं प्रस्तौतिशुकदेवेति। हे नृपोत्तम! श्रीजनमेजय! श्रीमंतं परीक्षितं तस्य माता विराटतनया श्रीमदुत्तरा एतद्वक्ष्यमाणमपृच्छदिति त्रिभिरन्वयः। तत्रादौ वक्तुर्माहात्म्यविशेषं प्रतिपादयितुं सार्द्धश्लोकेन तमेव विशिनष्टि-शुकेति। शुकः श्रीबादरायणिः स एव देवः परमपूज्यत्वादिना तस्य उपदेशेन श्रीमद्भागवतमहापुराणकथनद्वारा तत्कृतशिक्षया नितरां हतं नाशितम् अशेषं साध्वसं तक्षकात् संसारादपि भयं यस्य। सम्यक् अनायासादिना साधुप्रकारेण प्राप्ताः समस्ता अर्था धर्मार्थकाममोक्षा येन। अतएव श्रीकृष्णचरणारविंदप्रेमरसप्रवाहे निमग्नम्। ननु राज्यमध्ये श्रीशुकदेवोपदेशो नाभुत्तस्मिन् वृत्ते च सद्य एव तस्य वैकुण्ठप्राप्तिरिति कः प्रश्नावसर इत्यपेक्षायामाह-सन्निकृष्टः निकटयातः निजाभीष्टपदारोहणस्य कालो यस्य। श्रीशुकदेवगमनानंतरं श्रीवैकुण्ठप्राप्तेः पूर्व योऽल्पतरः कियान् कालो वृत्तः, तस्मिन्नेवापृच्छत्; स च तदानीमेवोत्तरं ददाविति ज्ञेयम्। अतः शोकेनार्त्ता। तथापि प्रश्ने हेतुः-कृष्णतत्परा तत्कथाश्रवणात्यंतोत्सुकेत्यर्थः। एकांते विवेके परमरहस्यत्वात्। तनु परमभागवतोत्तमस्य स्वपुत्रस्य तस्य शोकेन कातरा सा प्रश्नोत्तरं कथं सम्यक् श्रोतुमवगंतुं वा प्रभवेदित्याशङ्क्याहप्रेबोधयति। तेनैव स्वपुत्रेण श्रीपरीक्षिता जन्ममरणादीनां मिथ्यात्वदिकं प्रकर्षणानुभवपर्यंतं बोधयित्वा आनंदिता। अतः स्नेहे श्रीकृष्णविषयके परमभागवत-स्वपुत्र-विषयके वा स्नेहरसपूरे निमग्ना सती।।१५-१७।।

भावानुवाद- श्रीजैमिनिनी श्रीजनमेजयाला संपूर्ण तुम करण्याकरीता वरील विषयाला (भारत आख्यानाच्या अंतिम भागाला) धरून इथे 'उत्तरा-परीक्षित संवादाचे' वर्णन करण्यास सुरुवात केली. श्रीजैमिनि म्हणाले, हे राजाधिराज जनमेजय! श्रीपरीक्षिताची तक्षक नाग चावण्याची भीती किंवा संसाराबद्दलची भीती नष्ट झाली होती तसंच ते चांगल्याप्रकारे

[36]

[1/1/15-17]

अगदी सहजतेने धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्षादि पुरुषार्थांचे फळ प्राप्त करून श्रीकृष्णचरणकमलांतून वहाणा-या प्रेमरसाच्या प्रवाहात डुंबत होते, त्यांची इष्ट स्थळी म्हणजेच श्रीकुंटाला जाण्याची वेळ जवळ आली होती, म्हणून त्यांची माता, विराटाची कन्या श्रीउत्तरादेवींनी विचारलं-"हे पुत्रा! परमपूज्यपाद वेदव्यासनंदन श्रीशुकदेवांच्या उपदेशाने म्हणजेच श्रीमद्भागवत महापुराण-कथन आणि त्याद्वारे मिळालेल्या शिकवणीने तुझी जी सर्व भीती नष्ट झाली होती, ती भीती कुठल्या प्रकारची होती?"

जर असा प्रश्न असेल की श्रीशुकदेवांच्या उपदेशानंतरच त्यांना श्रीवैकुण्ठाची प्राप्ति झाली होती, मग त्यांना आपल्या राज्यात परतण्याची अथवा वरील प्रश्नाचे उत्तर देण्याची संधीच कुठे होती? हा प्रश्न विचारला जाईल म्हणूनच 'सन्निकृष्ट' असे पद वापरत आहोत. श्रीशुकदेव गेल्यानंतर आणि श्रीपरीक्षितांच्या वैकुण्ठाला जाण्यापूर्वी जो थोडा वेळ मध्ये होता, त्याच वेळात श्रीउत्तरादेवींनी प्रश्न विचारला होता आणि श्रीपरीक्षितांनीही उत्तर दिले होते, असं जाणलं पाहिजे. जर म्हणाल की श्रीउत्तरा तर पुत्रशोकाच्या दुःखाने व्याकुळ झालेली होत्या, म्हणजेच आता पुत्राचा वियोग होणार या दुःखात होत्या, मग प्रश्न विचारण्यास कसे सुचले? याचे उत्तर म्हणून सांगतो की त्या कृष्ण-तत्परा म्हणजेच श्रीकृष्णकथा ऐकण्यास अतिशय उत्सुक होत्या, म्हणून एकांतात त्यांनी वरील परम रहस्यमय विषय जाणून घेण्याचे कुतुहल व्यक्त केले. तरीही जर म्हणाल की त्यांनी आपल्या परमभक्त पुत्राचा शोक करत असताना तशा प्रश्नांचं उत्तर कसं ऐकलं आणि अनुभवलं? याच शंकेच्या समाधानासाठी सांगत आहोत-'प्रबोधानंदिता'. म्हणजे त्यांचे पुत्र श्रीपरीक्षित महाराजांकडून भौतिक जन्म-मृत्युच्या भ्रामकतेच्या तत्वाचा उपदेश घेतल्याने त्यांना बोध झाला होता आणि त्या या तत्वाचा प्रसन्नतेने अनुभव घेऊन आनंदी झाल्या होत्या. अशा प्रकारे त्या श्रीकृष्णप्रेमात अथवा आपल्या परमभक्त पुत्राच्या प्रेमरसात मग्न झाल्या होत्या, म्हणून त्यांच्या तसा प्रश्न करण्याचं किंवा त्या प्रश्नाचे उत्तर ऐकण्याचं आश्चर्य वाटायला नको.।।१५-१७।।

[37]

[1/1/18-19]

श्रीउत्तरोवाच-

यत शुकेनोपदिष्टं ते वत्स निष्कृष्य तस्य मे।
सारं प्रकाशय क्षिप्रं क्षीरांभोधेरिवामृतम्।।१८।।

श्लोकानुवाद- श्रीउत्तरादेवी म्हणाल्या- वत्स! तु श्रीशुकदेवांच्या मुखकमलातून जो उपदेश प्राप्त केला आहेस, त्याचं सार क्षीरसागर मंथन करून अमृत काढल्याप्रमाणे काढून मला ऐकव।।१८।।

दिग्दर्शिनी टीका- भो वत्स! ते त्वां प्रति यदुपदिष्टं तस्य सारं परमोपादेयांश मे मां प्रति प्रकाशय, परमगोप्यमभिव्यञ्ज। ननु तर्हि वृंदावनरहःक्रीडाख्यानमेकं श्रुण्वति चेत्तत्राह-निष्कृष्येति। यथेक्षुखंडरार्थ्यतादिना निष्पीड्य सारांशः शर्करा गृह्यते, तथा तत्सरस-सकलोपदेशस्य तत्त्वं स्वबुद्धया अनुभवपर्यंतं यत्नतो विचार्य कथवेत्यर्थः। तत्रानुरूपो दृष्टांतः क्षीरांभोधेरिति।।१८।।

भावानुवाद- हे वत्स! तु श्रीशुकदेवांच्या श्रीमुखाने जो उपदेश मिळवला आहेस, त्याचं सार मला ऐकव. याद्वारे वरील विषयाची आत्यंतिक गुह्यता समजून येते. जर प्रश्न असेल की, श्रीमद्भागवताचे सार श्रीवृंदावनातील रासलीला-आख्यानच त्यांना ऐकायचे होते का? याकरीता 'निष्कृष्य' हे पद वापरले आहे. ज्या प्रकारे यंत्रात ऊस पिळल्यावर सर्वप्रथम त्याचा सारस्वरूप रस बाहेर पडतो, म्हणजेच निरर्थक भाग टाकून क्रमाने सार अंश काढता काढता गुळ, खांडसरी या क्रमाने अंतीम फलित साखर मिळते, त्याच प्रकारे आपल्या शुद्धतम बुद्धिच्या बळे श्रीमद्भागवताचे उच्चतम तत्व क्रमाने विचार करून अनुभवायोग्य म्हणजे अतिरहस्यमय अशा वृंदावनातील निभूत लीलांचे वर्णन कर. याकरीता अतिशय सुंदर दृष्टांत दिला आहे- जसे क्षीरसागरात मंथन करून अमृत काढले गेले होते, तशा प्रकारे श्रीमद्भागवताचे मंथन करून त्याचे सारे ऐकव||१८||

श्रीजैमिनीरुवाच-

उवाच सादरं राजा परीक्षिन्मातृवत्सलः।
श्रुतात्त्यद्भुक्तगोविंदकथाख्यानरसोत्सुकः||१९||

[38]

[1/1/19-23]

श्लोकानुवाद- श्रीजैमिनि म्हणाले-मातृवत्सल राजा परीक्षित आपल्या गुरू श्रीशुकदेवांच्या मुखकमलातून निघालेली अतिशय अद्भुत अशी श्रीगोविंदांची कथा प्रेमरसात बुडून आदराने आपल्या मातेला सांगू लागले||१९||

दिग्दर्शिनी टीका- श्रुतायाः श्रीशुकदेवमुखपद्मादाकर्णिताया गोविंदस्य श्रीगोपालदेवस्य कथाया वार्त्ताया आख्याने कथने रसेन रागेन उत्सुकः प्रहृष्टः तदाख्यानोन्मुखो वा। अतः स्वयमेवैवंभूतः विशेषतश्च मात्रा पृष्टः, तत्रापि मातृवत्सलः। अतो निगूढमपि श्रीभागवततत्वं कात्स्येन कथयामासेति भावः।।१९।।

भावानुवाद- राजा श्रीपरीक्षित, श्रीशुकदेवांच्या मुखकमलातून अतिशय अद्भुत अशी श्रीगोपालदेवांची कथा ऐकून त्या आख्यानाचे प्रेमाने वर्णन करण्यासाठी अत्यंत उत्सुक होते. म्हणून आपल्या मातेने कुतुहल दर्शवताच स्वतःच आदराने सांगू लागले. म्हणजेच ते मातृवत्सल होते म्हणून अतिशय गूढ असुनही ते त्या श्रीभागवत तत्वाचे वर्णन करू लागले||१९||

श्रीविष्णुरा उवाच-

मातर्यद्यपि कालेऽस्मिंश्चिकीर्षितमुनिव्रतः।
तथाप्यहं तव प्रश्नमाधुरीमुखरीकृतः।।२०।।
गुरोः प्रसादत्तस्तस्य श्रीमतो वादरायणेः।
प्रणम्य ते सपुत्रायाः प्राणदं प्रभुमच्युतम्।।२१।।
तत् कारुण्यप्रभावेण श्रीमद्भागवतामृतम्।
समुद्धृतं प्रयत्नेन श्रीमद्भागवतोत्तमैः।।२२।।
मुनीन्द्रमंडलीमध्ये निश्चितं महतां मतम्।
महागुह्यमयं सम्यक् कथयाम्यवपारय।।२३।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले-हे माते! जरी माझ्या जाण्याचि वेळ जवळ आलेली आहे आणि मी हा उर्वरीत अल्प काळ मौनव्रत धारण करून घालऊ इच्छितो, तरी आपला प्रश्नच इतका मधुर आहे की मला बोलावसं वाटतं आहे. म्हणून माझ्या बरोबर आपल्याही प्राणांचे रक्षक भगवान् श्रीअच्युत यांना प्रणाम करून त्यांच्या करुणेमुळे तसंच गुरुवर्य श्रीशुकदेवांच्या कृपेने आपल्या प्रश्नाचे उत्तर म्हणून श्रीमद्भागवतामृताचे व्यवस्थित वर्णन करतो,

[39]

[1/1/20-23]

आपण एकावे. हे श्रीभागवतामृताचा, भागतोत्तम श्रीशुक-नारद आदींनी उद्धार केलेला आहे, मुनिवरांनी अतिशय आदराने हे उपाख्यान श्रवण केलेले आहे आणि पाराशरांसारख्या महान लोकांनी ते संमत केलेलं आहे. म्हणून हे अतिशय गुह्य आणि रसाळ आहे||२०-२३||

दिग्दर्शिनी टीका- भो मातः! यद्यपि चिकीर्षितं संप्रति कर्तुमिष्टं मुनिव्रतं मौनं येन तादृशोऽस्मि, तथापि तव प्रश्नस्य माधुर्या मुखरीकृतः मुखरितः सन्नहं श्रीभागवतामृतं कथायामीति चतुर्भिरन्वयः। श्रीमति निखिलसम्पद्युक्तानि भागवतानि भगवद्भक्तिपराणि यानि शास्त्राणि तेषाममृतं परममधुर-सारतरांशमित्यर्थः। अमृतशब्देन तेषां सर्वसद्गुणमयविचित्ररचन-महारत्नाद्यालयत्वात् क्षीरब्धितुल्यता ध्वनिता; एवं अन्यत्रापि बोद्धव्यम्। यद्यपि श्रीपरीक्षितं प्रति श्रीशुकदेवेन श्रीभागवतमेवोपदिष्टमस्ति, न तु सर्वाणि भक्तिशास्त्राणि, तथापि तस्य सर्ववेदशास्त्रफलसाररूपत्वात् तत्सारप्रकाशनप्रार्थनेनैवाशेषभक्तिशास्त्राणामपि प्रश्नोद्भूतेस्तदुत्तरस्यापि तथैवोपपत्तेः। यद्वा, श्रीमदक्षरतो अर्थतश्च सर्वथा परमसुंदरं यद्भागवतं नाम महापुराणवर्यं तस्यामृतम्। तत्कथनेनैव सर्ववेदशास्त्रसारकथनस्यपि सिद्धेः। तत्र यद्यपि 'निगमकल्पतरोगीलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्। पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरदो रसिका भुविभावुकाः।। (श्रीमद्भा.१/१/३) इत्यादि-वचनतः सतामनुभवाच्च श्रीभागवते हेयांशो नास्ति, तथापि श्रीगोपीनाथ-चरणारविंदमकरदैकल्पटताविशेषसंपन्नेभ्यस्तदीयाद्यरसक्रीडा-संबंधिकथाविशेषं विना नान्यत् किमपि रोचते। यथा भक्तिमार्ग-प्रविष्टेभ्योऽद्वैतप्रधर्मज्ञानयोगमोक्षादिकथा, यथा च ममभुक्तोऽर्थकामादिवार्त्ता। इत्येवं तदपेक्षया तादृशरसमयमुपाख्यानादिकमेव सारः; तदितरञ्च शेषं तेषां मते हेयमेवेति न दोषप्रसङ्गः। यद्यपि च श्रीगोपीनाथपादपद्मयोस्तत्प्रियतमानाञ्च माहात्म्य एव सर्वेषां तदुपाख्यानादीनामपि तात्पर्यं, तथापि साक्षादवृत्त्या तेषु तत् स्फुटं नास्तीति तद्भक्तिकेषु हृदयापूर्तैस्तेषां हेयत्वमेव पर्यावस्यतीति दिक्।

श्रीमद्भिर्भागवतोत्तमैः श्रीशुकनारदादिभिः सम्यग् उद्धृतम्; तत्रापि क्षीरांभोधेरिवामृतमिति दृष्टान्तो द्रष्टव्यः; महतां श्रीनारदपराशरव्यासादीनां मतं सम्मतम्; सम्यग् यथार्थं, न तु परमगुहात्वेन मंत्रशास्त्रादिवत् किञ्चिद्भ्रमेण कालसंकोच वैयाकरणसमग्रतया वा। अवधारव कथ्यमानमिदं श्रुणु, श्रद्धवा निश्चित्य हृदि रक्षति वा।।२०-२३।।

भावानुवाद- हे माते! जरी माझ्या जाण्याचा काळ जवळ आला आहे आणि मी या थोड्या काळात मौन धारण करू इच्छितो, तरी आपल्या प्रश्नाच्या माधुर्याने मला श्रीभगवतामृतावद्दल बोलावेसे वाटत आहे. हे श्रीभागवामृत सर्व ऐश्वर्याने युक्त

[40]

[1/1/20-23]

अशा भगवद्भक्तीविषयी असणाऱ्या शास्त्रांचा अमृताप्रमाणे मधुर असे सार आहे. येथे 'अमृत' शब्दातून असा अर्थ लक्षात येतो की भगवानांच्या भक्तिसंबंधी असणारी सर्व शास्त्रे क्षीरसागराप्रमाणे आहेत आणि त्या सर्व शास्त्रातील विविध बहुगुणीन नित्कर्ष हे रत्नांप्रमाणे आहेत आणि त्या रत्नांमध्येही हे श्रीभागवतामृत अतिशय मौल्यवान आहे. किंवा अमृत जसे क्षीरसागरातील अत्यंत मधुर सार आहे, त्याच प्रकारे सर्व भागवत शास्त्रांचा सारांश हे श्रीभागवतामृतम आहे. इतर सर्व ठिकाणी उल्लेखिलेल्या 'अमृत' शब्दाचा अर्थ हाच समजायला हवा. जरी श्रीपरीक्षित महाराजांवर कृपा करून श्रीशुकदेव गोस्वामींनी फक्त श्रीमद्भागवताचा उपदेश केलेला होता, सर्व भक्ति-शास्त्रांचा नाही, तरीही श्रीमद्भागवत सर्व वेदांचे सारस्वरूप पक्क असे रसाळ फळ आहे. त्याच श्रीमद्भागवताचे सार सांगायचे म्हणून श्रीमती उत्तरादेवींनी विनंती केली होती, आणि त्याच विनंतीला उत्तर देताना श्रीपरीक्षित महाराजांकडून 'श्रीबृहद्भागवतामृत' नावाच्या शास्त्राचे निर्माण झाले. म्हणून हे सर्व वेद-शास्त्रांचे आणि समस्त भक्ति शास्त्रांचे सार आहे. अथवा श्रीमद्भागवत शास्त्र अक्षररूपात आणि अर्थरूपात सर्वांगसुंदर म्हणजेच सर्वश्रेष्ठ महापुराण आहे आणि त्याचा सारांश असलेल्या या श्रीबृहद्भागवतामृताचे वर्णन केल्याने सर्व वेदशास्त्रांचे सार आपोआपच वर्णन केले जाते.

"सर्व वेदांचे साररूप असे कल्पवृक्षाच्या अति आनंददायी रसाळ फळाप्रमाणे श्रीमद्भागवत निश्चयस काननातून (स्वर्गातील वागेतून) आणून मी श्रीशुकदेवांच्या मुखात भरवले, आता तेच त्यांच्या मुखाने (श्रीशुक-परीक्षित संवादाच्या रूपात) पृथ्वीतलावर श्रीमद्भागवताच्या रूपात प्रकटले आहे. जोपर्यंत त्यातील रसाचा अनुभव मिळत नाही, तोपर्यंत तुम्ही या अमृतमय फळाचे पुन्हा-पुन्हा सेवन करत रहा." श्रीवेदव्यासजींच्या या वचनाने आणि महानुभावांच्या अनुभवाने हेच दिसून येते की श्रीमद्भागवतामध्ये कुठलाही चोथा (टाकाऊ भाग) नाही. तरीही श्रीगोपीनाथांच्या चरणकमलांचे मधुसेवन करण्याची आकांक्षा असणारे भक्तगण त्यांच्या आद्य (श्रृंगार) रसलीला संबंधीत गोष्टींमध्येच रस घेतात आणि इतर उपाख्यानांची गोडी त्यांना वाटत नाही. म्हणून श्रीमद्भागवतातील इतर उपाख्याने असार आहेत असे समजता कामा नये.

[41]

[1/1/20-25]

श्रीमद्भागवतातील प्रत्येकच उपाख्यान श्रीगोपीनाथांच्या चरणकमलांच्या आणि त्यांच्या प्रियतम भक्तांच्या महात्म्याचीच महती गाते. तरीही सर्व उपाख्यानांमध्ये प्रत्यक्ष रूपाने रसिक भक्तांच्या हृदयाचे तहान भागत नाही. म्हणून त्यांना इतर उपाख्याने टाकाऊ वाटतात, पण प्रत्यक्षात ती टाकाऊ नाहीत. जसं भक्तीमार्गावर आलेल्या व्यक्तींना अद्वैतवादाशी संबंधीत धर्म, ज्ञान, योग आणि मोक्ष कथांमध्ये रूचि वाटत नाही आणि मुमुक्षुला अर्थशास्त्र आणि कामादिका प्रसंगात रूचि वाटत नाही, तसेच श्रीकृष्णाच्या मधुर रसाची गोडी असणाऱ्यांना इतर कथांमध्ये गोडी नसली तरी त्या कथा टाकाऊ नाहीत. म्हणून यामुळे कुठल्याही दोषाचे शक्यता नाही. जरी हे श्रीभागवतामृत श्रेष्ठ भागवत श्रीशुक-नारदांसारख्यांकडून पुनः प्रकाशित झालेले आहे आणि ऋषी-मुनिंनी हे अत्यंत आदराने ऐकलेले आहे, तरी क्षीरसागराच्या मंथनातून बाहेर आलेल्या अमृताप्रमाणे श्रीकृष्णाच्या मधुर रसाळ कथामृताला यथास्थित जाणूनच वरील दृष्टांतातील सत्यता समजते. आता श्रीनारद, पराशर, व्यास अशा महान लोकांकडून मान्यता मिळूनही, अतिशय गुप्त असलेल्या या विषयाला मंत्रांप्रमाणे गुप्त न ठेवता (अत्यंत गुप्त मंत्रा जशा काही गोष्टी झाकल्या गेल्याने बहिर्मुख माणसे फसली जातात तसं न करता) अतिशय स्पष्टपणे वर्णन करतो. आता माझ्या जीवनाचा फारच थोडा काळ शिल्लक राहिलेला असल्याने व्याकुळतेने अर्धवट सांगणार नाही तर स्पष्ट आणि संपूर्ण सांगतो. आपण श्रद्धापूर्वक एका म्हणजेच दृढ निश्चयाने अंतःकरणापासून लक्ष द्या।।२०-२३।।

एकदा तीर्थमूर्द्धन्ये प्रयागे मुनिषुडवाः।

माघे प्रातः कृतस्नानाः श्रीमाधवसमीपतः।।२४।।

उपविष्टा मुदाविष्टा मन्वमानाः कृतार्थताम्।

कृष्णस्य दयितोऽसीति स्लाघंते स्म परस्परम्।।२५।।

[42]

[1/1/24-25]

श्लोकानुवाद- एकदा महा-तीर्थ प्रयाग येथे काही श्रेष्ठ मुनींवर सकाळी स्नानकर्म आटोपून भगवान श्रीमाधवाच्याजवळ बसल्याने आनंदाने स्वतःला कृतार्थ मानताना एक दुसऱ्याला 'आपण श्रीकृष्णाचे प्रिय पात्र आहात' म्हणू लागले, तसंच या प्रकारे परस्परांचि प्रशंसा करू लागले।।२४-२५।।

दिग्दर्शिनी टीका- तदेव सप्रसङ्गं प्रस्तौति-एकदेल्वादिना। एकदा प्रयागे मुनिषुडवा मुनिश्रेष्ठाः परस्परं श्लाघंते स्म अश्लाघंतेति द्वाभ्यामन्वयः। कथम्? कृष्णस्य भगवतो दयितः परमानुग्रहपात्रं त्वमसीत्येवम्। तत्र च सतां हीमतां तेषामात्मश्लाघा परमानुचितेति त्वमेव कृष्णस्य दयित इत्येकोऽन्यमश्लाघत, स च त्वमित्येव सर्वेऽप्यन्योन्यमश्लाघंतेत्यर्थः। तीर्थानां मूर्द्धन्ये श्रेष्ठे सर्वतीर्थराज इत्यर्थः-श्रीयमुना-गङ्गासङ्मत्वात्। तथा श्लाघने हेतवः-माघ इत्यादयः। माघे प्रातःस्नानञ्च श्रीमाधव-भक्तावेव पर्यवस्यति, यथोक्तं श्रीदत्तात्रेयेण- 'व्रतदानतपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः। माघ मज्जनमात्रेण यथा प्रीणाति माधवः।।' इति। अतः श्रीमाधवस्य प्रयागाधिष्ठातृभगवतः समीपे उपविष्टाः। अतएव मुदाविष्टाः हर्षेण व्यासाः, कृतार्थतामात्मनः परिपूर्णार्थतां मन्यमानाः।।२४-

भावानुवाद- श्रीपरीक्षित महाराज आपली माता उत्तरादेवीला दिलेले आश्वासन, म्हणजे श्रीमद्भागवताच्या कथेचं सार संपूर्णपणे सांगेन हे, पूर्ण करण्याकरिता 'एकदा' अशा श्लोकातून दृष्टांत देत आहेत. एकदा प्रयागमध्ये मुनिगण परस्परात बोलत होते. कशा प्रकारे? ते एक-मेकांना 'आपण भगवान श्रीकृष्णाच्या कृपेला योग्य आहात' असे म्हणत होते पण ऋषी-मुनि स्वतःला हीन-दीन समजून स्वतःचि स्तुति करीत नाहीत, म्हणून एकमेकांना भगवानांच्या कृपेस पात्र ठरऊन एक-दुस-यांचि प्रशंसा करीत होते.

प्रयाग सर्व तीर्थांमध्ये तीर्थराज म्हणून का ओळखले जातात ? कारण तेथे श्रीगंगा आणि श्रीयमुनार्जींचा संगम होतो. तीर्थराज प्रयागांच्या श्रेष्ठत्वाचे अजून एक कारण म्हणजे तिथे माघ महिन्यात पहाटे स्नान केलं जातं. माघमासात पहाटे स्नान केल्याने भगवान् श्रीमाधवांची भक्ति प्राप्त होते. श्रीदत्तात्रेयांनी म्हंटलं आहे-"माघ महिन्यात पहाटे स्नान केल्याने श्रीहरी जितके प्रसन्न होतात, तितके व्रत, दान, तपश्चर्या करूनही होत नाहीत." म्हणू श्रेष्ठ मुनिवर पहाटे स्नान वगैरे

[43]

[1/1/24-29]

उरकुन आनंदाने प्रयाग तीर्थांचे अधिष्ठान असणारे दैवत श्रीमाधवांच्या जवळ बसून स्वतःला धन्य मानत होते.

मातस्तदानीं तत्रैव विप्रवर्धः समागतः।

दशाश्वमेधिके तीर्थे भगवद्भक्तितत्परः॥२६॥

सेवितोऽशेष-संपद्धिस्तद्देशस्याधिकारवान्।

वृतः परिजनैर्विप्रभोजनार्थं कृतोद्यमः॥२७॥

विचित्रोत्कृष्टवस्तुनि स निष्पाद्य महामनाः।

आवश्यकं समाप्यादौ संस्कृत्य महती स्थलीम्॥२८॥

सत्वरं चत्वरं तत्र मध्ये निर्माय सुंदरम्।

उपलिप्य स्वहस्तेन वितानायुदनातयत्॥२९॥

श्लोकानुवाद- हे माते! त्या वेळी प्रयागमधील दशाश्वमेध घाटावर, असीम श्रीमंत व भगवद्भक्तिसाठी तत्पर एक श्रेष्ठ ब्राह्मण, जो त्या प्रदेशाचा राजादेखील होता, तो ब्राह्मणांना भोजन घालण्याच्या इच्छेने आपल्या परिवारासह आला होता. त्या उदार मनाच्या श्रेष्ठ ब्राह्मणाने ना-ना प्रकारचे उत्कृष्ट व स्वादिष्ट खाद्य-पदार्थ आणवून तयारी केली होती. मग प्रथम स्नानादि क्रिया उरकल्या. नंतर एका प्रशस्त जागेत एक सुंदर वेदी तयार करून स्वहस्ते झाडुन स्वच्छ केली तसंच गार्डच्या शेणाने सारऊन उन्हापासून संरक्षणाकरीता तिथे एक मंडप उभारला॥२६-२९॥

दिग्दर्शिनी टीका- तत्र प्रयाग एव यद्दशाश्वमेधिकं नाम तीर्थं, तस्मिन् विप्रवर्धाः समागतः। तमेव विशिनष्टि-

भगवदित्यादिसपादश्लोकेन। अशेषाभिः संपद्धिर्धनजनान्नपानादिभिः सेवितः परिवृतः। स च विप्रवरः विचित्राणि विविधानि उत्कृष्टानि वस्तुनि भोग्यादिद्रव्यानि निष्पाद्य साधवित्वा चत्वरं वेदी निर्माय वितानानि चंद्रातपान् उदतानयत् उच्चैर्विस्तारयामासेति द्वाभ्यामन्वयः। आवश्यकं नित्यकृत्यं स्नानादि; महती सुविस्तीर्णा स्थली स्थानमेकं, संस्कृत्य संमार्जनौपलेपनादिनोपस्कृत्य; तत्र स्थल्याम्॥२६-२९॥

भावानुवाद- त्याच वेळी प्रयागतीर्थातील दशाश्वमेध घाटावर एक श्रेष्ठ ब्राह्मण आला. तो धन, धान्य, सेवक अशा अमर्याद संपत्तीने समृद्ध असलेला होता.

[44]

[1/1/26-33]

त्या उत्तेजित ब्राह्मणाने सुंदर-सुंदर खाद्य-पदार्थ सादर आणवले आणि सर्वप्रथम अवश्य केले जावे असे दैनंदिन स्नानादी विधी उरकले.

त्यानंतर एक प्रशस्त जागा झाडुन घेऊन लख्ख केली आणि त्याजागेच्या मध्यभागी एक चबुतरा उभारला आणि तोगू आपल्या हाताने गार्डच्या शेणाने सारऊन घेतला. उन्हापासून संरक्षण होण्याकरिता त्या चबुत-यावर एक मंडप घातला॥२६-२९॥

शालग्रामशिलारूपं कृष्णं स्वर्णासने शुभे।

निवेश्य भक्त्या संपूज्य यथाविधि मुदा भूतः॥३०॥

भोगांबरादि सामग्रीमर्पयित्वाग्रतोः हरेः।

स्वयं नृत्यन् गीतवाद्यादिभिश्चक्रे महोत्सवम्॥३१॥

श्लोकानुवाद- त्या चौथ-याच्या मधोमध त्याने एक नितांत-सुंदर सुवर्णाच्या सिंहासनावरती श्रीकृष्णाच्या शाळीग्राम-स्वरूपाची प्राण-प्रतिष्ठा केली. आणि अतिशय आनंदीत मनाने यथाविधि भक्तीपूर्वक अन्न-वस्त्र अशा विविध उपचार साधनांनी प्रभुची प्रार्थना केली. त्यानंतर श्रीहरीसमोर स्वतः नाचून गायन वादनाने त्या ब्राह्मणाने महोत्सवाची सांगता केली॥३०-३१॥

दिग्दर्शिनी टीका- कृष्णं यथाविधि पाद्यार्च्याद्युपचारसमर्पणपूर्वकं भक्त्या संपूज्य महोत्सवं चक्रे इति द्वाभ्यामन्वयः। मुद्रा, हर्षेण, भूतः पूर्णः; यथाविधीति यदुक्तं, तदेव किञ्चिदभिव्यज्जयति-भोगेति, भोगो भोग्यं अन्नपानादि, अंबरं वस्त्रं तदादि सामग्री द्रव्यं. आदिशब्देन गंधपुष्पधूपदीपादिः हरेस्तस्यैग्रतो नृत्यन्॥३०-३१॥

भावानुवाद- योग्य जागेवर श्रीकृष्णाची स्थापना करून त्या ब्राह्मणाने यथाविधि पाद्य, अर्घ्य आणि अन्न-वस्त्र इत्यादि सामग्री ('इत्यादि' म्हणजे गंध, फुले, धूप, दीप सुद्धा) अर्पण करून भक्तिभावाने त्यांची पूजा केली तसंच श्रीहरींच्या समोर स्वतः नृत्य करत गायन आणि वादनाने त्या उत्सवाची सांगता केली।। ३०-३१।।

ततो वेदपुराणादिव्याख्याभिर्वादकोविदान्।
विप्रान् प्रणम्य यतिनो गृहिणो ब्रह्मषारिणः।। ३२।।
वैष्णवांश्च सदा कृष्णकीर्तनानंदलपटान्।
सुबहून्मधुरैर्विक्रैर्व्यवहारिश्च हर्षयन्।। ३३।।

[45]

[1/1/32-34]

पादशौचजलं तेषां धारयन् शिरसि स्वयम्।
भगवत्यर्पितैस्तद्वदन्नदिभिरपूजयत्।। ३४।।

श्लोकानुवाद- नंतर त्या ब्राह्मणाने वेद-पुराण शास्त्र जाणणारे आणि वाद-विवादात कुशल अशा अनेक संन्यासी, ब्रह्मचारी तसंच गृहस्थ ब्राह्मणांना वंदन केले आणि सदैव श्रीकृष्णकीर्तनाच्या आनंदाची मनीषा असणाऱ्या सर्व वैष्णवांशी मधूर संभाषण करून त्यांना प्रसन्न केले तसंच नमस्कार करून अनेक पद्धतींनी त्यांचा आदर सत्कार केला. त्यानंतर या सर्व महात्म्यांचे चरण धुऊन ते जल आपल्या मस्तकी लावले आणि भगवानांना दाखवलेला नैवेद्य देऊन त्यांची पूजा केली म्हणजेच त्यांना जऊ घातले.।। ३२-३४।।

दिग्दर्शिनी टीका- ततश्च विप्रान् वैष्णवांश्च सुबहून् अन्नादिभिः तद्वद्भगवंतमिवापूजयदिति त्रिभिरन्वयः। वदादीनां व्याख्याभियं वादा उदग्राहास्तेषु कोविदान्, निजनिजपांडित्यबलेनान्योनं सदा विवदमानानित्यर्थः। एवं विप्राणां लक्षणमुक्त्वा वैष्णवानां लक्षणमाह-सदा कृष्णति। यद्यपि वैष्णवेष्वपि मध्ये ब्राह्मणाः संत्येवेति, तेषामुभवेषां भिन्नतया निर्देशो न घटते। तथापि ब्राह्मणव्यतिरिक्ता गृहीतविष्णुदीक्षाकाः परेऽपि वर्तन्ते, तथा वैष्णवदीक्षारहिताश्च ब्राह्मणाः संतीति पृथङ्निर्देशो युक्त एव। मधुरैर्विक्रैः स्तुत्यादिभिः मधुरैर्व्यवहारैश्च दंडवत्प्रणामपादप्रक्षालनादिभिः; तेषां विप्राणां वैष्णवानाञ्च; आदिशब्देन नीराजनादीनि।। ३२-३४।।

भावानुवाद- नंतर ब्राह्मणाने भगवानांना नैवेद्य दाखवलेले अन्न आदि त्या सर्व ब्राह्मणांना देऊन त्यांची श्रीभगवानांप्रमाणेच पूजा केली. वेद-पुराण अशा शास्त्रांवर संभाषण करीत वाद-विवादात कुशल असणारे म्हणजेच आपल्या पांडित्याच्या बळाने ब्राह्मण सदैव चर्चेतच गढलेले असतात. या प्रकारे ब्राह्मणांची लक्षणे सांगून वैष्णवांची लक्षणे 'सदा कृष्णति' पदाने सांगत आहोत, म्हणजेच सगळे वैष्णव सदैव श्रीकृष्ण-संकीर्तनाच्या आनंदात निमग्न असतात. वैष्णव म्हणल्याने विष्णुमंत्राची दिक्षा घेतलेले ब्राह्मण आणि इतर वर्णांच्या व्यक्ती असे समजले जाते, म्हणजेच जे सर्व ब्राह्मण विष्णुमंत्राने दिक्षित आहेत, ते 'वैष्णव' म्हणून ओळखले जातात, त्याचप्रमाणे ब्राह्मणांव्यतिरिक्त दुसऱ्या वर्णा-जातींच्या लोकांनाही, ते विष्णुमंत्राने दिक्षित झालेले असल्यास वैष्णव म्हंटले जाते; त्या दोघांचीहि ओळख वेग-वेगळी नसते.

[46]

[1/1/32-36]

परंतु या ठिकाणी विष्णुमंत्राने दिक्षित झालेल्या ब्राह्मणांव्यतिरिक्त इतर ब्राह्मणही उपस्थित होते, म्हणून त्यांना भिन्न रूपाने ब्राह्मण म्हणणेच योग्य होईल. यानंतर त्या ब्राह्मणाने सर्व वेद-पारागत ब्राह्मण, वैष्णव, ब्रह्मचारी, गृहस्थ आणि संन्याशांची गोड शब्दांनी प्रार्थना-स्तुति करून त्यांच्या चरणावर आपला माथा टेकऊन, त्यांचे चरण धुऊन अनेक प्रकारे त्यांचा आदर-सत्कार केला तसेच या सर्व महात्म्यांचे चरणांचे तीर्थ आपल्या मस्तकी लावले. 'आदि' शब्दाने नीराजन देखील समजावे.

भोजयित्वा ततो दीनानंत्यजानपि सादरम्।
अतोषयद् यथान्यायं श्रृगालखगक्रिमीन्।। ३५।।

श्लोकानुवाद- मग त्या ब्राह्मणाने सर्व दीन, दरिद्री आणि भूकेल्यांना व्यवस्थित जेऊ घालून तृप्त केले. त्यानंतर कुत्रे, गिधाडे, पक्षी आणि सर्व प्राण्यांना व्यवस्थित जेऊ घालून तृप्त केले।। ३५।।

दिग्दर्शिनी टीका- दीनान् भक्त्यादिहीनान् शूद्रान्; यद्वा क्षुधादिनातान्; यथान्यायमित्यस्य सर्वत्रैवानुषङः।। ३५।।

भावानुवाद- येथे 'दीन' शब्दाचा अर्थ आहे भक्तिहीन शूद्र आणि भूकेलेल्या सर्व व्यक्ती.

एवं संतर्पिताशेषः समादिष्टोऽथ साधुभिः।
परिवारैः समं शेषं सहर्षं बुभुजेऽमृतम्।। ३६।।

श्लोकानुवाद- या प्रकारे सर्व प्राण्यांना तृप्त करून आणि साधुंच्या आज्ञेने त्या ब्राह्मणाने आपल्या परिवारसह अत्यंत आनंदाने सर्व उरलेल्या (शिल्लक) प्रसादाला अमृतासमान मानून भोजन केले.

दिग्दर्शिनी टीका- एवमुक्तप्रकारेण संतर्पितमशेषं सर्वं प्राणिजातं येन सः; परिवारैर्निजभृत्य-कुटुंबादिभिः समं बुभुजे। अमृतं, महायज्ञशेषत्वात् परममधुरत्वात् मृत्युनिवर्त्तकत्वात् परमसुखमयत्वाच्च।। ३६।।

[47]

[1/1/36-39]

भावानुवाद- या प्रकारे सर्व प्राण्यांना तुम केल्यानंतर साधुंच्या आदेशावरून त्या ब्राह्मणाने आपल्या परिवारासह आनंदाने उरलेला अमृततुल्य प्रसाद सेवन केला. हे अन्न महायज्ञातील उरलेला भाग म्हणजेच शेवटचा भाग असल्याने अत्यंत चवदार, मृत्युभयाचे निवारण करणारे तसेच तुम करणारे आहे, म्हणून त्याला 'अमृत' म्हंटले गेले आहे।।३६।।

ततोऽभिमुखमागत्य कृष्णस्य रचिताञ्जलिः।
तस्मिन्नेवाप्ययामास सर्वं ततफलसञ्चयम्।।३७।।

श्लोकानुवाद- यानंतर त्याने शाळीग्रामरूपी श्रीकृष्णासमोर उभे राहून हात जोडले आणि पूर्वी केलेल्या सर्व कर्मांचे फळ प्रभुच्या श्रीचरणांवर अर्पण करून टाकले.

सुखं संवेश्य देवं तं स्वगृहं गंतुमुद्यमत्।
दूराच्छ्रीनारदो दृष्टवोत्थितो मुनिसमाजतः।।३८।।
अयमेव महाविष्णोः प्रेयानिति मुहुर्बुवन्।
भावनं गत्वांतिके तस्य विप्रेन्द्रस्येदमडवीत्।।३९।।

श्लोकानुवाद- यानंतर त्या ब्राह्मणाने शाळीग्रामरूपी भगवानांची सिंहासनावर स्थापना करून आपल्या घरी परतण्याची तयारी केली. त्या वेळी श्रीनारद दूरून त्या ब्राह्मणाला पाहून मुनिंच्या जमावातून उठून पळू लागले व पुन्हा-पुन्हा हेच म्हणू लागले, 'हे गृहस्थच महाविष्णुंना प्रिय आहेत' - या प्रकारे म्हणत-म्हणत ते त्या ब्राह्मणाजवळ येऊन उपस्थित झाले.

दिग्दर्शिनी टीका- देवं शालग्रामरूपिणं भगवंतम्; तं विप्रवर्यम्; अवं विप्रवर्यं एव परमप्रेयान् परमप्रिय इति मुहुर्व्यक्तं वदन्।।३८-३९।।

[48]

[1/1/38-42]

भावानुवाद- शाळीग्रामरूपी भगवानांची सिंहासनावर प्रतिष्ठापना करून, ते ब्राह्मण घरी जाण्यास तयार झाले. त्याच वेळी नारदजी दूरून त्या ब्राह्मणाला पाहून पुन्हा-पुन्हा हेच म्हणू लागले, 'हे विप्रच प्रभुचे परम-प्रिय आहेत'।।३८-३९।।

श्रीकृष्णपरमोत्कृष्टकृपया भाजनं जनम्।
लोके विख्यापयन् व्यक्तं भगवद्भक्तिलंपटः।।४०।।

श्लोकानुवाद- भगवद्भक्तिला लालचावलेले श्रीनारद श्रीकृष्णाच्या परमोत्कृष्ट कृपेला पात्र असणा-यांना जगात प्रसिद्ध करण्याकरीताच त्या श्रेष्ठ ब्राह्मणाजवळ जाऊन म्हणू लागले.

दिग्दर्शिनी टीका- किमर्थं तदाह-श्रीकृष्णेति। जनमिति जातावेकत्वं; किंवा श्रीकृष्णकृपाविशेषचरमकाष्ठास्पदश्रीराधिकाभिप्रायेण यद्यपि तं जनं स्वयं जानात्येव, तथापि व्यक्तं यथा स्यात्तथा लोके विख्यापयन् विख्यापयितुं, यतो भगवद्भक्तौ लंपटः; विचित्रतमधुररसपानासक्तः।।४०।।

भावानुवाद- 'हे सदगृहस्थच महाविष्णुला प्रिय आहेत', श्रीनारद असे कशाकरीता म्हणाले? हे 'श्रीकृष्णादि' श्लोकानुगत सांगत आहोत. श्रीकृष्णांच्या महान कृपेस पात्र असणा-यांना जगामध्ये प्रसिद्धी मिळावी म्हणून असे म्हणाले. श्रीकृष्णांच्या सर्व कृपापात्रांना मूळ श्लोकात 'जनम्' शब्दाने एक जातीय म्हंटले गेले आहे. किंवा श्रीराधिकाजीच श्रीकृष्णांची सर्वोत्तम कृपेस पात्र असणा-या आहेत-हे श्रीनारद चांगल्या प्रकारे जाणतात; परंतु त्यांना लोकमानसात ठळकपणे प्रसिद्धी मिळावी म्हणून ते असे म्हणाले. स्वतः नारद भक्तिप्रेमी म्हणजेच मधुर भक्तिरसपानासाठी आसक्त असल्याने त्यांच्या अंतःकरणात तसे म्हणण्याची ईच्छा निर्माण झाली.

श्रीनारद उवाच-

भवान् विप्रेन्द्र कृष्णस्य महानुग्रहभाजनम्।
यसेदृशं धनं द्रव्यमौदार्यं वैभवं तथा।।४१।।
सद्धर्मापादकं तच्च सर्वमेव महामते।
दृष्टं हि साक्षादस्माभिरस्मिस्तीर्थवरेऽधुना।।४२।।

[49]

[1/1/41-44]

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले-हे विप्रेन्द्र! आपणच श्रीकृष्णाचे श्रेष्ठ कृपापात्र आहात, कारण या तीर्थराज प्रयागमध्ये आपलं हे धन, संपत्ती, वैभव, पैसा आणि आपलं औदार्य सारं काही मी प्रत्यक्ष पहातो आहे. आपलं हे सारं वैभवही चांगल्या धार्मिक कार्याकरिता खर्च होत आहे, याचाही अनुभव मी प्रत्यक्ष घेत आहे।।४१-४२।।

दिग्दर्शिनी टीका- "हे विप्रेन्द्र! ब्राह्मणकुलश्रेष्ठ! कृष्णस्य परमकृपापात्रं भवानेव। तल्लक्षणं दर्शयति-यस्येति साद्धेन। वैभवं परिच्छदपरिवारादि; तथेति समुच्चयै; सद्धर्मो भगवद्भक्तिलक्षणो धर्मः, तमापादयति संपादयतीति तथा तत्; तत्र च किञ्चिदन्यथा

नास्ति। निहोतुं च न शक्यमित्याह-दृष्टमिति।।४१-४२।।

भावानुवाद- "हे विप्रेन्द्र! (सर्वश्रेष्ठ ब्राह्मण!) आपण श्रीकृष्णाच्या थोर कृपेस पात्र आहात." कृपेचं लक्षण सांगताना बोलत आहेत की आपला सर्व परिवार व वैभव उत्तम धार्मिक कार्यांच्याच उपयोगात येत आहे. उत्तम धर्म म्हणजेच ज्यात भगवद्भक्ति दिसून येते असा धर्म. यात कुठलाही संशय नाही आणि आपण ही गोष्टा लपऊ शकत नाही, कारण मी हे प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिले आहे।।४१-४२।।

विद्वद्वरेण तेनोक्तो नन्विदं स महामुनिः।
स्वामिन् किं मयि कृष्णस्य कृपालक्षणमीक्षितम्।।४३।।
अहं वराकः को नु स्यां दातुं शक्नोमि वा कियत्।
वैभवं वर्तते किं मे भगवद्भजनं कुतः।।४४।।

श्लोकानुवाद- श्रीनारदांचे बोलणे ऐकून ते ब्रह्मश्रेष्ठ संकोचाने म्हणू लागले-हे प्रभु! आपण हे काय म्हणता? आपण माझ्यामध्ये श्रीकृष्णकृपेचे असे कुठले लक्षण पाहिले? आपण माझ्याबद्दल जे काही म्हणालात, मी त्याकरता योग्य नाही. दानाबद्दल बोलायचे तर, मी कुठलं दान करण्यास समर्थ आहे? माझं वैभव ते काय? आणि माझ्यात भगवद्भक्तिही कुठे आहे?।।४३-४४।।

दिग्दर्शिनी टीका- तेन विप्रवर्येण स नारद इदमुक्तः। किं? तदाह-स्वामिन्नित्यादिना मयेत्यंतेन। हे श्रीनारद! किं कतमदीक्षितम्, अपि तु कृपालक्षणं नास्तीत्यर्थः। तत्त्वे तुमाह-अहमिति। अहं कः, भगवत्कृपाप्राप्तादौ कतमो भवेयम्? अपि तु न कोऽपि; यतो वराकः परमतुच्छः; तदेवाह-दातुमित्यादिना।।४३-४४।।

[50]

[1/1/43-46]

भावानुवाद- देवर्षि श्रीनारदांचं बोलणं ऐकून ते ज्ञानी ब्राह्मणदेव श्रीनारदांना म्हणू लागले- प्रभो! आपण माझ्याबद्दल जे काही गौरवोद्गार काढलेत, त्यासाठी मी पात्र नाही. हे श्रीनारद! आपण माझ्यात श्रीकृष्णकृपेची कोणती बरे खूण पाहिली? खरं तर माझ्यात त्यांच्या कृपेचे कुठलेच लक्षण दिसत नाही. त्याचं कारण सांगताना म्हणतात- मी अत्यंत क्षुद्र व्यक्ति आहे, भगवत्कृपेला पात्र नाही आणि मी कुठलं असं दान करू शकतो? माझं ऐश्वर्य ते काय? आणि माझ्यामध्ये भक्ति तरी कुठे आहे?।।४३-४४।।

किंतु दक्षिणदेशे यो महाराजो विराजते।
स हि कृष्णकृपापात्रं यस्य देशे सुरालयाः।।४५।।
सर्वतो भिक्षवो यत्र तैर्थिकाभ्यागतादयः।
कृष्णर्षिताम्रं भुञ्जाना भ्रमंति सुखिनः सदा।।४६।।

श्लोकानुवाद- परंतु दक्षिणदेशात जे महाराज वास्तव्य करून आहेत, त्व श्रीकृष्णाच्या ख-या कृपेस पात्र आहेत. त्यांच्या राज्यामध्ये श्रीभगवानांची अनेक मंदिरे आहेत. त्यांच्या राज्यात सर्वत्र भिक्षुक, तीर्थयात्री असे सर्व जन श्रीकृष्णाला दाखवलेल्या नैवेद्याचे अन्न सेवन करून सतत सुखात फिरत असतात.।।४५-४६।।

दिग्दर्शिनी टीका- महाराज इति तद्देशनिकटवर्तिनां कतिपयनृपाणामधिराजत्वेन, न तु चक्रवर्त्तित्वेन-तदानीं श्रीयुधिष्ठिरस्य चक्रवर्त्तित्वात्। अतएवाग्रे 'सार्वभौमः' इति वक्ष्यति। देशे राष्ट्रैः सुरालया देवस्थानानि; तैर्थिकास्तीर्थस्नानार्थं पर्यटंतोऽकिञ्चनाः; अभ्यागता अन्येऽतिथवस्तदादयः; आदिशब्देन ये केचित् क्षुधिताः। श्रीकृष्णार्पितत्वादन्नस्य पावित्र्यं माधुर्यादिकमूहाम्।।४५-४६।।

भावानुवाद- 'दक्षिण देशाचे महाराज' वाक्यात 'महाराज' म्हणण्याचा उद्देश आहे, त्या देशाच्या आसपासच्या काही राजांवर अधिपत्य करणारे. परंतु चक्रवर्ती राजे नाहीत, कारण त्या वेळी महाराज युधिष्ठिर हेच चक्रवर्ती राजे होते. म्हणून महाराजांनी पुढील वाक्यामध्ये स्वतःला सार्वभौम म्हंटले आहे. त्यांच्या राज्यात शेकडो मंदिरे आहेत. त्यांच्या राज्यात सर्वत्र तीर्थयात्रा करणारे प्रवासी, पाहुणे असे सर्वजण श्रीकृष्णाला अर्पण केलेले अन्न खाऊन अतिशय आनंदात प्रवास करतात. या वाक्यात 'आदि' शब्दाने भिक्षुक आणि भुकेलेले लोक असे सारे जण समाविष्ट आहेत.

[51]

[1/1/45-49]

'श्रीकृष्णाचा नैवेद्य असलेलं अन्न' म्हणून त्या अन्नाच्या पावित्र्याचं आणि माधुर्याचं वर्णन गुप्तपणे केलेलं आहे, असं समजून येईल.।।४५-४६।।

राजधानीसमीपे च सच्चिदानंदविग्रहः।
साक्षादिवास्ते भगवान् कारुण्यात् स्थिरतां गतः।।४७।।

श्लोकानुवाद- त्या महाराजांच्या राजधानीत सच्चिदानंद-विग्रह श्रीभगवान् कृपा करून श्रीविग्रह-रूपात आहेत।।४७।।

दिग्दर्शिनी टीका- स्थिरतां गत इति प्रायोऽचलरूपतां बोधयति।।४७।।

भावानुवाद- मूळ श्लोकात 'स्थिरतां गत' शब्दामुळे समजून येतं की त्या महाराजांच्या राजधानीमध्ये सच्चिदानंद-विग्रह श्रीभगवान् सदैव अचल अशा श्रीविग्रह-स्वरूपात प्रत्यक्ष वास्तव्य करून आहेत।।४७।।

नित्यं नवनवस्तत्र जायते परमोत्सवः ।
पूजाद्रव्याणि चेष्टानि नूतनानि प्रतिक्षणम् ॥४८॥

श्लोकानुवाद- तिथे सदा-सर्वकाळ नव-नवीन महोत्सव साजरे केले जातात. पूजेची साधनेही क्षणोक्षणी नाविन्यपूर्ण आणि सुंदर प्रकारात श्रीभगवानांपूढे सादर केली जातात ॥४८॥

दिग्दर्शिनी टीका- तत्र पूजाया द्रव्याणि च प्रतिक्षणं नूतनान्येवेष्टनि; यद्वा, प्रतिक्षणं नूतनान्येव जायंते । तत्र च इष्टानि लोकप्रियाण्येव ॥ ४८ ॥

भावानुवाद- तिथे पूजेची सामग्रीदेखील सतत नीरनिराळ्या आणि सौंदर्यपूर्ण रीतीने श्रीभगवानांना सादर केली जाते तसंच तेथील 'इष्ट' म्हणजेच श्रीविग्रहही लोकप्रिय आहेत ॥४८॥

विष्णोर्निवेदितैस्तैस्तु सर्वे तद्देशवासिनः ।
वैदेशिकाश्च बहवो भोज्यंते तेन सादरम् ॥४९॥

श्लोकानुवाद- ते महाराज आपल्या देशातील रहिवाशांना तसंच इतर देशांमधून आलेल्या लोकांना आदराने श्रीविष्णुंना नैवेद्य दाखवलेल्या अन्नाचा महाप्रसाद खाऊ घालतात ॥४९॥

[52]

[1/1/49-52]

दिग्दर्शिनी टीका- तैर्द्रव्यैः; तेन महाराजेन; पूर्वं तद्वाष्ट्रे सर्वत्र ग्रामनगरादिष्वितस्ततो बहुषु देवालयेषु भिक्षुप्रवृत्तीनामन्नभोजनार्थं सुखभ्रमणमुक्तम् । इदानीं राजधानीनिकटे मुख्यश्रीभगवदालय इति शेषः ॥४९॥

भावानुवाद- ते महाराज ते पदार्थ आपल्या देशातील रहिवाशांना, इतर देशांमधून तसंच गावांमधून व शहरांमधून आलेल्या अतिथींना तसंच सर्व मंदीरांमधल्या आणि धर्मशाळांमधल्या भिक्षुकांना आदराने श्रीविष्णूंचा नैवेद्य महाप्रसाद खाऊ घालून तृप्त करतात. या वेळी त्यांच्या राजधानीजवळ श्रीभगवानांचं प्रमुख मंदीर आहे. ॥४९॥

पुंडरीकाक्षदेवस्य तस्य दर्शनलोभतः ।
महाप्रसादरूपान्नाद्युपभोग सुखामितः ॥५०॥
साधुसङ्गतिलाभाच्च नानादेशात् समागताः ।
निवसंति सदा तत्र संतो विष्णुपरायणाः ॥५१॥

श्लोकानुवाद- भगवान् श्रीपुंडरीकाक्षांच्या दर्शनाच्या ओढीने, महाप्रसाद मिळऊन सुख प्राप्त करण्यासाठी, तसंच साधुंचा सहवास सहजतेने घडावा म्हणून नीरनिराळ्या देशांमधून आलेले अनेक वैष्णव तिथे मुक्काम करतात.

दिग्दर्शिनी टीका- महाप्रसादरूपानामन्नादिनामुपभोगानां भोग्यद्रव्याणां सुखामितः अनायासेन लाभात्; यद्वा, अनादीनामुपभोगेन यत् सुखं तस्याप्तेरनुभवात् । संतः साधवस्तत्रापि विशेषतो विष्णुपरायणाः; यद्वा सतां लक्षणमिदमुक्तम् ॥५०-५१॥

भावानुवाद- महाप्रसारूपी अन्नाचे सेवन करून सुख प्राप्त करण्याकरीता आणि सहजतेने ते अन्न मिळण्यास कारण किंवा महाप्रसादरूपी अन्नाचं सेवन करून जे सुख प्राप्त होते ते सुख अनुभवण्यासाठी अनेक साधु, विशेषतः वैष्णव लोक त्या ठिकाणी रहातात. किंवा इथे साधुंचे लक्षण दर्शवण्यासाठी पहील्यांदा 'संत' (साधु) शब्द वापरून नंतर विष्णु-भक्त वैष्णवांचा उल्लेख केलेला आहे ॥५०-५१॥

देशश्च देवविप्रेभ्यो राजा दत्तो विभज्य सः ।
नोपद्रवोऽस्ति तद्देशे कोऽपि शोकोऽथवा भयम् ॥५२॥

[53]

[1/1/52-55]

श्लोकानुवाद- जरी त्या राजाने ब्राह्मण व भगवानांसाठी आपल्या राज्याचे विभाजन करून दान केलेले आहे, तरी ते महाराज असलेल्या त्या राज्यात कुठलाही त्रास, दुःख आणि भीती आढळत नाही.

दिग्दर्शिनी टीका- स तन्महाराजाधिष्ठितो देशः राजा तेनैव ॥५२॥

भावानुवाद- जरी राजाने आपले राज्य दान केलेले असले तरी त्या देशात सर्व लोक शांतीने रहात होते. ॥५२॥

अकृष्टपच्या सा भूमिर्वृष्टिस्तत्र यथासुखम् ।
इष्टानि फलमूलानि सुलभान्यंबराणि च ॥५३॥
स्वस्वधर्मकृतः सर्वाः सुखिन्यः कृष्णतत्पराः ।
प्रजास्तमनुवर्तते महाराजं यथा सुताः ॥५४॥

श्लोकानुवाद- त्या राज्याची भूमी भरपूर पाणी आणि सुंदर फळा-फुलांनि सुजलाम्-सुफलाम् असलेली आहे. तिथे नांगरणी न करताच बी पेरले तरी देखील भरपूर प्रमाणात पीक येतं. म्हणून त्या राज्यात फळ-फळावळ, कंद-मूळे आणि कपडे अशा गरजेच्या वस्तू सहज उपलब्ध आहेत. तेथील प्रजा आपापल्या धर्माचे पालन करणारी आहे आणि सर्व लोक श्रीकृष्णभक्तिते रममाण होऊन सुख प्राप्त करतात. राजाच्या आज्ञेचं पालन सर्वजण पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे करतात.

दिग्दर्शनी टीका- अकृष्टपच्या कर्षणव्यतिरेकेण सर्वशस्याढ्या; इष्टानि प्रियाणि, अनुवर्तते प्रीत्या तदाज्ञापालनशीला इत्यर्थः. यद्वा यादृशो राजस्तस्य व्यवहारस्तासामपि तादृश एवेति || ५३-५४ ||

भावानुवाद- 'अकृष्टपच्या' म्हणजेच तेथील भूमि नांगरल्याशिवायच भरपूर प्रमाणात सर्व प्रकारची पीके देणारी आहे; इष्ट म्हणजेच प्रिय; अनुवृत्ति म्हणजे प्रेमाने राजाच्या आज्ञेचे पालन करणे. किंवा राजा जसा श्रीकृष्णभक्त आहे, प्रजेचे वर्तनही त्याच प्रकारे भक्तिमय आहे.

स चागर्वः सदा नीचयोग्यसेवाभिरच्युतम् |
भजमानोऽखिलान् लोकान् रमयस्यच्युतप्रियः || ५५ ||

[54]

[1/1/55-58]

श्लोकानुवाद- भगवद्भक्ति-तत्पर राजा अहंकाराचा त्याग करून ईश्वराची लहान-सहान सेवादेखील स्वतः करतात आणि राजाच्या अशा वर्तणुकीमुळे सर्व लोक आनंदून जातात.

दिग्दर्शनी टीका- अगर्वः एतादृशराज्यवैभवधर्मभगवत्सेवातिशये सत्यपि निरहंकार; सन्; नीचेति, नीचाभिः स्वयं संमार्जनलेपन-दीपिका-ग्रहणादिभिः योग्यसेवाभिः; अच्युतप्रिय इति केवलं प्रेम्णैव भजनं बोधयति || ५५ ||

भावानुवाद- अगर्वः म्हणजेच असे राज्य, वैभव, धर्म असूनही आणि अतिशय भगवत सेवा करूनही राजा निरहंकारी आहेत. नीचसेवा म्हणजेच झाडलोट, सडा-संमार्जन, दीप प्रज्वलन अशा छोट्यात छोट्या गोष्टीही राजा स्वतः करतात. अच्युतप्रिय म्हणजेच ते महाराज फक्त प्रेमभावाने भगवान श्रीअच्युतांचं भजन करतात || ५५ ||

तस्याग्रे विविधैर्नामगाथा-संकीर्तनैः स्वयम् |
नृत्यन् दिव्यानि गीतानि गायन् वाद्यानि वादयन् || ५६ ||
भ्रातृभार्यासुतैः पौत्रैर्भृत्यामात्यपुरोहितैः |
अन्यैश्च स्वजनैः साकं प्रभुं तं तोषयत् सदा || ५७ ||

श्लोकानुवाद- हे महाराज स्वतः आपले भाऊ, पत्नी, पुत्र, पौत्र, सेवक, मंत्री, पुरोहित तसंच अनेक आप्तेष्टांसह भगवानांच्या समोर नृत्य करतात. नीरनिराळी सुंदर गीते गाऊन आणि वाद्ये वाजऊन अतिशय आनंदाने आपल्या प्रभुंच्या नावाचा घोष करतात आणि त्यांना प्रसन्न करतात || ५६-५७ ||

दिग्दर्शनी टीका- तदेव दर्शयति-तस्येति द्वाभ्याम् | भ्रातृभार्येत्यनेन तस्य भ्रातृप्रभृतीनामपि परमवैष्णवत्वमुक्तम् || ५६-५७ ||

भावानुवाद- हे महाराज श्रीभगवानांचं भजन कशा प्रकारे करतात हे 'तस्येति' दोन श्लोकात सांगत आहेत. हे राजे आपल्या बंधु, पत्नी इत्यादि परिवारासह आनंदाने श्रीभगवानांचे नामसंकीर्तन करून त्यांना प्रसन्न करतात. त्या राजांचा परिवारातील सर्व लोकही महान वैष्णव आहे || ५६-५७ ||

ते ते तस्य गुणव्राताः कृष्णभक्त्यनुवर्तिनः |
संख्यातुं कति कथ्यंते कति वा मया || ५८ ||

[55]

[1/1/58-59]

श्लोकानुवाद- खरोखरच त्या राजांचे सर्व गुण श्रीकृष्णभक्तिकरीता पोषकच आहेत. त्यांच्या अमर्याद गुण किती सांगावे व वर्णावे ? ते माझ्या क्षमतेच्या पलीकडे आहे || ५८ ||

दिग्दर्शनी टीका- ते ते परमानिर्वचनीयाः सुप्रसिद्धा वा; तस्य महाराजस्य गुणानां व्राताः समूहाः कृष्णभक्तेरनुवर्तिनोऽनुकूलाः | अयं भावः-उक्तानि सर्वाण्येतान्येव भगवत्कृपालक्षणानि | अतः स एव भगवत्कृपापात्रं न त्वहं, तत्तदभावादिति दिक्; एवमग्रेऽपि सर्वत्रोहाम्; एवं च जात्यनपेक्षाया केवलं भगवत्कृपाविशेषादेव माहात्म्यं दर्शितम्, अन्यथा ब्राह्मणात क्षत्रियस्य महिमानुपपत्तेः | एतद्ब्राह्मणादीनाञ्च सर्वेषामपि कृतार्थत्वमग्रे श्रीभगवतैव स्वयं वक्ष्यते, केवलं तारतम्यमात्रम्, एतच्चाग्रे व्यक्तं भावि || ५८ ||

भावानुवाद- त्या महाराजांचे सगळे वर्णनातीत आणि कीर्तीमान गुण श्रीकृष्णभक्तिसाठी अनुकूल आहेत. म्हणून त्यांचे सर्व गुण ईश्वराच्या कृपेचा प्रसाद आहेत, कारण भगवत्कृपेशिवाय तसं श्रीकृष्ण-भजन तसंच त्या भजनासाठी अनुकूल असे गुण म्हणजेच आर्तता, निस्वार्थीपणा इत्यादी गुण प्रकट होत नाहीत. म्हणून ते भगवत्कृपेला पात्र आहेत. या ग्रंथात सर्वत्र हेच समजावे लागेल. म्हणजेच भगवानांच्या कृपेस जे

जे पात्र आहेत त्यांचे गुण हे भगवानांची त्यांच्यावर कृपा झाल्याचेच लक्षण आहे. अशा प्रकारे भगवानांचे भजन करण्यामध्ये जातीचा विचार खंडीत झालेला आहे. सर्वसामान्यपणे जातीचा विचार केला तर ब्राह्मणापेक्षा क्षत्रिय श्रेष्ठ नाहीत; परंतु इथे (भक्तिराज्यात) जातीचा विचार न करता फक्त भगवानांचे किती कृपा झाली आहे हे पाहूनच श्रेष्ठत्व ठरवले जाते. खास करून भगवत्कृपा हीच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व क्षुद्र अशा सर्व वर्णांमध्ये कृतार्थपणाचे लक्षण आहे. या विषयाचे विश्लेषण स्वतः भगवानच पुढे करणार आहेत।।५८।।

श्रीपरीक्षित उवाच-

ततो नृपवरं द्रष्टुं तद्देशे नारदो ब्रजन्।
देवपूजात्सवासक्तास्तत्र तत्रैक्षत प्रजाः।।५९।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- हा वृतांत ऐकून श्रीनारद त्या श्रेष्ठ राजाचे दर्शन घेण्यासाठी दक्षिण देशात पोहोचले आणि त्या राज्यात ठिकठिकाणी भगवानांच्या सेवेत रममाण झालेली प्रजा त्यांनी पाहिली।।५९।।

दिग्दर्शिनी टीका- नृपवरं तमेव महाराजम्; तत्र तत्र स्थाने स्थाने।।५९।।

[56]

[1/1/59-61]

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच स्पष्ट होते।।५९।।

हर्षेण वादयन् वीणां राजधानीं गतोऽधिकम्।
विप्रोक्तादपि संपश्यन् संगम्योवाच तं नृपम्।।६०।।

श्लोकानुवाद- तेंव्हा श्रीनारदांनी प्रसन्नचित्त होऊन वीणा वाजवत राजधानीमध्ये प्रवेश केला आणि प्रयाग क्षेत्री ब्राह्मणाकडून जे ऐकले होते, त्यापेक्षाही खूप जास्त ऐश्वर्य पाहून राजाजवळ उपस्थित होऊन म्हणू लागले।।६०।।

दिग्दर्शिनी टीका- विप्रोक्तात् दशास्वमेधतीर्थे संभाषितो योऽसौ ब्राह्मणस्तेन 'किंतु दक्षिणदेशे यः' इत्यादिना यदुक्तं देवपूजादिकं, ततोऽप्यधिकं संपश्यन् अनुभवन्।।६०।।

भावानुवाद- श्रीनारद प्रसन्नपणे विणावादन करित राजधानीत प्रविष्ट झाले आणि दशास्वमेधतीर्थात ब्राह्मणाकडून ते राजे करत असलेल्या देवपुजेसंबंधी जे वर्णन ऐकले होते, त्यापेक्षाही कितीतरी अधिक ऐश्वर्याचे दर्शन घेऊन राजासमोर जाऊन म्हणू लागले।।६०।।

श्रीनारद उवाच-

त्वं श्रीकृष्णकृपापात्रं यस्येदृगराज्यवैभवम्।
सल्लोकगुणधर्मार्थज्ञानभक्तिभिरन्वितम्।।६१।।

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- हे राजन्! आपणच श्रीकृष्णाच्या कृपेस पात्र आहात, कारण आपले राज्यवैभव असे विशाल आहे, आपली प्रजा स्वधर्मपालन करणारी आहे, आपण लोकप्रेमासारख्या गुणांनी तसेच धर्म, अर्थ, ज्ञान व भक्तिने सुशोभित झालेले आहात।।६१।।

दिग्दर्शिनी टीका- यस्य तवः सद्भिरूत्कृष्टैर्लोकादिभिरन्वितम्-तत्र लोकाः प्रजाः, तेषां सत्वं पूर्वोक्तेन स्वधर्मदिपरत्वेन; गुणाः सर्वत्र भगवद्भक्ति-प्रावर्त्तनादिना लोकवात्सल्यादयः, तेषां गर्वराहित्यादिना; धर्मा भिक्षुकादिभ्योऽन्नदानादिकृताः, तेषां भगवददर्पणादिना; अर्था धनानि तेषां भगवत्पूजाद्रव्यसाधनतादिनाः उत्कृष्टः कामश्च राज्यवैभवमित्यनेनोक्त एवास्ति; ज्ञानं सच्छास्त्राभ्यासजनितो मोक्षादिहेतुर्विवेकः, तस्य भगवत्पूजापरतादिना; भक्तिश्च भगवत्सेवा, तस्याश्च प्रेमणैव क्रियमाणत्वादिति दिक्।।६१।।

[57]

[1/1/61-63]

भावानुवाद- देवर्षि श्रीनारद म्हणाले-राजन्! आपल्या संपूर्ण राज्यातील प्रजा स्वधर्माच्या पालनात मग्न आहे. 'गुण' म्हणजेच सर्वत्र भगवद्भक्ति-प्रसारातून दिसणारं लोकप्रेम आणि विनम्रता इत्यादी गुणांचा समूह. 'धर्म' म्हणजेच भिक्षुकांना अन्न वगैरे दान देऊन प्राप्त केलेला धर्म. 'अर्थ'- भगवानांच्या पूजेकरीता लागणारी सामग्री आणण्यासारख्या कामासाठी केलेला धनाचा वापर आणि ईश्वराच्या सेवा भावनेतून राज्य-वैभवाचे केलेले संरक्षण इत्यादी समजावे. 'ज्ञान' म्हणजेच उत्तम शास्त्रांचा अभ्यास व त्यांचे पालन करण्याने जागृत झालेला विवेक जो मोक्षाचे कारण आहे. तो विवेकही ईश्वराच्या सेवेसाठीच परिणीत होत आहे. 'भक्ति' म्हणजेच भगवत् सेवा आणि ही भगवत् सेवाही मोठ्या प्रेमाने केली जात आहे।।६१।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

त्तद्विसार्य कथयनास्लिष्यन् भूपतिं मुहुः।
प्रशशंस गुणान् गायन् वीणया वैष्णवोत्तमः।।६२।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- वैष्णवप्रवर श्रीनारद या सर्व गुणांचे विस्ताराने वर्णन करीत-करीत त्या राजांना पुन्हा-पुन्हा आलिंगन देऊ लागले तसेच वीणेवरती गुणगान करत त्यांची स्तुति करू लागले।। ६२।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्तत् राज्यवैभवादिंकं; गुणान् भगवद्भुजनादिरूपान्: प्रशंसं 'त्वमेव श्रीकृष्णस्य परमकृपापात्रम्', एत्येवमसौत्।। ६२।।

भावानुवाद- 'तत्तत्' म्हणजेच राजांच्या राज्यवैभवादी आणि 'गुणान्' म्हणजे राजे करत असलेल्या भजन-कीर्तनाच्या गुणांची प्रशंसा करताना, 'आपणच श्रीकृष्णांच्या महान कृपेस पात्र आहात', असे म्हणत श्रीनारद त्यांची स्तुति करू लागले।। ६२।।

सार्वभौमो मुनीवरं सपूज्यं प्रश्रितोऽब्रवीत्।
निजक्षणाभराज्जात-लज्जा-नमितमस्तकः।। ६३।।

श्लोकानुवाद- ते सार्वभौम महाराज आपली आत्यंतिक स्तुति ऐकून लज्जित झाले आणि आपले मस्तक झुकऊन मुनिवर श्रीनारदांची यथासांग पुजा करून नम्रपणे म्हणू लागले।। ६३।।

[58]

[1/1/63-65]

दिग्दर्शिनी टीका- निजक्षणाघातिशयेन उच्चैर्जातया लज्जया नमितं मस्तकं येन यस्य वा सः।। ६३।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादच पुरेसा आहे।। ६३।।

देवर्षेऽल्पायुषं स्वल्पैश्वर्यमल्पप्रदं नरम्।
अस्वतंत्र भयाक्रांत तापत्रयनियंत्रितम्।। ६४।।
कृष्णानुग्रहवाक्यस्वाप्ययोग्यमविचारतः।
तदीयकरुणापात्रं कथं मां मन्यते भवान्।। ६५।।

श्लोकानुवाद- हे देवर्षि नारद! आपण या अधम मनुष्याला काहीही विचार न करता श्रीकृष्णाच्या कृपेस पात्र कसं बरं मानता? मी माणूस आहे, माझे जीवनही अल्पकाळाचे, ऐश्वर्यही थोडेसे आणि मी कधी कधीच थोडे-फार दान करतो. खास करून मी काहीही करण्यासाठी स्वतंत्र नाही, सदैव भीतीने आणि त्रितापांनी पिडलेला असतो, मी 'श्रीकृष्णकृपेस पात्र आहे' असे म्हणणंही मला शोभत नाही।। ६४-६५।।

दिग्दर्शिनी टीका- देवर्षे! हे श्रीनारद! नरः माम्; तदीयकरुणायाः श्रीकृष्णानुग्रहस्य पात्रं कथमविचारतः विचारमकृत्वैव भवान् मन्यत इति द्वाभ्यामन्वयः। अस्वतंत्र स्वधर्माचारादिपराधीनं, कृष्णस्य यदनुग्रहवाक्यं 'त्वामनुग्रहीष्यामि', इत्यादिरूपं तस्याप्य-योग्यम् अनर्हम्, अस्तु तावदनुग्रहस्य। यद्वा, 'अस्मिन् कृष्णास्यानुग्रहोऽस्ति', इति वचनस्याप्ययोग्यम-विषयं, कुतस्तत्संपत्तिलक्षणस्य? अतः केवलमविचारेणैवैतं कथयसीति भावः।। ६४-६५।।

भावानुवाद- हे देवर्षि नारद! मी मनुष्य आहे, माझ्यासारख्या सामान्य माणसाला आपण विचार न करताच श्रीकृष्णाच्या करुणेस पात्र का म्हणत आहात? हाच विषय या दोन श्लोकात मांडलेला आहे. मी पराधीन आहे, म्हणजेच माझा स्वधर्म पालन करण्यास बांधलेला आहे. म्हणूनच 'मी श्रीकृष्णाच्या कृपेस पात्र आहे' या स्तुतिकरीता मी सर्वथा अयोग्य आहे. भगवानांचि कृपा तर दूरच, त्यांनी काढलेले 'मी तुझ्यावर कृपा करीन' असे आश्वासनपर उदगार ऐकण्यासाठीदेखील मी अयोग्य आहे. किंवा 'माझ्यावर श्रीकृष्णांची कृपा आहे' असे म्हणण्यासही मी अयोग्य आहे. हाय! माझ्या असे ऐश्वर्याचे लक्षण कुठले! आणि अशी कृपा माझ्यावर कुठली!! म्हणून आपण काहीही विचार न करता असे म्हणत आहात.

[59]

[1/1/66-69]

देवा एव दयापात्रं विष्णोर्भगवतः किल।
पूज्यमाना नरैर्नित्यं तेजोमयशरीरिण।। ६६।।
निष्पापाः सात्त्विका दुःखरहिताः सुखिनः सदा।
स्वच्छंदाचारगतयो भक्तेच्छावरदायकाः।। ६७।।
येषां हि भोग्यममृतं मृत्युरोगजरादिहृत्।
स्वेच्छयोपनतं क्षुत्तुड्बाधाभावेऽपि तुष्टिदम्।। ६८।।
वसंति भगवन् स्वर्गं महाभाग्यबलेन ये।
यो नृभिर्भारते वर्षे सत् पुण्यैर्लभ्यते कृतैः।। ६९।।

श्लोकानुवाद- वास्तविक देवच फक्त भगवान् श्रीविष्णुच्या दयेस पात्र आहेत, कारण ते मनुष्यांकडून पूजले जातात. त्यांचे शरीर तेजोमय असते, ते निष्पाप, सत्वगुणांनी युक्त आणि दुःख-मुक्त असतात आणि सदैव सुखात रहातात. त्यांचे आचरण आणि गति स्वच्छंद असते. खास करून ते आपापल्या भक्तांना हवे असणारे वर देण्यास समर्थ असतात आणि रोज अमृत प्राशन केल्याने त्यांनी आपल्या मृत्युला, वृद्धत्वाला व व्याधिंना जिंकलेले आहे. त्यांना तहान भूकेची बाधा होत नाही तसंच ते स्वच्छेने यज्ञातील हविभाग ग्रहण करून संतोषाने रहातात. हे भगवन्! ते थोर भाग्याच्या बळावर प्रदीर्घ काळ त्या स्वर्गामध्ये रहातात, ज्या स्वर्गात भारतवर्षातील लोक फक्त अतोनात

पुण्य कर्म केल्यासच जाऊ शकतात. || ६६-६९ ||

दिग्दर्शिनी टीका- नरैरस्माभिः; स्वच्छंदेन निजेच्छयैवाचारो गतिश्च गमनं येषां ते, मनुष्यवदविधिपारतंत्राद्यभावात् आकाशमार्गगामित्वाच्च। भक्तानां निज-सेवकानामिच्छया वरस्य दायकाः, येषां देवानां मृत्युरोगजरादि हरतीति तथा तत्, आदिशब्देन क्लमस्वेददोषैर्ध्यादि; ननु नहि देवानां क्षुधादिपीडा वर्त्तते, सदा सुखिन इत्याद्युक्तेः। तदभावे च भोगा न सुखदास्तत्राह-क्षुदिति। क्षुधाद्यभावेऽपि देवैः सुखेनैव तदुपभुज्यते इत्यर्थः। हे भगवन्! श्रीनारद! ये देवाः, यः स्वर्गः; भारते वर्षे; कृतेः सद्भिरुत्कृष्टैः पुण्यैः कृत्वा; एवं नरेभ्यो देवानां वैपरीत्योक्त्या भगवद्दयापात्रता साधिता; यतो नराणामल्पायुष्टवादिकमुक्तम्, भक्तेच्छावरदानेन च बहुप्रदत्वम्, स्वच्छंदं चाचारगतिवत्त्वेन परमस्वातंत्र्यमिति दिक्, नराणामपि देववैपरीत्येनान्यदपि लक्षणमूह्यम्; अवम् अग्रेऽपि || ६६-६९ ||

[60]

[1/1/66-72]

भावानुवाद- ते महाराज आता आणखी काही म्हणत आहेत- माझ्यासारखे लोक देवतांची पूजा करतात. ते देव आपल्या इच्छेने आचरण करू शकतात, कारण त्यांना स्वतंत्र गति असते म्हणजेच ते माणसाप्रमाणे दैवगतीच्या अधीन नसतात तसंच ते आकाशमार्गाने आपल्या इच्छेनुसार कुठेही जाऊ शकतात. त्यांची आराधना करणाऱ्या भक्तांच्या इच्छा ते पूर्ण करू शकतात तसंच ते अजर व अमर असतात. 'आदि' शब्दाने देहाचा शीण, घाम व दुर्गंधी दूर करतात असे समजावे. जर म्हणाल की देवतांना तहान-भूक लागतच नाही (सतवत नाही), तर ते सुखी कसे आहेत? कारण उपभोग घेऊनच तर सुख लाभतं आणि भूक नसेल तर भोजन करण्यातही सुख मिळणार नाही. याचे उत्तर सांगतो आहोत की तहान-भूक न लागताही जे तृप्ति देते ते अमृत या देवतांचे उपभोग साधन आहे. हे भगवन् श्रीनारद! भारतवर्षात अतिशय पुण्य साठवल्यानंतरच ज्या स्वर्गाची प्राप्ति होते, त्या स्वर्गलोकातच हे देव आपल्या महद्भ्राग्याच्या बळाने रहातात. अशा प्रकारे मानवापेक्षा विरूद्ध असा धर्म असलेल्या देवांची भगवतकृपेसाठी असलेली पात्रता वर्णीली आहे. जसे मानवाचे आयुष्य कमी आहे, पण देव मृत्युपासून मुक्ति देणारे अमृत प्राशन करतात म्हणून त्यांना दीर्घ आयुष्य लाभलेले असते तसंच मानवाकडून त्यांची पूजा रोज केली गेल्याने ते अत्यंत ऐश्वर्यवान होतात. आपल्या भक्तांच्या कामना पूर्ण करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेमुळे त्यांचे महात्म्य सिद्ध होते. त्यांचे शरीर तेजरूप असते, मूक्त वर्तन आणि मूक्त विचारांमुळे ते संपूर्ण स्वतंत्र असतात- असं सुचवलं जातं. अशा प्रकारे माणसापेक्षा देवांची जी भिन्न लक्षणे आहेत त्यापैकी काही पुढे सांगितली जातील.

मुने! विशिष्टस्तत्रापि तेषामिंद्रः पुरंदरः।

निग्रहेऽनुग्रहेऽपीशो वृष्टिभिलोकजीवनः || ७० ||

त्रिलोकीश्वरता यस्य युगानामेकसप्ततिम्।

याश्वमेधशतेनापि सार्वभौमस्य दुर्लभा || ७१ ||

[61]

[1/1/70-72]

हय उच्चैःश्रवा यस्य गज ऐरावतो महान्।

कामधुकं गौरुपवनं नंदनञ्च विराजते || ७२ ||

श्लोकानुवाद- हे मुनी! त्या स्वर्गातदेखील सर्व देवांमध्ये पुरंदर नावाचे इंद्र हेच सर्वश्रेष्ठ आहेत, ते तिन्ही लोकांचे ईश्वर आहेत आणि ते अवकृपा व कृपा करण्यासाठी समर्थ आहेत. ते पृथ्वीवर पाऊस पाडतात म्हणून सर्वांचे जीवनच आहेत. माझ्यासारख्या सार्वभौम राजाला जी सत्ता शंभर अश्वमेध यज्ञ केल्यावरही मिळणे कठीण आहे, ती तिन्ही लोकांची सत्ता त्यांना एकाहत्तर युगचक्रांपर्यंत भोगावयास मिळाली आहे. त्यांच्या जवळ उच्चैःश्रवा नामक अश्व, ऐरावत नावाचा महान गजराज, कामधेनु गोमाता आणि नंदन-कानन नावाचे एक उद्यान आहे || ७०-७२ ||

दिग्दर्शिनी टीका- तत्र तस्मिन् स्वर्गे तेषु देवेष्वपि विषिष्टः दयाविशेषपात्रमित्यर्थः; निग्रहे शापदानादौ, अनुग्रहे वरदानादौ च, ईशः समर्थः; देवानाञ्च भक्तेच्छया वरदायकत्वमात्रमुक्तम्। इंद्रस्य च तदनपेक्षया ततोऽप्यधिकदानादिसामर्थ्यमिति तेभ्यो विशेषः लोकान् जीवयति संवर्द्धयतीति तथा सः; चतुर्युगानामेकोत्तर-सप्ततिं व्याप्य यस्येंद्रस्य त्रैलोक्यैश्वर्यम्; या त्रिलोकीश्वरता सार्वभौमस्यपि मादृशो दुर्लभा कर्मस्ववश्यं छिद्रसंभवादश्वमेधशतस्य दुष्करत्वाच्च। हयो महान् गजश्च महान्, अमृतमथनोद्भुततया सर्वश्रेष्ठगुणवत्त्वात् || ७०-७२ ||

भावानुवाद- हे मुनिवर! त्या स्वर्गात सर्व देवतांमध्ये देखील त्यांचे अधिपति इंद्र हेच भगवानांच्या विशेष कृपेस पात्र आहेत. ते निग्रह म्हणजेच शाप देण्यास व अनुग्रह म्हणजे वर देण्यास समर्थ आहेत. सर्व देव फक्त आपल्या भक्तांच्याच ईच्छा पूर्ण करू शकतात, पण इंद्र त्रैलोक्याचे अधिपती असल्याने त्या देवतांवरही कृपा वा अवकृपा करण्यास सक्षम आहेत. यामुळे इतर देवतांपेक्षाही इंद्रांचे दान करण्याची क्षमता दिसून येते. खास करून ते जलवर्षावाने सर्व लोकांचे जीवनस्वरूपच आहेत. माझ्याप्रमाणे सार्वभौम राजांना शंभर अश्वमेध यज्ञ केल्यावरही मिळणे दुरापास्त, अशी त्रैलोक्याची सत्ता इंद्र एकाहत्तर चतुर्युगांपर्यंत उपभोगतात. यज्ञ वगैरे कर्म ही जास्त करून छिद्र असणारी (दोषयुक्त) असतात, कारण कर्मांचं दोषापासून मुक्त असणे एका अर्थी अशक्यच आहे, असं म्हटलं तर काही अतिशयोक्ति होऊ नये. पण असा कठीण अश्वमेध यज्ञ त्यांनी कुठलाही दोष येऊ न देता पूर्ण केला आहे.

[62]

[1/1/70-76]

त्यांनी अमृतमंथनाच्या वेळी प्रकट झालेले सर्वश्रेष्ठ गुणवान महान अश्व आणि ऐरावत हत्ती प्राप्त केले आहेत || ७०-७२ ||

पारिजातादयो यत्र वर्तते कामपूरकाः ।
कामरूपधराः कल्पद्रुमाः कल्पलतान्विताः ॥७३॥
येषामेकेन पुष्पेण यथाकामं सुसिध्यति ।
विचित्रगीतवादित्र-नृत्यवेशाशनादिकम् ॥७४॥

श्लोकानुवाद- स्वर्गात असलेलं नंदनवन पारिजातासारखे कल्पवृक्ष आणि कामरूपी कल्पलतांमुळे सुशोभित आहे जे मनाच्या सा-या इच्छा पूर्ण करतात आणि आपल्या इच्छेने कुठलंही रूप धारण करू शकतात. आणखी काय सांगावे, नंदन-काननाच्या एकाच फुलापासून वेगवेगळी गीते, वाद्य, नृत्य आणि अनेक वस्त्रे, आभूषणे तसंच चर्य-चोष्य-लेह-पेय चारही प्रकारचे स्वादिष्ट भोजन पदार्थही प्राप्त होतात तसंच सर्व ईच्छा पूर्ण होतात. या चमत्कारी संपत्तीचे अधीश्वर ते इंद्रच आहेत ॥७३-७४॥

दिग्दर्शिनी टीका- यत्र नंदने । कामपूरकत्वमेवाह-येषामिति । विचित्रं गीतादि; सुष्ठु सिध्यति । तत्र वेशो भूषणम्; आदि शब्देन पानशवनाशनादि ॥७३-७४॥

भावानुवाद- त्या नंदनकाननातील एकाच पुष्पाने सर्व ईच्छा फलद्रूप होतात. अनेक विचित्र गाणी उत्तम प्रकारे ऐकु येतात तसंच ते पुष्प वस्त्र, आभूषण देतात. 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे-पान (विडा), विछाना, आसन इत्यादि ॥७३-७४॥

आः किं वाच्यं परं तस्य सौभाग्यं भगवान् गतः ।
कनिष्ठभ्रातृतां यस्य विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥७५॥
आपदभ्यो यमसौ रक्षन् हर्षयन् येन विस्तृताम् ।
साक्षात् स्वीकुरुते पूजां तद्वैत्सि त्वमुतापरम् ॥७६॥

इति श्रीबृहद्भागवतामृते भगवत्कृपासार निद्धारिखंडे
भौमो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

[63]

[1/1/75-76]

श्लोकानुवाद- आहाहा! त्या इंद्रांच्या सौभाग्याचे वर्णन अजून काय करू? भगवान् श्रीविष्णु स्वतः वामनरूपात त्यांचे धाकटे बंधु बनून त्यांचे आज्ञापालन करतात. त्यांनी इंद्रांचे संकटातून रक्षण करून त्याला सुखी केले तसंच इंद्र जेव्हा पूजेचा नैवद्य दाखवतात तेव्हा प्रभू साक्षात प्रकट होऊन तो ग्रहण करतात. हे श्रीनारद! आपण तर हे सारे आणि यापेक्षाही अधिक काही चांगल्या प्रकारे जाणता. मी आणखी काय बोलावे? ॥७५-७६॥

श्रीबृहद्भागवतामृताच्या प्रथम खंडाच्या प्रथम अध्यायाचा श्लोकानुवाद समाप्त.

दिग्दर्शिनी टीका- तस्य इंद्रस्य । न च केवलं भ्रातृत्वमात्रं प्राप्तः, तदनु रूपं व्यवहरति चेत्याह-आपदभ्य इति । यम् इंद्रम्; असौ विष्णुः, येन इंद्रेण विस्तृतां विस्तारेण कृतां पूजां साक्षात् स्वीकुरुते स्वयमेव पूजाद्रव्यग्रहणात् । तस्य सौभाग्यमिति पूर्वेणैवान्वयः; तत्तदीयं सौभाग्यम् उत अपि परमपि कनिष्ठभ्रातृत्वेन श्रीविष्णुलालनादिकम् । यद्वा, यदुक्तं-मदुक्तादन्यच्च त्वमेव जानासि; किमहं तद्वर्णयामीत्यर्थः ॥७५-७६॥

इति श्रीभागवतामृतटीकायां दिग्दर्शिन्यां प्रथमखंडे प्रथमोऽध्यायः ।

भावानुवाद- भगवान् श्रीवामनदेव इंद्रांचे केवळ बंधुच नाहीत, तर ते वर्तनही त्यानुसारच करतात. श्रीवामनरूपात भगवान् श्रीविष्णु साक्षात प्रकट होऊन इंद्रांनी केलेल्या पूजेचा स्विकार करतात. अशा देवराज इंद्रांचे अहोभाग्य काय वर्णवि? ज्यांच्या लहान भावाच्या रूपामध्ये श्रीविष्णु स्वतःचे लाडलेखील करून घेतात. हे देवर्षि! आपण फक्त इतकेच नव्हे, तर यापेक्षाही खूप जास्त जाणून आहात. मी यापेक्षा अधिक काय बोलावे? ॥७५-७६॥

श्रीबृहद्भागवतामृताच्या प्रथम खंडातील प्रथम अध्यायाच्या दिग्दर्शिनी टीकेचा भावानुवाद समाप्त ।

[64]

blank

[65]

द्वितीयोऽध्यायः (दिव्यः)

श्रीपरीक्षिदुवाच-

प्रशस्य तं महाराजं स्वर्गतो मुनिरैक्षात् ।
राजमानं सभामध्ये विष्णुं देवगणैर्वृतम् १ ।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- हे माते! देवर्षि श्रीनारद त्या राजाची प्रशंसा करून स्वर्गामध्ये पोहोचले तसंच त्यांनी तेथील सुशोभित देवसभेमध्ये देवांनी घेरलेल्या श्रीविष्णुंचे दर्शन घेतले.

दिग्दर्शिनी टीका

आद्येऽध्यायेऽत्र कृष्णस्य परमप्रेष्ठनिर्णये |
मर्त्यात्कर्षापकर्षो हि नीचोच्चापेक्षयोदितौ ||
आहाध्याये द्वितीये तु तथैवेन्द्र स्वयंभुवोः |
उत्कर्षमपकर्षश्च निकृष्टोत्कृष्ट वीक्षया ||
स्वः स्वर्गं गतः सन्, मुनिः श्रीनारदः सभामध्ये विष्णुमैक्षत || १ ||

भावानुवाद- पहिल्या अध्यायामध्ये श्रीकृष्णांचे अतिशय प्रिय पात्र कोण हे ठरवताना मर्त्यलोकातील भक्तांची उच्चता-नीचता याविषयीच्या विचारांमध्ये त्यांचे श्रेष्ठत्व आणि कनिष्ठत्व वर्णन केलेलं आहे. या दुसऱ्या अध्यायातही त्याच प्रकारे देवराज इंद्र आणि ब्रह्मा या दोघांमधील उत्कृष्ट व निकृष्ट गुणावगुण घेऊन त्यांचं श्रेष्ठत्व व कनिष्ठत्व वर्णन केलं जाईल.

स्वर्गात पोहोचताच श्रीनारदमुनिंनी देवांच्या सभेमध्ये श्रीविष्णुंचे दर्शन घेतले || १ ||

विचित्र-कल्पद्रुम-पुष्पमालाविलेपभूषावसनामृताद्यैः |
समर्चितं दिव्यतरोपचारैः सुखोपविष्टं गरुडस्य पृष्ठे || २ ||

[66]

[1/2/2-5]

बृहस्पतिप्रभृतिभिः स्तूयमानं महर्षिभिः |
लाव्यमानमदित्या तान् हर्षयंत प्रियोक्तिभिः || ३ ||
सिद्धविद्याध्रगंधर्वाप्सरोभिर्विविधैः स्तवैः |
जयशब्दैर्वाद्यगीतनृत्यैश्च परितोषितम् || ४ ||
सक्रायाभयमुच्चोक्त्या दैत्येभ्यो ददतं दृढम् |
कीर्त्यार्प्यमाणं ताम्बूलं चर्वतं लीलद्याहृतम् || ५ ||

श्लोकानुवाद- श्रीभगवान् पक्षीराज गरुडांच्या पाठीवर विराजमान झाले होते. देव अद्भुत कल्पवृक्षाच्या फुलांचे हार, सुगंधी चंदन, वस्त्र, आभूषणे आणि अमृत अशा दिव्य उपचारांनी त्यांची पूजा करीत होते. बृहस्पतीसारखे महर्षि त्यांची स्तुति करीत होते. त्यांची माता अदिति देवी त्यांचे (श्रीवामनदेवांचे) कोड-कौतुक करीत होती. भगवान् आपल्या मधुर शब्दांनी त्या सर्वांना आनंदित करत होते. सिद्धगण, विद्याधर, गंधर्व, अप्सरा वगैरे अनेक प्रकारचे स्तवन, जयघोष आणि वादन-गायन-नृत्याने त्यांना प्रसन्न करीत होते. श्रीभगवान् इंद्रांना राक्षसांबद्दल वाटणाऱ्या सर्व भीतीपासून निर्विवादपणे आणि दृढतेने मुक्ती देऊन निर्भय करीत होते आणि आपली पत्नी श्रीकीर्तिदेवीनी लावलेला नैवेद्याचा विडा चिमटीने स्विकारून चावत होते || २-५ ||

दिग्दर्शिनी टीका- तमेव विशिनष्टि-विचित्रेति चतुर्भिः | उपचाराः पाद्याध्यादयः षोडश चतुःषष्टिर्वा; तद्विशेषो विष्णुभक्तिचंद्रोदयादि ग्रंथेभ्यो ज्ञातव्यः | अदित्या मात्रा लाव्यमानं कोमलहस्ततल्पस्पर्शादिना न्यमानम्; तान् देवगणान् महर्षीश्च हर्षयंतम्; सिद्धादिभिः कर्तुंभिर्विविधैः स्तवादिभिः कृत्वा परितोषितम्; तत्र सिद्धैः स्तवैर्जयशब्दैश्च, विद्याधरादिभिस्तु यथाक्रमं वाद्यादिभिरिति विवेकः, दैत्येभ्यः सकाशाद् भयमुच्चोक्त्या, शक्राय ददतं दैत्येभ्यो मा भयं कार्षीस्तान् हत्वा ध्रुवं त्वां रक्षिष्यामि इत्येवं दक्षिण-प्रीहस्ताब्जाग्रमुत्थाप्य तंमुद्राविशेषण व्यक्तं ब्रुवंतमित्यर्थः | कीर्तिनाम श्रीविष्णोः पत्नी, तथा अर्प्यमाणम् उपस्कृत्य निवेद्यमानं लीलया आहृतम् अङ्घ्रतर्जयाग्राभ्यां गृहीतं सत् | यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या श्रीनारदस्य शक्रेण सह संभाषणमेव मुख्यं प्रयोजनं, न तु श्रीविष्णोर्दर्शनं, तथापि भगवतस्तस्य सर्वदेवगण प्रधानतया भूमितो निजमाहात्म्य विशेषप्रकटनेन तत्प्राक् तस्मिन्नेव दृष्टिरुत्पत्तीति प्रथमं तद्दर्शनमुक्तम्; तदपि शक्रविषयक-तदीय दयाविशेष बोधनायैवेति दिक् | एवमग्रे ब्रह्मलोकेऽप्यहाम् || २-५ ||

[67]

[1/2/2-7]

भावानुवाद- देवर्षि श्रीनारदांनी भगवान् श्रीविष्णुंचे दर्शन कुठल्या रूपात दर्शन घेतले, हे 'विचित्र' सारख्या चार श्लोकांमध्ये सांगितले गेले आहे. उपचार म्हणजे चरण धुणे, अर्घ्य देणे असे सोळा प्रकारचे विधी किंवा चौसष्ट प्रकारचे विधी. श्रीविष्णुभक्तिचंद्रोदय ग्रंथामध्ये याचं विस्ताराने विवेचन केलं आहे. माता अदितिदेवी आपल्या मूदू करानी स्पर्श करून श्रीविष्णुंचे कोड-कौतुक करीत होती. श्रीविष्णुही आपल्या मधुर बोलांनी देवांना व महर्षिंना आनंदित करीत होते. सिद्धगण निरनिराळ्या प्रार्थना आणि जयघोष करून आणि विद्याधर दिव्य वाद्यांनी तसंच गंधर्व गीत-नृत्याने त्यांना प्रसन्न करीत होते. कशा प्रकारे? आपले दक्षिण हस्त-कमल उंच करून अभय-मुद्रेने निःसंश्लिष्टपणे म्हणत होते="राक्षसांची भीती वाळगु नका, मी राक्षसांचा वध करून निश्चितपणे आपले रक्षण करेन" आपली पत्नी श्रीकीर्तिदेवी हीने दिलेला विडा आपल्या चिमटीने मुखात घालून त्याचे चर्वण करीत होते.

जरी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे भगवानांच्या कृपेस पात्र कोण हे ठरविण्याच्या प्रसंगी, श्रीनारदांचे इंद्राबरोबर झालेले संभाषण हाच प्रमुख हेतू आहे-श्रीविष्णुंचे दर्शन नाही; तरी भगवान् आपलं महात्म्य दाखवताना सर्व देवांमध्येही प्रामुख्याने वसले आहेत, म्हणून सर्वात आधी तेच दिसले. म्हणूनच सर्वप्रथम त्यांच्या दर्शनाचा विषयच सांगितला गेला आहे. इथे इंद्राबद्दल श्रीविष्णुना जी विशेष दया वाटते ती समजावण्यासाठी प्रथम त्यांचं (श्रीविष्णुंचं) महात्म्य वर्णन केले आहे. अशाच प्रकारे ब्रह्मलोकापर्यंत समजून घ्यायला हवे म्हणजेच जिथे कुठेही भगवान् श्रीविष्णुंचे माहात्म्य वर्णन होईल, तिथे त्यांची कृपाच दर्शविली जाईल || २-५ ||

शक्रश्च तस्य माहात्म्यं कीर्तयंतं मुहुर्मुहुः ।
स्वस्मिन् कृतोपकारांश्च वर्णयंतं महामुदा ॥ ६ ॥
सहस्रनयनैरश्रुधारा वर्षतमासने ।
स्वीये निषण्णं ततपार्श्वं राजंतं स्वविभूतिभिः ॥ ७ ॥

[68]

[1/2/6-8]

श्लोकानुवाद- देवराज इंद्र भगवानांच्या जवळ मांडलेल्या आसनावर आपल्या राजचिन्हांसह म्हणजेच छत्र-चामरादी सहित विराजमान होते आणि वारंवार त्यांच्या (भगवानांच्या) माहात्म्याचे गुणगान करीत होते. त्यांनी केलेल्या सर्व उपकारांचे वर्णन करत-करत अतिशय आनंदाने आपल्या हजारों डोळ्यांमधून अश्रुधारा गाळीत होते ॥ ६-७ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- शक्रश्चैतः; तस्य विष्णोर्माहात्म्यं भक्तवात्सल्यादिकं स्वस्मिन् शक्रे विषये कृतानुपकारान् बलि गृहीतत्रैलोक्यैश्चर्यनिष्पादनादीन् वर्णयंतम् । अतएवानंदाश्रुधारा वर्षतम्; तस्य विष्णोः पार्श्वं स्वीये ऐंद्रे आसने निषण्णमासीनम्; स्वविभूतिभिः छत्रचामालङ्कार वाहनादिभिः शोभमानम् ॥ ६-७ ॥

भावानुवाद- यानंतर श्रीनारदांनी इंद्राचे दर्शनही घेतले. इंद्र आपल्यावरील श्रीविष्णूंच्या वात्सल्याचे माहात्म्य वर्णन करीत होते. म्हणजेच भगवानांनी महाराज बळीकडून त्रैलोक्याचे राज्य मिळऊन ते त्याला (इंद्राला) अर्पित केले अशासारख्या सर्व उपकारांचे वर्णन करत-करता हजारो डोळ्यांमधून आनंदाने अश्रुपात करत होते. ते देवराज इंद्र श्रीविष्णूंच्या जवळ आपल्या ऐंद्र नावाच्या आसनावर बसलेले होते तसंच स्व-विभूति म्हणजेच छत्र, चामर, अलंकार, वाहन अशा वस्तुंनी सुशोभित होते ॥ ६-७ ॥

अथ विष्णुं निजावासे गच्छंतमनुगम्य तम् ।
सभायामागतं शक्रमाशस्योवाच नारदः ॥ ८ ॥

श्लोकानुवाद- यानंतर जेव्हा श्रीविष्णु आपल्या निवास-स्थानी जाऊ लागले, तेव्हा देवराज इंद्र त्यांच्या मागून निघाले. ज्या वेळी इंद्र आपल्या सभेत परतले, त्या वेळी देवर्षि श्रीनारद त्यांना आशीर्वाद देत असे म्हणू लागले ॥ ८ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- तं तादृश महाभाग्यवंतं शक्रं सभायामागतं संतमुवाच, विष्णोः साक्षात् तत् प्रस्तावस्या योग्यत्वात् । आशस्य जवाशीर्भिरभिनन्दय ॥ ८ ॥

भावानुवाद- भाग्यवान देवराज इंद्रांना सभेमध्ये परतलेले पाहून श्रीनारद बोलू लागले. श्रीविष्णु प्रत्यक्ष उपस्थित असल्याने श्रीनारदांनी त्यांच्याबद्दल काही बोलणे अनुचित समजून ते आधी काही बोलले नाहीत.

[69]

[1/2/8-11]

आता ते गेल्यावर इंद्राला आशीर्वाद देत म्हणू लागले ॥ ८ ॥

श्रीनारद उवाच-

कृतानुकंपितस्त्वं यत् सूर्यचंद्रयमादयः ।
तवाज्ञाकारिणः सर्वे लोकपालाः परे किम् ॥ ९ ॥
मुनयोऽस्माद्दृशो वश्याः श्रुतयस्त्वांस्तुवंति हि ।
जगदीशतया यत्त्वं धर्माधर्मफलप्रदः ॥ १० ॥

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- हे देवराज! आपण श्रीविष्णूंच्या कृपेस योग्य आहात, कारण जर सूर्य, चंद्र तसेच यमासारखे लोकपाल आपले आज्ञापालन करतात तर वसु वगैरेही आपल्या आज्ञेत असणार, यासंबंधी अधिक काय बोलू? अधिक काय, माझ्यासारख्या सा-या मुनींनाही आपण वश केले आहे. श्रुति आपल्याला जगदीश्वर म्हणून आपली स्तुति करतात, कारण आपणच धर्म व अधर्माचे फळ देणारे आहात ॥ ९-१० ॥

दिग्दर्शिनी टीका- यद् यस्मात्; परे वसुमरुद्द्रगणादयस्तवाज्ञाकारिणः इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । श्रुतवश्च ऐंद्रस्त्वां जगदीशतया स्तुवंति; तच्चोचितमेवेत्याह-यदिति, यद् यस्मात् त्वं धर्मस्याधर्मस्य च फलं स्वर्ग-नरक भोगादिकं प्रददासीत्यर्थः ॥ ९-१० ॥

भावानुवाद- हे देवराज! आपण श्रीविष्णूंच्या कृपेस पात्र आहात, कारण जर चंद्र आणि सूर्य वगैरे सर्व लोकपाल आपल्या आज्ञेत आहेत, तर वसु-रुद्रादी सुद्धा आपल्या आज्ञेत असतील, यात काय संशय? ऐंद्री (इंद्रा संबंधी) सर्व श्रुती म्हणजेच कर्मकांड सांगणारी श्रुतीची शाखा आपल्याला जगदीश्वर संबोधून गुणगान करतात, कारण आपणच धर्म-अधर्माचे फळ देणारे आहात. म्हणजेच धर्माचे फळ स्वर्ग भोग आणि अधर्माचे फळ नरक भोग हे आपणच देता. म्हणून आपल्याकरीताच श्रुतिंमध्ये त्या प्रकारचे गुणगान वर्णन केले आहे ॥ ९-१० ॥

अहो नारायणो भ्राता कनीयान् यस्य सोदरः ।
सद्धर्म मानयन् यस्य विदधात्यादरं सदा ॥ ११ ॥

[70]

[1/2/11-12]

श्लोकानुवाद- आहाहा! श्रीनारायण आपले धाकटे बंधु आहेत आणि सद्धर्माचं पालन करणाऱ्या आपल्या वडील-भावाचा यथायोग्य आदर करतात. ||११||

दिग्दर्शिनी टीका- अहो जगदीशता नाम सर्वलोकेश्वरत्वं तस्याः का कथा? प्रपञ्चातीतेऽपि तवैश्वर्यं संपन्नमिवेत्याशयेनाह- अहो इति आश्चर्ये। नारायणः सर्वजीवेश्वरेश्वरो यस्य भ्राता, तत्र च सहोदरः, तत्रापि कनीयान्; अतः सतां धर्मं कनिष्ठे जेष्ठानां सम्मानः कार्यं कत्यादिरूपं सदाचारं मानवन् प्रवर्त्तयन्; यस्य आदरं वाक् प्रति-पालनादिना गौरवं करोति स त्वमिति पूर्वणैवान्वयः। ||११||

भावानुवाद- ओहो! आपल्या जगदीश्वरता आणि सर्वलोकेश्वरतेबद्दल काय सांगू? आपले ऐश्वर्य ऐहीकतेच्या पलिकडले आहे, हे सांगण्यासाठीच 'अहो' असे पद वापरत आहोत. किती आश्चर्यकारक गोष्ट आहे! सर्व जीवांचे ईश्वर स्वतः श्रीनारायण आपले धाकटे बंधु आहेत आणि लहानांनी मोठ्यांचा आदर करण्यासारख्या चांगल्या रिती, श्रीनारायण स्वतःच पाळतात आणि आपल्याशी चांगल्या वर्तन करण्यात पुढाकार घेतात. कसे? आदर, सन्मान, आज्ञा-पालन करून आपला सदैव गौरव करतात. ||११||

श्रीपरीक्षिदुवाच-

इत्थमिन्द्रस्य सौभाग्यवैभवं कीर्त्तयन्मुहुः।

देवर्शिर्वादयन् वीणां श्लाघमानो ननत्र तम्। ||१२||

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- अशा प्रकारे श्रीनारद देवराज इंद्राच्या थोर भाग्याचे वारंवार गुणगान करत-करत वीणा वाजऊ लागले आणि त्यांना भगवानांच्या कृपेस पात्र म्हणून त्यांची स्तुति करत-करत नृत्य करू लागले। ||१२||

दिग्दर्शिनी टीका- तमिन्द्र श्लाघमानः देवा एव दयापात्रमित्यादिकायाः सार्वभौमोक्तेः अर्थनिर्वचनेन प्रशंसन्। ||१२||

भावानुवाद- 'श्लाघमानः' शब्दाचा अर्थ आहे प्रशंसा करण्यासारखा म्हणजेच इंद्राला उपलक्ष्युन 'देवताही श्रीविष्णुंच्या दयेस पात्र आहेत' इत्यादि

[71]

[1/2/12-14]

प्रकाराने प्रशंसा; सार्वभौम राजाद्वारे सांगितलेल्या वचनानुसार श्रीनारद इंद्राच्या सौभाग्य वैभवाचे वर्णन करू लागले। ||12||

ततोऽभिवाद्य देवर्षिमुवाचेंद्रः शनैर्हिया।

भो गंधर्वकलाभिज्ञ किं मामुपहसन्नसि। ||१३||

श्लोकानुवाद- तेंव्हा देवराज इंद्राने देवर्षि श्रीनारदांना वंदन केले आणि लज्जित होऊन खालच्या आवाजात म्हणू लागले- हे गंधर्वकलातज्ञ! आपण माझी थट्टा करता का? ||१३||

दिग्दर्शिनी टीका- गंधर्वकलाया अभिज्ञेषु मिथ्यास्तुतिपरोपहासदिकं नासंभवितमित्यभिप्रायेण तथा संबोधनम्। ||१३||

भावानुवाद- गंधर्वकलाभिज्ञ म्हणजे संगीतविद्यानिपूण! पण येथे श्लेषार्थानी गंधर्वकलेत निपूण व्यक्तिंकडून इतरांची खोटी वाहवा किंवा थट्टा केला जाणं अशक्य नाही, या दृष्टीनेच नारदांना असे संबोधले गेले आहे। ||१३||

अस्य न स्वर्गराज्यस्य वृत्तं वेत्सि त्वमेव किम्।

कति वारानितो दैत्यभीत्यास्माभिर्न निर्गतम्। ||१४||

श्लोकानुवाद- आपणास या स्वर्गलोकाची खबर-बात नाही काय? राक्षसांच्या भयाने आम्ही स्वर्गलोक सोडून कैक वेळा पळून गेलेलो नाही काय? ||१४||

दिग्दर्शिनी टीका- ननु नैषा स्तुतिर्नचायमुपहासोऽपीति चेत्त्राह-अस्येति। त्वमपि न वेत्सि किम्। अपि तु जानास्येवेत्यर्थः; तदेवाह- कतीति। इतः स्वर्गात् कति वारान् न निर्गतं नापसुतम्, अपि तु बहुशः पलाय तपस्व्यादिवेशेनाच्छत्रैर्भूत्वा मर्त्यलोकादी निभूतमुषितमस्तीत्यर्थः; अनेन स्वर्गं वसति ये इत्युक्तो मर्त्यलोकात् स्वर्गस्योत्कर्षो निराकृतः, स्वर्गेऽपि मुहुरूपद्रवभरोत्पत्तेः; तथा 'स्वच्छदाचारगतयः' इत्युक्तः स्वर्गिणामप्युत्कर्षो निरस्तः। ||१४||

भावानुवाद- जर म्हणाल की ही खोटी स्तुति किंवा थट्टा नाही तर सत्य आहे, मग ऐका- आपल्याला या स्वर्गातील घटना ठाऊक नाहीत काय? म्हणजेच आपण सर्व जाणताच. राक्षसांच्या भयाने अगणित वेळा देवलोक स्वर्गातून हाकलले गेले नाहीत काय?

[72]

[1/2/14-16]

म्हणजेच मी अनेक वेळा स्वर्गातून पळून जाऊन, गुप्तरूपाने तपस्व्याचा वेश धारण करून पृथ्वीवर आसरा घेतला आहे. असे म्हणून पृथ्वीपेक्षा स्वर्ग श्रेष्ठ या म्हणण्याचे खंडन केले आहे, कारण स्वर्गामध्येही वारंवार दैत्यांचा उपद्रव होत असतो. यामूळे स्वर्गवासीयांचा 'मुक्तविहार व मुक्तगति' असणारे हा लौकिक निष्फळ ठरतो।।१४।।

आचरन् बलिरिंद्रत्वमसुरानेव सर्वतः।
सूर्यद्राद्यधिकारेषु न्ययुङ्क्त क्रतुभागभुक्।।१५।।

श्लोकानुवाद- दैत्यराज बळीने इंद्र पदाची प्राप्ति करून, राक्षसांनाच सूर्य, चंद्र आदींचे सर्व अधिकार सोपविले आणि आम्हा सर्वांना यज्ञभागापासून वंचित ठेऊन तो सारा स्वतःच ग्रहण केला।।१५।।

दिग्दर्शिनी टीका- 'सूर्यादयो लोकपालास्तवाज्ञाकारिणः' इति यदुक्तं, तत् परिहरति-आचरत्रिति, मम सूर्यादीनां चाधिकारविघ्नेन कुतस्तेषां लोकपालकत्वमहिमा? कुतो वा तदाज्ञापालकत्वेन मम महामहिमास्तीत्यर्थः; क्रतुभागभूगित्यनेन बलिरेव यज्ञानां भागान् बुङ्क्ते, वयं क्षुत्तुडादि पीडिता मृता इवेत्यर्थः; एतेन च 'वेषां हि भोग्यममृतम्' इत्यादिकं निरस्तम्।।१५।।

भावानुवाद- आता इंद्र श्रीनारदांचे 'सूर्यादी सर्व लोकपाल आपल्या आज्ञेमध्ये आहेत' या म्हणण्याचे खंडन करत आहेत. माझी सूर्य आदींवीरली सत्ता माझ्याकडून हिसकावली जात असेल तर माझ्या आज्ञेत रहाणा~या त्या लोकपालांच्या सत्तेची महती ती काय राहिली? आणि जरी ते माझ्या आज्ञेत असले, तरी माझी महती ती काय? जेव्हा दैत्यराज बळी यज्ञभाग ग्रहण करीत असत, तेव्हा आम्ही मात्र त्या यज्ञभागापासून वंचित होऊन तहान-भूकेने मृतप्राय होत असू. या वाक्याने देवांना तृप्त करणा~या अमृताचा महिमाही खंडित केला आहे।।१५।।

ततो नस्तातमातृभ्यां तपोभिर्वित्तैर्दृढैः।
तोषितोऽप्यंशमात्रेण गतो भ्रातृत्वमच्युतः।।१६।।

श्लोकानुवाद- दुःख भोगल्यानंतर माझ्या माता-पित्यांनी जेव्हा दीर्घकाळ कठोर तपश्चर्या केली, तेव्हा त्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन

[73]

[1/2/16-17]

भगवान् श्रीअच्युतांनी आपल्या अंश-स्वरूपातच माझा भाऊ होण्याचं मान्य केलं।।१६।।

दिग्दर्शिनी टीका- ततस्तादृश दुःखांतरं विततैरितिदृढैरिति कालविलंबं तयोरपि परमदुःखं सूचयति। अंशमात्रेणेत्य-समग्रत्वानारायणो भ्रातेति निराकृतमिव।।१६।।

भावानुवाद- त्यानंतर 'तशी दुःखे भोगल्यावरही दीर्घकाळ तप केल्याचे फळ म्हणून' या वाक्याने देवांना पुष्कळ काळ खूप दुःख प्राप्त झालं असे दिसून येतं. आणि 'विष्णूंनी अंशरूपाने- संपूर्ण नाही' या वाक्याने 'स्वतः नारायण तुमचे धाकटे बंधु आहेत' या श्रीनारदांच्या म्हणण्याचेही खंडन होते।।१६।।

तथाप्यहत्वा तान् शत्रून् केवलं तस्त्रपाकृता।
मायायाचनयादाय बले राज्यं ददौ स मे।।१७।।

श्लोकानुवाद- माझे बंधु असूनही त्यांनी माझ्या शत्रूंचा नाश केला नाही, तर बळीकडून कपटाने राज्याची भिक्षा मिळऊन ते मला दिले. आम्हा देवतांकरीता ही फार लज्जास्पद गोष्ट आहे।।१७।।

दिग्दर्शिनी टीका- नोऽस्माकं देवजातीनां त्रपां करोतीति त्रपाकृतं तथा कपटयाचञ्चया; प्रथमं वामनरूपेण स्वपाद-परिमित-पदत्रयभूमिं भिक्षित्वा पश्चान्महारूपमार्विभाव्य त्रैलोक्याक्रमणात्। बलेः सकाशादादाय स्वर्गराज्यं मह्यं सोऽच्युतो ददौ; इत्थं राज्यलाभेऽप्यधुना न सुखं, लज्जाकरत्वात्।।१७।।

भावानुवाद- श्रीभगवानांनी कपटाने राजा बळीकडून स्वर्गाचे राज्य भीक मागून आम्हाला दिलेले आहे. आम्हा देवांसाठी ही अतिशय लाजिरवाणी गोष्ट आहे. कशी? त्यांनी माझा बंधू म्हणून स्विकार करूनही माझ्या शत्रूंना नष्ट न करता, वामनरूपात जाऊन बळीराजाला तीन पावले जमिन देण्यास त्रिनवले आणि नंतर अद्भुत महाविशाल रूप घेऊन आपल्या प्रचंड पावलांनी तीन्ही लोक मोजले. अशा प्रकारे फसऊन त्यांनी बळी राजा कडून स्वर्गलोक प्राप्त करून मला अर्पण केला. म्हणून मला ही गोष्ट सुखदायी न वाटता लज्जास्पद वाटते।।१७।।

[74]

[1/2/18]

स्पृद्धासूयादिदोषेण ब्रह्महत्यादिपापतः।
नित्यपातभयेनापि किं सुखं स्वर्गवासिनाम्।।१८।।

श्लोकानुवाद- स्वर्गामध्ये सदैव स्पर्धा, मत्सर असे अनेक दोष देखील आहेत. आणि ब्रह्म-हत्येच्या पापाचं आणि सतत अधःपतन होण्याचं भय तिथे असतं. म्हणून स्वर्गात रहाणा~यांना सुख कुठलं?।।१८।।

दिग्दर्शिनी टीका- 'पूज्यमाना नरैर्नित्यम्' इत्यादि श्लोकाद्ध्रुवेनोक्तं स्वर्गिणामुत्कर्षं निराकरोति-स्पष्टेति। स्पष्टादि स्तया सात्त्विकत्वम् अपास्तम्; विश्वरूपवृत्रवधादिना देवेंद्रस्य ब्रह्महत्यादिपापोत्पत्तेर्निष्पापत्वमपि निरस्तम्; सदा स्वर्गादधः पातभवस्य विद्यमानतया शरीरस्य तेजोमयत्वमपि नातीवादात् स्वात्, यथोक्तमेकादशस्कंधे (श्रीमद्भा. ११/१०/२०) - 'को न्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरंतिके। आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः।।' इति। एवं प्रायो नरैः साम्यापत्तेर्नित्यपूज्यत्वमपेक्षां न सिध्यतीति गूढोऽभिप्रायः।।१८।।

भावानुवाद- 'देव मनुष्यांकडून सदैव पूजनीय आहेत' अशा पूर्वीच्या श्लोकांमध्ये सांगितल्या गेलेल्या स्वर्गातील रहिवाशांच्या तथाकथित श्रेष्ठत्वाचे निराकरण करण्यास 'स्पष्टा' असे श्लोक म्हणत आहेत. स्वर्गात स्पर्धा आणि इर्ष्या-मत्सर असे सर्व दोष आढळून येतात. इथे स्वर्गाच्या सात्त्विक असण्याचेच खंडन झाले आहे. विश्वरूप आणि वृत्रासुराच्या वधाने इंद्राला ब्रह्महत्येचं पातक लागलेलं होतं, म्हणून देवांच्या निष्पापतेचेही खंडन झाले आहे. स्वर्गात सदैव अधःपात होण्याच्या भीती असल्याने देवांचे 'तेजरूपी शरीर' वगैरे श्रेष्ठ गोष्टीसुद्धा आदर करण्या लायक नाहीत. श्रीमद्भागवतातील एकादश-स्कंधात म्हंटलं गेलं आहे- "ज्याचे मरण जवळ आलेले आहे, त्या व्यक्तीला संपत्ती किंवा त्याद्वारे प्राप्त होऊ शकणारी कुठलीही वस्तु समाधान देऊ शकेल का? शक्यच नाही. ज्या व्यक्तीला ठार मारण्याकरता नेण्यात येत आहे, त्या व्यक्तीला खीर-मिठाई असे पदार्थ आनंद देऊ शकतील का? असंभव." अशा प्रकारे मनुष्याशी देवांचं साधर्म्य सिद्ध होतं. यातील गूढ संदेश असा आहे की देवांची रोज पूजा करणे वगैरे योग्य नाही.।।१८।।

[75]

[1/2/19]

किञ्च मां प्रत्युपेन्द्रस्य विदष्युपेक्षां विशेषतः।

सुषर्मा पारिजातं च स्वर्गामर्त्यं निनाय सः।।१९।।

श्लोकानुवाद- भगवान् श्रीउपेंद्रही माझी खास करून उपेक्षा करतात, कारण ते सुधर्मा सभा आणि पारिजात वृक्ष यांना स्वर्गामधून नेऊन पृथ्वीवर स्थापन केलं आहे।।१९।।

दिग्दर्शिनी टीका- मुनेर्विशिष्टतत्रापीत्यादिनोक्तं देवेभ्योऽधिकमिद्रे भगवदनुग्रहं निरस्यति-किं चेति। स्वर्गिणां विविध-भय-दोषादि-सद्भावाल्लाघवं पर्यवस्यत्येव, तच्च भगवदुपेक्षयैव; सा चाधुना मद्रचनात्त्वया ज्ञाता; तथापरां साक्षांमदविषयकामेव विशेषतो विष्णोरुपेक्षां विद्धि प्रतीहीत्यर्थः। तामेवाह-सुधर्मा मिति साद्ध्रुवेण। मर्त्यं भूतलं; स उपेंद्र; मर्त्यं शब्देन मरणधर्मशीलपदेन तत्रयनमयुक्तमित्युद्दिष्टम्। एवमुपेक्षा प्रतिपादनात् परिहृतमपि नारदोक्तमन्यद् भगवत् कृपालक्षणं निरस्तमित्यूहाम्, तस्वापुपेक्षा-कोट्यामेव पर्यवसानात्। अन्यविषयककृपाभर दृष्ट्या, तुच्छतामाननाद्वा; इत्थमग्रेऽपि सर्वत्र यथायथं परिहारः कल्पनीयः; तत्र पूर्ववत् क्रमेणोपेक्षणीय एव, भक्तिस्वाभाविका-तृप्तिदुःखेन वक्तृणां तेषामिन्द्रादीनामेव तत्र तात्पर्याभावात्। इत्थं च यस्य परिहारो न वर्तते, यश्च परिहार्यादप्यधिकोऽर्थो भवेत्, सोऽपि सोऽपि च सोढव्य एव; पूर्वोक्तादतृप्तिः दुःखात्तुच्छतामाननाच्च, तथा प्रणय-रोषाच्चेति दिक्। अतः इतः परं ग्रंथविस्तारभयात् प्रायशो विस्तार्यं तत्तन् लेख्यम्।।१९।।

भावानुवाद- 'हे मुनि! या देवांमध्येही त्यांचे राजे इंद्र हेच भगवानांच्या विशेष कृपेस पात्र आहेत.' हे म्हणणे फोल ठरविण्यासाठी 'किञ्च' सारखे शब्द वापरत आहेत. स्वर्गामध्ये असणारी अनेक प्रकारची भीती आणि दोष हे माझंच खुजेपण दाखवतात. म्हणून माझ्याबाबत श्रीउपेंद्रांचे असणारे दूर्लक्षच निदर्शनास येते त्यांची कृपा नाही. आता माझ्या बोलण्याने भगवान् माही किती उपेक्षा करतात ते आपल्याला नीट समजत असेल. सुधर्मा नावाचे स्वर्गातील सभागृह आणि पारिजात वृक्ष, स्वर्गातील या दोन उत्कृष्ट वस्तु ते इथून पृथ्वीतलावर घेऊन गेले, पण तिथे या वस्तु नेणे कितपत योग्य आहे? म्हणजेच ते अगदी अयोग्य आहे. अशा प्रकारे श्रीवामनदेवांच्या उपेक्षेबद्दल सांगून इंद्र श्रीनारदांनी उल्लेखलेल्या भगवत्कृपेचे खंडन करताना म्हणू लागले- अशा कोटि-कोटि गोष्टींमधून श्रीमान उपेंद्र मला किती दूर्लक्षित करतात ते दिसून येतं. तरी सुद्धा

[76]

[1/2/19-20]

इतर गोष्टींमध्ये त्यांच्या कृपेची काही लक्षणे दिसून येतात, पण ती अगदीच कमी. अशा प्रकारे यापुढेही श्रीनारद ज्या-ज्या भक्तांना भेटतील, त्यांच्याबाबतही भगवानांच्या कृपेमध्ये कमतरता आहे असे मानावे लागेल तसंच मागील प्रसंगांच्या क्रमानेच ते उपेक्षित आहेत असं समजावं लागेल.

जर म्हणाल की भक्तीत कधी कोणी तृप्त होत नाही, हाच भक्तिचा स्वभाव आहे; म्हणून इथे बोलणारे इंद्रदेखील अतृप्ततेमधून निर्माण झालेल्या दुःखाने असे बोलत आहेत. 'भक्ति करताना कोणी तृप्त होत नाही', ही गोष्ट खरी, पण इंद्राला अनेक दुःखे असल्याने ते असे बोलत आहेत. म्हणून ही अतृप्ति भक्तिच्या स्वभावातून आलेली नाही. जरी कृपेची काही-काही लक्षणे अतिशय स्पष्ट असल्याने ती नकारू शकत नाही, तरी इंद्र तेवढ्या कृपेवर संतुष्ट नाहीत आणि त्या लक्षणांना ते महत्व देत नाहीत. किंवा प्रेमातून उद्भवलेल्या संतापाने विरोधासाठी असे म्हणत आहेत. पण ग्रंथ-विस्ताराच्या भीतीने या विषयी जास्त लिहीत नाही।।१९।।

गोपालैः क्रियमाणां मे न्यहंपूजां चिरंतनीम्।

अखंडं खांडवाख्यं मे प्रिय दाहितवान् वनम्।।२०।।

श्लोकानुवाद- त्यांनी माझी पूजा, जी गोकुळातील लोक युगानुयुगे करत आलेले होते, ती बंद पाडली आहे आणि माझे अत्यंत प्रिय असे विशाल खांडववनही बेचिराख केले आहे।।२०।।

दिग्दर्शिनी टीका- गोपालैः श्रीनंदाद्यैः न्यहन् नितरां नाशितवान्, तद्भव्यैश्च श्रीगोवर्द्धन पूजा प्रवर्त्तात्। चिरंतनीं चिरकालीनां दाहितवान् अर्जुनेन; तं च स्वपुत्रतया निर्दिशति।।२०।।

भावानुवाद- श्रीनंदाप्रमाणेच सारे गोकुळवासी, जी माझी पूजा पूर्वापार करत आले होते, ती पूजा श्रीकृष्णांनी बंद करऊन त्याच प्रकारे श्रीगोवर्धनाची पूजा करण्याची प्रथा सुरू केली आहे आणि त्यांनी माझे विशाल खांडववन देखील बेचिराख करवले आहे. प्रत्यक्षात अर्जुनाने ते जाळून टाकले असले तरी ते इंद्राचेच पूत्र असल्याने

[77]

[1/2/20-22]

खांडववन जाळण्याच्या प्रसंगात इंद्रांनी स्पष्टपणे त्यांच्या (अर्जुनांच्या) नावाचा उल्लेख केला नाही।।२०।।

त्रैलोक्यग्रासकृद् वृत्रवधार्थं प्रार्थितः पुरा।
औदासीन्यं भजस्तत्र प्रेरयामास मां परम्।।२१।।

श्लोकानुवाद- पूर्वीच्या काळी जेव्हा मी त्रैलोक गिळंकृत करणाऱ्या वृत्रासुराचा वध करण्याकरिता श्रीभगवानांना विनवलं होतं, तेव्हा देखील श्रीभगवानांनी त्याबाबत उदासीनता दाखवून मलाच ते कार्य करायला प्रेरित केलं होतं।।२१।।

दिग्दर्शिनी टीका- पुरेत्यनेन सुधर्मानयनादिकं संप्रतीति ध्वनितम्। परं केवलं मामेव प्रवर्त्तयामास; न तु स्वयं तत्र किञ्चित् साहाय्यमकरोदित्यर्थः।।२१।।

भावानुवाद- पूर्वी ते सुधर्मा सभेसारख्या गोष्टी पृथ्वीवर घेऊन गेले तसंच वृत्रासुराला मारण्यास मला थोडीही मदत न करता मलाच ते करण्यास प्रेरित केलं।।२१।।

उत्साद्य मामवज्ञाय मदीयाममरावतीम्।
सर्वोपरि स्वभवनं रचयामास नूतनम्।।२२।।

श्लोकानुवाद- त्यांनी माझी अवज्ञा करून माझ्या अमरावतीला उजाड केलं तसंच सर्व लोकांच्या वर आपल्या नवीन गृहाची रचना केली आहे।।२२।।

दिग्दर्शिनी टीका- अमरावतीमिंद्रपुरीमुत्साद्य भुक्त्वा सर्वोपरीति ब्रह्मलोकोपरि रचितत्वात्। स्वभवनं रमप्रियं नाम वैकुण्ठम्; तच्च ब्रह्मांडांतर एव बोद्धव्यम्। अतएव प्रपञ्चातीत-सञ्चिदानंदघनवैकुण्ठपेक्षया नूतनम्, एतच्च हरिवंशे पारिजात हरणप्रसङ्गे- 'इदं भङ्क्त्वा मदीयञ्च भगवान् विष्णुना कृतम्। उपर्युपरि लोकानामधिकं भुवनं मुने।।' इति। सप्तमतलमन्वन्तरीणपुरंदरनामंत्रेण यदुक्तं, तदनुसारेण यच्चष्टमस्कंधे (श्रीमद्भा. ८/५/४-५) पञ्चममन्वन्तरकथने 'पत्नी विकुंठा शुभ्रस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः। तयोः स्वकलवा जज्ञे वैकुंठो भगवान् स्वयम्।। वैकुंठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः। रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या ततप्रियकाम्यया।।' इति, तच्च कल्पभेद व्यवस्थयेति मंतव्यम्। यद्वा, पूर्वं पञ्चममन्वन्तरे कल्पनामात्रम्, इदानीं त्वधिकतया सम्यङ् निर्माणमित्यविरोधः।।२२।।

[78]

[1/2/22-23]

भावानुवाद- श्रीउपेंद्रांनी माझी अमरावती नगरी उजाड करून सर्व लोकांच्यावर (ब्रह्मलोकांच्याही वर) रमाप्रिय नावाच्या वैकुण्ठरूपाने आपल्याकरिता एक नवीन घर निर्माण केलं आहे. हे वैकुण्ठ ब्रह्मांडात आहे. यामुळे याला प्रपंचातीत सञ्चिदानंदघन वैकुण्ठापेक्षा कमी दर्जाचे समजावे लागेल. या विषयी हरिवंश नावाच्या ग्रंथातील पारिजातहरणाच्या प्रसंगी सांगितलं आहे, जसं- "हे मुनि! माझ्या या अमरावती नगरीला उजाड करून भगवान् श्रीविष्णुंनी सर्व लोकांच्या वरती प्रपंच अंतर्वर्ती वैकुण्ठामध्ये आपले एक नवीन घर तयार केले." श्रीमद्भागवतात सप्तम मन्वन्तरातील पुरंदर नावाच्या इंद्राने अशा प्रकारे सांगितलं आहे- "शुभ्र नावाचे पिता व विकुंठा नावाच्या मातेचे पुत्र वैकुंठ नामक देवांबरोबर अविर्भूत होऊन भगवान् स्वतः 'वैकुंठ' नावानेच प्रसिद्धी पावले होते. भगवान् वैकुंठांनी रमादेवीने केलेल्या प्रार्थनेने त्यांच्या प्रेमाखातर सर्व लोकांमध्ये श्रेष्ठ अशा वैकुंठाची रचना केली होती." अशा प्रकारचे पुरावे कल्पभेदातून प्रस्तुत केले गेले आहेत, असं समजावं. किंवा पूर्वकल्पीय पंचम मन्वन्तरामध्ये फक्त कल्पनाच केलेली होती, व आता त्या कल्पनेपेक्षाही जास्त ऐश्वर्य प्रकट झाल्याने संपूर्ण 'निर्माण झाले', असं म्हंटलं तरीही दोन्ही म्हणण्यात कुठलाही विरोधाभास दिसत नाही।।२२।।

आराधनबलात् पित्रोराग्रहाच्च पुरोधसः।
पूजां स्वीकृत्य नः सद्यो यात्यदृश्यं निजं पदम्।।२३।।

श्लोकानुवाद- ते भगवान् माझ्या माता-पित्यांच्या तपश्चर्येच्या प्रभावाने तसंच गुरुदेव बृहस्पतिर्जीच्या अतिशय आग्रही बंधनामुळे माझी पूजा स्वीकारतात, पण ताबडतोब आपल्या अदृश्य निवासाकडे निघून जातात।।२३।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु समुद्रकोटिगंभीराशयो दुर्वितर्क्यलीलोऽसौ परदुःख-कातरोऽनुकंपयैव सर्वं करोतीति मन्यतामिति चेत् सत्यं, किंतु यदि प्रसन्नो भूत्वा नित्यमसौ स्वयं साक्षात् संभूयास्मत्-पूजां स्वीकुर्यात्, तदा तत्तत् सर्वमपि वयं सोढुं शक्नुमः, तद्दूरेऽस्तु दर्शनमपि तस्य न नित्यं प्राप्नुम इत्याशयेनाह-आराधनेति सप्तभिः। पित्रारिति अस्मदीय पितृभ्यां पूर्वजन्मन्यधुनापि यत् कृतं क्रियमाणञ्च

[79]

[1/2/23-26]

तस्याराधनं तसैव प्रभावेणेत्यर्थः। पुरोधसोः बृहस्पतेः; अतो नास्मद्-विषयक-कारुण्यादिति भावः। अनेन 'साक्षात् स्वीकुरुते पूजाम्'

इति यदुक्तं, तत् परिहृतं; नोऽस्माकम् अस्मत् कृतमित्यर्थः। अदृश्यम् अस्माभिर्द्रष्टुमशक्यं पदं; यद्वा, अदृश्यम् यथास्यात्तथा याति।। २३।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की करोडो-करोडो महासागरांहूनही गंभीर आणि अतर्क्य लीला करणारे भगवान् इतरांच्या दुःखाने विव्हेल होऊन सर्व कार्य करतात, तर तुम्ही तसेच समजा आणि तेच सत्य आहे. पण, जर ते प्रसन्न होऊन नेहमी प्रत्यक्षरूपाने मी केलेली पूजा स्विकारते, तर मी सुद्धा सर्व दुःखे सहन करू शकलो असतो. परंतु ते सौभाग्य तर दूरच, त्यांचं दर्शनदेखील मला नेहमीच होत नाही, अशा सर्व कारणांमुळे म्हणतो आहोत- 'आराधनबलात्' इत्यादि. माझ्या माता-पित्यांनी पूर्वजन्मी व या जन्मात केलेल्या आराधनेच्या प्रभावाने तसेच पुरोहित श्रीबृहस्पतींच्या आग्रहाने ते माझी पूजा तर स्विकारतात, पण ती माझ्यावर दया करून नाही. यामुळे 'साक्षात् इंद्राने केलेली पूजा स्विकारतात'- हे बोलणेही खोडले गेले. मी केलेली पूजा स्विकारल्यावर तत्काळ ते आपल्या अदृश्य निवासस्थानाकडे प्रयाण करतात. म्हणून मला त्यांचं दर्शन मिळावं इतकीही माझी शक्ती नाही, किंवा अदृश्यपणेच ते आपल्या निवासाकडे निघून जातात।। २३।।

पुनः सत्वरमागत्य स्वार्ध्यस्वीकरणाद्वयम्।
अनुग्राह्यास्त्वयेत्युक्तोऽस्मानादिशति वञ्चयन्।। २४।।
यावन्नहं समायामि तावद्ब्रह्मा शिवोऽथवा।
भवद्भिः पूजनीयोऽत्र मत्तो भिन्नो न तौ यतः।। २५।।
एकमूर्तिस्त्रयो देवा विष्णु-रुद्र-पितामहाः।
इत्यादि शास्त्रवचनं भवद्भिर्विस्मृतं किमु।। २६।।

श्लोकानुवाद- पुन्हा प्रभु त्वरित येऊन मी दिलेले अर्ध्य वगैरे पूजा स्विकार तर करतात, पण जेव्हा आम्ही सारे त्यांची प्रार्थना करतो की हे प्रभो! आम्ही आपल्या कृपेस पात्र आहोत, तेव्हा ते आम्हाला टाळण्यासाठी म्हणतात की 'जोवर मी इथे येत नाही,

[80]

[1/2/24-27]

तोवर तुम्ही ब्रह्मा किंवा शिवाची पूजा करा, कारण ते माझ्यापेक्षा निराळे नाहीत. विष्णु, रूद्र आणि पितामह (ब्रह्मा), या तीन्ही देवतांची एकच मुर्ती आहे, हे शास्त्रवचन तुम्ही विसरलात का?।। २४-२६।।

दिग्दर्शिनी टीका- वञ्चयन्नित्यस्यायमभिप्रायः; अनन्यगतिकेभ्योऽस्मभ्यं श्रीविष्णु-पादपद्मद्वयं विना नान्यदुपास्यं रोचते इति स्वयमसौ जानात्येव; तथापि 'एकमूर्तिस्त्रयो देवाः' इति शास्त्रवचन निर्देशनेन यदन्यपूजायामस्मान् प्रवर्तति, सा तस्य केवलं वञ्चनैवेति, अतएव भवद्भचनादरेण कदाचित् स्वर्गं श्रीरुद्रपूजोत्सवोऽपि पारिजात हरणादि प्रसङ्गे श्रुयते।। २४-२६।।

भावानुवाद- भगवान् आम्हाला टाळण्यासाठीच असा आदेश देतात की, "जोपर्यंत मी पुन्हा परतून येत नाही, तोपर्यंत तुम्ही लोक ब्रह्मा अथवा शिवाची पूजा करा, कारण ते माझ्याहून वेगळे नाहीत." पण आम्ही असहाय्य आहोत म्हणजेच श्रीविष्णुच्या चरणकमलांब्यतिरिक्त आम्हाला इतर कुठल्याही उपासनेची गोडी वाटत नाही, तरीही "विष्णु, रूद्र आणि ब्रह्मा हे तिघेही देव एकच आहेत" अशासारख्या शास्त्रवचनांचे प्रमाण देऊन आम्हाला ब्रह्मा आणि शिवाच्या पूजेस उद्दुक्त करतात. ही केवळ आमची फसवणूक आहे. म्हणून भगवानांच्या सांगण्याचा आदर करावा म्हणून कधी कधी स्वर्गात रूद्र पुजेचा उत्सवही होतो. पारिजात-हरणाच्या प्रसंगात स्वर्गात जी रूद्र-पुजेची गोष्ट आली आहे, तीहि अशाच प्रकारातून सांगितली गेली, असं समजावं।। २४-२६।।

वासोऽस्यानियतोऽस्माभिरगम्यो मुनिदुर्लभः।
वैकुण्ठे ध्रुवलोके च क्षीराब्धौ च कदाचन।। २७।।

श्लोकानुवाद- म्हणून त्यांचं निवासस्थानही अनिश्चित आहे. मुनिंसाठीही दुर्मिळ असणारं त्यांचं निवासस्थान आमच्यासाठी अनाकलनीय आहे. ते कधी वैकुण्ठमध्ये, कधी ध्रुवलोकात आणि कधी कधी क्षीरसागरातील श्वेतद्वीपात निवास करतात।। २७।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवं चेत्तस्य पार्श्व एव भवद्भिर्गम्यतां तत्राह-वास इति सार्द्धद्वयेन। यतो मुनिभिरात्मारामैरपि दुर्लभः। अनियतत्वमेवाह-वैकुण्ठे प्रपञ्चातीते ब्रह्मांडांतर्वर्ति रमाप्रियसंज्ञके वा ध्रुवलोके विष्णुपदेतिख्याते; क्षीराब्धौ श्वेतद्वीपे।। २७।।

[81]

[1/2/27-29]

भावानुवाद- जर म्हणाल की इतर गति नसल्याने रुद्रासारख्यांची पूजा न करता भगवानांच्या जवळ जाणे हेच तुमचे कर्तव्य आहे. याला उत्तर म्हणून 'वासो' अशा अडीच श्लोकांमध्ये सांगत आहोत- त्यांचं रहाण्याचं ठिकाणही अनिश्चित आहे. आम्हीच काय, पण त्या निवासस्थानाबद्दल आत्मस्वरूप मुनिंना समजणंही कठीण आहे. कधी ते अलौकीक वैकुण्ठात, कधी त्याच्याही वर असलेल्या रमाप्रिय नावाच्या वैकुण्ठलोकात, कधी ध्रुवलोकात तर कधी क्षीरसागरामधील श्वेतद्वीपात रहातात. ते कधी आणि कुठे असतील हे आम्हाला समजू शकत नाही।। २७।।

संप्रति द्वारकायाञ्च तत्रापि नियमोऽस्ति न।
कदाचित् पांडवागारे मथुरायां कदाचन।। २८।।
पुर्यां कदाचित्त्रापि गोकुले च वनादवने।
इत्यं तस्यावलोकोऽपि दुर्लभो नः कुतः कृपा।। २९।।

श्लोकानुवाद- या वेळी श्रीभगवान् द्वारकेमध्ये रहात आहेत, पण तिथेही त्यांचा काही नेम नाही. कधी ते पांडवांकडे तर कधी मथुरेमध्ये रहातात. गोकुळात रहातानाही ते एका वनातून दुसऱ्या वनात फिरत असतात. अशा प्रकारे त्यांचं दर्शन अतिशय दुर्मिळ आहे. असं असताना आमच्यावर त्यांची कृपा कसली? || २८-२९ ||

दिग्दर्शिनी टीका- नंन्विदानीं परम प्रकटतया पृथिव्यामवतीर्णत्वात् सुलभ एव इत्याशङ्क्याह-संप्रतीति। तत्र पृथिव्यापि वासनियमो नास्तिः यतः कदाचिद् द्वारकायां, कदाचित् पांडवानां गृहे तेषां दर्शनाद्यर्थमिद्वप्रस्थादावित्यर्थः। ततः पूर्वं च मथुरायाम्; तत्र तस्यामपि मथुरायां पूर्वा तत्रत्यपुरे, तत्पूर्वमपि गोकुले, तत्र च बृहदवनादेः सकाशद् वृंदावनादी कदाचित् कस्मिंश्चिद् वन इत्यर्थः। यद्वा, तत्र द्वारकायां वासेऽपि नियमो नास्ति, यतः कदाचित् पांडवागारे कदाचिन्मथुरायाम्। तदुक्तं प्रथमस्कंधे (श्रीमद्भा. १/११/९) आंतर्देशीयैः - 'यर्हंबुजाक्षापससार भो भवान्, कुरून् मधून् वाथ सुहृद्दिदृक्षया.' इति. मथुरायामपि कदाचिन्मधुपूर्वा कदाचिद् गोकुले च तत्रापि च वनाद् वन इत्येवं दृश्ये सत्यपि अनियतत्वात् परमरहस्यत्वाच्चास्माभि-रगम्यमेवेति भावः। इत्थमुक्तप्रकारेण तद्दर्शनमप्यस्माभिर्यथासुखं न प्राप्यते, कुतोऽस्मान् प्रति तत्कृपा स्वादित्यर्थः। || २८-२९ ||

[82]

[1/2/28-30]

भावानुवाद- जर म्हणाल की या वेळी तर त्यांनी प्रत्यक्षरूपाने पृथ्वीवर अवतार घेतला असल्याने त्यांचे दर्शन सहज घडू शकते. हीच समजूत दूर करण्यास 'संप्रति' असे शब्द वापरत आहोत. पृथ्वीवरदेखील त्यांचं असण्याचं ठिकाण सतत बदलत रहातं. कधी ते द्वारकेत असतात तर कधी पांडवांकडे. मग म्हणाल की इंद्रप्रस्थाला गेल्यास त्यांचं दर्शन होईल का? त्यांचं उत्तर असं- हे देवर्षि! तिथेही त्यांच्या निवास एकाच जागी नसतो. त्यापूर्वी ते मथुरेत होते. मथुरामंडळात रहातानाही कधी ते मधुपुरीत तर कधी गोकुळात असत. गोकुळातही ते एकाच जागी स्थिर नव्हते, एका वनातून दुसऱ्या वनात म्हणजेच कधी बृहदवनातून वृंदावनात आणि मग वृंदावनातून दुसऱ्या एखाद्या वनात फिरत रहात. म्हणून मी प्रथमच सांगितले आहे की द्वारकेमध्येही त्यांचा मुक्काम स्थिर नाही. कधी ते पांडवांच्या घरी तर कधी मधुपुरीमध्ये, या संदर्भात प्रथम-स्कंधात म्हंटलेलं आहे- (द्वारकावासींचे म्हणणे) "हे कमललोचन! आपण प्रियजनांना भेटण्यासाठी हस्तिनापूर किंवा मथुरेला गेलात." वृंदावनातील वनांमधून त्यांचं जे भटकणं आहे, ते अत्यंत रहस्यमय असल्याने समजण्यापलीकडे आहे. अशा प्रकारे त्यांचं दर्शनही आमच्यासाठी अति-दुर्मिळ आहे. हे काही संतोषदायक नाही. म्हणजेच त्यांची आमच्यावर कृपा कुठली? || २८-२९ ||

परमेष्ठिसुतश्रेष्ठ! किंतु स्वपितरं हरेः।

अनुग्रहपदं विद्धि लक्ष्मीकांतसुतो हि सः।। ३०।।

श्लोकानुवाद- हे श्रेष्ठ ब्रह्मापुत्र श्रीनारद! आपण आपले पिता श्रीब्रह्मा यांनाच श्रीहरिचे कृपापात्र जाणा, कारण ते साक्षात श्रीलक्ष्मीकांत भगवानांचे पुत्र आहेत।। ३०।।

दिग्दर्शिनी टीका- हे परमेष्ठिनः सुतेषु श्रेष्ठः! श्रीनारद! यद्यपि जैष्ठवेन सनकादीमानेव श्रेष्ठवमुचितं; तथापि भगवद्भक्तिविशेषेणास्य। तदुक्तम्। हि यस्मात्; स ततपिता; लक्ष्मीकांतस्य तस्यैव सुतः; यद्यपि भगवन्नाभिपद्यादेव ब्रह्मा जातः, न तु लक्ष्मीगर्भतः, तथापि तस्य पुत्रत्वेन तस्या अपि पुत्र एव; एतच्च ब्रह्मणो निःशेष-संपत्-सत्ता-बोधनार्थम्।। ३०।।

[83]

[1/2/30-32]

भावानुवाद- हे परमेष्ठिपुत्रवर श्रीनारद! (श्रीब्रह्माचे ज्येष्ठ पुत्र म्हणून श्रीसनकादींची श्रेष्ठता सांगता येत असली तरी, त्यांच्यापेक्षा श्रीनारदांची भगवद्भक्ती अतिशय थोर असल्याने श्रीनारदांना श्रेष्ठ म्हंटले गेले आहे.) आपले पिताश्री परमश्रेष्ठ श्रीब्रह्मा श्रीलक्ष्मीकांत भगवानांचे पुत्र आहेत. जरी भगवान श्रीनारायणांच्या नाभिकमलातून श्रीब्रह्मा उत्पन्न झाले, श्रीलक्ष्मीच्या पोटी जन्मले नाहीत, तरी ते श्रीनारायणांचे पुत्र असल्याने श्रीलक्ष्मींचेही पुत्र झाले. म्हणून हे देवर्षि! आपण आपले पिता श्रीब्रह्मा यांनाच श्रीहरिंच्या कृपेस पात्र समजा आणि 'लक्ष्मीकांतसुत' शब्दही श्रीलक्ष्मींच्यासंबंधातील ब्रह्माजींची सर्व अधिकारसंपदा समजावी म्हणून वापरलेला आहे. || ३० ||

यस्यैकस्मिन् दिने सक्रा मादृशाः स्युश्चतुर्दश।

मन्वादियुक्ता यस्याश्च चतुर्युगसहस्रकम्।। ३१।।

निशा च तावतीत्यं याहोरात्राणां शतत्रयी।

षष्ठयुत्तरा भवेद्वर्ष यस्यायुस्तच्छतं श्रुतम्।। ३२।।

श्लोकानुवाद- त्यांच्या एका दिवसात माझ्यासारखे चौदा इंद्र, चौदा मनु आणि त्यांची मुलं जन्माला येतात. त्यांचा एक दिवस एक हजार चतुर्युगांइतका असतो तसंच त्यांची रात्रही तितकीच मोठी रात्र समजा. असे तीनशे साठ दिवस-रात्री सरल्यावर त्यांचं एक वर्ष संपतं अशा प्रकारच्या शंभर वर्षांचे त्यांचं आयुष्य आहे।। ३१-३२।।

दिग्दर्शिनी टीका- आदिशब्देन देवा ऋषयो मनुपुत्रा हरेरेकोऽवतारश्च। यथोक्तं द्वादशस्कंधो (श्रीमद्भा. १२/७/१५) - 'मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः। ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षडविधमुच्यते।' इति। तावती चतुर्युग-सहस्र-प्रमाणा; इत्थं चतुर्युग सहस्रद्वयेन यस्याहोरात्रमेकं तादृशानामहोरात्राणां षष्ठयुत्तरशतत्रयेण वर्षम्; तादृग् वर्षशतं यस्य ब्रह्मण आयुः स्थितिकालः श्रुतमस्माभिं न तु निश्चयेन ज्ञायते; स्वल्पायुषां नः सम्यग् ज्ञानाभावादित्यर्थः।। ३१-३२।।

भावानुवाद- 'मन्वादि' शब्दातील 'आदि' पदाने देवता, ऋषि आणि सर्व मनुपुत्रांना श्रीहरिचेच एक अवतारूप समजावे लागेल. या विषयी द्वादश-स्कंधात सांगितले गेले आहे- "मनु, सर्व देवता, मनुचे पुत्र आणि ऋषि देखील भगवान् श्रीहरिंचे अंश असलेले अवतार

आहेत. ज्यामध्ये आपापली सत्ता दिसून येते,

[84]

[1/2/31-34]

तेच मन्वंतर नावाने प्रसिद्ध आहे. म्हणजेच अशा प्रकारचे लोक श्रीहरिंचे षडविध म्हणजे सहा प्रकारचे अवतार म्हणून ओळखले जातात. " श्रीब्रह्मांचा एक दिवस चार हजार देवयुगाइतका असतो, आणि एक रात्रही चार हजार देवयुगाइतकी असते. अशा प्रकारे तीनशे साथ दिवस-रात्री उलटल्यावर त्यांचं एक वर्ष पूर्ण होतं आणि अशी शंभर वर्षांचं त्यांचं आयुष्य म्हणजेच त्यांचा स्थितीकाळ असतो. हे सर्व मी श्रीबृहस्पतींकडून ऐकलं, पण मी निश्चितपणे जाणत नाही. माझं आयुष्य अतिशय छोटं आहे, त्या छोट्या आयुष्यात मी त्यांचं आयुष्य कसं जाणणार? || ३१-३२ ||

लोकानां लोकपालानामपि ख्रष्टाधिकारदः।

पालकः कर्मफलदो रात्रौ संहस्रस्कश्च सः॥३३॥

सहस्रशीर्षा यल्लोके स महापुरुषः स्फुटम्।

भुञ्जानो यज्ञभागौघं वसत्याअनंददः सदा॥३४॥

श्लोकानुवाद- ते चौदा लोक आणि त्या लोकांच्या पालनकर्त्यांची सृष्टी निर्माण करतात, त्यांना अधिकार देतात, त्यांचं पालन-पोषण करतात, कर्मांचे फळ देतात आणि रात्र झाल्यावर त्यांना नष्ट करतात. त्यांच्या लोकात सदैव सहस्र डोकी असलेले महापुरुष मूर्त स्वरूपात असतात आणि साक्षात रूपाने यज्ञाचा भाग ग्रहण करून भोजन करतात. अशा प्रकारे ते तेथील सर्व रहाणा-यांना आनंद देतात। ३३-३४।

दिग्दर्शिनी टीका- अधिकाराः प्राजापत्यैद्रादयस्तां ददातीति तथा सः; पालको यज्ञादि प्रवर्तनेन स्वस्वमर्यादास्थापनादिना च कर्मणां पुण्यपापानां फलं सुखदः खं ददातीति तथा सः; ब्रह्मणैव तथा तत्तदविहितत्वात्। एवं पदत्रयेण स्थिति कर्तृत्वमुक्तं; स्वरात्रौ सत्याम्। यथोक्तं हिरण्यकशिपुना सप्तमस्कंधे (श्रीमद्भा. ७/३/२७) - 'आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवती लुपति। रजःसत्त्वनमोधास्रे पराय महते नमः॥' इति। यस्य लोके भुवने; सोऽनिर्वचनीयमपि महत्त्वेन प्रसिद्धो महापुरुषाख्यो भगवान् सहस्रशीर्षाः स्फुटं व्यक्तं यथा स्यात्तथा सदा वसति। एष च श्रीमहापुरुषः श्रीभागवते (श्रीमद्भा. २/६/४२) 'आद्योऽवतारः' इत्युक्तोऽस्ति। तथा

[85]

[1/2/33-34]

च प्रथमस्कंधे (श्रीमद्भा. १/३/१-५) - 'जगहे रूपं भगवान् महदादिभिः। संभूतं षोडशकलमादौ लोकसिसुक्षया। यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः। नाभिहदाम्बुजादासीद् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः॥ यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितोलोकविस्तरः। तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितम्॥ पस्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा, सहस्र-पादोरुभूजाननाद्धतम्। सहस्र-मूर्द्धश्रवणाक्षि नासिकं, सहस्रमौल्यम्बर कुण्डलोल्लसत्॥ एतन्ननावताराणां निधानं बीजमव्ययम्। यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्विद्वन्रादतः॥ इति। एषामर्थः- महदादि-भिर्महत्तत्वाहङ्कार पञ्चतन्मात्रैः संभूतं मिलितम्; एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानीति षोडश कला अंशा यस्मिन्; एवं जगतकारणानामपि महदादीनां तदेकाश्रयत्वमुक्तम्, पुरुषस्य महदादिजगदयोनि प्रकृत्याधिष्ठातृत्वात्। यस्य रूपस्याम्भसि एकार्णवे शयानस्य सतः; यस्य नाभिहदाम्बुजस्यावयवसंस्थानैः पत्रादिसन्निवेशैः, 'तदविलोक्य विद्यदव्यापि पुष्करं यदधिष्ठितम्। अनेन लोकान् प्रागलीलान् कल्पितास्मीत्यचिन्तयत्॥ यद्भ्रकोषं तदाविश्य भगवच्छक्तिचोदितः। एवं व्याभाङ्क्षीदुरोधा त्रिधा भाव्यं द्विसप्तधा॥' इति तृतीयः स्कंधोक्तेः (श्रीमद्भा. ३/१०/७-८) विशुद्धं मायाश्रवत्वेऽपि तत्सङ्घोषहीनं सत्त्वं सत्तया सर्वत्र स्थितं ब्रह्म तदघनमित्यर्थः। अस्य चावतारत्वेऽपि नानावतारनिधानतोक्तिः, प्रकृत्याधिष्ठातृत्वादिना महिमातिशयेन वैकुण्ठेश्वरेण श्रीनारायणेन सहाभेदाभिप्रायात्। यद्वा, अस्य नाभिकमलाज्जातस्य ब्रह्मणः सृष्टावेव प्रायः सर्वेषामवताराणां प्रादुर्भावादिति दिक्। अतएव द्वितीयस्कंधे (श्रीमद्भा. २/६/४२) - 'आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य' इत्यत्र श्रीधरस्वामिपार्दे-व्याख्यातमिदम् - 'पुरुषः प्रकृति प्रवर्तकः; यस्य सहस्र शीर्षेत्याद्युक्तो लीलाविग्रहः स आद्योऽवतारः।'; वक्ष्यति हि एकादशस्कंधे (११/४/३-४) 'भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः, पुरं विराजं विरचय तस्मिन्। स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाय नारायण आदिदेवः॥ यतकाय एष भुवनत्रय सन्निवेशो, यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामभयेन्द्रियाणि। ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोजईहा, सत्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता॥' इति। अनयोरर्थः- विराजं ब्रह्मांडपुरं विरचय निर्माय तस्मिन् लीलया प्रविष्टः, न तु भोक्तृत्वेन, प्रभूतपुण्यस्य जीवस्य तत्र भोक्तृत्वात्। एवं तस्य पुरुषनाम निर्वचनं कृत्वा श्रीमूर्तिं वर्णयति; यस्य काये, सप्तमी आधारे; यश्च सत्वादिभिर्विश्वस्य स्थितौ लयोद्भवे आदिकर्तेति तस्य चरितञ्च सूचितमिति। अस्य च ब्रह्मलोकनिवासे तृतीय-स्कंधाद्यनुसारेणाख्ययिकेयं श्रूयते। अयं सहस्रशीर्षाक्षिपादाद्यवयववान्, जगदाश्रय-परमस्थूलतर विग्रहो महापुरुषाख्यो भगवान् ब्रह्मणादौ ध्यानेन स्वहृदि दृष्टः। अथ स्तुतेन तेन सृष्टौ नियुक्तो ब्रह्मा वरं ययाच- 'भगवन् ईदृगरूपो भवान् साक्षाद्भूव मम लोके वसतु' इत्यतस्तथैवायं स्थित इति। प्रकृतं व्याख्यामः। यज्ञभागानामोघं समूहम्, प्रवाहन्यायेन सततं तत्र यज्ञगणप्रवृत्तेः। अतएव सर्वेषां तत्रत्यानामानंददः सन्, यद्यपि कदाचिन्मथुरायां संपूर्णतया भगवतोऽवतरणात् तदानीमस्य ब्रह्मलोके

[86]

[1/2/33-34]

वासो न स्यात्, तथापि ब्रह्मकालस्य महतातिशयापेक्षया तदवतरण कालस्यात्यन्त स्वल्पतरत्वेन सदेत्युक्तिर्घटत एव; एवमग्रेऽपि नित्यमिति च। यदि वात्र सदेत्यस्य यथानिर्देशमानंदमित्यनेनैव संबन्धः, तथापि स एवार्थं पर्यवस्यति; तदानीमानंदानस्याप्य भावादिति दिक्। ३३-३४।

भावानुवाद- श्रीब्रह्मा सर्व देवतांना प्रजापति आणि इंद्रपदाचा अधिकार देतात, ते तिन्ही लोकांचे पालनकर्ता आहेत, म्हणजेच सर्व प्रजापतींना त्यांचा कार्यभार नेमून आणि त्यांना आपापल्या मर्यादा घालून सर्वांचा प्रतिपाळ ते करतात. सर्व लोकातील कर्मांचे फळ देतात, ते पुण्यकर्मांचे फळ सुख आणि पापकर्मांचे फळ म्हणून दुःख देणारे आहेत आणि त्या फळांचा संहारही तेच करतात. अशा प्रकारे वरील

श्लोकाच्या (३३) प्रथम चरणात त्यांचि स्थिती आणि कार्य काय आहे ते समजतं. ब्रह्मांची रात्र असतानाच सृष्टीचा संहार होतो. जसं, सप्तम-स्कंधात हिरण्यकश्यपू म्हणतो- "ज्यांनी आपल्या प्रभावाने हे जग प्रकाशमान केले आहे, जे त्रिगुणात्मक सृष्टी, स्थिति आणि प्रलय घडऊन आणतात; रज, सत्व आणि तमोगुणांच्या आश्रयाचे स्वरूप अशा त्या अनंत परमेश्वराला मी प्रणाम करतो." त्याच ब्रह्मलोकात अगाध महिमा असणारे विख्यात सहस्रशीर्षा महापुरुष भगवान् सदैव प्रत्यक्ष निवास करतात. जसं (श्रीमद्भा. १/३/१-५) -"जडसृष्टीची इच्छा करून श्रीभगवानांनी प्रथम महत्तत्त्व, मग अहंकार आणि पंचतन्मात्रांद्वारे निर्मित सोळा विशिष्ट अंशांपासून (पंचमहाभूते व अकरा इंद्रिये) या विराट रूपाला प्रकट केलं. ते पुरुष पद्म नावाच्या कल्पात योगनिद्रेमध्ये पडले होते. त्यांच्या बेंबीतून एक कमळ प्रकट झालं आणि त्या कमलगर्भातूनच विश्वसृष्टीचे पति श्रीब्रह्मा यांची निर्मिती झाली. त्यांच्याच अंशांपासून या पृथ्वी व भौतिक जगाची निर्मिती झाली आहे, पण ते मात्र शुद्ध सत्व आहेत म्हणजेच रज व तम गुणांचा स्पर्श न झालेले जे सत्व, तेच त्यांचे खरे स्वरूप आहे. देवता समाधी अवस्थेत चिन्मय दृष्टीने त्या स्वरूपाचे दर्शन करून म्हणतात की त्या पुरुषरूपी भगवानांना असंख्य हात, असंख्य पाय, असंख्य मस्तके, असंख्य कान व नासिका आहेत आणि ते असंख्य अवयव असूनही पट्टवास आणि कुंडल अशा अलंकारांनी सजलेले असतात.

[87]

[1/2/33-34]

हेच महापुरुष सर्व अवतारांचे बीजरूप असूनही सदा संपूर्ण आहेत, म्हणजेच त्यांचा कधीही क्षय वा नाश होत नाही. तेच सर्व अवतारांचे मूळ कारण आहेत आणि त्यांच्याच अंशांपासून देव, पक्षी आणि मनुष्य अशा नानाविध जीवांची सृष्टी घडते." थोडक्यात हे महापुरुषच जगतयोनि आणि प्रकृतीचे मूलाधार म्हणून ओळखले जातात आणि हेच एकार्णवात (जलप्लावनात) निद्रा घेतात. यांचं स्वरूप शुद्धतम सत्वमय आहे म्हणजेच हे मायेच्या आश्रयाला असतानाही मायेपासून अलिप्त आणि घनीभूतब्रह्म-स्वरूप आहेत. वैकुंठातील ईश्वर श्रीभगवान श्रीनारायणांपेक्षा भिन्न नसल्याने यांना अनेक अवतारांचे मूळ कारण आणि प्रकृतीचे आधिष्ठाता म्हंटले जाते.

तृतीय-स्कंधातही अशाच प्रकारे सांगितले गेले आहे- "लोकपितामह ब्रह्मा आपल्या आसन-स्वरूप कमळाने सारे आकाश व्यापलेले पाहून चिंता करू लागले की पूर्वीच्या त्र्यैलोक्याची या कमळाद्वारेच परत सृष्टी करेन." यानंतर जेव्हा ब्रह्मांनी स्वतः त्या कमलकोशाच्या आत प्रवेश केला तेव्हा त्या एका कमळाचे तीन भाग झाले. वा ते कमळ अतिशय प्रचंड असल्याने चौदा लोकांच्या रूपात दिसून आले. अथवा याच महापुरुषांच्या नाभिकमलातून निर्मित ब्रह्मांडामध्येच सर्व अवतार प्रकट होतात. जसं, द्वितीय-स्कंधात सांगितलं गेलं आहे- "ते आदिपुरुषच प्रत्येक कल्पात स्वतःच स्वतःमध्ये स्वतःचे निर्माण आणि प्रतिपाळ करतात." यावरील टीकेमध्ये श्रील श्रीधरस्वामीपाद म्हणतात- पुरुष म्हणजे प्रकृतिचं प्रवर्तक म्हणजेच जे सहस्रशीर्षा पुरुष लीलाविग्रहाच्या रूपाने वर्णन झालेले आहेत, तेच प्रथम पुरुषावतार आहेत. एकादश-स्कंधातही म्हंटलेलं आहे- "आत्मसृष्ट पञ्चभूत द्वारा ब्रह्मांड निर्माण करून जेव्हा ते आपल्या अंशरूपात त्यात प्रवेश करतात, तेव्हा आदिदेव श्रीनारायणांना 'पुरुष' म्हंटले जाते." म्हणून त्रिभूवन-संस्थान हेच त्यांचे शरीर आहे आणि त्यांच्या अवयवांपासून जडदेहाची दोन्ही प्रकारची इंद्रिये, त्यांच्या स्वरूपभूत ज्ञानापासून ज्ञान आणि त्यांच्या प्राणांमधून देहशक्ति, इंद्रियशक्ति आणि क्रियाशक्ति उत्पन्न झाली आहे. म्हणून ते सत्वाप्रमाणे तत्वांद्वारे उत्पत्ती, स्थिति आणि विनाश यांचे आदिकर्ता आहेत.

[88]

[1/2/33-36]

तात्पर्य हे की आदिपुरुष श्रीनारायण त्यांनी निर्माण केलेल्या ब्रह्मांडात लीलावशाने प्रवेश करून 'पुरुष' नावाने ओळखले जातात, पण ते जीवांप्रमाणे भोगीरूपात नसतात.

जरी त्यांच्या शरीरात त्रिभूवन समाविष्ट आहेत म्हणजेच ते विराटपुरुषांच्या रूपात सहस्रशीर्षा अशा विशिष्ट अवयव तसंच सर्व जगांचे आश्रयस्वरूप परम स्थूलतर विग्रह आहेत, तसेच जेव्हा महापुरुष म्हणून ओळखल्या जाणा-या त्या भगवानांना ब्रह्मा समाधीतून आपल्या हृदयामध्ये पहातात, तेव्हा त्यांना आढळतं की ते महापुरुष सच्चिदानंदधन-स्वरूप श्रीमूर्ति विशिष्ट आहेत. श्रीब्रह्मा पुन्हा प्रार्थना करतात की आपण सदैव साक्षात रूपांमध्ये माझ्या लोकात रहा. अशा प्रकारे ब्रह्माने त्या महापुरुषांचे गुणगान केले होते आणि त्यांनी नेमून दिल्याप्रमाणेच ब्रह्मा निर्माण, स्थिती आणि संहार करतात. हे महापुरुषच सहस्रशीर्षांच्या रूपात ब्रह्मलोकात निवास करतात आणि प्रत्यक्षपणे यज्ञ भागाचे ग्रहण करून भोजन करतात. म्हणून ब्रह्मलोकात वाहणा! या प्रवाहाप्रमाणे सतत यज्ञ वगैरे होतात आणि सहस्रशीर्षा महापुरुषाही सदैव सर्वांना आनंद देत इथेच निवास करतात.

ज्या वेळी स्वतः भगवान मथुरेमध्ये अवतरतात, त्या वेळी सर्व अवतार देखील त्यांच्यात सामावलेले असतात. म्हणून ब्रह्मलोकातील महापुरुषही त्या ब्रह्मलोकात अशा वेळी राहू शकत नाहीत, तेही त्या अवतारी पुरुषात मिसळून जातात. ब्रह्मलोकातील काळ अत्यंत दीर्घ असतो, त्या काळाच्या तुलनेने भौतिक जगातील त्यांच्या असण्याचा काळ खूपच कमी असतो. म्हणून ब्रह्मलोकात 'सदैव रहातात' हे म्हणण्यातील सत्यताही पटते. विशेषतः हे सहस्रशीर्षा महापुरुषच ब्रह्मलोकात प्रकट स्वरूपातील आपल्या सदैव असण्याने तिथे रहाणा-यांना आनंदाचा लाभ देतात।। ३३-३४।।

इत्थं युक्तिसहस्रैः स श्रीकृष्णस्य कृपास्पदम्।

किं वक्तव्यं कृपापात्रमिति कृष्णः स एव हि।। ३५।।

तत् श्रुतिस्मृतिवाक्येभ्यः प्रसिद्धं ज्ञायते त्वया।

अन्यच्च तस्य माहात्म्यं तल्लोकानामपि प्रभो।। ३६।।

[89]

[1/2/35-36]

श्लोकानुवाद- याकरिता आम्ही हजारो प्रकारे युक्तिवाद करून हे निश्चित करतो की आपले पिता श्रीब्रह्मा हेच भगवान श्रीकृष्णाच्या कृपेस पात्र आहेत. कृपापात्रच का! मी तर इथपर्यंत म्हणून की ते स्वतःच श्रीकृष्ण आहेत. ते भगवान श्रीकृष्णांपासून अविभक्त आहेत, हे सर्व श्रुति

आणी स्मृतींमध्येही प्रसिद्ध झालेले आहे. हे प्रभो! आपण त्यांचे व त्यांच्या लोकातील रहिवाशांचे हे महात्म्य माझ्यापेक्षाही अधिक चांगल्या प्रकारे जाणता।। ३५-३६।।

दिग्दर्शिनी टीका- इत्थं एवं प्रकारैरित्यर्थः। स परमेष्ठी, प्रभो हे श्रीनारद! तन्मदुक्तं कृपास्पदत्वं कृष्णत्वञ्च श्रुतिस्मृतिनां वाक्येभ्यः प्रसिद्धमेव; अतस्त्वयापि तजज्ञावत एव; अन्यन्मदनुक्तौ च तस्य परमेष्ठिनः तल्लोकवर्तिनामपि माहात्म्यं भगवद्भक्तिं प्रवर्तनं तत्परत्वादिकं च त्वया ज्ञायत एव। तथा चतुर्थस्कंधे (श्रीमद्भा. ४/७/५०-५१) दक्षं प्रति श्रीभगवद् वाक्यं- "अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम्। आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः।। आत्ममायां समाविश्व सोऽहं गुणमयीं द्विज। सृजन् रक्षन् हरन् विश्वं दधे संज्ञां क्रियोचिताम्।।" इति, तथा (श्रीमद्भा. ४/७/५४) 'त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्। सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शांतिमधिघच्छति।।' इत्यादि।। ३५-३६।।

भावानुवाद- हे प्रभो! हे श्रीनारद! श्रीब्रह्मा हेच श्रीकृष्णांच्या कृपेस पात्र आहेत, या संदर्भात हजारो शास्त्र वचने आहेत. माझ्याकडून त्यांच्याकरिता म्हंटली गेलेली 'ते श्रीकृष्णांचे कृपापात्र आहेत' आणी 'ते श्रीकृष्णांपासून वेगळे नाहीतच' अशी वचने श्रुति-स्मृतिमध्येही प्रसिद्ध आहेत. म्हणून त्यांची तसेच त्यांच्या लोकवासियांची याउपर जी महती आणी भगवद्भक्ति प्रवर्तन याविषयी मी वर्णन केले नाही, आपण तेही जाणताच. याबद्दल चतुर्थ-स्कंधात सांगितले गेले आहे (दक्षाला उद्देशून भगवान जे बोलले) - "मीच माझ्या मायेच्या आधारे या विश्वाची निर्मिती, स्थिति आणी विनाशाकरिता त्या त्या कार्यांनुरूप निरनिराळी नावे घेतो. माझं एकमेव आणी अद्वितीय परमब्रह्म स्वरूप असूनही अज्ञानी लोक मला ब्रह्मा, विष्णु आणी शिव असे निरनिराळे समजतात, पण माझे भक्त असे करत नाहीत. ज्या प्रकारे माणसाला आपल्या डोके, हात अशा अवयवांबद्दल आपपर भाव नसतो, म्हणजेच हे इतर कोणाचे डोके, हात आहेत- असा विचार ते करत नाहीत;

[90]

[1/2/35-40]

माझ्यावर प्रेम करणारे ज्ञानी लोकही आमच्या तिघांमध्ये काहीही फरक करत नाहीत. म्हणजेच आम्ही तिघेही सर्व प्राण्यांचा आत्मा आहोत तसंच आमचे स्वरूप हे एकच आहे. हे जाणणाराच शांतीचा लाभ घेण्यास समर्थ असतो।। ३५-३६।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

इंद्रस्य वचनं श्रुत्वा साधु भोः। साध्विति ब्रुवन्।
त्वरवान् ब्रह्मणो लोकं भगवान् नारदो गतः।। ३७।।
यज्ञानां महतां तत्र ब्रह्मर्षिभिरनारतम्।
भक्त्या वित्तायमानानां प्रघोषं दूरतोऽश्रुऽणोत्।। ३८।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित बोलले- अशा प्रकारे इंद्राचे बोलणे ऐकून भगवान् श्रीनारद म्हणू लागले हे इंद्र! 'धन्य, धन्य' तू अगदी खरं बोलत आहेस, अशा प्रकारे बोलून देवर्षि श्रीनारद लगेच ब्रह्मलोकात पोहोचले. तिथे महर्षिगण अखंड भक्तिभावाने यज्ञकर्म करीत होते, श्रीनारदांनी दूरूनच त्यांचा आवाज ऐकला।। ३७-३८।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्र ब्रह्मलोके वित्तायमानानां विस्तरेणानुष्ठीयमानानाम्।। ३७-३८।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादावरूनच कळून येईल.

ददर्श च तत्तस्तेषु प्रसनः परमेश्वरः।
महापुरुष-रूपेण जटा-मंडल-मंडितः।। ३९।।
सहस्रमूर्द्धा भगवान् यज्ञमूर्तिः श्रिया सह।
अविभूयाददद्भागानानंदयति याजकान्।। ४०।।

श्लोकानुवाद- तेंव्हा तिथे जाऊन त्यांनी पाहिलं की परमेश्वर प्रसन्न होऊन त्या सर्व यज्ञांमध्ये महापुरुषाच्या रूपात म्हणजेच जटाधारी सहस्रशीर्षा भगवानांच्या यज्ञमूर्तीत लक्ष्मीसह प्रकट होऊन यज्ञभागाचे ग्रहण करीत यज्ञ करणा-यांना आनंदी करत होते।। ३९-४०।।

दिग्दर्शिनी टीका- ततः श्रवणानंतरं; ददर्श च नारद एव किं? तदाह-तेष्वित्यादिना विधिरागत इत्येतेन। परमेश्वरः प्रसनः सन् तेषु यज्ञेषु महापुरुषरूपेणाविभूय

[91]

[1/2/39-42]

यज्ञानामेव भागान् आददत् गृह्णन् याजकान्ब्रह्मर्षिं प्रभृतीन् आनंदयतीति द्वाभ्यामन्वयः। यज्ञमूर्तिस्तदधिष्ठाता अतएव तत्फलदानेन वेदपराणां याजकानामाश्वासनार्थं श्रौतपुरुषसुक्तोद्दिष्ट महापुरुषरूपाविर्भावमित्यपि ज्ञेयम्, न च केवलं यज्ञभागस्वीकार एव।। ३९-४०।।

भावानुवाद- महायज्ञांचा महान आवाज ऐकल्यानंतर त्या ठिकाणी जाऊन श्रीनारदांनी पाहिलं. काय पाहिलं? हे 'तेषु' प्रमाणे 'विधिरागतः' (श्लोक ४३) पर्यंतच्या पाच श्लोकांमधून सांगितलं जात आहे. त्यांनी पाहिलं की परमेश्वर प्रसन्न होऊन म्हणजेच त्या सगळ्या यज्ञांमध्ये महापुरुषाच्या रूपात येऊन यज्ञभाग खात होते आणी ब्रह्मर्षिसारख्या यज्ञकर्त्यांना आनंदित करत होते. हे यज्ञमूर्ति म्हणजेच यज्ञाचे कारण आहेत, म्हणून ते यज्ञाचे फल देऊन वेद-परायण यज्ञकर्त्यांना आश्वासन देतात तसेच श्रुतिमध्ये वरील पुरुषसुक्तातील

उद्दिष्ट अशा महापुरुषाच्या रूपात प्रकट होतात. केवळ यज्ञभागाचा स्वीकार करणे हेच त्यांचे कार्य नाही- असे जाणले पाहिजे।। ३९-४०।।

पद्मयोनेः ग्रहपार्थं द्रव्यजातं निवेदितम्।
सहस्रपाणिभिर्वक्त्रसहस्रेष्टार्पयन्वन्।। ४१।।
दत्त्वेष्टान् यजमानेभ्यो वरान् निद्रागृहं गतः।
लक्ष्मीसंवाह्यमानानांघ्रिर्निद्रामादत्त लीलया।। ४२।।

श्लोकानुवाद- यानंतर श्रीनारदानी पाहिलं की भगवान् ब्रह्मार्जीना समाधान देण्याकरिता त्यांनी नैवेद्य म्हणून दाखवलेले भोजन पदार्थ आपल्या हजारो हातांनी हजारो मुखांमध्ये सोडत होते. त्यानंतर यज्ञ करणाऱ्यांना अभीष्ट फळ देऊन ते आपल्या गृहाकडे निघून गेले. श्रीलक्ष्मीदेवी त्यांच्या चरणकमलांची सेवा करू लागल्या आणि तेही लीलेने निद्रा घेऊ लागले।। ४१-४२।।

दिग्दर्शिनी टीका- परंतु साक्षात्द्रव्यभक्षणं यजमानाभीष्ट-वरदानादिकमधीत्याह, पद्मेति द्वाभ्याम्। अर्पवन् निक्षिपन् न तु केवलमर्पणमात्रमित्याह-अदन् भुञ्जानः; यद्वा, हेतौ सतुङ् अत्तुमित्यर्थः। अथवा अनेन भोजनातृसिर्वोध्यते; तेन च भोजन बाहुल्यमिति दिक्। इष्टान् वरान् सदा तादृश यज्ञ सिद्धयादीन्; लक्ष्म्या संवाह्यमानावङ्घ्री पादपद्मे यस्य तथाभूतः सन्ः आदत्त निद्रागृहं गत

[92]

[1/2/41-42]

इत्यनेन तदानीमन्यैस्तद्दर्शनं न प्राप्यत इति सूचितम्। ब्रह्मलोके च भगवतो यज्ञस्वीकारः सुखशयनं चेति प्राधान्येन लीलाद्वयं श्रीवैशंपायनेनापि कालनेमिवधानंतरं मुक्तमास्तिः- 'स ददर्श मखेष्वाज्यैरिज्यमानं महर्षिभिः। भागं यज्ञीयमश्रानं स्वं देहमपरं स्थितम्।।' इत्यादिना। तथा- 'स तत्र प्रविशन्नेव जटाभारं समुद्रहन्। सहस्रशिरसो भूत्वा शयनायोपचक्रमे।।' इत्यादिना च। अत्र सहस्रशिरा इति वक्तव्यं सहस्तशिरस इत्यार्षम्। एवं श्रीभगवतोऽस्य ब्रह्मलोके सदा प्राकटयेन निवासे वर्तमानेऽपि दशमस्कंधारंभे श्रीशुकैर्नोक्तम्। धरणीवाक्याद्देवगणसहितस्य श्रीब्रह्मणः क्षीरोदधितीरं गमनेन तत्रत्येश्वर श्रीकेशवोपस्थानं कल्पभेदेन कदाचित्तकमिति मंतव्यं हरिवंशे ब्रह्मलोक एव तदुक्तेः। तच्च प्रायो भगवतोऽस्य निद्रागृहं प्रवेशेनादृश्यत्वात् शयनसमये प्रबोधनायोग्यत्वाद्वा; किंवा मन्निवेदने महापुरुषेऽस्मिन् पृथिव्यामवतीर्णे मल्लोकोऽयं शून्यः स्यादतः क्षीरोदशायी भगवानेव तत्र गत्वावतरत्वित्येतद्धेतोः। तथाप्यसावतीर्ण एव सर्वावताररूपेः सह संपूर्णतया भगवतः श्रीकृष्णस्य मथुरायामवतरणादिति दिक्।। ४१-४२।।

भावानुवाद- परंतु भगवान् त्यांनी दाखवलेल्या नैवेद्यातील सर्व पदार्थ प्रत्यक्षरूपाने म्हणजेच हजारो-हजारो हातांनी आपल्या मुखांमध्ये भरवत भोजन करून यजमानांना प्रिय वर देतात. हाच 'पद्मयोनेः' या दोन श्लोकांचा अर्थ आहे. हजारो मुखांमध्ये, फक्त घातलं इतकेच नाही, तर त्यांनी भोजन केलं. याने भोजनाने तृप्ति सुचवायचि आहे. प्रिय वर म्हणजेच याजकांना (यज्ञ करणारे) त्यांच्या मनातील ईच्छेप्रमाणे वर देऊन त्यांनी शयनकक्षाकडे प्रस्थान केले. लक्ष्मीदेवी त्यांची श्रीचरणकमले चुरू लागली आणि भगवानही सहजतेने निद्रा घेऊ लागले. यामधून त्या वेळी इतर कोणीही त्यांचे दर्शन घेऊ शकत नव्हते, हे सुचविले आहे. ब्रह्मलोकात श्रीभगवानांचे यज्ञ-ग्रहण आणि सुखाने निजणे, या दोन कृतिंचे वैशंपायन मुनिंनी प्रामुख्याने वर्णन केले आहे आणि ते कालनेमिच्या वधानंतर लिहिले गेलेले आहे- "त्या जागी गेल्यावर त्यांनी पाहिले की स्वदेह आणि पर-देहात असलेल्या श्रीभगवानांची ब्रह्मर्षिकडून तूप वगैरे आहृति टाकून पूजा केली जात आहे आणि ते यज्ञभागातील पदार्थांचे भोजन करीत आहेत. त्यानंतर जटाधारी सहस्र डोकी असणारे महापुरुष आपल्या शयनगृहाकडे निघून गेले." यामुळे हे सिद्ध होते की श्रीभगवानांचे ब्रह्मलोकात सदैव प्रकट रूपामध्ये वास्तव्य आहे.

[93]

[1/2/41-43]

प्रारंभी श्रीशुकदेव गोस्वामीपाद म्हणतात- "पृथ्वीदेवीच्या आर्जवामुळे ब्रह्मार्जीनी देवतांबरोबर क्षीरसागराच्या किनारी जाऊन भगवान् श्रीकेशवांचे गुणगान केले." या वाक्यातील अर्थ असा की कल्पभेदाने ही घटना घडली होती. किंवा त्या वेळी श्रीभगवान् ब्रह्मलोकात प्रत्यक्षरूपाने प्रकट झालेले नव्हते. आणखीन एका प्रकारे म्हणायचे झाले तर भगवान् आपल्या शयनगृहात निद्रिस्त झाल्यानंतर (ब्रह्मांडावरील लक्ष कदाहून घेतल्यावर) त्यांना उठवणे अयोग्य आहे, असा विचार करून श्रीब्रह्माची अशीही धारणा असू शकेल की, माझ्या लोकात असलेल्या या श्रीमहापुरुषाला पृथ्वीचा भार हलका करण्याकरिता प्रार्थना केली असता जर हे पृथ्वीवर अवतीर्ण झाले, तर माझा ब्रह्मलोक मृतप्रायच होऊन जाईल. म्हणून क्षीरोदकशायी विष्णुनीच पृथ्वीवर अवतार घेऊन पृथ्वीचा भार हलका करावा, असा संकल्प करून ते क्षीरसागर तटावर गेले आणि त्यांचे गुणगान केले. त्याच वेळी मथुरेमध्ये स्वतः भगवान् श्रीकृष्णांचा अवतार झाल्यावर श्रीविष्णुही त्यांच्यामध्ये मिसळून गेले. यावरून त्यांचं आगमन सिद्ध होतं. अशा तऱ्हेने वरील विचार सर्व प्रकारे जुळून येतात।। ४१-४२।।

तदाज्ञया च यज्ञेषु नियुज्यर्षत्रिजात्मजान्।
ब्रह्मांडकार्यचर्च्चार्थं स्वं धिष्ण्यं विधिरागतः।। ४३।।

श्लोकानुवाद- तेंव्हा श्रीब्रह्माही भगवानांच्या आज्ञेने आपल्या पुत्रांना यज्ञ करण्यास सांगून स्वतः निर्माण-कार्य करण्यासाठी आपल्या ठिकाणी निघून गेले।। ४३।।

दिग्दर्शिनी टीका- तस्य भगवत आज्ञया निद्रायाः पूर्वमेव श्रीमुखेन साक्षात् कृतया हृद्यंतर्यामितया वा; किंवा नित्यप्रतिपाल्यमानया श्रुतिरूपया स्वं स्वकीयं विष्ण्यमालयम्।। ४३।।

भावानुवाद- याच वेळी श्रीब्रह्मा त्यांच्या (श्रीभगवानांनी निद्रेत जाण्यापूर्वी दिलेल्या) परवानगीने (भगवानांच्या श्रीमुखातून मिळालेल्या

प्रत्यक्ष आज्ञेने) किंवा अंतर्दामी रूपात हृदयामध्ये असलेल्या श्रीभगवानांच्या आज्ञेनुसार,

[94]

[1/2/43-45]

किंवा मग सदैव प्रति पालनीय श्रुतिरूपा भगवानांच्या अनुमतीने स्वगृही म्हणजेच पद्मलोकात निघून गेले।।४३।।

पारमेष्ठ्यासने तत्र सुखासीनं निजप्रभोः।

महिमश्रवणाख्यानपरं सारत्राष्टनेत्रकम्।।४४।।

विचित्रपरमैश्वर्यसामग्रीपरिसेवितम्।

स्वतार्त नारदोऽभ्येत्य प्रणम्योवाच दंडवत्।।४५।।

श्लोकानुवाद- त्यानंतर श्रीब्रह्मा आपल्या आसनावर सुखाने बसून आपल्या प्रभु श्रीकृष्णांचा महिमा ऐकू व म्हणू लागले तसंच त्यांच्या आठही डोळ्यांमधून आनंदाश्रु वाहू लागले. अशा प्रकारे परम वैभवशाली साधनांचे साधन झालेले आपले पिता श्रीब्रह्मांच्या समोर जाऊन श्रीनारद त्यांना लोटांगण घालून म्हणू लागले।।४४-४५।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवं स्वाभिप्रेतस्यार्थस्य पूर्ववद्भगवदग्रे प्रस्तावमनुचितं मन्वानोऽसौ दूरत एव स्थित्वा तत् सर्वमालोक्य; किंवा श्रीभगवत् पार्श्व एवोषगम्य दृष्ट्वाऽनवसरे तत् प्रसङ्गमकृत्वा यथास्थानं यथावसरमेवाकरोदित्याह- 'पार' इति द्वाभ्याम्। तत्र स्वधिष्ये यत् पारमेष्ठ्यासनं, तस्मिन् सुखासीनं संतं स्वतातं ब्रह्माणमभ्येत्य पुरतोऽभिगम्य प्रणम्य च भगवत् अग्रे अन्य प्रमाणो निषिद्ध इति तदानीप्रमणत्वात्। यद्वा, परमगुरुत्वेन दोषाभावात् पूर्वमपि ननामैव, अधुनापि निजेष्टप्रस्तावाय पुनर्दंडवत् प्रणामं कृत्वा नारद उवाच इत्यन्वयः। कथंभूतम्? निजप्रभोर्भगवतः श्रीकृष्णस्य ये महिमानो भक्तवात्सल्यादयोस्तेषां श्रवणे आख्याने च कथने तत्परम्। अतएव सास्त्राणि आनंदाश्रुयुक्तानि अष्टौ नेत्राणि यस्य तम्। विचित्रस्व परमैश्वर्यस्य सामग्री समग्रता तया परितः सेवितम्।।४४-४५।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीनारद दूरूनच आपल्या आवडीच्या विषयाकडे पहात होते. याचा अर्थ असा की ते श्रीभगवानांसमोर पूर्वीप्रमाणे आपले, श्रीब्रह्मा भववानांच्या कृपेस पात्र आहेत, हे म्हणणे सांगू ईच्छित नव्हते. किंवा त्यांनी श्रीब्रह्मांना भगवानांच्या जवळ कार्यमग्न पाहून आपली ईच्छा प्रकट केली नाही. त्यानंतर संधी मिळताच आपलं म्हणणं मांडलं. हेच 'पारमेष्ठ्य' अशा दोन श्लोकातून सांगत आहेत. जेव्हा श्रीब्रह्मा आपल्या आसनावर

[95]

[1/2/44-47]

सुखासनात बसले, तेव्हा श्रीनारद त्यांच्या समोर जाऊन सांष्टांग नमस्कार घालून म्हणू लागले. श्रीभगवानांच्या समोर इतर कोणालाही वंदन करणे निषिद्ध आहे, म्हणून त्यांनी त्या ठिकाणी श्रीब्रह्मांना वंदन केले नाही. किंवा श्रीभगवानांना वंदन करण्याआधी श्रीगुरु आणि परमगुरुंना प्रणाम करणे चुकीचे नाही, म्हणून त्यांनी प्रथम त्यांना प्रणाम केला होता. पण आता ते आपले लाडके पालूपद म्हणण्यापूर्वी पुन्हा लोटांगण घालत आहेत. ते श्रीब्रह्मा कशा अवस्थेत होते? ते आपले प्रभु श्रीकृष्णांचा महिमा ऐकण्यात आणि कीर्तनात दंग झाले होते. आणि आनंदमय झाल्याने त्यांच्या नेत्रांमधून प्रेमाश्रुंच्या धारा वहात होत्या आणि ते त्या प्रचंड अद्भुत ऐश्वर्यवान भगवानांपुढे समर्पण करत होते।।४४-४५।।

श्रीनारद उवाच-

भवानेव कृपापात्रं ध्रुवं भगवतो हरेः।

प्रजापतिपतिर्यो वै सर्वलोकपितामगः।।४६।।

एकः सृजति पात्यति भुवनानि चतुर्दश।

ब्रह्मांडस्येश्वरो नित्यं स्वयंभूर्यश्च कथ्यते।।४७।।

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- आपण निश्चितच श्रीभगवानांच्या कृपेस पात्र आहात, कारण आपण प्रजापतिचेही आधिपती आणि सर्व लोकांचे पितामह आहात. आपण एकटे या चौदा भुवनांचे सृजन, पालन आणि संहार करता. आपणच या ब्रह्मांडाचे शाश्वत ईश्वर आणि स्वयंभू रूप म्हणून ओळखले जाता।।४६-४७।।

दिग्दर्शिनी टीका- कृपापात्रता लक्षणान्याह- प्रजेति सार्द्धषट्केन। यो भवान्, वै प्रसिद्धी, यच्छब्दानां पूर्वगैवान्वयः; अत्ति संहरति; नित्यमिति न हिन्द्रादिवत् प्रलयेस्वपि कदाचिदैश्वर्यभ्रंश इति भावः।।४६-४७।।

भावानुवाद- श्रीब्रह्मांच्या कृपेस पात्र असण्याचे लक्षण 'प्रजेति' साडेसहा श्लोकांमधून सांगत आहेत. आपण प्रजापतिचेही पति आणि सर्व ब्रह्मांडांचे शाश्वत ईश्वर आहात. इथे 'नित्य' शब्दाचा अर्थ आहे की प्रलयकाळानंतरसुद्धा आपले ऐश्वर्य इंद्रासारख्या देवतांप्रमाणे नष्ट होत नाही।।४६-४७।।

[96]

[1/2/48-49]

सभायां यस्य विद्यंते मूर्तिमंतोऽर्थबोधकाः।

यच्चतुर्वक्त्रतो जाताः पुराणनिगमादयः।।४८।।

श्लोकानुवाद- आपल्या चारही मुखांमधून निर्माण झालेले वेद आणि सर्व पुराणे आपल्या सभेत प्रत्यक्षरूपात असतात आणि ते शास्त्रसमूहच धर्म वगैरे चतुर्वर्ग आणि सर्व तत्वांना जाणणारे आहेत।।४८।।

दिग्दर्शिनी टीका- अर्थानां धर्मादीनां तत् साधनादीनां च ज्ञापकाः यस्य भवतश्चतुर्भ्यो वक्त्रेभ्य एवाविर्भूताः। एवमखिल ज्ञानसंपत्त्यतिशयो दर्शितः।।४८।।

भावानुवाद- याचा अर्थ धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष आणि त्यांच्या साधनसामग्रीची जाण असणारे ते वेद-पुराण असा समजावयास हवा. ती शास्त्रे आपल्या चतुर्मुखानेच प्रकट झालेली आहेत. यामधून श्रीब्रह्मांची संपूर्ण ज्ञान-संपत्ती दाखविलेली आहे.

यस्य लोकश्च निश्छिद्रः स्वधर्माचारनिष्ठ्या।
मदादिरहितैः सद्भिर्लभ्यते शतजन्मभिः।।४९।।

श्लोकानुवाद- शंभर जन्म मद-मत्सरा शिवाय संपूर्ण निर्दोष आणि शुद्धतम अशा सद्-धर्माचे पालन करणारे मनुष्यमात्रच आपल्या या लोकामध्ये येऊ शकतात.

दिग्दर्शिनी टीका- अहो अस्तु तावद्दूरे तव महात्म्यं, तल्लोकस्यापि महिमाद्भूत इत्याशयेनाह-यस्येति चतुर्भिः। निश्छिद्रः संपूर्णो विशुद्धो वा यः स्वधर्मस्याचारः आचरणं तस्मिन् निष्ठवा परिपाकेन। आदिशब्देन दंभलोभादि; सद्भिः साधुभिः शतैर्जन्मभिः एतच्च 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्, विरिञ्चतामेति' इति श्रीरुद्रेण चतुर्थस्कंधे (श्रीमद्भा. ४/२४/२९) यदुक्तं तदनुसारेणोहाम्।।४९।।

भावानुवाद- महन्! आपली महती तर दूर राहूदे, आपल्या लोकातील रहिवाशांची महतीच अतिशय अद्भुत आहे. याच अर्थाने 'यस्य' सारखे चार श्लोक सांगत आहोत. निर्दोष आणि संपूर्ण विशुद्ध रूपात धर्माचे पुरेपुर आचरण केले तर कुठे शंभर जन्मांनंतर कुणी आपला हा लोक प्राप्त करू शकेल. 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे की दंभ-लोभ इत्यादींचा अभाव असणारे साधुलोकच हा लोक प्राप्त करू शकतात, दुसरं कुणी नाही. श्रीरुद्र देखील हेच म्हणतात- स्वधर्मनिष्ठ व्यक्तिही शंभर जन्मांनंतरच ब्रह्मपद प्राप्त करते।।४९।।

[97]

[1/2/50-52]

यस्योपरि न वर्त्तत ब्रह्मांडे भुवनं परम्।
लोको नारायणस्यपि वैकुण्ठाख्यो यदंतरे।।५०।।

श्लोकानुवाद- आपल्या या ब्रह्मलोकापेक्षा वरती आणखी कुठलाही श्रेष्ठ लोक नाही आणि श्रीनारायणांचा वैकुण्ठलोकही याच ब्रह्मांडामध्ये आहे।।५०।।

दिग्दर्शिनी टीका- यस्य लोकस्योपरि सर्वलोकोपरितनत्वात्। ननु मल्लोकोपरि श्रीभगवतो वैकुण्ठलोको वर्त्तते, तत्राह-लोक इति। यस्य भवदीय लोकस्य अंतरे मध्य एव, न तु स पृथगित्यर्थः।।५०।।

भावानुवाद- आपल्या या ब्रह्मलोकाच्या वर दूसरा कोणताही लोक नाही म्हणजेच ब्रह्मलोक सर्वापेक्षा वर आहे. जर म्हणाल की माझ्या लोकापेक्षा वरती श्रीभगवानांचा वैकुण्ठलोक आहे, याचे उत्तर म्हणून सांगत आहोत की आपल्या ब्रह्मांडाच्या आतमध्येच तो वैकुण्ठलोक विराजमान आहे. म्हणून तो ब्रह्मलोकापेक्षा निराळा नाही।।५०।।

यस्मिन्नित्यं वसेत्साक्षात्महापुरुषविग्रहः।
स पद्मनाभो यज्ञानां भागानश्रन् ददत् फलम्।।५१।।

श्लोकानुवाद- या वैकुण्ठात भगवान् महापुरुषाच्या अवतारात सतत प्रत्यक्ष दर्शन देत असतात. ते साक्षात यज्ञाचा भाग ग्रहण करून त्यानुसार फळ देतात आणि वर देतात।।५१।।

परमान्वेषणायासैर्यस्योद्देशोऽपि न त्वया।
पुरा प्राप्तः परं दृष्टस्तपोभिर्हृदि यः क्षणम्।।५२।।

श्लोकानुवाद- कल्पाच्या प्रारंभी आपण कमळाच्या देठाच्या तळापर्यंत प्रभुंना सदैव शोधूनही जेव्हा आपल्याला त्यांचं दर्शन घडलं नाही,

[98]

[1/2/52-53]

तेव्हा आपण महान तपश्चर्या करून आपल्या हृदयात क्षणभर त्यांना पाहिलं होतं।।५२।।

दिग्दर्शिनी टीका- अलभ्यलाभेन भगवत् कृपाविशेषं वर्णयितुं श्रीपद्मनाभस्य परम दुर्लभतामाह-परमेति। परमेण महता; यद्वा, परमाः अन्वेषेण नाभिकमल नाडीद्वारा एकार्णवे बहुकालमार्गणेन ये आयासास्तैरपि, यस्य पद्मनाभस्य उद्देशः प्रदेशो निवासस्थानमपीत्यर्थः, यद्वा, अस्तित्वज्ञानमपि। पुरा कल्पादौ त्वया न प्राप्तः, परं केवलं कालांतरे तपोभिर्हृद्येव यः क्षणमात्रं दृष्टः। अत्रापेक्षितस्तत्तद्विशेषश्च द्वितीयस्कंधादौ द्रष्टव्यः। स साक्षान्नित्यं यस्मिन् वसेदिति पूर्वैर्गैवान्वयः।।५२।।

भावानुवाद- दुर्लभ वस्तुच्या प्राप्तिसाठी भगवत्कृपा वर्णन करून आता 'परम' सारख्या शब्दांनी भगवान् श्रीपद्मनाभांच्या दुर्मिळतेविषयी सांगत आहेत. आपण परमोच्च म्हणजेच महान आहात किंवा प्रभुंच्या दर्शनासाठी पुष्कळ तप करूनही म्हणजेच कल्पाच्या आरंभी नाभिकमळांमध्ये प्रलयजलापर्यंत पोहोचूनदेखील आपल्याला प्रभु मिळाले नाहीत. आपण साधं त्यांच्या रहाण्याच्या ठिकाणाबद्दलचं तत्वही ठरऊ शकला नाहीत तर मग त्यांचं अस्तित्व जाणण्यासाठी लागणा-या ज्ञानाबद्दल काय बोलावं? अशा प्रकारे कल्पाच्या आरंभी ते न सापडल्याने खूप काळानंतर भरपूर तपश्चर्या केल्यानंतर आपण आपल्या हृदयात केवळ क्षणभरासाठी त्यांना पाहिलेत. याबाबत विशेष वर्णन द्वितीय-स्कंधात आढळून येते. तेच अलभ्य श्रीपद्मनाभ आता आपल्या नगरीत साक्षात रहात आहेत।।५२।।

तत्सत्यमसि कृष्णस्य त्वमेव नितरां प्रियः ।
अहो नूनं स एव त्वं लीलानानावपुर्धरः ।।५३।।

श्लोकानुवाद- म्हणून आपण खरोखरच भगवान् श्रीकृष्णांचे अतिप्रिय आहात. अहो! प्रियच नाही, तर आपणच निश्चितपणे महापुरुष आहात आणि आपणच लीला करण्याकरता अनेक प्रकारची रूपे घेता।।५३।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्तस्मान्नितरां प्रियोऽसीति यत्तत् सत्यमेव; किञ्च स हरिरेव त्वम्; अहो आश्चर्ये; नूनं वितर्के निश्चये वा । 'ननु सहस्रशीर्षाः स श्वेतो अन्यानि च बहूनि तस्य रूपाणि वर्तन्ते, अहं च चतुर्मुखस्तद्धिनाः' इति चेत्तत्राह-लीलेति; तत्तद्रूपाणि त्वमेव लीलया धत्से इत्यर्थः ।।५३।।

[99]

[1/2/53-56]

भावानुवाद- यामुळे भगवान् श्रीकृष्णांचे आपण खरोखरच अतिशय प्रिय पात्र आहात. जास्त काय बोलू, आपणच ते महापुरुष आहात. अहो (आश्चर्याने)! 'नूनं' वितर्के किंवा निश्चयाच्या अर्थाने आहे. जर वाटलं की ते सहस्रशीर्षा महापुरुष तर निद्रीस्त आहेत आणि त्यांची अनेक रूपेही अस्तित्वात आहेत, पण मी चतुर्मुख ब्रह्मा त्यांच्याहून निराळा आहे. तर सांगतो की, आपणच लीला दाखवण्यासाठी विविध देहाकार धारण करता।।५३।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

इत्यं माहात्म्यमुदगायन् विस्तार्थं ब्रह्मणोऽ सकृत् ।
शक्रप्रोक्तं स्वदृष्टञ्च भक्त्यासीत्तं नमन्मुनिः ।।५४।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- अशा प्रकारे श्रीनारदांनी स्वतः जे काही पाहिलं आणि इंद्राकडून श्रीब्रह्मांचं जे माहात्म्य ऐकलं, ते विस्तारपूर्वक वारंवार उच्च स्वरात भक्तिमय होऊन गाऊ लागले. मग त्यांनी श्रीब्रह्मांना श्रद्धापूर्वक लोटांगण घालून नमस्कार केला।।५४।।

दिग्दर्शिनी टीका- शक्रेण प्रोक्तं 'लक्ष्मीकांतसुतो हि सः' इत्यादिकं स्वेन आत्मना श्रीनारदेन दृष्टं शास्त्रतो ज्ञातं साक्षात्तदानीमनुभूतं वा, ब्रह्मणो माहात्म्य-मसकृत् उच्चैर्गायन्, तं नमनासित्; परमभक्त्या नमस्कारान्न विररामेत्यर्थः ।।५४।।

भावानुवाद- इंद्राने सांगितलेले- 'श्रीब्रह्मा लक्ष्मीकांत भगवान् श्रीनारायणांचे पुत्र आहेत' हे स्वतः प्रत्यक्ष पाहून आणि शास्त्रांमधून जाणून व साक्षात अनुभूत श्रीनारद ब्रह्मांजींचे माहात्म्य खुलासेवार वारंवार मोठ्या आवाजात गाऊ लागले. मग त्यांनी श्रद्धापूर्वक श्रीब्रह्मांना प्रणाम केला।।५४।।

शृण्वन्नेव स तद्वाक्यं दासोऽस्मीति मुहुर्वदन् ।
चतुर्वक्त्रोऽष्टकर्णानां पिधाने गतः ।।५५।।
अश्रव्यश्रवणाज्जातं कोपं यत्नेन धारयन् ।
स्वपुत्रं नारदं प्राह साक्षेपं चतुराननः ।।५६।।

श्लोकानुवाद- श्रीब्रह्मा श्रीनारदांचे हे बोलणे ऐकून वारंवार 'मी त्यांचा दास आहे', 'मी त्यांचा दास आहे' म्हणत आपले आठही कान आपल्या हातांनी बंद करू लागले. ते असे अयोग्य बोलणे ऐकून

[100]

[1/2/55-58]

एकदा तर संतापलेच, मग प्रयत्नपूर्वक आपला राग आवरून आपल्या पुत्राची (नारदाची) निर्भत्सना करू लागले।।५५-५६।।

दिग्दर्शिनी टीका- तस्य मुनेर्वाक्यं स एव त्वमित्युक्तिं शृण्वन्नेव यः स ब्रह्मा यतश्चतुर्वक्त्रः अतोऽष्टानां कर्णानां स्वकीयानां पिधाने आच्छादने व्यग्रतां प्राप्तः द्वाभ्यां कराभ्यां चतुर्भिर्वा तैरष्टानां कर्णानां पिधानस्य दुर्घटत्वात्, अश्रव्यस्य श्रोतुमयोग्यस्य श्रवणात् । धारयन् नियमन्नपि ।।५५-५६।।

भावानुवाद- 'आपणच श्रीकृष्ण आहात' हे बोलणे ऐकून चतुरानन ब्रह्मा वारंवार म्हणू लागले 'मी त्यांचा दास आहे'. मग त्यांनी आपले आठही कान आपल्या हातांनी बंद करण्याचा प्रयत्न केला, पण दोन वा चार हातांनी आठ कान बंद करणे अशक्य होते. तरीही हे बोलणे ऐकण्याच्या योग्यतेचे नाही- असा विचार करून ते आपले कान बंद करण्यासाठी व्याकुळ झाले।।५५-५६।।

श्रीब्रह्मोवाच-

अहं न भगवान् कृष्ण इति त्वं किं प्रमाणतः ।
युक्तितश्च मयाऽ भीक्षुणं बोधितोऽ सि न बाल्यतः ॥५७॥

श्लोकानुवाद- श्रीब्रह्मा म्हणाले- हे नारद! मी तुम्हाला लहानपणापासूनच 'मी भगवान कृष्ण नाही' ही गोष्ट युक्तिवाद करून व दाखले देऊन वारंवार समजावली नाही का? ॥५७॥

दिग्दर्शिनी टीका- प्रमाणतः श्रुति-स्मृतिवचनेभ्यः; बाल्यतः बाल्यामारभ्य त्वमभीक्षुणं किं न बोधितोऽ सि? अपितु बोधितोऽ सि; अत्र च द्वितीयस्कंधोक्त-श्रीब्रह्मनारद संवादोऽ नुसर्त्तव्यः ॥५७॥

भावानुवाद- काय मी तुम्हाला बालपणापासूनच श्रुति-स्मृतितील दाखले देऊन 'मी भगवान कृष्ण नाही' ही गोष्ट व्यवस्थित समजावली नाहीये का? म्हणजेच दाखले देऊन व युक्तिवादाने वारंवार समजावलेली आहे. हा विषय द्वितीय-स्कंधातील श्रीब्रह्मा व नारद यांच्या संवादामध्ये आढळतो ॥५७॥

तस्य शक्तिर्महामाया दासीवेक्षापथे स्थिता ।
सृजतीदं जगत्पाति स्वगुणै संहरत्यपि ॥५८॥

[101]

[1/2/58-62]

श्लोकानुवाद- त्याच श्रीकृष्णांची महामाया नावाची शक्ति प्रभुंच्या समोर त्यांच्या आज्ञेकरिता एखाद्या दासीप्रमाणे उभी असते आणि तीच शक्ति आपल्या गुणांनी या जगाचे निर्माण, रक्षण आणि विनाश करते ॥५८॥

दिग्दर्शिनी टीका- तदेवाह-तस्येति सार्द्धेन । स्वगुणैः रजसत्त्व-तमोभिर्यथाक्रमं सृजति पाति संहरति च ॥५८॥

भावानुवाद- 'तस्येति' श्लोकामधून वरील विचार म्हणजेच 'ते (श्रीब्रह्मा) श्रीकृष्ण नाहीत' स्पष्ट करत आहोत. त्या श्रीकृष्णांची महामाया नामक शक्ति आपल्या रज, सत्व आणि तम गुणांनी या जगाची निर्मिती, पालन आणि संहार करते ॥५८॥

तस्या एव वयं सर्वेऽप्यधीना मोहितास्तया ।
तत्र कृष्णकृपालेशस्यापि पात्रमवेहि माम् ॥५९॥

श्लोकानुवाद- आपण सगळेच त्या मायेमुळे मोहित आणि त्या मायेच्या अधीन झालेले आहोत. म्हणून मला श्रीकृष्णांच्या जराशाही कृपेसाठी पात्र समजू नका ॥५९॥

भावानुवाद- आम्ही सर्व (पुत्र-पौत्रादि सहित) आणि तुम्हीदेखील त्याच मायेमुळे मोहवश झालेले आहोत, नाहीतर तुम्ही असे मायेने मोहून गेल्याप्रमाणे बोलला नसता ॥५९॥

तन्माययैव सततं जगतोऽहं गुरुः प्रभुः ।
पितामहश्च कृष्णस्य नाभिपद्मसमुद्भवः ॥६०॥
तपस्व्याराधकस्तस्येत्यादैर्गुरुमदैर्हृतः ।
ब्रह्मांडावश्यकापारव्यापारामर्शिविह्वलः ॥६१॥
भूतप्रायात्मलोकीयनाशचिंतानियंत्रितः ।
सर्वग्रासि-महाकालाद्भितो मुक्तिं परं वृणे ॥६२॥

[102]

[1/2/60-62]

श्लोकानुवाद- मी त्यांच्या मायेमुळे मोहित होऊन 'मी जगाचा गुरु आहे, पालक आहे, पितामह आहे' अशा अनेक अहंकारांनी भरून जातो. मी श्रीकृष्णांच्या नाभीकमळातून निर्माण झालो, मी तपस्वी आहे, मी कृष्णाची आराधना करतो, असे मोठ-मोठे अहंकारच माझ्या सर्वनाशाचे कारण आहे. माझ्यावरती या ब्रह्मांडासाठी आवश्यक असलेल्या कामांचा भार आहे, त्यामुळेही मी सदैव व्याकूळ असतो तसंच आपल्या सर्व लोकांचा नाश होईल या चिंतेने मला ग्रासलेले असते आणि सर्वांचा संहार करणाऱ्या महाकाळाच्या भयाने फक्त मुक्तीची इच्छा करतो ॥६०-६२॥

दिग्दर्शिनी टीका- तदेव दर्शयन् ततकारुण्याभावलक्षणमाह-तन्मायेत्यादिभिः । गुरुर्नियामक प्रभुः पालकः पितामहः स्रष्टा एवं जगत् संहार स्थिति सृष्टि कर्त्तव्यार्थः । यद्वा, वेदादि शास्त्र प्रवर्त्तनेन गुरुरूपदेष्टा प्रभुश्चाधिकार दानादिना ततश्च संहारस्यनुक्तिः स्वत एव तस्यामङ्गल कर्मत्वेन भगवत् कृपा लक्षणागमकत्वात् । गुरुमदैर्महाभिमानैर्हृतः । अतएव ब्रह्मांड संबंधिनो ये आवश्यकता अपाराश्र्वानंता व्यापारास्तेषामामर्शेन विचरेण विह्वलः । किञ्च भूतप्रायस्य संनिकृष्टस्य आत्मलोकीय नाशस्य ब्रह्मलोकांतस्य चिंतया नियंत्रितः वशीकृतः सर्वग्रासिनो महाप्रलयकालाद्भितश्च, अतएव परं केवलं तत्तदापि संसार दुःखानुक्तिमेवेच्छामीत्यर्थः । एवं प्रजापतित्वादिकं महाभिमान दोष कारनं न कृष्णकृपागमकमित्युक्तम् । नाभिपद्मसमुद्भवत्वात् स्वयंभूत्वं निराकृतं, श्रुति महातन्त्याविद्यमानत्वादेव तद्ब्रह्मत्वात्

निजावश्यकानंतकृत्य विचार विह्वलतोत्पत्तेर्वेदादीनां स्वसभायां वृत्तिरपि न कृपालक्षण मित्युद्दिष्टम् । निज-लोकोत्कर्षश्च भूतप्रायेत्यादिना निरस्तः । महाकालाद्धीति त्यनेनेंद्रोक्तौ दीर्घायुष्टव-महिमाप्याक्षिप्तः ॥ ६०-६२ ॥

भावानुवाद- 'मी मायेमुळे मोहित झालेलो आहे' या वाक्याने श्रीब्रह्मा आपण स्वतः मायेच्या अधीन असल्याने आपल्यावरील श्रीभगवानांच्या कृपेच्या अभावाचे लक्षण 'तन्माययैव' अशा श्लोकांमधून सांगत आहेत. मी त्यांच्याच मायेमुळे मोहित होऊन स्वतःला सदैव जगाचा चालक, पालक, मालक, निर्माता, संहारक आणि रक्षणकर्ता-जन्मदाता मानून गर्व करतो. किंवा वेद-शास्त्र निर्मितीने जगाचा गुरु आणि उपदेशक, अधिकार देण्यामुळे ईश्वर असल्याप्रमाणे गर्व करतो. विनाशाचे काम अमंगल असल्याने त्यामध्ये भगवानांच्या कृपेचा अभावच दिसून येतो. हे सारे मोठ-मोठे अहंकारच माझा सर्वनाश करीत आहेत.

[103]

[1/2/60-63]

याशिवाय ब्रह्मांडासंबंधीत जे कार्य करणे आवश्यक आहे, ते अपरिमित आहे; म्हणून त्या सर्व कामांच्या विचाराने मी अतिशय अस्वस्थ असतो तसंच सर्वसंहारक काळाच्या भयाने फक्त मुक्तीचीच इच्छा करतो. म्हणजेच आपल्या सृष्टीच्या लवकरच होऊ घातलेल्या विनाशाच्या चिंतेने ग्रासल्याने असहाय्यतेने सदैव महाप्रलयाच्या भीतीने पिडलेला आहे, म्हणून फक्त अशा भौतिक दुःखापासून मुक्त होण्याची इच्छा धरतो.

खरंतर अशा प्रकारे प्रजापति होण्याचा अतिशय अभिमानच दोषाचे कारण आहे-श्रीकृष्णाच्या कृपेचे लक्षण नाही. 'श्रीविष्णुंच्या नाभिकमलातून जन्म झाला आहे' या म्हणण्याने (त्यांच्या) स्वयंभू असण्याचे, म्हणजेच स्वतःच्या इच्छेने जन्म घेतला असण्याचे खंडन होत आहे. 'श्रुति (महातंत्र) आणि सर्व पुराणे माझ्या सभेमध्ये मूर्त स्वरूपात आहेत' हे देखील भगवत्कृपेचे लक्षण नाही आहे, कारण मी सदैव महातंत्री श्रुतिच्या बंधनात बांधला जाऊन नेहमीच कराव्या लागणा-या आवश्यक कार्यांच्या चिंतेमुळे अस्वस्थ असतो आणि त्यांचेच पालन करतो. 'आगतप्राय म्हणजे नजीकच्या काळातच होणा-या माझ्या सृष्टीच्या विनाशाच्या काळजीमुळे ग्रासलेलो आहे' या बोलण्याने ब्रह्मलोकाचे श्रेष्ठत्व नाकारलेले आहे. महाप्रलयामध्ये त्यांचं ब्रह्मत्वदेखील नष्ट होतं, म्हणून इंद्रादी देवांपेक्षाही श्रीब्रह्मांना महाकाळाची भीती जास्त वाटत रहाते. यामुळे श्रीब्रह्मांच्या दीर्घ आयुष्याचेही खंडन होते. ॥ ६०-६२ ॥

तदर्थं भगवत्पूजां कारयामि करोमि च ।

आवसो जगदीशस्य तस्य वा न क्व विद्यते? ॥ ६३ ॥

श्लोकानुवाद- मुक्ति मिळवण्याकरिता मी स्वतः भगवानांची पूजा करतो आणि इतरांकडूनही करऊन घेतो. त्या जगदीश्वरांचे अस्तित्व कुठे बरं नाही? ॥ ६३ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- इदानीं भगवत् पूजादिनोक्तमुत्कर्षमाक्षिपति-तदर्थमिति । मुक्त्यर्थमेव, न तु भक्तिसुखाय; एवं नानुग्रहलक्षणमिति भावः । यच्चोक्तं-'भवल्लोकमध्य एव वैकुण्ठलोकः' इति तत् परिहरति-आवास इति । वसति स्थानं कुत्र न विद्यते, अपितु बहिरंतश्च सर्वत्रापि वर्तत इत्यर्थः जगदीशत्वात् ॥ ६३ ॥

[104]

[1/2/63-64]

भावानुवाद- हे वत्स! तु जे मी करत असलेल्या भगवत्पूजेचं महात्म्य वर्णन करून माझ्यावर श्रीकृष्णांची कृपा असल्याचं सांगतोस, ते खरं नाही. मी तर मुक्ति मिळवण्यासाठीच भगवानांची पूजा करतो-भक्तीतील सुखाकरीता नाही, म्हणजेच हे भगवत्कृपेचे लक्षण नाही. 'माझ्या ब्रह्मांडात जो वैकुण्ठलोक आहे' तो काही विशेष नाही, कारण त्या भगवानांचा निवास कुठे बरं नसतो? म्हणजेच ते तर आत बाहेर सर्वत्रच असतात. यामुळे श्रीनारादांचे 'आपल्या लोकामध्ये जो वैकुण्ठ आहे, तेथेच श्रीनारायण रहातात' हे म्हणणेही खोडले गेले ॥ ६३ ॥

वेदप्रवर्तनायासौ भागं गृह्यति केवलम् ।

स्वयं संपादितप्रेष्ठयज्ञस्यानुग्रहाय च ॥ ६४ ॥

श्लोकानुवाद- प्रभू जो यज्ञभाग ग्रहण करतात, तो देखील फक्त आपल्या आज्ञा-रूप वेदांचा प्रसार आणि स्वतःच प्राप्त केलेल्या यज्ञमूर्ति आणि यज्ञविधींवर कृपा करण्यासाठीच (माझ्यावर कृपा करून नाही) ॥ ६४ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- यच्चोक्तं-'भगवान् साक्षादयज्ञभागान् स्वीकरोति' इति तदपि परिहरति-वेदेति । वेदस्य स्वकीयाज्ञारूपस्य लोकेषु प्रवर्तनाय; स्वयं भगवतैव संपादितस्य वेदरक्षार्थमेवाखिलोपकरण-निष्पादनेन प्रवर्तितस्य प्रेष्ठस्य स्वप्रियतमस्य निजप्रिय मूर्तित्वात् यज्ञस्य जातावेकत्वं यागविधेर्वानुग्रहाय केवलमिति; न तु कथञ्चिदपि मद् वात्सल्येन यजमानवर्ग भक्त्यादिना वेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भावानुवाद- तुम्ही म्हंटलं आहे, 'भगवान् यज्ञभाग स्वीकारतात' त्याचं खंडन करताना सांगतो आहे, ऐका. वेद भगवानांची वाणी आहे, श्रीभगवान् फक्त आपल्या आज्ञारूपी वेदवाणीचा प्रचार किंवा वेदवाक्यांच्या रक्षणासाठी आणि आपणच घडवलेली अतिशय प्रिय यज्ञमूर्ति आणि यज्ञविधी यांच्या रक्षणाकरिता सर्व साधनांद्वारे तयार झालेला यज्ञभाग ग्रहण करतात. ते फक्त आपल्या प्रिय यज्ञमूर्तिवरील आपली कृपा दर्शवण्यासाठीच असं करतात, माझ्यावर कृपा करून नाही. म्हणजेच माझ्यावरील प्रेम दाखवण्यासाठी किंवा यजमानांच्या भक्तिमुळे जिंकले जाऊन ते यज्ञभाग ग्रहण करत नाहीत ॥ ६४ ॥

[105]

[1/2/65-66]

विचाराचार्य बुध्यस्व स हि भक्त्यैकवल्लभः ।
कृपां तनोति भक्तेषु नाभक्तेषु कदाचन ॥ ६५ ॥

श्लोकानुवाद- अहो विचाराचार्य! भगवान् श्रीकृष्ण केवळ भक्तिप्रिय आहेत. ते फक्त आपल्या भक्तांवर कृपा करतात. अभक्तांवर नाही ॥ ६५ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- हे विचाराचार्येत्युपहासः; भक्तिरेवैका वल्लभा यस्य सः; 'भक्त्याऽमेकया ग्राह्यः' इत्यादि भगवदुक्तेः (श्रीमद्भा. ११/१४/२१). अतएव स्वभक्तेषु कृपां विस्तारयति ॥ ६५ ॥

भावानुवाद- श्रीब्रह्मा म्हणाले, अहो विचाराचार्य! (खरं तर हे वाक्य उपहासानी म्हंटलेलं आहे. म्हणजे तुम्ही तर मोठे विचारी आहात! श्लेष अर्थ- तुम्हाला काहीही समजत नाही, म्हणून स्तुति करत आहात.) श्रीभगवानांना एकमेव भक्तिप्रेमी समजावं "केवला भक्तिनेच साधुजन मला जाणतात." हीच त्यांच्या श्रीमुखातली वाणी आहे. म्हणून श्रीभगवान् आपल्या भक्तांवरच कृपेचा वर्षाव करतात ॥ ६५ ॥

भक्तिदूरऽस्तु तस्मिन् मे नापराधा भवन्ति चेत् ।
बहुमन्ये तदात्मानं नाहमागः सु रुद्रवत् ॥ ६६ ॥

श्लोकानुवाद- त्यांच्या श्रीचरणांवरील माझ्या भक्तिची गोष्ट तर दूर, त्यांच्या चरणकमलांवर माझा कुठल्या प्रकारचा अपराध घडू नये, हेच माझ्यासाठी पुष्कळ आहे, कारण ज्याप्रकारे ते श्रीशिवांच्या अपराधांना क्षमा करतात, तशी माझ्या अपराधांना क्षमा करत नाहीत ॥ ६६ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- बहु मन्ये-साधुरस्मीति मन्ये, ननु भगवता तवापराधा न गृहांत इति चेत्, तत्राह-नाहमिति। यथा रुद्रस्यागांसि नेक्ष्यंते तेन क्षम्यंते तथा न ममेत्वर्थः ॥ ६६ ॥

भावानुवाद- भक्तिची गोष्ट तर लांब, मी तर हेच पुष्कळ समजतो की त्यांच्या श्रीचरणांपाशी माझा काही अपराध होऊ नये. जर म्हणशील की भगवान आपले अपराध पोटात घालत नाहीत-यासाठी सांगत आहोत की तू असं म्हणू शकत नाहीस, कारण ते ज्या प्रकारे

[106]

[1/2/66-71]

श्रीशिवांच्या अपराधांना क्षमा करतात, तशी माझ्या अपराधांना करत नाहीत ॥ ६६ ॥

मदासवरजातोऽसौ सर्वलोकोपतापकः ।
हिरण्यकशिपुर्दुष्टो वैष्णवद्रोहतत्परः ॥ ६७ ॥
श्रीमन्नृसिंहरूपेण प्रभुणा संहतो यदा ।
तदाहं सपरिवारो विचित्रस्तवपाटवैः ॥ ६८ ॥
स्तुवन् स्थित्वा भयाद् दूरेऽपाङ्गदृष्ट्यापि नादृतः ।
प्रह्लादस्याभिषेके तू वृत्तं तस्मिन् प्रसादतः ॥ ६९ ॥
शनैरुपसृतोऽभ्यर्णमादिष्टोऽहमिदं रुषा ।
मैवं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसंभव ॥ ७० ॥
तथापि रावणादिभ्यो दुष्टेभ्योऽहं वरानदाम् ।
रावणस्य तु यत्कर्म जिह्वा कस्य गुणाति तत् ॥ ७१ ॥

श्लोकानुवाद- दुष्ट हिरण्यकशिपु माझ्याकडून वर प्राप्त करून सर्व लोकांना दुःख देऊ लागला आणि वैष्णवांशी द्रोह करू लागला. भगवान् श्रीनारायणांनी जेव्हा श्रीनृसिंहरूपात प्रकट होऊन त्याचा नाश केला, तेव्हा मी त्यांचं ते भीषण रूप पाहून भयभीत झालो. मी परिवारासह दूर उभे राहूनच भगवानांचे अनेक प्रकारे गुणगान केले, पण भगवानांनी माझ्याकडे साधा कटाक्षही टाकून मला सन्मानित केलं नाही, परंतु श्रीप्रह्लादाच्या स्तवनाने ते लगेच प्रसन्न झाले. त्यानंतर जेव्हा त्यांच्या कृपेने श्रीप्रह्लादाचा राज्याभिषेक संपन्न झाला, तेव्हा मी सावकाश प्रभुंच्या जवळ गेलो. त्यांनी संतापाने मला आज्ञा केली, "ब्रह्मन्! आपण पुन्हा कधीही असुरांना असा वर देऊ नका." तरीही मी रावणासारख्या राक्षसांना वर दिले. हाय! रावणाने ज्या तिरस्करणीय गोष्टी केल्या, त्यांचं वर्णन आपल्या जिभेने कोण करू शकेल? ॥ ६७-७१ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- तदेवाह-मदासेत्यादिना बालकलीलयेत्यंतेन। हिरण्यकशिपु वध प्रसङ्गे भगवदव्यवहार-वचनाभ्यामेवापराधाक्षमामादौ चतुःश्लोक्या दर्शयति। तत्र प्रथमश्लोकेन हिरण्यकशिपु संहार हेतु निर्देश द्वारा स्वापराध एवोद्दिष्टः। ततः परं स्वपादपद्मेन कृपावलोक प्राप्तिरोग्यता स्वस्य दर्शिता। नेत्रांतावलोकनेनाप्यहं

[107]

[1/2/67-71]

नादृत इत्यपराधाक्षमालक्षणं व्यवहारतः, वचनादपि दर्शयति-प्रह्लादस्येति साद्धेन। तस्मिन् प्रह्लादे विषये निमित्ते वा; तदभ्यर्थनया यः प्रसादस्तस्माद्धेतोरित्यर्थः। यद्वा, ल्यवलोपे पञ्चमी-प्रह्लादे प्रसादमालोच्य; अधुना प्रसन्नहृदयो जातो मदनग्रहं करिष्यतीति विचार्येत्यर्थः; अभ्यर्णं प्रभोरेव समीपं शनैर्लघु लघु उपसृतः सन्; इदं निरंतरं वक्ष्यमाण पद्मार्द्रम्; रुषा निजभक्त श्रीप्रह्लाद-विषयक-हिरण्यकशिपुकृत-महाद्रोहेण या रुद्र क्रोधस्तया सह कृत्वा वाहमादिष्टः। प्रभुणैव प्रामाण्याय सप्तमं स्कंधश्लोकाद्धमेव (श्रीमद्भा.

७/१०/३०) निदर्शयति- 'मैवम्' इति। एवमन्यदग्रेऽप्युहाम्। हे पद्मसंभवेति। मन्नाभिपद्मजातत्वादेव शास्तिं न करोमीति भावः। तथापि एवं निषेधे भगवता कृतेऽपि; यत् कर्म-सीताहरणादिकम्; एवं मदाप्तवरत्वाद्धिरण्यकशिपु-रावणाभ्यां कृतापि दुश्चेष्टा मदपराध एव पर्यवस्यतीति भावः।। ६७-७१।।

भावानुवाद- श्रीब्रह्मांच्या अपराधांबद्दल 'मदाप्त' अशापासून 'गोपबालकलीलया' पर्यंत अकरा श्लोकांमध्ये वर्णन केलेले आहे. त्यात हिरण्यकशिपु-वधाच्या प्रसंगात ब्रह्मांशी भगवानांचे वर्तन आणि त्यांच्या कडून घडलेल्या अपराधांची क्षमा मागण्याची गोष्ट पहिल्या चार श्लोकात सांगितलेली आहे. यातील पहिल्या श्लोकात हिरण्यकशिपुच्या विनाशाचे कारण सांगून आपल्या अपराधाविषयी बोलून नंतर भगवानांच्या चरणकमलांच्या कृपेचा लाभ होण्यासाठी आपली असणारी अपात्रता दाखऊन देत आहेत. 'त्यांनी साधा एक कटाक्ष टाकूनही माझा गौरव केला नाही' यामधून श्रीब्रह्मा हे सांगू इच्छितात की भगवानांचे हे वागणे आणि बोलणे त्यांनी आपल्याला क्षमा न केल्याचेच लक्षण आहे. त्यानंतर त्यांच्या कृपेने श्रीप्रल्हाद महाराजांचा अभिषेक पार पडला आणि ते प्रल्हादांवर तत्काळ प्रसन्न झाले हे पाहून मी विचार केला की आता भगवान प्रसन्न झालेले आहेत आणि माझ्यावरही कृपा करतील. हा विचार करून जेव्हा मी हळू-हळू चालत त्यांच्या जवळ गेलो, तेव्हा ते आपले भक्त श्रीप्रल्हादांशी हिरण्यकशिपुने केलेल्या दुर्वर्तन आठऊन, आणि मी दिलेला वरच त्यासाठी कारणीभूत आहे, असं जाणून संतापाने मला आज्ञा देऊ लागले. "अहो ब्रह्मन्! तुम्ही पुन्हा कधी कुठल्याही राक्षसाला असा वर देऊ नका." अशा प्रकारे इतर प्रसंगांमध्येही बोलले गेले आहे, हे ब्रह्मन्! आपण माझ्या नाभिकमलातून निर्माण झालात, म्हणून मी तुम्हाला काही शिक्षा देत नाही- हाच 'पद्मयोनि' शब्दाचा गुढार्थ आहे. परंतु मी रावणासारख्या

[108]

[1/2/67-75]

दुष्टांना वर दिला. रावणाने श्रीसीतादेवींचं हरण वगैरे जी निंदनीय कृत्यं केली, त्यांचं आपल्या तोंडाने कोण वर्णन करू शकेल? अशा प्रकारे अतिदुष्ट हिरण्यकश्यपु आणि रावणासारखे दानव माझ्याकडून वर प्राप्त करून सर्व लोकांना त्रास देतात आणि वैष्णवाविरोधी कृत्यं करतात त्यांचा हा दुराचार माझ्या अपराधाचे कारण बनतो।। ६७-७१।।

मया दत्ताधिकाराणां शक्रादीनां महामदैः।
सदा हत विवेकानां तस्मिन्नागांसि संस्मर।।७२।।
वृष्टि युद्धादिनेद्रस्य गोवर्द्धन-मखादिपु।
नंदाहरणवाणीयधेन्वदानादिनाऽपपतेः।।७३।।
यमस्य च तदाचार्यात्मजदुर्मरणादिना।
कुबेरस्यापि दुश्चेष्टशंखचूडकृतादिना।।७४।।
अधोलोके तु देतेया, वैष्णवद्रोहकारिणः।
सर्पाश्च सहजक्रोधदुष्टाः कालियबांधवाः।।७५।।

श्लोकानुवाद- मी दिलेल्या अधिकारांमुळे इंद्रादि सगळे देव मदांध होऊन अविवेकी झाले आहेत, म्हणून त्यांनी स्वतः भगवानांचे जे-जे अपराध केलेले आहेत, त्याचे तू स्मरण कर. इंद्राने गोवर्धन-यज्ञाच्या वेळी किती मुसळधार पाऊस पाडला आणि प्रभुंशी युद्ध केले, वरुणाने श्रीकृष्णाचे पिता गोपराज श्रीनंद महाराजांचे अपहरण केले, बाणासुराने गाई परत दिल्या नाहीत, यमराजाने श्रीकृष्णांच्या गुरु-पुत्राचा अयोग्य पद्धतीने वध केला, कुबेराने आपला सहकारी शंखचूडकडून भगवानांचा अपराध केला; पाताळातील दानवही मुलतः वैष्णव-द्रोही आहेत आणत्या त्या लोकातील कालियाचे बांधव सर्पही अतिशय रागीट आणि दुष्ट आहेत।।७२-७५।।

दिग्दर्शिनी टीका- किञ्च लोकपालानामधिकारद इत्यनेनोक्तमुक्तर्ष निराकर्तुं शक्रेण स्वाभिमानतयानुक्तमपि तदपराधं प्रकाशयन् तदादीनां लोकपालानमप्यपराधा मय्येव पर्यवस्यतीत्वभिप्रायेणाह-मयेति चतुर्भिः। तस्मिन् प्रभौ; त्वं जानास्येव, किंत्वधुना संस्मर विचारय अनुसंधेहीति वा। आगांस्येवाह-वृष्टीति द्वाभ्याम्। श्रीगोवर्द्धनादि पूजायां महावृष्टया; ससम्यंतादादिशब्दात् पारिजात्-हरणादि, तत्र च

[109]

[1/2/72-75]

युद्धेन; तृतीयांताददिशब्दाद् गर्ग वाक्यादि; तेनेद्रस्यागांसीति पूर्वैणैवान्वयः। अपपतेर्वरुणस्य च द्वादश्यां रात्रिशेषे जले मग्नस्य नंदस्याहरणं बद्धा स्वपूर्वामानयनं बाणसंबंधि धेनुनामदानं चासमर्पणं, तदादिना; आदि शब्देन वञ्चन वचनादिकम्। तदाचार्य-सांदिपनिस्तस्य य आत्मजो मधुमङ्गलनामातस्य पञ्चजन दैत्यद्वारेण दुर्मरनम्, तदादिना आदि शब्देन श्रीविष्णुपुराणाद्युक्त बुद्धादिकम्। दुश्चेष्टस्य दुष्टस्य शंखचूडस्य यत्कृतं कर्म गोपीगण-हरणम्, तदादिना; आदि शब्देन पुराणांतरोक्तं यथा यमलार्जुनताप्राप्त-ततपुत्रद्वयस्य कंसानुवर्तित्वादि। एवं मुख्य चतुर्दिकपालानामपराधं निर्दिश्य पातालवासिनमप्याह-अध इति। भगवतः कालियकृतां दुश्चेष्टां स्मारयन् तत्संबंधेन सर्पाणां महापराधित्वं दर्शयति-कालियबांधवा इति।।७२-७५।।

भावानुवाद- श्रीब्रह्मा अजूनही काही सांगत आहेत- तू मला लोकपाल वगैरेना अधिकार देणारा म्हणून माझं श्रेष्ठत्व सांगत माझी जी स्तुति करतो आहेस, ते श्रेष्ठत्वही मी नाकारतो, ऐक. त्या सर्व लोकपालांनी केलेले अपराधही माझ्याच नावावर मांडले जात आहेत. कारण मीच त्यांना त्या पदांवर नियुक्त केले आहे आणि माझ्याकडून दिल्या गेलेल्या अधिकारांच्या बळावरच ते मदांध आणि विवेकहीन झालेले आहेत. इंद्र वगैरे लोकपालांनी भगवानांचे जे-जे अपराध केलेले आहेत, ते आठव. जरी तुला ते सारे अपराध ठाऊक आहेत, तरी आता पुन्हा एकदा ते आठव आणि विचारपूर्वक शोध घे. इंद्राने संतापून श्रीगोवर्धन पूजेच्या सुरवातीला एक आठवडा आपल्या पूर्ण सामर्थ्यानिशी प्रलयकारी मुसळधार पाऊस पाडून तसंच पारिजात हरणाच्या वेळी भगवानांशी युद्ध करून आणि वल्गना करून आपल्या मुजोरीचेच प्रदर्शन केले होते. वरुणाने द्वादशीच्या रात्री शेवटच्या प्रहरी जलमग्न गोपराज श्रीनंदांचे अपहरण करून त्यांना कैद करून आपल्या नगरात आणले होते. राजा बाणाने श्रीकृष्णा विरुद्ध युद्ध करून पराभव झाल्यानंतरसुद्धा पळवलेल्या गाई परत केल्या नाहीत आणि अनेक प्रकारची कठोर वाक्य वापरली. यमाने श्रीकृष्णांचे गुरुपुत्र म्हणजेच सांदिपनि ऋषींचे पुत्र मधुमंगल यांचा पांचजन्य नावाच्या राक्षसाकरवी अयोग्य पद्धतीने

वध करविला होता .

'आदि' शब्दाने श्रीविष्णुपुराणामध्ये वरील युद्ध वगैरे गोष्टी स्वीकाराव्या लागतील . कुबेराचा अपराधही काही कमी नाही,

[110]

[1/2/72-77]

त्याने दुराचारी शंखचूडाकरवी गोपींचे हरण करून भगवानांचा अपराध केला होता . त्याच कुबेराच्या दोन मुलांनी यमलार्जुनांनी वृक्षाचा जन्म घेऊनही कंसाच्या आदेशाने मोठा अपराध केला (ही घटना पुराणात सांगितली गेली आहे) . अशा प्रकारे चार प्रमुख दिग्पालांचे अपराध दाखवून आता पाताळवासी दानवांबद्दल सांगत आहेत- दानव वैष्णवद्रोही आहेत, त्यांच्या लोकातील कालियाचे बंधु सर्व सर्पही संतापी आणि महादुष्ट स्वभावाचे आहेत . अशा प्रकारे कालियाच्या दुष्कर्मांचे स्मरण करून त्याच्याशी संबंधीत सर्व सर्पांचेही महाअपराध दाखवत आहेत || ७२-७५ ||

संप्रत्यपि मया तस्य स्वयं वत्सास्तथार्भकाः |

वृंदावने पाल्यमाना भोजने मायया हृताः || ७६ ||

श्लोकानुवाद- आता काही दिवसांपूर्वीच मी स्वतः श्रीवृंदावनात जाऊन श्रीकृष्ण वनभोजन करित असताना त्यांनी पाळलेल्या वासरांचे आणि गोपबालकांचे आपल्या मायेने हरण केले होते || ७६ ||

दिग्दर्शिनी टीका- एवमन्यकृताप्यपराधास्तत्तत् संबंधेन मय्येव पर्यवसितः इत्युक्त्वा इदानीं स्वयमेव साक्षात्कृतं निर्दिशति-संप्रतीति | तथेत्युक्त समुच्चये, तादृशा इति वा; भोजने भोजनसमये; यद्वा, भोजने स्थिता भुञ्जाना इत्यर्थः | अनेनापराधस्य महत्वं दर्शितम्; एवं 'वृंदावन' इति, 'पाल्यमाना' इति 'मायया' इत्येतैश्च || ७६ ||

भावानुवाद- अशा प्रकारे इतरांकडूनही भगवानांचे जे अपराध घडले त्याचे परिणाम मलाच भोगायला लागत आहेत . आता काही दिवसांपूर्वीच मी स्वतःच जो महान अपराध केलेला आहे तो सांगतो . श्रीवृंदावनात प्रभुंच्या भोजनाच्या वेळी किंवा ते भोजन करित असताना त्यांच्या अत्यंत प्रिय वासरांचे आणि बाल-गोपांचे मी अपहरण केले होते . ते 'स्वतः प्रभुकडून त्यांचे पालन होत होते', 'वृंदावनातून' आणि 'मायेने' हरण केले आहे, या शब्दांनी अपराधाचे गांभीर्य दाखवलेले आहे || ७६ ||

ततो वीक्ष्य महाश्चर्यं भीतः स्तुत्वा नमत्रपि |

धृष्टोऽहं वञ्चितस्तेन गोपबालकलीलया || ७७ ||

[111]

[1/2/77-78]

श्लोकानुवाद- यानंतर मी भगवानांची एक अति आश्चर्यजनक लीला पाहून अतिशय भयभीत झालो . मी श्रीकृष्णांची स्तुति करून त्यांना वंदन केले तरी त्यांनी गोपबालकांच्या लीलेने मला फसविले कारण मी अतिशय धृष्ट आहे || ७७ ||

दिग्दर्शिनी टीका- महाश्चर्यं तादृशैर्वत्सैर्बालैश्च सहाब्दं यावत्तथैव क्रीडंतम्; तथा सर्वेषामेव तेषां प्रत्येकं जगदाश्रयसञ्चिदानंदघनमय- भगवद्रूपतादिकञ्च वीक्ष्य; भीतो महापराधात्तस्मात्; धृष्टः पुनः पुनरपराधाचरणात्, यद्वा, एतादृशि महापराधे कृतेऽपि भगवतः साक्षादगमन-स्तुति-प्रमाणेषु प्रवृत्तेः; तेन प्रभुणा, गोपबालकस्यैव या लीला स्वपाणिकवलतया वत्सबालकान्वेषणाहानादिरूपा, तयावञ्चितः प्रतारितो मोहितो वा, न तु संभाषणादिनानुगृहीत इत्यर्थः || ७७ ||

भावानुवाद- पण त्या सर्व वासरांचे आणि गोपबालकांचे हरण केल्यावर भगवानांनी दाखवलेली अति आश्चर्यकारक लीला पाहून मी भयभीत झालो . ती लीला कुठल्या प्रकारची होती? मी ज्या वासरे आणि गोपबालकांचे हरण केले होते, भगवानांनी स्वतः त्या वासरांचे आणि गोपबालकांचे रूप धारण करून एक वर्ष गाईना चारणे अशा प्रकारच्या लीला केल्या तसेच ती वासरे आणि बालगोपाळ प्रत्येकजण जगाचा आधार सञ्चिदानंदघनमय भगवंताच्या रूपामध्ये पाहून मी भयभीत झालो आणि त्याचे गुणगान करू लागलो . मी अतिशय धृष्ट आहे, म्हणून पुनः-पुन्हा भगवानांच्या श्रीचरणाशी अपराध करतो . किंवा असे महान अपराध करूनही धृष्टतेने भगवानांच्या जवळ जाऊन वंदन केले आणि गुणगान करू लागलो . पण भगवान मला आश्चर्य वाटेले असं काहीच बोलले नाहीत व साधा एक कटाक्षही त्यांनी माझ्याकडे टाकला नाही . माझ्याकडे दुर्लक्ष करत एखाद्या सामान्य गोपबालकाप्रमाणे ते आपल्या हातांनी आणि तोंडाने वासरांना आणि बालकांना शोधू लागले . म्हणून भगवानांनी गोपबालकांच्या लीलेने मला फसवले आहे- यात त्यांची काहीच कृपा नाही || ७७ ||

तस्य स्वाभाविकास्याब्ज प्रसादेक्षणमात्रतः |

हृष्टः स्वं बहु मन्ये स्म तत्प्रियव्रजभूगतेः || ७८ ||

[112]

[1/2/78-79]

श्लोकानुवाद- जरी मी असे अपराध केले असले, तरी त्यांच्या प्रिय वृंदावनात जाण्याचे भाग्य तर मला लाभले! श्रीकृष्णांच्या मुखकमलावर जे सहज स्मितहास्य आणि प्रसन्नता असते, ती नुसती पाहूनच मी प्रसन्न होतो आणि स्वतःला कृतार्थ मानतो || ७८ ||

दिग्दर्शिनी टीका- ननु कथं तर्हि भवान् सहर्षं निजलोके वसति? तत्राह-तस्येति | प्रभोः स्वाभाविकोः सहजो य आस्याब्जस्य प्रसादस्तस्य दर्शनमात्रेणैव हृष्टः सन् स्वमात्मानमहं कृतार्थममंसि | तत्र कारणांतरं चाह-तस्य प्रियायां व्रजभुवि श्रीवृंदावनादौ गतेः स्वगमनात् | यद्वा,

सा अनिर्वचनीय माहात्म्या, अतः प्रिया भगवदवल्लभा या ब्रजभूतस्यागतेः शरणस्येति तत्रत्य वत्सबालक हरनाम्निजा-अपराधातिरेको द्योतितः। तथा वक्ष्यमानस्य ततोऽपसरणस्य हेतुरप्यभिव्यञ्जित इति दिक्।।७८।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की इतके अपराध करूनही आपण आपल्या लोकी मजेने कसे रहाता? सांगतो, ऐका. असा अपराधी असूनही मी त्यांच्या प्रिय श्रीब्रजभूमिला शरण गेलो होतो. त्यामुळे अपरिहार्यपणे मी त्या भगवानांच्या श्रीमुखकमलावरील सहज प्रसन्नभाव पाहूनच मी प्रसन्न आणि कृतकृत्य झालो. दूसरं म्हणजे त्यांच्या अत्यंत प्रिय ब्रजभूमि श्रीवृंदावन वगैरे ठिकाणी अपरीहार्यपणे असण्याने देखील खूप काळ तिथे राहिल्यानंतर काही अपराध होऊ नये या भीतीने तिथून निघून आलो आहे. किंवा त्या शब्दांपलीकडचे माहात्म्य असणा-या भगवानांच्या प्रियतम श्रीब्रजभूमिला शरण गेल्यामुळे आपल्या अपराधांपासून मुक्त झालो, असा विचार करून स्वतःला धन्य मानू लागलो. यामधून विचारलेला प्रश्न आणि श्रीब्रह्मांच्या श्रीवृंदावनात जाण्याचे कारण समजून येते।।७८।।

तत्रात्मनश्चिरस्थित्याऽपराधाः स्युरिति त्रसन्।
अपासरं किमन्यै स्तत्रिजासौभाग्यवर्णनैः।।७९।।

श्लोकानुवाद- त्या ब्रजभूमिमध्ये दीर्घ काळ राहिल्यामुळे पुन्हा कुठला अपराध हातून घडेल की काय या भीतीने मी ब्रजभूमिंतून परतलो. हे नारद! आपल्या दुर्भाग्याची कथा काय सांगू? इतकेच पुरेसे आहे।।७९।।

[113]

[1/2/79-80]

दिग्दर्शिनी टीका- ननु कथं तर्हि तत्रैव न स्थितं तत्राह-तत्रेति। ईश्वरस्यानवसरे रहस्यदेशे च चिरमवस्थानेनापराधा एवा भवेयूरित्येवं त्रसन् भयं प्राप्नुवन्; तस्य सुप्रसिद्धस्य; यद्वा स्वयमेव साक्षान्मया स्मर्यमाणस्य निजस्य स्वीयस्य असौभाग्यस्य दौर्भाग्यस्य वर्णनै निरूपणैरन्यै किम्? एतावतैव त्वदुक्तं सर्वमाक्षिप्तमभूदित्यर्थः।।७९।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की वृंदावनात जाऊनही आपण त्यांच्या त्या प्रिय स्थानी मुक्काम का केला नाही? त्याच करिता 'तत्र' असा शब्द म्हणतोय. त्याच ठिकाणी सदैव राहणे हे माझ्यासाठी योग्य आहे; पण जास्त काळ तिथे राहिल्यास हातून काही अपराध घडेल, याच भीतीने त्या ठिकाणाहून निघून आलो. ती ब्रजभूमि भगवानांचे गूढ लीला करण्याचे स्थान आहे, त्या वेळी तिथे भगवान आपल्या लीला दाखवण्यात गुंतले होते. जास्त काय बोलू? आपले कमनशीब आठऊन जास्त वर्णन करायची आवश्यकता वाटत नाही. खास करून तू माझी स्तुति करताना जे काही बोललास, ते सर्व मी खोडून काढलं आहे।।७९।।

अथ ब्रह्मांडमध्येऽस्मिंस्तादृग् नेक्षे कृपास्पदम्।
विष्णोः किंतु महादेव एव ख्यातः सखेति यः।।८०।।

श्लोकानुवाद- परंतु श्रीमहादेव हेच श्रीविष्णुंच्या कृपेस पात्र आहेत, कारण ते भगवानांचा सखा म्हणून प्रसिद्ध आहेत. म्हणून या ब्रह्मांडात त्यांच्यासारखा भगवानांच्या कृपेस पात्र असणारा कोणी आढळत नाही।।८०।।

दिग्दर्शिनी टीका- तस्मान्मध्येर्द्धाधोवासि-दोषसद्भावात्। यद्यपि श्रीमहादेवाद्यपेक्षया भगवद् परमानुग्रह पात्रत्वेनाग्रे वक्ष्यमाणाः श्रीप्रह्लादादायो ब्रह्मांडाभ्यंतर एव वर्तते, तथापि तेषां प्रपञ्चातीत स्वभावकत्वाद्वासस्थानमपि तादृशमेव, न तु प्रपञ्चातर्गणीयमित्यतो ब्रह्मांड मध्ये इति युक्तमेवोक्तं; यद्वा आत्मानं प्रति भगवतो यादृशोऽनुग्रहः, अन्यस्मिन्नपि तत् सजातीय एवानुग्रहः स्वे मनसि ग्रहीतुं शक्येत, तत्त्वानुभवसंभवात्। न त्यन्यादृशः कश्चित् परम महत्तया सर्वत्र प्रकाशमानोऽपि स्वसादृश्या भावेन तत्र स्वमनः प्रवेशायोगात्। यद्वा, सादृश्य एवोत्कृष्टापकृष्टता विचारादिकं संभवेत्, न त्वत्यंतासादृश्ये तृण पर्वतादेर्लघुगुरुतादि विचारवत्। अतो हरिवंशे धन्योपाख्याने भगवती गडा आत्मनः सकाशात्

[114]

[1/2/80]

समुद्रमेव धन्यमाह; न तु ततोऽधिकतर धन्यमपि ब्रह्माणमेवं निजवैभवतः श्रीमहादेवस्य वैभवातिरेकमपेक्ष्य तस्मिन् स्वस्मादधिको भगवतोऽनुग्रहो ब्रह्मणोक्तः, न तु प्रह्लादादिषु कुतस्तरां गोपबालकादिष्विति दिक्। एवमुत्तरत्र पूर्वत्रापि सर्वत्र, किंतु महादेव एव कृपास्पदम्। तल्लक्षणान्याहख्यात इत्यादिना स्फुटमित्यंतेन। यः सखेति ख्यातः प्रसिद्धः।।८०।।

भावानुवाद- म्हणून भगवानांच्या महान कृपेस पात्र लोक पृथ्वीलोकात वा उच्चलोकात किंवा मग अधमलोकात जिथे कुठे असतील तिथे, त्यांच्यामध्ये कुठलाच दोष नसतो. जरी श्रीमहादेवांपेक्षा श्रीप्रह्लादांसारखे भक्त भगवानांच्या कृपेस अधिक पात्र आहेत आणि ते या ब्रह्मांडामध्येच रहातात (याचे वर्णन प्रसंगाच्या अंती केलं जाईल), तरी ते जडप्रकृतिच्या पलीकडचे असल्याने त्यांचे असण्याचे ठिकाणही अभौतिकच ठरते. म्हणजेच त्यांचे निवासस्थान जड जगताच्या अंतर्गत नसल्याचे मानले जाते. पण श्रीब्रह्मांनी आपल्या स्वतःपेक्षा श्रीमहादेव हे श्रीभगवानांच्या कृपेस अधिक पात्र असल्याचे सांगितले, श्रीप्रह्लाद नाही. याचं कारण आहे की आपल्यावर भगवानांची जशी कृपा आहे, तशीच कृपा ज्या भक्ताची भगवानांवर असेल, त्याच भक्ताला ते अंतःकरणापासून स्वतःशी एकरूप करण्यास समर्थ होतील आणि तशाच तत्वाचा अनुभव घेणे शक्य होईल. पण इतर कुणावर भगवानांची अत्यंत कृपा असली, व ती दिसूनही येत असली, तरी तो त्या कृपेचा अनुभव घेऊ शकणार नाही, कारण त्याच्यामध्ये सजातीय कृपेचा अभाव असल्याने म्हणजेच त्याचीही तशाच प्रकारची कृपा तिथे नसल्याने ती परम कृपा हृदयापासून जाणू शकणार नाही. किंवा दिसणा-या वस्तूंमध्येच उच्च-नीच यांचा विचार शक्य आहे, न दिसणा-या वस्तूंमध्ये नाही. म्हणजेच ज्या वस्तूंमध्ये समानतेचा भाव आढळत नाही, त्या असामान्य वस्तुबरोबर समान वस्तूची तुलना करणे अशक्य आहे. उदाहरणार्थ गवत आणि पर्वत या असमान वस्तू आहेत, या दोन्हीमध्ये लहान-मोठे ठरऊन चालणार नाही. म्हणजेच गवताचं पातं जसं छोटं आहे, तशाच प्रकारच्या दुस-या छोट्या वस्तुबरोबर त्याची तुलना होऊ शकेल, पर्वताची नाही आणि पर्वत ज्या

प्रकारची विशाल वस्तु आहे, त्याच्याबरोबर तशाच कुठल्या विशाल वस्तुची तुलना केली जाऊ शकते, गवताच्या काडीची नाही.

[115]

[1/2/80-83]

म्हणून गवताच्या काडीची पर्वताबरोबर तुलना करणे सयुक्तिक नाही.

यासंबंधी हरिवंशातील धन्योपाख्यानामध्ये म्हंटलं गेलं आहे की भगवती गंगा स्वतःपेक्षा समुद्राला जास्त धन्य मानते, पण ब्रह्मार्जीना समुद्राहून अधिक धन्य म्हणत नाही. त्याच प्रकारे इथे ब्रह्मा आपल्या वैभवापेक्षा सरस असलेले महादेवांचे वैभव पाहून त्यांना आपल्यापेक्षा श्रीकृष्णाच्या कृपेस अधिक पात्र असल्याचे म्हणतात, पण प्रल्हादांना नाही. म्हणून ब्रह्माजी सर्वोत्कृष्ट कृपापात्र असणाऱ्या गोपबालकांची महती कशा प्रकारे समजाऊन सांगतात? हेच या विचाराला दिशा देणे आहे आणि याच प्रकारची विचारप्रणाली ग्रंथाच्या प्रारंभापासून अखेरपर्यंत दिसून येते. परंतु या ठिकाणी महादेवांनाच श्रीभगवानांच्या कृपेस पात्र म्हंटले गेले आहे आणि त्या कृपेचं लक्षण हेच की श्रीकृष्णांचा सखा म्हणून तेच एक प्रसिद्ध आहेत. म्हणून ब्रह्मार्जीना दुसर कोणीच त्यांच्याइतकं कृपेस पात्र दिसत नाही।।८०।।

यश्च श्रीकृष्णपादाब्जरसेनोन्मादितः सदा।
अवधीरितसर्वार्थ-परमैश्वर्यभोगकः।।८१।।
अस्मादृशो विषयिणो भोगसक्तान् हसन्निय।
धूस्तूराकार्स्थिमालाधृग्ग्नो वस्मानुलेपनः।।८२।।
विप्रकीर्णजटाभार उन्मत इव पूर्णते।
तथा स्वगोपनासक्तः कृष्णपादाब्जशौचजाम्।
गंगा मूर्दिन्न वहन् हर्षात्रुत्यंश्च लयते जगत्।।८३।।

श्लोकानुवाद- ते श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांच्या मधुसेवनामध्ये मदमस्त असतात, त्यांनी धर्म वगैरे पुरुषार्थ आणि प्रचंड ऐश्वर्य तुच्छ समजून त्याचा त्याग केला आहे. माझ्याप्रमाणे भोगांमध्ये आसक्त असणाऱ्यांची थेटा करण्यासाठी ते स्वतः धोत-याची फुलं, अकवनाची पाने आणि अस्थिमाळा धारण करतात, सर्व शरीराला भस्म फासून दिगंबर (नग्न) वेश धारण करतात. तरी ते लपून राहू शकत नाहीत, कारण ते श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांतून

[116]

[1/2/81-83]

निघणारी गंगा आपल्या मस्तकी धारण करून अतिशय प्रसन्न चित्ताने नृत्य करत-करत जग हादरऊन सोडतात।।८१-८३।।

दिग्दर्शिनी टीका- अवधीरिता अवज्ञया त्यक्ताः सर्वे अर्था धर्मकाममोक्षाः पारमैश्वर्यञ्च परमेश्वर भावः, अतएव भोगश्च विलासदिर्येन सः; बहुव्रीहौ कः। यद्वा, पारमैश्वर्यस्य चतुर्वर्गाधिकस्य भोगस्य; अतएव कं तदात्मकं तत्तत् सुखञ्च येन सः, इवेत्युत् प्रेक्षायाम। अहोवतेन्द्र-ब्रह्मादय एते किमिति दिव्यस्त्रग-अनुलेपनादिष्वनित्येषु भोगेष्व्वासक्ता भवन्ति, विनाशित्वेन दुःख हेतुत्वात् धूस्तूरादिकं तुच्छमपीदं तेभ्यः परमोत्कृष्टं विनाशेनापि दुःखानापादकत्वात्। यद्वा, श्रीकृष्ण-अनुग्रह एव परमभूषण भोगादि; तदभावे धूस्तूरमालाधारनादिकमेव युक्तं; किंवा बहिर्मंडनमेतेनापि स्यात्; अथवा अवस्तुत्वेन तैः सममस्याविशेषादित्यादि प्रकारेणोपहसन्निय; अन्यथा परमेश्वरस्य तत्तद्धारणाद्यसंभवात्। जगद्ब्रह्मांडं चलयते कंपयति।।८१-८३।।

भावानुवाद- महादेव श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांतून उगम पावणारा मधु सेवन करून उन्मत्त होतात. त्यांनी धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष असे सारे पुरुषार्थ तसंच आत्यंतिक ऐश्वर्य भोगांना धुद्र जाणून त्यांचा त्याग केला आहे, म्हणजेच आपला परमेश्वर-भावही सोडून दिलेला आहे. किंवा ते चार पुरुषार्थांमधून मिळणाऱ्या सुखापेक्षाही अधिक सुख भोगत आहेत. म्हणून श्रीकृष्णांच्या कृपेस त्यांच्याइतका कोण पात्र होऊ शकतो? श्रीमहादेव असा विचार करतात, अहो! इंद्र-ब्रह्मादि देव नाशवंत दुःखाचं रूप असलेल्या दिव्यमाला-अनुलेपन करून भोगांमध्ये दंग का रहातात? (याचा खरा अर्थ असा सांगता येईल की इंद्र-ब्रह्मादि देव श्रीकृष्ण-भक्तीमध्ये डुंबणाऱ्या सेवकांचा थट्टेचा विषय आहेत) म्हणून माझ्यासारख्या भोगांमध्ये आसक्त असणाऱ्या लोकांचा उपहास करायलाच जणू महादेव स्वतः धोत-याची फुलं, अकवनाची पानं आणि अस्थींच्या माळा वगैरे धारण करतात. अथवा श्रीकृष्णांची कृपाच परमभूषण आणि परम भोगसुख आहे, त्याचा अभाव दाखवण्यास धोर-याचे फूल व अस्थिमाळा धारण करणे युक्तिचे आहे. अथवा हृदयामध्ये भक्तिनिष्ठा असल्यास बाहेरील वेश असाच असतो. किंवा ब्रह्मा आणि इंद्र यांची संपत्ती असार आहे, म्हणून त्यांची टिंगल करण्यासाठीच अशा धुद्र वस्तु धारण करतात. त्याशिवाय परमेश्वरारकिता अशाच तुच्छ वस्तु धारण करणे अशक्य आहे. असं करूनही ते स्वतःला लपऊ न शकल्याने

[117]

[1/2/81-85]

श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांमधून उगम पावणारी गंगा आपल्या मस्तकी धारण करतात आणि आनंदाने नाचून ब्रह्मांड कंपित करतात।।८१-८३।।

कृष्णप्रसादात्तेनैव मादृशामधिकारिणाम्।
अभीष्टार्पयितुं मुक्तिस्तस्य पल्यापि शक्यते।।८४।।

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांच्या कृपेने ते माझ्यासारख्या अधिकारी देवांनाही इच्छित मुक्ती देण्यास समर्थ आहेत. इतकंच काय, त्यांच्या पत्नि श्रीपावतीही ते करू शकतात।।८४।।

दिग्दर्शिनी टीका- अधिकारिणाम् ऐन्द्र-ब्राह्म-पदाधिकारवतामभीष्टा स्वस्वावश्यक कृत्य-समुच्चय-संपादनात्, परमनिर्विण्णतया सदांतःप्रार्थ्यमानेनेत्यर्थः। अर्पितुं तेभ्यो दातुम्; यद्यपि श्रीब्रह्मा रजोगुणाधिष्ठातृरूपो भगवतोऽवतारः, तथाप्यन्यधिकारिवत् स्वस्वाप्यधिकार दृष्ट्या किंवा भक्तिप्रवर्तकस्य ब्रह्मावतारस्य स्वाभाविक-विनयोक्तिरियं ज्ञेया एवमन्यत्रपि।।८४।।

भावानुवाद- श्रीमहादेव माझ्यासारख्या अधिकारी देवतांना म्हणजे इंद्र आणि ब्रह्मांप्रमाणे लोकपाल देवांनाही त्यांचं इच्छित प्राप्त करून देऊ शकतात. किंवा आपापली आवश्यक कार्ये पूर्ण करून संपूर्ण निरिच्छ झाल्यानंतर आणि अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना केल्यावर ते आम्हाला हवा असल्यास मोक्षदेखील देऊ शकतात. जरी ब्रह्मा स्वतः रजोगुणाधिष्ठीत रूपातील भगवानांचा अवतार आहेत, तरी इंद्रासारख्या इतर अधिकारी देवांप्रमाणे आपले अधिकार समजण्यामुळे किंवा भक्ति-प्रसार करणारा अवतार असल्यामुळे त्यांच्या या बोलण्याला स्वाभाविक विनय समजायला हवा।।८४।।

अहो सर्वेऽपि ते मुक्ताः शिवलोकनिवासिनः।
मुक्तास्तत्कृपया कृष्णभक्ताश्च कति नाभवन्।।८५।।

श्लोकानुवाद- जे शिवलोकात रहातात, ते सर्व मुक्त आहेत. श्रीशिवांच्या कृपेने माहिती नाही किती जीव मुक्ति आणि श्रीकृष्ण-भक्ति प्राप्त करतात।।८५।।

[118]

[1/2/85-86]

दिग्दर्शिनी टीका- अहो श्रीमहादेवस्य नित्यमुक्तत्वं किं वक्तव्यम्? तद्भक्ता अपि सर्वे नित्यमुक्ता इत्याशयेनाह-अहो इति। अहो किं वक्तव्यम्? तल्लोकवासिनो मुक्ता इति। ततप्रसादादन्येऽपि बहवो मुक्तिं भक्तिश्च प्रापुरित्याह-मुक्ता इति।।८५।।

भावानुवाद- अहो! श्रीमहादेवांच्या सदैव मुक्त असण्यासंबंधी आणखीन काय बोलू, त्यांचे सर्व भक्तही सदैव मुक्त आहेत; याच अर्थाने 'अहो' म्हणत आहोत. अहो! त्यांच्या लोकीचे रहिवासीही मुक्त आहेत आणि त्यांच्या कृपेने अनेक जीवांनी मुक्ति आणि भक्ति प्राप्त केलेली आहे।।८५।।

कृष्णाच्छिवस्य भेदेक्षा महादोषकरी मता।
आगो भगवता स्वस्मिन् क्षम्यते न शिवे कृतम्।।८६।।

श्लोकानुवाद- भगवान श्रीकृष्णांहून श्रीशिवांना भिन्न स्वरूपात पहाणे हा महादोष आहे. श्रीकृष्णांचा कोणी अपराध केल्यास त्याला ते क्षमा करतीलही, पण जो श्रीशिवांचा अपराध करतो, त्याला ते कधीही क्षमा करत नाहीत।।८६।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवं श्रीविष्णुकृपास्पदत्वोक्त्या प्राप्तं भेदं वास्यति-कृष्णादिति। तथा च पद्मपुराणे नामापराधभञ्जन स्तोत्रे- 'शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादि सकलं, धिया भिन्नं पश्येत स खलु हरिनामाहितकरः।' इति। अतएव स्वस्मिन् भगवति विषये लोकं; कृतमागः अपराधो भगवता कृष्णेन क्षम्यते, न तु शिवे कृतं तत् क्षम्यते, स्वस्य भक्तिरसातिशयग्राहक-महावतारत्वेन परमप्रेष्ठत्वात्।।८६।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीशी श्रीशिवांना श्रीकृष्णांचे कृपापात्र म्हणून इथे श्रीकृष्ण आणि श्रीशिवांमध्ये भेद मानण्याचा निषेध करत आहोत. पद्मपुराणातील नामापराध-भञ्जन स्तोत्रात सांगितलं आहे-"या लोकात जी व्यक्ति शिव आणि विष्णुचे नाम-गुण आदी अंतःकरणात भिन्न भावाने पहाते, ती निश्चितपणे श्रीहरिनामाची अपराधी असते." म्हणून श्रीभगवान आपला अपराधी करणाऱ्या व्यक्तिला तर क्षमा करतात, पण श्रीशिवांच्या बाबत अपराध करणाऱ्याला कधीही क्षमा करत नाहीत. श्रीशिव देखील श्रीकृष्णाचा भक्तिरस मोठ्या प्रमाणात ग्रहण करणारे (पात्र) आहेत आणि महा-अवतार असल्यामुळे त्यांचे परम प्रिय

[119]

[1/2/87-88]

शिवदत्तवरोन्मत्तात् त्रिपुरेश्वरतो मयात्।
तथा वृकासुरादेश्च संकटं परमं गतः।।८७।।
शिवः समुद्धृतोऽनेन हर्षितश्च वचोऽमृतैः।
तदनंतरडसद्भक्त्या कृष्णेन वशवर्तिना।
स्वयमाराध्यते वाऽस्य माहात्म्यभरसिद्धये।।८८।।

श्लोकानुवाद- ज्या वेळी श्रीशिवाने त्रिपुराधीश्वर मयासुर, वृकासुर अशा दैत्यांना वर देऊन स्वतःलाच संकटात पाडले होते, त्या वेळी श्रीकृष्णानेच त्यांचे त्या भय-संकटापासून रक्षण केले होते. अमृताप्रमाणे मधुर-मधुर बोलून त्यांना आनंदित केले होते. श्रीशिवांच्या श्रेष्ठ भक्तिच्या आधीन होऊन स्वतः श्रीकृष्ण त्यांचे माहात्म्य वाढवण्यासाठी त्यांच्या अंतरंगातील भक्तांप्रमाणे भक्ति भावाने त्यांची पूजा वगैरेही करतात।।८७-८८।।

दिग्दर्शिनी टीका- तदेव दर्शयति-शिवेति चतुर्भिः। शिवेन दत्ता ये वराः मयं प्रति त्रिपुरामृत-रसकूपसिद्धयाद्याः, तथा च वृकासुरं प्रति हस्ततलस्पर्शेन मस्तकस्फोटनं, आदि शब्देन रावणादीन् प्रति बलपराक्रमादयः, तैरुन्मत्तात्। परमं संकटं त्रिपुरभेदाशक्त्या वृकानुधावनेन कैलास चालनादिना च प्राप्तः सन् अनेन भगवता कृष्णेन मय-रसकूप-पान-वृक-मोहन-रावणवधादिना शिवः सम्यग्द्धृतः, तत्तत् संकटाद्रक्षितः, तत्तदाख्यानं च श्रीभागवतादिषु व्यक्तमेवेति किमत्र लेख्यम्? किञ्च स्वापराधेन लज्जितः सन् नाहमिव रुक्ष वचनेन

तिरस्कृतः; किंतु 'अहो देव महादेव, पापोऽयं स्वेन पाप्रना। हतः को नु महतस्वीश जंतुर्वै कृत किल्बिषः। क्षेमी स्यात् किं नु विश्वेशे कृतागस्को जगदगुरौ।' (श्रीमद्भा. १०/८८/३९) इत्येवमादिभिर्वचोऽमृतैः कृत्वा हर्षितश्च। किञ्च स्वयं भगवता परशुरामादिरूपेण आराध्यते पूज्यते च शिवः किमर्थम्? अस्य शिवस्य माहात्म्यभरः स्वस्मादपि महिमातिशयस्तस्य सिद्धये, अनेन स्नेहविशेषो दर्शितः।। ८७-८८।।

भावानुवाद- महादेव श्रीकृष्णांना परम प्रिय आहेत, हे 'श्रीशिव' अशा चार श्लोकांतून सांगत आहोत. श्रीशिवांच्या वराने उन्मत्त त्रिपुराधीश्वर मय दानवांनी निर्माण केलेल्या अमृताच्या कुपीच्या (ज्याने मृत व्यक्तीही जिवंत होऊ शकत असे) भीतीपासून आणि वृकासुराच्या भयापासून भगवानांनी श्रीशिवांचे रक्षण केले होते. वृकासुराने घोर तपश्चर्या करून श्रीशिवांना प्रसन्न करून त्यांना असा वर मागितला होता की ते आपल्या

[120]

[1/2/87-89]

हाताने ज्याच्या मस्तकाला स्पर्श करेल, त्याच्या मस्तकाच्या तत्क्षणी चिंधड्या उडतील. हा वर मिळताच तो शंकरजींच्याच मस्तकावर हात ठेवण्यासाठी त्यांचा पाठलाग करू लागला. पण भगवान् श्रीकृष्णांनी त्या दैत्याला त्याच्याच हाताने मारऊन शंकरजींचे रक्षण केले होते. अशा प्रकारे श्रीशिवांनी मय म्हणजेच त्रिपुरासुरालाही वरदान दिले होते की जोवर तो आपल्याकडील कुपीतल्या अमृताचे रसपान करत राहील, तोवर त्याला कोणीही मारू शकणार नाही. त्या वरामुळे बलवान होऊन मयाने शिवजींना युद्धासाठी आव्हान दिले आणि त्यांना संकटात टाकले. तेंव्हा भगवान् विष्णुंनी त्या कुपीतल अमृत पाजून श्रीशिवजींचे रक्षण केले होते.

रावणही शंकरजींच्या वरदानामुळे महाबली होऊन कैलास पर्वत हातांनी वारंवार उचलून त्यांना संकटात टाकत असे. भगवान् रामांनी त्याला मारून श्रीशिवांचे रक्षण केले होते. या सर्व कथा श्रीमद्भागवतासारख्या ग्रंथांमध्ये पहावयास मिळतात. पुत्र नारद! काय बोलू, आपल्या अपराधांची श्रीशिवांना लाज वाटली तरी माझ्याप्रमाणे त्यांचा तिरस्कार केला नाही, उलट भगवानांच्या अमृताप्रमाणे मधुर बोलण्याने त्यांना परमानंद प्राप्त झाला. श्रीकृष्ण त्यांचे महात्म्य वाढवण्याकरिता म्हणाले- "अहो! हा पापी राक्षस त्याच्या स्वतःच्या पापांमुळेच मारला गेला. हे ईश्वर! महान व्यक्तिके अपराध करून कुणाचं भलं होऊ शकतं? आपण जगाचे गुरु आहात, ज्या वाईट बुद्धी असणाऱ्याने आपला अपराध केला, त्याच्याबद्दल काय बोलू?"

आणखी ऐक- तेच भगवान्, श्रीशिवांच्या आधिपत होऊन, स्वतः परशुरामांसारख्या रूपांमध्ये त्यांच्या (शिवांच्या) महान भक्तांप्रमाणे भक्तिभावाने त्यांची (शिवांची) आराधना करतात. जर म्हणाल की स्वतः भगवान् अशा रूपांमध्ये श्रीशिवांची आराधना का करतात? त्याचं उत्तर सांगतो- आपल्या महात्म्यापेक्षाही श्रीशिवांचे महात्म्य वाढवण्यासाठी. यामधून भगवानांना श्रीशिवांबद्दल वाटणारे विशेष सख्यत्व दाखवले गेले आहे.

तिष्ठतापि स्वयं साक्षात् कृष्णेनामृतमंथने।
प्रजापतिभिराराध्य स गौरीप्राणवल्लभः।।८९।।

[121]

[1/2/89-90]

समानाय विषं घोरं पाययित्वा विभूषितः।
महामहिमधाराभिरभिषिक्तश्च तत्स्फुटम्।।९०।।

श्लोकानुवाद- समुद्र-मंथनाच्या वेळी स्वतः भगवान् श्रीकृष्णांच्या उपस्थितीत जेंव्हा हलाहल प्रकट झालं होतं, तेंव्हा श्रीकृष्णांनी त्या गौरी-प्राणनाथांना तिथे बोलाऊन प्रजापतींकडून त्यांची आराधना करून त्यांना ते विष पाजलं होतं, ज्यामुळे ते नीलकंठ नावाने शोभू लागले. यामुळे हेच कळून येत नाही का की श्रीकृष्णांनीच अशा थोर महात्म्याद्वारे श्रीशिवांचा अभिषेक केला होता।।८९-९०।।

दिग्दर्शिनी टीका- स्वयं साक्षात्तिष्ठतेत्ययं भावः। भगवति साक्षात्तत्रैव विराजमाने किं नाम विषतो भयं स्यात्? तथापि तद्भूयोत्पादनेन तत् प्रतीकाराकरणादिना च तदर्थं श्रीशिवस्यानयनादिकं केवलं तदीय-महामहिम-विख्यापनायेति। प्रजापतिभिः कृत्वा आराध्य स्तोत्रादिभिरभ्यर्थ्य सम्मान्येति वा। गौरीप्राणवल्लभ इति तस्याः परमानभीष्टमपि तद्विषपानं कारयित्वेत्यर्थः। यद्वा, तेन तस्याः अपि महिमभरः संपादित इति भावः। विभूषितो नीलकंठत्वेन; महतां महिम्नां साक्षात् सत्य भगवतापि यत्र कृतं, तन्महादेवेन कृतमित्येवमादिरूपाणां माहात्म्यानां धाराभिः परंपराभिः स्फुटं तत्सर्वं व्यक्तमेव।।८९-९०।।

भावानुवाद- समुद्र-मंथनाच्या वेळी प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण त्या जागेवर होते. इथे प्रत्यक्ष म्हणण्याचा अर्थ हा की श्रीभगवान स्वतः उपस्थित असताना भीती कसली असेल? तरीही विषासारख्या पदार्थांची भीती उत्पन्न करून आणि त्या भीतीच्या निवारणासाठी सर्व प्रजापतिकडून श्रीशिवांची आराधना करऊन त्यांना तिथे बोलावले. यामधून श्रीशिवांचे महात्म्य वृद्धिंगत करणं हाच भगवानांचा उद्देश होता. त्यानंतर सर्व प्रजापतिकडून श्रीशिवांची आराधना म्हणजेच स्तोत्र वगैरे म्हणून स्वागत आणि सन्मान करविला होता. 'गौरीप्राणवल्लभ' म्हणजे जरी श्रीशिवांचं हलाहल पिणं गौरीला सहन होणारं नसलं, तरी भगवानांनीच त्यांना विष पाजलं होतं. किंवा श्रीशिवांना विषपान करऊन त्यांचा महिमाच वाढवला होता आणि श्रीशिवांबरोबरच त्यांचे स्वतःचेही महात्म्य वाढले. अशा प्रकारे भगवानांनी श्रीशिवांना नीलकंठ नाव

[122]

[1/2/89-92]

देऊन सन्मानित केलं होतं. यामुळे स्पष्टरूपाने हाच बोध होत नाही का, की भगवानांनी त्यांचा महिमा वाढऊन त्यांना अभिषिक्त केलं होतं? अशा प्रकारे श्रीभगवानांनी स्वतः हजर असूनही जे काम केले नाही, ते आपले प्रियभक्त श्रीमहादेवांकडून करऊन घेऊन त्यांचं

महात्म्य वाढवलं ।। ८९-९० ।।

पुराणान्येव गायंति दयालुत्वं हरेर्हरिः ।
जायते हि त्वयाप्येतत् परं च स्मर्यतां मुने ।। ९१ ।।

श्लोकानुवाद- हे मुने! श्रीशिवांबद्दल असलेल्या श्रीहरिंच्या दयाळूपणाचे सगळी पुराणे उद्धोष करतात आणि तूही त्याबाबत जाणतोस, स्मरण करून पहा ।। ९१ ।।

दिग्दर्शिनी टीका- तदेवाह-पुराणानीति । हरे श्रीरुद्रे विषये हरेर्दयालुत्वं परमवात्सल्यम्; अतएव तन्मदुक्तं सर्वं त्वयाऽपि जायत एव, न तु केवलं मयैव । परं मदुक्तादन्यच्च श्रीरुद्रादुत्तमपुत्रोत्पत्ति-वरग्रहणादिकं जायत एव । केवलं स्मर्यतां संप्रति हृदयेऽनुसंधीयताम्; मुने हे मननशील ।। ९१ ।।

भावानुवाद- श्रीशिवांवर श्रीभगवानांची जी कृपा आहे ती 'पुराणानि' अशा श्लोकातून सांगत आहोत. श्रीशिवांबद्दल श्रीहरिंना वाटणारे प्रेम पुराणांमधूनही वर्णिलं आहे. म्हणून मी सांगितलेले श्रीहरिचे भक्त-वात्सल्य मलाच नाही तर तुलाही माहित आहे. त्यांचे अद्वितीय महात्म्य म्हणजेच श्रीरुद्राकडून श्रीभगवानांनी उत्तम पुत्र प्राप्तिचा वर मागितला होता वगैरे गोष्टी तुलाही ठाऊक आहेत. हे मुने! आता त्याचे आपल्या हृदयात स्मरण तर करून पहा ।। ९१ ।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

गुरुं प्रणम्य तं गंतुं कैलासं गिरिमुत्सुकः ।
आलक्ष्योक्तः पुनस्तेन स्वपुत्रः पुत्रवत्सले ।। ९२ ।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- हे पुत्रवत्सले! (हे माते!) हे ऐकून श्रीनारद आपल्या गुरुला नमन करून श्रीशिवांच्या लोकात जाण्यास उत्सुक झाले. हे पाहून श्रीब्रह्मा आपले पुत्र नारद यांना पुन्हा म्हणाले ।। ९२ ।।

[123]

[1/2/92-94]

दिग्दर्शिनी टीका- जनकत्वेनोपदेष्टृत्वेन च गुरुं तं ब्रह्माणं; कैलासं तत्संज्ञकं गिरिं गंतुमुत्सुक उद्यत आलक्ष्य सर्वज्ञत्वात्तदीय-हृदयवृत्तिज्ञानेन; किंवा ब्रह्मलोकतो भूलोकागमनायाधोदृष्ट्या कैलासद्रिदिग् भागवीक्षनेन लक्षणेन ज्ञात्वा तेन ब्रह्मणा स्वपुत्रो नारद उक्तः; हे पुत्र वत्सले! इति, तथा भवती खेहभरेण मामनुगृह्यति तथा सोऽपि तं प्रति तादृगुक्तवानिति भावः ।। ९२ ।।

भावानुवाद- श्रीब्रह्मा श्रीनारदांचे उपदेशक आणि पिता आहेत, म्हणून ते त्यांचे गुरु आहेत. यामुळे देवर्षि श्रीनारद आपल्या गुरुंना प्रणाम करून कैलास पर्वतावर जावयास उत्सुक झाले. आणि श्रीब्रह्मा सर्वज्ञ असल्याने त्यांना नारदांच्या मनातील हा विचार समजला. किंवा पुन्हा ब्रह्मलोकालातून भूलोकाकडे आणि कैलास पर्वताच्या दिशेने पाहू लागले. यातून हे सूचवलं जातं की त्यांनी श्रीनारदांचे मन जाणले म्हणजेच त्यांना कैलास पर्वतावर जाण्यास उत्सुक पाहून त्यांना म्हणू लागले. इथे श्रीपरीक्षितांनी आपल्या आईस म्हंटलेल्या 'हे पुत्रवत्सले!' या संबोधनाचा अर्थ आहे- आपण ज्या प्रकारे प्रेमभावाने माझ्यावर कृपा करता, त्याच प्रकारे श्रीब्रह्माही श्रीनारदांना मायेने म्हणू लागले ।। ९२ ।।

श्रीब्रह्मोवाच-

कुबेरेण पुराराध्य भक्त्या रुद्रो वशीकृतः ।
ब्रह्मांडाभ्यंतरे तस्य कैलासेऽधिकृते गिरौ ।। ९३ ।।
तद्विदिकपालरूपेण तद्योग्यपरिवारकः ।
वसत्याविष्कृतस्वल्पवैभवः सत्रुमापतिः ।। ९४ ।।

श्लोकानुवाद- श्रीब्रह्मा म्हणाले- पूर्वीच्या काळी कुबेरांनी रुद्रांची भक्तिपूर्वक आराधना करून त्यांना वश केले होते, त्याचे फळ म्हणून उमापति महादेव या ब्रह्मांडामध्येच स्वतः ईशान्य बाजूचे दिक्पाल म्हणून आपल्याला आवश्यक असे थोडेसेच वैभव घेऊन कैलास पर्वतावर, जो कुबेरांच्या अधिकारात येतो, आपल्या परिवारासह राहू लागले ।। ९३-९४ ।।

दिग्दर्शिनी टीका- वशीकृतः सन् ब्रह्मांडाभ्यंतरे वसतीति द्वाभ्यामन्वयः । तस्य कुबेरस्याधिकृते धनेशताधिकार-व्याप्ये सैव कैलास-संबंधिनी विदिक्

[124]

[1/2/93-95]

ऐशानकोणस्तस्याः पालकरूपेण, न तु निज परमैश्वर्यानुरूपेण । अतस्तस्य विदिकपाल-रूपस्य योग्या उचिताः परिवारा बृत्यमित्रादयो यस्य तथाभूतः सन्; अतएवाविष्कृतं स्वल्पं प्रपञ्चातीत-निज-परमैश्वर्यापेक्षायाऽल्पं वैभवं येन तादृशश्च सन्; उमापतिरित्यनेन तया सह वसतीत्यर्थः ।। ९३-९४ ।।

भावानुवाद- कुबेराच्या भक्तिमुळे वशीभूत होऊन या ब्रह्मांडामध्ये असणाऱ्या कैलास पर्वतावर श्रीशिव रहात आहेत, हेच 'कुबेरेण' अशा

दोन श्लोकांमध्ये सांगितलं आहे. कुबेराच्या अधिकारात असणाऱ्या त्या कैलास (पर्वत) ज्या दिशेला आहे त्या ईशान्य दिशेच्या दिकपालाच्या रूपात आवश्यक सेवक आणि मित्र अशा पूर्ण परिवाराबरोबर श्रीमहादेव तिथे रहातात. परंतु, तिथे ते आपल्या परमेश्वरी रूपास साजेल अशा अमाप वैभवात नाही, तर मोजक्याच वैभवात रहातात. 'उमापति' शब्दाने हेच सुचवलं जातं की ते तिथे उमादेवीबरोबरच रहातात।।९३-९४।।

यथाहि कृष्णो भगवान् मादृशां भक्तियंत्रितः।
मम लोके स्वरादौ च वसत्युचितलीलाया।।९५।।

श्लोकानुवाद- जसे भगवान् श्रीकृष्ण भक्तिमुळे वश होऊन माझ्या या सत्यलोकात आणि स्वर्गासारख्या स्थानांमध्ये आपल्या लीलेने त्या-त्या लोकांच्या आवश्यकतेईतकी थोडीच वैभवसंपदा घेऊन रहातात, महादेवही कैलास पर्वतावर तशाच प्रकारे आपल्या लीलेस उपयुक्त अशा थोड्याश्याच वैभवाचे दर्शन देत रहातात।।९५।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्र दृष्टांतमाह-यथेति। मादृषामिति बहुत्वेन कश्यपादीन गृह्यति। स्वर्गादावित्यादि-शब्देन स्वर्गादधस्तन भूलोकादेरुपरितन-महर्लकादीनां च ग्रहणम्। उचिता तत्तल्लोकवसतेर्योग्या या लीला-परिच्छद-परिवार-वैभवाविष्करणादिरूपा तया; यादृगभिर्यावद्विश्च परिच्छदादिभिः सहितो यादृशीं क्रीडां कुर्वन्, येन रूपेण वस्तुमर्हति तथा तत्र वसतीत्यर्थः। अतः कौबेरदिगवर्ति कैलासगिरि गमनेन श्रीमहादेवस्य स्वल्पैश्वर्य-दर्शनेन मतः सकाशात्तदीयो महामहिमातिशयो विज्ञातो न स्यादिति भावः।।९५।।

भावानुवाद- कसे रहातात? त्यासाठी दृष्टांत देत आहेत- श्रीकृष्ण माझ्याप्रमाणे अधिकारी देवाच्या भक्तिमुळे वश होऊन माझ्या लोकात आणि स्वर्गासारख्या ठिकाणी आवश्यक त्या लीला करत असतात. येथे

[125]

[1/2/95-97]

'मादृशां' अनेकवचन वापरल्याने कश्यपांसारखेही त्यात आले आणि स्वर्ग आदि म्हंटल्याने स्वर्गाहून खाली असलेली पृथ्वी वगैरे आणि वर असलेले महर्लोक असे सारे त्यामध्ये आले. 'यथोचित' म्हणण्याचा उद्देश आहे की त्या लोकात वास करण्यासाठी आवश्यक असा लीला-परिच्छद-परिवार वगैरे वैभव दाखवतात, असे समजावे. त्याच प्रकारे श्रीशिवही कैलास पर्वतावर उचित असे लीला-वैभव घेऊन रहातात म्हणजेच लीला करण्याकरिता साजेशा साधनांसह प्रकट होऊन आणि आपलं वैभव ज्या प्रकारे प्रकट करणं आवश्यक आहे, त्याच प्रकारे प्रभाव आणि लीला-वैभव प्रकट करून क्रीडा करतात. म्हणून ईशान्य दिशेला कैलास पर्वतावर जाऊन श्रीमहादेवांचं दर्शन करा. तिथे त्यांचे दर्शन केल्यावरही तू मी सांगितलेले त्यांचे महात्म्य नीट समजू शकशील, असं म्हणता येणार नाही, कारण ते तिथे अतिशय थोडेच वैभव प्रकट करून रहातात।।९५।।

अथ वायुपुराणस्य मतमेतदब्रवीम्यहम्।

श्रीमहादेवलोकस्तु सप्तावरणतो बहिः।।९६।।

नित्यः सुखमयः सत्यो लभ्यस्तत्सेवकोत्तमैः।।९७।।

श्लोकानुवाद- आता मी वायुपुराणातील मत सांगत आहे, ऐक. या ब्रह्मांडातील पृथ्वीसारख्या सात आवरणांच्या बाह्य भागात जो शिवलोक अस्तित्वात आहे, तो शाश्वत, सुखमय आणि सत्यस्वरूप आहे. श्रीशिवांचे उत्तम भक्त तोच लोक प्राप्त करतात।।९६-९७।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु तर्हि कुत्रान्यस्तल्लोको वर्तत इत्यपेक्षायामाह-श्रीमहादेवेति। ब्रह्मांड कताहसैव पृथिव्यावरणत्वात्तदितराणि सप्तावरणानि, तेभ्यो बहिः, अतो नित्यः, न तु ब्रह्मांडवद् विनश्वरः; तत्र च न मायिकः किंतु सत्यः; अतः केनापि दुःखेन न संभिन्न इत्याह- 'सुखमयः आनंदपरिपाकरूपः' इत्यर्थः। अतएव तस्य महादेवस्य सेवकेषु उत्तमैः श्रेष्ठैः तद् भक्त्येकनिष्ठैः। यद्वा श्रीशिवकृष्णाभेददर्शिभिरैव लभ्यः लब्धुं शक्यः, न तु कर्म परैर्ज्ञाननिष्ठैर्वा श्रीकृष्णापृथक्त्वेन श्रीशिवोपासकैर्वा।।९६-९७।।

भावानुवाद- जर वाटत असेल की कैलास पर्वतावर तर त्यांचं फारच थोडं वैभव दिसून येतं, मग महाऐश्वर्यानि पूर्ण असा त्यांचा

[126]

[1/2/96-98]

दुसरा लोक कुठे अस्तित्वात आहे? याच शंकेकरीता 'श्रीमहादेवेति' श्लोक सांगत आहेत. ब्रह्मांडाच्या पृथ्वी वगैरे सात आवरणांच्या बाहेरील भागात जो शिवलोक अस्तित्वात आहे, तो शाश्वत आहे म्हणजेच ब्रह्मांडाप्रमाणे नाशवंत किंवा भ्रामक नाही. सदैव-सत्यस्वरूप आहे, म्हणून तिथे कुठल्याही प्रकारचे दुःख स्पर्श करत नाही, तो लोक सुखमय म्हणजेच आनंदाचं परिपक्व रूप आहे. म्हणून श्रीमहादेवांचे सर्व श्रेष्ठ भक्त हाच लोक प्राप्त करतात. जर म्हणाल की श्रेष्ठ भक्त कोण आहे? याचे उत्तर म्हणून सांगतो की जो श्रीशिव आणि श्रीकृष्ण यांच्या कुठलाही भेद मानत नाही, तेच उत्तम भक्त आहेत. म्हणजेच श्रीकृष्णाला सर्वेश्वर मानून तसंच श्रीकृष्ण व श्रीशिव एकच आहेत हे जाणून जे श्रीशिवांची उपासना करतात, ते कधीही श्रीशिव निराळे ईश्वर आहेत अशी बुद्धी ठेवत नाहीत, कारण सर्वेश्वर श्रीकृष्णच आपल्या भक्तीचा प्रसार करण्याकरिता भक्तावतार श्रीशिवांच्या रूपांमध्ये प्रकट झाले आहेत. अशा प्रकारे श्रीशिव आणि श्रीकृष्णांमध्ये समान दृष्टी ठेवणारे श्रेष्ठ भक्त तो चिन्मय शिवलोक प्राप्त करतात. उलटपक्षी जे श्रीशिवांना श्रीकृष्णांपासून भिन्न मानून त्यांची उपासना करतात आणि कर्मी आणि ज्ञाननिष्ठ व्यक्ति कधीही तो चिन्मय शिवलोक प्राप्त करू शकत नाहीत।।९६-९७।।

समानमहिम श्रीमत्परिवारगणावृतः।

महाविभूतिमान् भाति सत् परिच्छदमंडितः।।

श्रीमत्सङ्घर्षणं स्वस्मादभिन्नं तत्र सोऽ च्छयन्।

निजेष्टदेवतात्वेन किंवा नाननुत्तेऽद्भुतम् ॥१८॥

श्लोकानुवाद- त्या लोकी श्रीमहादेव आपल्यासारख्या महिमाशाली आणि शोभायुक्त परवाराकडून घेरलेले असतात आणि महाविभूतियुक्त छत्र, चामर आणि वेशभुषा आदिद्वारे शुशोभित असूनही आपल्याहून अभिन्न श्रीसंकर्षणदेवांचे पूजन करीत असतात. हे नारद! ते तिथे श्रीसंकर्षणदेवांची आपल्या इष्टदेवतेच्या रूपात पूजा करून हा जो अद्भुत महिमा दाखवत आहेत, त्याचं वर्णन करणे अशक्य आहे ॥१८॥

दिग्दर्शिनी टीका- समानो महादेवेन तुल्यो यो महिमा महैश्वर्यादिः; श्रीश्राडादि शोभा तदयुक्तं; परिवारगणैः; यद्वा, समानमहिमानश्च श्रीमंतश्च ये परिवारगणास्तैरावृता

[127]

[1/2/98]

व्यासः। महाविभूतयः नित्य सत्य विचित्र गृह विमानादयः, धर्मार्थकाममोक्ष भक्त्यादयो वा पारमैश्वर्य संपदस्ताभियुक्ताः संतः ब्रह्मापेक्षवात्युत्कृष्टा ये परिच्छदाः छत्रचामरालंकारादयस्तैर्मंडितः। किञ्च, तत्र लोके निजेष्टदेवतात्वेन श्रीमंतं सङ्घर्षणं ततसंज्ञकं सहस्रफणमालिनं भगवतं स श्रीमहादेवोऽर्चयन् पूजयन्। किंवा अद्भुतं विस्मयं न आतनुते? अपितु सर्वेषां परम विस्मयं विस्तारयतीत्यर्थः। कुतः? स्वस्मान्महादेवांदभिन्नं द्वयोरेव तयोर्भगवदवतारत्वात् विशेषतः संहारे श्रीसङ्घर्षणस्य श्रीरुद्राभिव्यक्ति पदत्वात् तमोगुणाधिष्ठातृत्वेनैकरूपत्वाच्च। एवमभिन्नस्यापि निजेष्ट देवतात्वेन पूजनात् सर्वेषां विस्मयमतीव कुर्यादितिभावः। अथवा किंवा अद्भुतं नृत्यस्तुत्यादि कौतुकं नातनुते। अभिन्नस्यापीष्ट देवत्वेन-उपासनयानंदविशेषाविर्भावादिति दिक्। अतएवेलावृत्तवर्षे श्रीशिवस्येष्टदेवत्वेन प्रीसङ्घर्षणार्चनं पञ्चमस्कंधे श्रीशुकनाप्युक्तम् ॥१८॥

भावानुवाद- श्रीमहादेवांचे सर्व भक्त त्यांच्याप्रमाणेच अतुलनीय महाऐश्वर्यवान आणि सुंदर आहेत. किंवा ते श्रीशिवांसारखेच महात्म्य असणारे आणि सुशोभित परिवारासह तसेच महाविभूतियुक्त छत्र-चामरादि साधनांच्या गराड्यात आहेत. आणखी ऐका, स्वतः महादेव ज्या प्रकारे महाविभूतिवान आहेत म्हणजेच धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष आणि भक्ति सर्व ऐश्वर्यानि युक्त तसंच सदैव अद्भुत गृह-विमान वापरणारे आहेत, त्यांचे भक्तही तशाच प्रकारे परम ऐश्वर्यवान आहेत आणि त्यांची ही संपत्ती ब्रह्मांसारख्या देवतांपेक्षा खूप मोठी आहे.

महादेव या लोकात श्रीसंकर्षणदेवांची आराधना करीत असतात. ते संकर्षणदेव कोणत्या रूपात आहेत? ते श्रीसंकर्षण हजारो फणे असणारे भगवान आहेत. श्रीमहादेव आपल्या इष्टदेवतेप्रमाणे त्यांचीच पूजा करत आहेत आणि त्या पूजेच्या निमित्ताने आपला महिमाही मोठा करीत आहेत. किंवा ही पूजा करून ते अद्भुत आश्चर्यभावच दाखवत नाहीत का? म्हणजेच सर्वांना अतिशय विस्मयचकीत करत आहेत. श्रीशिव आपल्या इष्टदेवाचे अर्चन-पूजन कशा प्रकारे करतात? इष्टदेवाशी एकरूप होऊन. जरी श्रीसंकर्षण आणि महादेव दोघेही भगवानांचेच अवतार म्हणून प्रसिद्ध आहेत, तरी संहार कार्याचे मूळ श्रीसंकर्षणच आहेत आणि त्यांचे अभिव्यक्ति-पद असल्यामुळे दोघेही तमोगुण आधाररूपीत एकाच स्वरूपाचे आहेत. पण अशा प्रकारे

[128]

[1/2/98-99]

एकच असूनही श्रीसंकर्षणांची आपल्या इष्टदेवतेच्या रूपात पूजा करून श्रीशिव सगळ्यांना आश्चर्यचकित करतात. किंवा ते आपल्या अभीष्टदेवतेच्या पूजेच्या वेळी नृत्य स्तवन असे आश्चर्यजनक कौतुकही करतात. त्यांच्या अशा प्रकाराच्या आनंदाचे कारण फक्त इतकेच आहे की ते आपल्याच स्वरूपाच्या श्रीसंकर्षणांची आपल्या अभीष्टदेवतेच्या रूपात पूजा करत आहेत. म्हणून इलावृत्त वर्षामध्ये श्रीशिवांच्या इष्टदेवतेच्या रूपात श्रीसंकर्षणांची पूजा असे विषय श्रीभागवतातील पंचम-स्कंधात श्रीशुकदेवांनी वर्णन केलेले आहेत ॥१८॥

तत्र गंतु भवान् शक्तः श्रीशिवे शुद्धभक्तिमान्।
अभिगम्य तमाश्रित्य कृपां कृष्णस्य पश्यतु ॥१९॥

श्लोकानुवाद- हे नारद! तुमची श्रीशिवांवर शुद्ध भक्ति आहे, म्हणून तुम्ही तिथे जाऊ शकता. तुम्ही त्या शिवलोकात जा आणि तिथे जाऊन त्यांचे आश्रित बनून त्यांच्यावरील श्रीकृष्णांची कृपा पहा ॥१९॥

दिग्दर्शिनी टीका- ननु कथं तर्हि मया स लोको गंतु शक्यस्तत्राह-तत्रेति। कृष्णेन सहाभेदेन प्रेमणा या भक्तिः सा शुद्धा तदयुक्तः। मतुभूमिं प्रशंसायां वा; तं श्रीशिवम् आश्रित्य च प्रणामस्तोत्रादिभिराराध्य कृपालक्षणदर्शनेन कृपामेव साक्षात् पश्यत्विति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम्। यद्वा अनुभवत्वित्यर्थः ॥१९॥

भावानुवाद- जर पश्र पडला असेल की मग मी त्या शिवलोकात कसा जाऊ शकेन? यासाठीच 'तत्र' असे म्हणत आहोत. तुमची श्रीमहादेवांवर शुद्ध स्वरूपाची भक्ती आहे, म्हणून तुम्ही तिथे जाऊ शकता. इथे 'शुद्ध स्वरूपाची भक्ति आहे' याचा अर्थ- श्रीकृष्ण आणि श्रीशिव हे एकच आहेत अशी दृष्टी असणे म्हणजेच शुद्ध स्वरूपाची भक्ती, असं समजलं जावं. म्हणून तुम्ही त्या शिवलोकात जाऊन त्यांचा आश्रय घ्यावा म्हणजेच वंदन करणे आणि स्तोत्र म्हणणे अशा प्रकारची आराधना करून त्यांच्यावर श्रीकृष्णांची जी कृपा आहे त्या कृपेचे लक्षण पहा. म्हणजेच कृपेचं लक्षण जे 'भक्तिचे आचरण' आहे आणि त्या आचरणामुळे जी 'भगवत्कृपा' आहे- त्या दोन्हींचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा. इथे भक्ति आणि कृपेचा परस्पर कार्य-कारण रूपातील अद्वैत सांगितलेलं आहे ॥१९॥

[129]

[1/2/100]

श्रीपरीक्षिदुवाच-

इत्येवं शिक्षितो मातः शिवकृष्णोति कीर्त्तयन्।
नारदः शिवलोकं तं प्रयात कौतुकादिव॥१००॥

इति श्रीबृहद्भागवतामृते भगवत्कृपासार निर्व्वारखंडे
दिव्यो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- हे माते! अशा प्रकारे श्रीनारद आपले पिता श्रीब्रह्मांकडून शिकवण मिळऊन 'शिव', 'कृष्ण' अशा नावांचे कीर्त्तन करत-करत आनंदाने त्या शिवलोकाकडे गेले॥१००॥

श्रीबृहद्भागवतामृताच्या प्रथमखंडातील द्वितीय अध्यायाच श्लोकानुवाद समाप्त .

दिग्दर्शिनी टीका- इत्येवं श्रीकृष्णाभेदबुद्ध्या शिवाश्रयणं शिक्षितः सन् परमाद्भुतश्रवणेन यत् कौतुकं चित्तचमत्कारस्तस्मात् प्रकर्षेण वातः प्राप्तः स एवेति लोकोक्तौ। यद्वा, उत्प्रेक्षायां सर्वं तत् स्वयं जानन्नपि लोके श्रीकृष्ण कृपाभारास्पदजन विख्यापनायेतस्ततो भ्रमन् शिवलोकमयं यतप्रयातस्तन्मन्ये परमाश्रय्यदिदुक्षाकौतुका-देवेति॥१००॥

इति श्रीभागवतामृतटीकायां दिग्दर्शिन्यां प्रथमखंडे द्वितीयोऽध्यायः ।

भावानुवाद- अशा प्रकारे उपदेश प्राप्त करून म्हणजेच श्रीब्रह्मांकडून श्रीकृष्ण आणि श्रीशिवांमधील अद्वैत जाणून घेऊन श्रीनारद श्रीशिवांच्या आश्रयाला आले आणि अत्यंत अद्भुत अशा शिवलोकाचे महात्म्य ऐकून कुतुहलाने शिवलोकात गेले . किंवा श्रीनारदांना सगळी तत्त्वे माहिती आहेत, तरीही श्रीकृष्णकृपेस कोण पात्र आहेत ते ठरविण्यास आणि त्या तत्त्वांचा जगभर प्रसार करण्यासच एखाद्या अजाण व्यक्तिप्रमाणे श्रीब्रह्मांचा उपदेश ऐकून ते उत्सुकतेने अत्यंत आश्चर्यजनक अशा श्रीकृष्णकृपेचे लक्षण पहाण्यासाठी शिवलोकात गेले॥१००॥

श्रीबृहद्भागवतामृताच्या प्रथमखंडातील द्वितीय अध्यायावरील दिग्दर्शिनी टीकेचा भावानुवाद समाप्त .

[130]
blank

[131]
तृतीयोऽध्यायः (प्रपञ्चातीतः)

श्रीपरीक्षिदुवाच-

भगवंतं हरं तत्र भावाविष्टतया हरेः ।
नृत्यंतं कीर्त्तयंतश्च कृतसंकर्षणार्चनम् ॥१॥
भृशं नंदीश्वरादीश्च श्लाघमानं निजानुगान् ।
प्रीत्या सजयशब्दानि गीतवाद्यानि तन्वतः ॥७॥
देवीं चोमां प्रशंसंतं करतालीषु कोविदाम् ।
दूराददृष्ट्वा मुनिर्हृष्टोऽनमद्रीणां निनादयन् ॥३॥

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- हे माते! त्यानंतर देवर्षि श्रीनारदांनी शिवलोकामध्ये येऊन दूरूनच पाहिलं की भगवान् श्रीहर (शिवजी) हरिंचा भाव धारण करून श्रीसंकर्षणदेवांची पूजा करत होते . कधी ते नृत्य कीर्त्तन करायचे, तर कधी मोठ्या प्रेमाने जय-जय शब्द उच्चारून गायन-वादनात गुंग होऊन, नंदीश्वराप्रमाणे आपल्या सहकार्यांचे शुभचिंतन करीत होते . अशा प्रकारच्या त्यांच्या लीला पाहून श्रीनारद अत्यंत आनंदले आणि त्यांना प्रणाम करून वीणा-वादन करू लागले॥१-३॥

दिग्दर्शिनी टीका-

तृतीये तु शिवेनोक्तं, स्वस्मादवैकुण्ठवासिषु ।
यथा कृष्णकृपाधिक्यं तेभ्यः प्रह्लादके तथा

तत्र शिवलोके हरेभवेन प्रेमणा आविष्टतयाभिभूतत्वेन नृत्यंतं कीर्त्तयंतश्च उच्चैः सुस्वरेण नामोच्चारणं सुतिञ्च 'भजे भजेन्यारण पादपंकजम्' (श्रीमद्भा. ५/१७/१८) इत्यादि पञ्चमस्कंधोक्त-सप्त श्लोकार्थानुसारिणां कुर्वंतं हरं दूराददृष्ट्वा मुनिरनमदिति त्रिभिरन्वयः । भावावेशहेतुः, कृतं संकर्षणस्य निजेष्टदेवस्य हरेरेवाच्चनं येन तम्; अत्र च श्रीसंकर्षणस्य पूजादिकं पूर्ववदविशेषतो विस्तार्यं नोक्तम् । श्रीभगवदवतारत्वेन श्रीशिवस्य केवलं लोकेषु भगवद्भक्तिरस प्रवर्त्तनार्थमेव तत्

[132]

[1/3/1-3]

पूजनात् । यद्यपि श्रीब्रह्मापि श्रीभगवदवतार एव, तथापि 'शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादि सकलं, धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः' इत्यादि वचनेभो ब्रह्मणोऽपि सकाशात् श्रीशिवस्य भगवता सहाभेदविशेषः श्रूयते, यतः वशिष्ठादेरपि भावि-ब्रह्मत्व-श्रवणात्; कदाचिज्जीवस्यापि ब्रह्मत्वं श्रूयते, यथोक्तं शिवेनैव- 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिञ्चतामेति' श्रीमद्भा.

४/२४/२९) इति। न तु कुत्रापि- श्रीशिवस्य जीवत्वं श्रूयते; तथाच तत्रैव- 'ततः परं हि माम्' इति, न च शिवो भवतीत्युक्तम्, अतः केवलं भक्तावतारत्वेनैवात्र श्रीभगवदनुग्रहभरपात्र भक्तगणमध्ये तन्निर्देश इति दिक्। श्लाघमानं साधुसाधिवति प्रशंसन्तम्। तत्र हेतुः- जयशब्द सहितानि गीत-वाद्यानि प्रीत्या वितन्वतः विस्तारेण कुर्वतः; 'करतलीषु कोविदाम्' इति विचित्र मधुर-करतालिक-प्रयोग-चातुरी समर्थमित्यर्थः। प्रीत्येत्येतस्याप्यत्राप्यनुषङ्गः; एवं सर्वेषामेव तत्परिकराणामपि निज स्वाम्यनुवर्तित्वेन भगवद्भक्तिपरत्वमुक्तम्; नमनश्च शिरसैवेतुह्यम्, नृत्यकाले वीणावादनस्य परमौचित्येन तदासक्त्या, दंडवत् प्रणाम-असंभवात्।।१-३।।

भावानुवाद- या तिस-या अध्यायात (श्रीमहादेवांच्या म्हणण्यानुसार) श्रीशिवांच्यापेक्षाही वैकुंठवासियांवर आणि वैकुंठवासियांपेक्षाही श्रीप्रल्हादांवर असलेली श्रीकृष्णांची कृपा वर्णन केलेली आहे.

देवर्षि श्रीनारद शिवलोकात दूरुनच श्रीमहादेवांचे दर्शन करून आनंदीत झाले. श्रीशिव आपल्या प्रिय श्रीसंकर्षणदेवांची पूजा करताना त्यांच्याच भावावस्थेत जाऊन उच्च स्वरात नामकीर्तनासाठी नृत्य करत होते. मधून-मधून प्रेमपूर्वक त्यांची स्तुति करत होते- "हे भजनीय! आपण परमेश्वर आहात, म्हणून आम्ही लोक आपलेच भजन करतो. हे प्रभू! आपले चरणकमल सर्व प्राणीमात्रांचे रक्षण करतात, आपण सहा ऐश्वर्यांचे महान आश्रयदाते आहात. केवळ भक्तांचा कल्याणाकरिताच आपण आपले स्वरूप प्रकट करता." अशा प्रकारे श्रीशिव (पंचम-स्कंधातील श्लोकानुसार) श्रीहरिंचे स्तवन करत होते. भावविभोर झाल्याने श्रीशिव आपल्या इष्टदेवांची जी पूजा करत आहेत, त्याचे यापूर्वीच भावपूर्ण वर्णन केलेले आहे. भगवानांचाच अवतार असलेले श्रीशिव त्यांची जी पूजा करतात, तीहि फक्त जगात भगवदभक्तिरसाचा प्रसार व्हावा म्हणूनच.

जरी श्रीब्रह्माही भगवानांचेच अवतार असले, तरी 'या लोकात जो कोणी श्रीशिव आणि श्रीविष्णुंचे नाम-गुण वेगवेगळे

[१३३]

[१/३/१-४]

आहेत अशा तः-हेने अंतःकरणातून पहातो, तो निश्चितच हरिनामाचा अपराधी ठरतो' अशासारख्या वक्तव्यांमुळे श्रीब्रह्मांपेक्षाही श्रीशिवांचे श्रीहरींबरोबरचे अद्वैत समजून येते. खास करून सगळ्या धैर्यशाली व्यक्तींकडून भविष्यात ब्रह्मत्व (श्रीब्रह्मांचे पद) प्राप्त करण्याची इच्छा बोलली जाते, पण शिवत्व (श्रीशिवांचे पद) प्राप्त करण्याची नाही. म्हणजेच जीव कदाचित ब्रह्मा होऊ शकतो, पण शिव होऊ शकत नाही. श्रीशिव स्वतः म्हणतात- "स्वधर्माचे निष्ठापूर्वक आचरण करणारा आपल्या शंभराव्या जन्मानंतर ब्रह्मपद मिळऊ शकतो." यामधून श्रीब्रह्मा जीव-तत्व कसे आहेत याविषयी जाणता येते; परंतु कुठेही श्रीशिवांच्या जीव-तत्व असण्याविषयी ऐकू येत नाही. म्हणून वरील कथनानंतरच सांगतो- "त्यानंतर मला प्राप्त करू शकता" पण शिवत्व प्राप्त करू शकता, असं म्हंटलं गेलेलं नाही. म्हणून श्रीशिव हे जीव-तत्व नाही, फक्त भगवानांचा अवतार असल्या कारणाने भगवानांच्या कृपेस पात्र आहे. यामुळे ते भक्तांमध्ये गणलेच जात नाहीत.

इथे 'श्लाघमान' म्हणण्याचा उद्देश आहे- प्रशंसा करणारा, म्हणजेच श्रीशिव नंदीश्वरांसारख्या आपल्या सहच-यांना 'साधु साधु' म्हणून त्यांची वहावा करत आहेत. याचं कारण असं की नंदीश्वरादी त्यांचे शिवगण श्रीशिवांच्या नृत्य-कीर्तनाच्या वेळी प्रेमभावाने जयजयकार करीत गायन-वादन करत आहेत. ते श्रीउमादेवींचीही प्रशंसा करत आहेत, कारण त्या 'करताली-कोविदा' म्हणजेच अतिशय मधुर टाळी वाजवण्यात प्रविण आहेत. अशा प्रकारे श्रीशिवांचा सर्व गोतावळाही त्यांच्याप्रमाणेच भगवदभक्तीत रममाण झालेला आहे. श्रीनारदांनी मस्तक झुकऊन प्रणाम केला, लोटांगण घालून नाही, कारण नृत्य करत असताना ते वीणावादन करत होते आणि असं करणं हेच आवश्यक होतं. विशेषतः वीणावादाना रंगून गेल्याने त्यांना लोटांगण घालून नमस्कार करणे शक्य नव्हते।।१-३।।

परमानुगृहीतोऽसि कृष्णस्येति मुहुर्मुहुः।

जगौ सर्वंश्च पित्रोक्तं सुस्वरं समकीर्तयत्।।४।।

श्लोकानुवाद- तेंव्हा श्रीनारद वीणेच्या साथीने वारंवार हेच गात करू लागले, 'आपण श्रीकृष्णांचे परम कृपापात्र आहात.' मग ते आपले पिता

[134]

[1/3/4-6]

श्रीब्रह्मांकडून ऐकलेल्या श्रीशिव-महिम्याचे मधुर स्वरात कीर्तन करू लागले।।४।।

दिग्दर्शिनी टीका- किञ्च तदानीं गानं कीर्तनञ्चोचितमिति निजाभित्थेयञ्च तथैव प्रत्यपादयदित्याह-परमेति। पित्रा ब्रह्मणा यश्च श्रीकृष्णपादाब्जेत्यादि यदुक्तं तत् सर्वंश्च।।४।।

भावानुवाद- त्या वेळी गायन करणंच योग्य आहे, असा विचार करून श्रीनारद आपल्या ध्येयसाधनानुसार 'आपण श्रीकृष्णांच्या परम कृपेस पात्र आहात' असं म्हणून वारंवार गाऊ लागले. ते आपले पिता श्रीब्रह्मांनी सांगितलेले वचन 'श्रीशिवांना श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांचा रस प्राशन करण्याची लालसा आहे' असे मधुर स्वरात गाऊ लागले।।४।।

अथ श्रीरुद्रपादाब्जरेणु-स्पर्शनकाम्यया।

समीपेऽभ्यागतं देवो वैष्णवैकप्रियो मुनिम्।।५।।

आकृष्याक्षिष्य संमत्तः श्रीकृष्णरसधारया।

भृशं पप्रच्छ किं ब्रूषे ब्रह्मपुत्रेति सादरम्।।६।।

श्लोकानुवाद- यानंतर श्रीनारद श्रीशिवांच्या चरणकमलावरील धुलीकणास स्पर्श करण्याच्या इच्छेने त्यांच्या जवळ गेले. वैष्णवप्रिय श्रीमान महादेवांनीही अतिथिरूपाने आलेल्या मुनिवरांना जवळ ओढून त्यांना अलिंगन दिलं आणि श्रीकृष्णप्रेमाच्या रसात धुंद होऊन वारंवार आदराने विचारू लागले 'हे ब्रह्माचे पुत्र! आपण हे काय करत आहात?' || ५-६ ||

दिग्दर्शिनी टीका- अथ नृत्याद्यनंतरं देवः श्रीरुद्रो मुनिं नारदम् आकृष्य बलादगृहीत्वा आश्लिष्य हे ब्रह्मपुत्र! नारद! 'किं ब्रूषे' इत्येवं सादरं भृशं पप्रच्छेति द्वाभ्यामन्वयः। श्रीकृष्णप्रेमरसधारा-पानेन परम-मत्तत्वान्नारदोक्ताक्षरा-नवकलनेन तदर्थानु-संधानाभावेन वा मुहुः प्रश्न इत्युह्यम्। || ५-६ ||

भावानुवाद- नृत्य-गीत संपल्यानंतर श्रीशिवांनी श्रीनारदमुनींना जवळ ओढून अलिंगन दिले आणि श्रीकृष्णप्रेमाच्या रसधारेमध्ये मस्त होऊन आदराने सारखे विचारू लागले, 'हे ब्रह्मपुत्र! हे नारद! आपण हे काय करीत आहात?' श्रीरुद्र श्रीकृष्ण प्रेमाच्या रसामध्ये डुंबताना अतिशय धुंद झालेले होते, म्हणून त्यांनी श्रीनारदांनी सांगितलेल्या गोष्टींकडे

[135]

[1/3/5-9]

लक्ष दिलं नाही म्हणजेच त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ शोधला नाही, म्हणून पुनः-पुन्हा उत्सुकता दाखऊ लागले। || ५-६ ||

ततः श्रीवैष्णवश्रेष्ठसंभाषणरसाप्लुतम्।
संत्यक्तनृत्यकुतुकं मितप्रियजनावृत्तम्।।७।।
पार्वतीप्राणनाथं तं वृष्यां वीरासनेन सः।
आसीनं प्रणमन् भक्त्या पठन् रुद्रषडङ्गकम्।।८।।
जगदीशत्वमाहात्म्य प्रकाशनपरैः स्तवैः।
अस्तौद्विवृत्य तस्मिंश्च जगौ कृष्णकृपावरम्।।९।।

श्लोकानुवाद- त्यानंतर, श्रीशिव वैष्णव-श्रेष्ठ श्रीनारदांशी बोलण्यास उत्सुक झाले आणि त्यांनी आपले नृत्य-गान थांबऊन आपल्या प्रियजनांना बरोबर घेऊन तपस्व्याप्रमाणे वीरासनात बसले. श्रीनारदही पार्वतीचे प्राणनाथ श्रीमहादेवांना भक्तिपूर्वक प्रणाम करून रुद्रषडङ्क हा वेदातील मंत्र म्हणू लागले, ज्या स्तुतिमध्ये त्यांना जगदीशाच्या रूपामध्ये सांगितले गेले आहे, त्यांचं आणि त्यांच्यावरील श्रीकृष्णांच्या असणाऱ्या आत्यंतिक कृपेचं विस्ताराने गायन करू लागले। || ७-९ ||

दिग्दर्शिनी टीका- ततस्तदनंतरं श्रीरुद्रं स मुनिर्नारदः प्रणमन्नस्तोदिति त्रिभिरन्वयः। श्रीवैष्णवेषु श्रेष्ठो श्रीनारदस्ततसंभाषणे यो रसो रागस्तस्मिन् आप्लुतं निमग्नम्; अतः संत्यक्तं नृत्यकुतुकं येन; अतएव मितैरल्पैः प्रियजनैरेवावृत्तम्। व्रतिनामासनं वृषो, तस्यां वीरासनेन आसीनं संतं, तदुक्तं योगशास्त्रे- 'एकं पादमथैकस्मिन् विन्यसेदूरसंस्थितम्। इतरस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतम्।।' इति रुद्र षडङ्गाख्यं नमस्त इत्यादि- वेदभागं पठन् संकीर्तयन्, जगदीशत्वेन तद्रूपं वा यत् शिवस्य माहात्म्यं तत् प्रकाशनपरैः स्तोत्रैः; तस्मिन् शिवे कृष्णस्य कृपाभरं विवृत्य ब्रह्मोक्तानुसारेण विस्तारं जगौ च तस्मिन्नेव।।७-९।।

भावानुवाद- त्यानंतर श्रीनारद श्रीरुद्रांना वंदन करून त्यांचे गुणगान करू लागले, हेच तीन श्लोकांमध्ये सांगितले आहे. वैष्णवश्रेष्ठ नारदांबरोबर संभाषण करण्यात दंग झालेले महादेवजी, नृत्य-संगीत बंद करून आपल्या काही प्रियजनांसह तपस्व्याप्रमाणे वीरासनात बसले. योगशास्त्रानुसार- एक पाय दुसऱ्या पायाच्या जाघेवर

[136]

[1/3/7-11]

ठेऊन आणि दुसरा पाय पहिल्या पायावर ठेवावा लागतो, अशा प्रकारे दोन्ही हातही समान अंतरावर ठेऊन वीरासन घातले जाते. मग श्रीनारदांनी श्रीशिवांना भक्तिभावाने प्रणाम केला आणि रुद्रषडङ्गक नावाचा वेदमंत्र उच्चारायला सुरुवात केली आणि त्यांचे जगदीश्वरत्व कथन करणारे व श्रीशिवांचे माहात्म्य सांगणारे गुण गाऊन स्तुति करू लागले आणि त्यांच्यावरील श्रीकृष्णांच्या असलेल्या कृपेचंही बारकाईने वर्णन करू लागले। || ७-९ ||

कर्णोपिधाय रुद्रोऽसौ संक्रोधमवदद् भृशम्।
सर्ववैष्णवमूर्द्धन्यो विष्णुभक्तिप्रवर्तकः।।१०।।

श्लोकानुवाद- (आपली स्तुति ऐकून) सर्व वैष्णव चूडामणि आणि विष्णुभक्तिचा प्रसार करणारे श्रीरुद्र आपले दोन्ही कान बंद करून अत्यंत रागाने म्हणू लागले। || १० ||

दिग्दर्शिनी टीका- सर्वेषु वैष्णवेषु मूर्द्धन्यः श्रेष्ठः, 'वैष्णवानां महेश्वरः' इत्युक्तेः; यतो विष्णु भक्ति प्रवर्तकः। यद्यपि भगवदवतारत्वेन साक्षाद् भगवान् विष्णुरेवायम्, तथापि तद्भक्तिप्रवर्तकावतारत्वात् तथोक्तिर्युक्तैवेति मन्तव्यम्।।१०।।

भावानुवाद- श्रीरुद्र सर्व वैष्णवांचे मुकुटमणी आहेत, जसे- 'वैष्णवांमध्ये महेश्वर सर्वश्रेष्ठ आहेत', कारण ते विष्णुभक्तिचा प्रसार करणारे आहेत. जरी श्रीभगवानांचे अवतार असल्याने ते स्वतःच विष्णु-तत्व आहेत, तरीही ते भगवदभक्ति-प्रसारक-अवतार असल्यामुळे जगात भक्तिचा प्रसार करतात, म्हणून त्यांना श्रेष्ठ वैष्णव म्हंटलं जातं आणि अशा प्रकारे उल्लेख करणे हेच सयुक्तिक आहे। || १० ||

श्रीरुद्र उवाच-

न जातु जगदीशोऽहं नापि कृष्णकृपास्पदम् ।
परं तद्दासदासानां सदानुग्रहकामुकः ॥ ११ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीरुद्र म्हणाले- हे नारद! ना मी जगदीश्वर आहे, ना श्रीकृष्णांच्या कृपेस पात्र, मी तर सदैव त्यांच्या दासानुदासांच्या कृपाभिलाषी आहे आणि फक्त त्यांच्याच कृपेची इच्छा राखतो.

[137]

[1/3/11-14]

परंतु त्यांच्या कृपेकरिता प्रार्थना करण्याचीही योग्यता माझ्यामध्ये नाही ॥ ११ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- परं केवलं सदानुग्रह कामुक इति तेषामप्यनुग्रहो न मयि संपन्नोऽस्तीति भावः ॥ ११ ॥

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच दिसून येतं ॥ ११ ॥

श्रीपरीक्षिदुवाच-

संभ्रांतोऽथ मुनिर्हित्वा कृष्णनैक्येन तत्स्तुतिम् ।
सापराधमिवात्मानं मन्यमानोऽब्रवीच्छनैः ॥ १२ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- श्रीमान महादेवांचे असे बोलणे ऐकून श्रीनारदांनी आपला अपराध झाला अशा विचाराने श्रीकृष्ण आणि श्रीशिव एकच आहेत, अशा प्रकारची स्तुति करणे बंद केले आणि मग ते हळू-हळू असे म्हणू लागले ॥ १२ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- कृष्णेन भगवता सह ऐक्येनाभेदेन या तस्य शिवस्य स्तुतिस्तां हित्वा ॥ १२ ॥

भावानुवाद- श्लोकानुवाद पुरेसा आहे ॥ १२ ॥

श्रीनारद उवाच-

सत्यमेव भवान् विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दुर्गमाम् ।
निगूढां महिमश्रेणी वेत्ति विज्ञापयत्यपि ॥ १३ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- ही गोष्ट खरी आहे की आपण श्रीविष्णु आणि वैष्णवांचा महान गूढ महीमा चांगल्या प्रकारे जाणता आणि इतरांनाही त्या गूढ परम रहस्याचे ज्ञान देता ॥ १३ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- दुर्गमामन्यैर्दुर्ज्ञेवां, यतो निगूढां परमरहस्यां; विज्ञापयति लोकेषु प्रकाशयति ॥ १३ ॥

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच दिसून येईल ॥ १३ ॥

अतो हि वैष्णवश्रेष्ठैरिष्यते त्वदनुग्रहः ।
कृष्णश्च महिमानं ते प्रीतो वितनुतेऽधिकम् ॥ १४ ॥

[138]

[1/3/14-16]

श्लोकानुवाद- याकरीताच श्रेष्ठ वैष्णवदेखील आपल्या कृपेसाठी प्रार्थना करतात. श्रीकृष्णही प्रसन्न होऊन आपला महिमा वृद्धिंगत करतात ॥ १४ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- अधिकं वैष्णववर्गतः आत्मनो वा सकाशात् ॥ १४ ॥

भावानुवाद- श्लोकानुवाद पुरेसा आहे.

कति बारांश्च कृष्णेन वरा विविधमूर्तिभिः ।
भक्त्या भवंतमारुह्य गृहीताः कति संति न ॥ १५ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांनी अनेक रूपे धारण करून कोण जाणे किती वेळा भक्तिपूर्वक आपली आराधना करून आपल्याकडून कित्येक वर प्राप्त केलेले आहेत? ॥ १५ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- तदेव दर्शयति-कतीति। कति बारान् कति वरा न गृहीताः संति? अपितु बहुवारान् बहवो वरा गृहीताः संत्येव। एतद् विशेषश्च वामनपुराणे दान धर्मादिषु वर्तमानात् सुदर्शनचक्र-शाम्ब-पुत्रादि प्राप्त्य-उपाख्यानादनुसंधयः ॥ १५ ॥

भावानुवाद- श्रीकृष्ण महादेवांचा महिमा कसा वाढवतात, हे 'कति' सारख्या श्लोकांमध्ये दाखऊन दिलं जात आहे. श्रीकृष्णांनी कैक वेळा श्रीशिवांकडून वर प्राप्त केले नाहीत काय? तर अनेक वेळा अनेक वर प्राप्त केलेले आहेत. यासंबंधी विशेष विवेचन वामनपुराणातील दानधर्म-प्रसंगामध्ये आणि सुदर्शनचक्र-शाम्ब-पुत्रादी प्राप्ति उपाख्यानासारख्या ठिकाणीही पहावयास मिळते।।१५।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

इति श्रुत्वा तु सहसा धैर्यं कर्तुमशक्नुवन्।
लज्जितो द्रुतमुत्थाय नारदस्य मुखं हरः।
कराभ्यां पिदधे धाष्टर्यं मम तन्न वदेरिति।।१६।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- श्रीनारदांचे हे बोलणे ऐकून श्रीशिव धीर धरू शकले नाहीत. आपल्याकडून श्रीकृष्णांना वर दिले जाण्याचे प्रसंग ऐकून ते लज्जित झाले. त्यांनी तत्काळ उठून

[139]

[1/3/16-18]

आपल्या दोन्ही हातांनी श्रीनारदांचे तोंड बंद केले आणि म्हणू लागले- 'हे नारद! आपण माझ्या धाडसाचे आणखी वर्णन करू नका'।।१६।।

दिग्दर्शिनी टीका- लज्जितः सन् कृष्णं प्रति वरदान-स्मरणात्, मम तद्भाष्यं त्वं न वदेः, मा कथयेत्येवमुक्त्वा मुखं पिदधे आच्छादितवानित्यर्थः।।१६।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच दिसून येते.

श्लोकानुवाद- मग श्रीशिव आश्चर्याने मोठ्या आवाजात म्हणू लागले, 'हे मुनि! माझ्या प्रभुंचे तर्कापलीकडील लीला-वैभव तर पहा, त्यांनी तपश्चर्येसारख्या मार्गांनी माझ्याकडून वर प्राप्त केलेले आहेत'।।१७।।

दिग्दर्शिनी टीका- लीलाया वैभवं महिमा विचित्र तपस्यादिना मत्तोऽपि वर-ग्रहणात्।।१७।।

भावानुवाद- श्लोकानुवाद द्रष्टव्य है।।१७।।

अहो विचित्रगंभीरमहिमाब्धिमर्दीश्वरः।
विविधेष्टापराधेषु नोपेक्षत कृतेष्वपि।।१८।।

श्लोकानुवाद- आहा! माझ्या श्रीकृष्ण देवांची महिमा प्रशांत महासागराप्रमाणे अद्भुत आहे. त्यांच्या श्रीचरणकमलांचा मी अनंत अपराधी असूनही ते माझी उपेक्षा करत नाहीत।।१८।।

दिग्दर्शिनी टीका- किञ्च विचित्राणां परमाश्चर्यरूपाणां विविधानां वा गंभीराणां दुर्विग्राह्याणां महिम्नामब्धिः स्थिरापाराश्रयः मदीश्वरः श्रीकृष्णः, यतो बहुविधेषु अपराधेषु, वरदानादि निजैश्वर्यमहागर्वप्रकाशनादि रूपेषु कृतेष्वपि नोपेक्षत, अद्यापि पूर्ववदेव निजभक्तौ प्रवर्तनात्।।१८।।

भावानुवाद- श्रीशिव आणखी असे म्हणतात, माझे ईश्वर श्रीकृष्ण यांचा महिमासुद्धा किती विचित्र आहे! म्हणजेच हा महिमा अत्यंत आश्चर्यकारक आणि सागराप्रमाणे अथांग आहे. सागर जसा अगम्य, स्थिर आणि अफाट असतो, तसाच माझ्या प्रभुंचा महिमा आहे. म्हणून माझ्याकडून त्यांच्या श्रीचरणांचे अनंत अपराध होऊनही म्हणजेच

[140]

[1/3/18-29]

त्यांना वरदान देऊन आपले ऐश्वर्य आणि मोठेपणा दाखवले तरीही ते माझ्याकडे उपेक्षेने पहात नाहीत, तर अजूनही पहिल्याप्रमाणेच आपल्या भक्तिचा प्रसार करून आपला महिमाच वाढवतात. थोडक्यात म्हणजे श्रीकृष्णांचे अपराध करून भक्ति नष्ट होते, पण त्यांच्या श्रीचरणांशी माझे अनेक अपराध करूनही त्यांनी माझी भक्ति आहे तशीच ठेवली।।१८।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

परमानंदितो धृत्वा पादयोरुपवेश्य तम्।
नारदः परितुष्टाव कृष्णभक्तिरसप्तुतम्।।१९।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- हे ऐकून श्रीनारदांनी अत्यंत प्रफुल्लित होऊन कृष्णभक्ति रममाण झालेल्या श्रीशिवांचे चरणकमल पकडून त्यांना आसनावर बसवले आणि त्यांची अशा प्रकारे स्तुति करू लागले।।१९।।

दिग्दर्शिनी टीका- तं हरं पादयोर्धृत्वा गृहीत्वोपवेश्य।।१९।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच दिसतो.

श्रीनारदुवाच-

नापराधवकाशस्ते प्रेयसः कश्चिदच्युते।
कदाचिल्लोकदृष्ट्यापि जातो नास्मिन् प्रकाशते ॥ २० ॥

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- आपण श्रीकृष्णांचे परमप्रिय आहात, म्हणून आपल्याकडून त्यांचा अपराध होण्याची शक्यताच नाही. लोकांच्या दृष्टीतून कधी असं घडलंच, तरी वास्तवात म्हणजेच श्रीकृष्णांच्या दृष्टीतून असं कधीच होणार नाही ॥ २० ॥

दिग्दर्शिनी टीका- तत्त्वतो न जायत एव लोकदृष्ट्या कदाचिजातोऽपि अस्मिन् अच्युते न प्रकाशते न भाति; तत्र हेतुः-प्रेयसः परम प्रिवस्येति ॥ २० ॥

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच समजून येतं.

स्वबाहुबलदूमस्य साधुपद्रवकारिणः।
मायाबद्धानिरुद्धस्य युष्यमानस्य चक्रिणा ॥ २१ ॥

[141]
[1/3/22-23]
हतप्रायस्य बाणस्य निजभक्तस्य पुत्रवत्।
पालितस्य त्वया प्राणरक्षार्थं श्रीहरिः स्तुतः ॥ २२ ॥
सद्यो हित्वा रुषं प्रीतो दत्त्वा निजस्वरूपताम्।
भवत्पार्षदतां नित्यं तं दुरापां सुरेरपि ॥ २३ ॥

श्लोकानुवाद- जेव्हा बाणासुराने आपल्या बाहुबळाचा गर्वाने साधुंना उपद्रव दिला आणि अनिरुद्धाला आपल्या मायापाशात अडकवलं, तेव्हा भगवान् श्रीकृष्णांनी त्याच्याशी युद्ध केलं आणि त्या युद्धामध्ये बाणासुर मरणोन्मुख झाला. आपण त्याचे आपल्या पुत्राप्रमाणे संगोपन केले होते आणि तो आपला भक्त होता, म्हणून त्या वेळी त्याचे प्राण रक्षण्यासाठी आपण श्रीकृष्णांची स्तुति केली होती. त्या स्तुतिने संतुष्ट होऊनच कदाचित् श्रीकृष्णांनी आपला राग शांत केला आणि त्या असुराला आपले रूप दिले म्हणजेच आपला पार्षद केले. त्याला अशी गति दिली की जी देवानाही मिळणे दुरापास्त आहे ॥ २१-२३ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- तदेवाह- स्वेति त्रिभिः। बाणस्य प्राणमात्ररक्षार्थमपि त्वया स्तुतः सन् श्रीहरिस्तं बाणं भवत्पार्षदतां नित्यं प्राणयामासेत्यन्वयः। चक्रिणा उद्यत-सुदर्शनचक्रेणापि सह युध्यमानस्येत्यर्थः; एवं तस्य बधहेतवो महापराधाः प्रथमश्लोकेनोक्ताः। स्तवने हेतुः-निजभक्तस्येति। पुत्रवत् पालितस्येति च निज स्वरूपतां चतुर्भुजत्वलक्षणाम्। तथा च श्रीभगवदवचनं श्रीरुद्रं प्रति श्रीदशमस्कंधे (श्रीमद्भा. १०/६३/४९)- 'चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यत्यजरामरः। पार्षदमुख्यो भवतो न कुतश्चिद् भयोऽसुरः।' इति ॥ २१-२३ ॥

भावानुवाद- श्रीकृष्ण आपल्या कुठलेही अपराध स्विकारत नाहीत, याचं कारण 'स्वबाहु' सारख्या तीन श्लोकांमध्ये सांगत आहोत. आपण फक्त बाणासुराचे प्राण वाचवण्यासाठीच श्रीहरिचे स्तवन केले होते, पण श्रीहरिंनी आपल्या स्तुतिने प्रसन्न होऊन त्या साधुद्वेष्या बाणासुराला आपला पार्षद केलं होतं. 'चक्रिणा' म्हणजेच सुदर्शन चक्र हातात घेऊन युद्धाकरिता तयार झालेले श्रीहरि. म्हणजेच तो बाणासुर साधुंना त्रास देत होता आणि त्याने अनिरुद्धाला मायापाशात जखडलं होतं, म्हणून श्रीहरिंबरोबर त्याचे युद्ध झाले आणि त्या युद्धात तो मरणासन्न झाला होता. तो आपला भक्त होता आणि आपण त्याचे पुत्राप्रमाणे संगोपन केल्याने आपण त्याला जीवदान देण्याकरिता श्रीहरिंची

[142]
[1/3/21-24]
स्तुति केली होती. आपल्या स्तुतिने प्रसन्न होऊन श्रीहरिंनी आपला क्रोध आवरला आणि त्याला स्वतःचे रूप म्हणजेच चतुर्भुजरूप देऊन आपला पार्षद बनवले. जसं, दशम स्कंधात श्रीरुद्रांना भगवान् म्हणतात-"याचे केवळ चारच भुजा बाकी आहेत. हा असुर तुमचा अजर, अमर (नित्य) पार्षद होईल, कुठल्याही व्यक्तीची याला भीती रहाणार नाही" ॥ २१-२३ ॥

भवांश्च वैष्णवद्रोहि-गार्ग्यादिभ्यः सुदुश्चरैः।
तपोभिर्भजमानेभ्यो नाव्यलीकं वरं ददे ॥ २४ ॥

श्लोकानुवाद- वैष्णवद्रोही गर्गाच्या पुत्रादिनी कठोर तपश्चर्येने आपली आराधना केली होती, तरीही आपण त्यांना निश्छिद्र (निर्दोष) वरदान दिले नाहीत ॥ २४ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- एवमपराधो न प्रकाशत इत्येतल्लक्षणं दर्शितम्, इदानीं तस्मिंस्तवापराधावकाशो नास्तीति दर्शयति-भवांश्चेति द्वाभ्याम्। वैष्णवा यादवाः पांडवादयश्च, तद्गोहवंतो ये गार्ग्यादय आदिशब्दाज्जयद्रथ-सुदक्षिणादयस्तेभ्य-स्तपोभिर्बहुततपस्यया त्वां सेवमानेभ्योऽपि

अव्यलीकं निश्छद्रं वरं न ददौ, किंतु सव्यलीकमेव गार्ग्याय यदुकुल-भयोत्पादन-तन्निग्रह-सामर्थ्यवतो न तु तदघातिनः पुत्रस्योत्पत्ति वरदानात्, तथा जयद्रथायार्जुनरहितानां पांडवानां सकृज्जयमात्रवरदानात्, सुदक्षिणाय च अब्रह्मण्ये प्रयोजितेनाभिचाराग्निना तदिष्टसाधन-वरदानात्। तत्तद्विशेषश्च श्रीहरिवंश विष्णुपुराण-भागवताद्युक्तात् तत्तदुपाख्यानतोऽनुसंधेयः ॥ २४ ॥

भावानुवाद- श्रीकृष्णांच्या दृष्टिने अपराध होत नाही म्हणजेच श्रीशिवांच्या कुठल्याही अपराधाकडे श्रीकृष्ण पहात नाहीत, अशा प्रकारे श्रीकृष्णांच्या कृपेचे लक्षण दाखवून आता 'भवांश्च' अशा दोन श्लोकांमधून दाखवत आहोत की त्यांच्याकडून श्रीकृष्णांचा अपराध घडण्याचा संभवच नाही. यादव आणि पांडवांशी शत्रुत्व करणाऱ्या गर्गपुत्राने तसंच 'आदि' म्हणजे जयद्रथ, सुदक्षिणांसारख्या वैष्णव द्वेष्यांनी अतिशय कठोर तप करून आपली आराधना केली होती, तरीदेखील आपण त्यांना निर्दोष वरदान दिले नाही, तर सदोष वरदान दिले. आपण गर्गपुत्राला यदुकुलाला भय वाटेल असा निग्रही पुत्र होईल असा वर दिलात, पण यदुकुलाचा विनाश करणारा पुत्र होईल असा नाही.

[143]

[1/3/24-25]

जयद्रथालाही असा वर दिला होता की तो अर्जुनाशिवाय इतर पांडवांवर एकदाच विजय मिळवेल आणि सुदक्षिणाला अब्रह्मण्य म्हणजे ब्राह्मण होण्यास अयोग्य व्यक्तीकडून केल्या जाणाऱ्या यज्ञाच्या अग्निमधून त्याचे प्रिय साधन लाभण्याचा वर दिला होता. यासंबंधी विशेष विवरण पहायचे असल्यास श्रीहरिवंश, श्रीविष्णुपुराण आणि श्रीमद्भागवत अशा ग्रंथांतील उपाख्याने पाहिली पाहिजेत ॥ २४ ॥

चित्रकेतुप्रभृतयोऽधियोप्यंश्रिता हरेः।

निंदका यद्यपि स्वस्य तेभ्योऽकुप्यस्तथापि न ॥ २५ ॥

श्लोकानुवाद- चित्रकेतुसारख्यांकडून आपली निंदा केली गेल्यानंतरही आपण त्यांच्यावर रागावला नाहीत, कारण ते भगवान् श्रीहरींचे अंशावतार श्रीसंकर्षणांसारख्यांचे आश्रित आहेत, परंतु आपला महिमा जाणत नाहीत ॥ २५ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- एवं स्वभक्तेभ्योऽप्यवैष्णवत्वेन शुद्धं वरं न ददौ इत्युक्तम्, इदानीं स्वद्वेषिणोऽपि विष्णुसंबंध मात्रापेक्षया नावमन्यसे इत्याह-चित्रकेत्विति। हरेवंशः शेषादिस्तमाश्रिताः प्रपन्नाः, यद्यपि श्रीबलरामस्यैवावतारः शेषस्तथापि तेन सह भगवतोऽभेदाभिप्रायेण हरेरंशेत्युक्तिः। अधियो विचारहीना अपि श्रीशिवस्य तत्वाज्ञानात्, अतएव स्वस्य शिवस्य यद्यपि निंदका निंदां कुर्वति नाकुप्यः न कोपं कृतवानसि ॥ २५ ॥

भावानुवाद- अशा प्रकारे आपले भक्त असूनही गर्गपुत्रासारख्यांना अवैष्णव जाणून त्यांना शुद्ध-निश्छद्र वर दिला नाही, पूर्वीच्या श्लोकात हे सांगितलेलं आहे. आपला द्वेष करणारा असूनही जो कोणी श्रीविष्णुंशी जरासाही संबंध ठेवतो, त्याचा ते कधीच अपमान करत नाहीत, हेच 'चित्रकेतु' सारख्या श्लोकांमध्ये सांगत आहोत. चित्रकेतु महाराज श्रीहरिंचे अंशावतार श्रीशेष देवांचे आश्रित आहेत. जरी श्रीशेष श्रीबलरामांचे अवतार आहेत, तरी श्रीबलराम व श्रीकृष्ण यांचं अद्वैत असल्यानेच चित्रकेतुला श्रीहरी अंशावताराचे आश्रित म्हंटलं गेलं आहे. वास्तविक चित्रकेतु अजाण आहे म्हणजेच श्रीशिवांचे तत्व जाणत नाही. म्हणून अजाण चित्रकेतुकडून आपली निंदा केली गेल्यावरही आपण त्यांचावर रागावला नाहीत ॥ २५ ॥

[144]

[1/3/26]

कृष्णस्य प्रीतये तस्माच्छ्रेष्ठमप्यभिवाञ्छता।

तद्भक्तैव चातुर्यविशेषेणार्थिता त्वया ॥ २६ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांच्या प्रेमाकरिताच आपण त्यांना असा वर मागितला होता की जगात त्यांच्यापेक्षा आपली मान्यता जास्त असावी. अशा प्रकारे आपण चातुर्याने त्यांचे भक्त होण्यासाठीच प्रार्थना केली होती ॥ २६ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- ननु निजपूजाविशेषार्थं ततोऽपि श्रेष्ठ्यं प्रार्थनया मम महानेवापराधो विख्यात एव। तथा च बृहत् सहस्रनामस्तोत्रे- 'अलब्धा चात्मनः पूजां सम्यगाराधितो हरिः मया तस्मादपि श्रेष्ठ्यं वाञ्छताहंकृतात्मना ॥' इति। तत्राह-कृष्णस्येति। प्रीतव इति साक्षाद्वास्य-प्रार्थनया परम विनय-लज्जादि गुणशीलस्य संतोषो न स्यादिति तत्प्रीत्यर्थमेवेत्यर्थः। तस्मात् कृष्णात्; तस्मिन् कृष्णे भक्तता दास्यमेव प्रार्थिता। चातुर्यं विशेषेणेति तस्माच्छ्रेष्ठ्यस्य तद्भक्ततायामेव विचारेण पर्यवसानात् 'मद्भक्तपूजाभ्यधिका' (श्रीमद्भा. ११/१९/२१) इत्यादि श्रीभगवदवचनस्तथा श्रीरुक्मिणीदेवी सहित द्यूतक्रीडादावधान् प्रति तादृश-शपथ प्रदान श्रवणाच्चेति दिक् ॥ २६ ॥

भावानुवाद- जर म्हणाल की 'श्रीकृष्णांच्या पूजेतूनही जास्त माझी पूजा व्हावी' अशी इच्छा करून मी श्रीहरिंची आराधना केली होती आणि त्या आराधनेमध्ये श्रीकृष्णांपेक्षा श्रेष्ठ होण्याचे वरदान मागितल्यामुळे माझा अपराध प्रसिद्ध आहे. जसं, बृहत् सहस्रनामस्तोत्रामध्ये म्हंटलेलं आहे- "आपली पूजा न झाल्याने आपण श्रीहरिंपेक्षा श्रेष्ठ असावे ही इच्छा करून माझ्यासारख्या अहंकारी व्यक्तीकडून श्रीहरिंची परिपूर्ण आराधना कशी घडली?"

याच संशयामधून जणू श्रीनारद म्हणत आहेत की आपण श्रीकृष्णांच्या प्रेमासाठीच त्यांच्यापेक्षा स्वतः श्रेष्ठ असावे अशी प्रार्थना करूनही अत्यंत चतुराईने त्यांच्यावरील भक्तिचेच दर्शन घडविले. या उलट जर आपण प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांचे दास होण्याची प्रार्थना केली असती तर अतिशय विनयशील असलेल्या कृष्णांना समाधान वाटले नसते. म्हणून त्यांच्या पूजेपेक्षाही आपली पूजा श्रेष्ठ असावी ही मनिषा व्यक्त करून आपण श्रीकृष्णांचे प्रेमच संपादन केले आहे. श्रीकृष्णांनी तर स्वतःच आपल्या पूजेपेक्षाही आपल्या भक्तांची पूजा श्रेष्ठ असल्याचे सांगितले आहे आणि ते स्वतःपेक्षा आपल्या

[145]

[1/3/26-31]

भक्तांनाच श्रेष्ठ मानतात आणि तसेच वर्तनही करतात. म्हणून आपण त्यांच्या पूजेतून स्वतःची पूजा श्रेष्ठ असावी अशी प्रार्थना करून उलट त्यांना प्रसन्नच केलेलं आहे. वास्तविक आपण त्यांच्याच श्रीमुखातील उद्गारांना सार्थक बनविले आहे. म्हणून अशा प्रार्थनेमुळे त्यांचे दास्य आणि सेवाच प्राप्त झालेली आहे. श्रीभगवान् म्हणतात- "मला अधिक संतुष्ट करण्यासाठी माझ्या पूजेपेक्षा माझ्या भक्तांची पूजा करा." श्रीरुक्मिणीदेवींबरोबर द्युत खेळतानाच्या प्रसंगी अक्षवाणालाही अशी शपथ घेण्यासारखी कथा ऐकण्याण्यात येते।। २६।।

अतो ब्रह्मादिसंप्रार्थ्य-मुक्तिदानाधिकारिताम्।
भवते भगवत्यै च दुर्गायै भगवानदात्।। २७।।

श्लोकानुवाद- म्हणून भगवानांनी आपल्याला आणि भगवती श्रीदुर्गेला ब्रह्मासारख्यांनाही हवी असल्यास, मुक्ति दान करण्याचा अधिकार दिलेला आहे.

दिग्दर्शिनी टीका- अतः स्वभक्तोपेक्षा वैष्णवापेक्षाहेतोः। ब्रह्मादिभिः संप्रार्थ्याया मुक्तेर्दानाधिकारितामधिकारम्।। २७।।

भावानुवाद- म्हणून आपण आपल्या भक्तांची उपेक्षा करता आणि श्रीकृष्ण-भक्तांची वाजू घेता, यासाठी भगवान श्रीकृष्णांनी आपल्याला आणि भगवती श्रीपार्वतीदेवींना अशी मुक्ति देण्याचा अधिकार देलेला आहे, ज्यासाठी श्रीब्रह्मासारखे देवही प्रार्थना करतात।। २७।।

अहो ब्रह्मादिदुष्प्राप्ये ऐश्वर्ये सत्यपीदृशे।
तत्सर्वं सुखमप्यात्म्यमनादृत्यावधूतवत्।। २८।।
भावाविष्टः सदा विष्णोर्महोन्मादगृहीतवत्।
कोऽन्यं पल्या समं नृत्येदगणैरपि दिग्बरः।। २९।।
दृष्टोऽद्य भगवद्भक्तिलांपटयमहिमाद्भुतः।
तद्भवानेव कृष्णस्य नित्यं परमवल्लभः।। ३०।।
आः किं वाच्यानवच्छिन्न कृष्णस्य प्रियता त्वयि।
त्वत्प्रसादेन बहवोऽपि तत्प्रियतां गताः।। ३१।।

[146]

[1/3/28-31]

श्लोकानुवाद- आहा! ब्रह्मादि देवांनादेखील दुष्प्राप्य असे वैभव सदैव लाभूनही आपण त्या ऐश्वर्य-सुखाचा अनादर करून अवधुतांप्रमाणे दिग्बर होऊन रहाता. आपण बेभान होऊन श्रीकृष्णप्रेमात सदैव गुंग झालेले असता. असा कोण आहे जो आपल्या पत्नींबरोबर आपल्या गण-परिवारामध्ये असे भावावेशात नृत्य करेल? आज मी आपल्या अद्भुत भगवदभक्तिच्या माहानतेचे दर्शन केले आहे, म्हणून आपणच श्रीकृष्णांच्या कृपेस पात्र आहात. आहा! आपल्यामध्ये जे श्रीकृष्णप्रेम अखंड अस्तित्वात आहे, त्याविषयी मी अजून काय बोलू? आपण श्रीकृष्णांचे सर्वात प्रिय भक्त आहात, त्यामुळे आपल्या कृपेने अनेक व्यक्तींनीही श्रीकृष्णप्रेम प्राप्त केलं आहे।। २८-३१।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवं भगवत्प्रमानुग्रहलक्षणं निर्दिशत्रुपसंहरति- अहो इति चतुर्भिः। तत् ऐश्वर्यम् आत्म्यमात्मीयं सुखञ्च सर्वमनादृत्यानपेक्ष्य। यतः सदा विष्णोर्भविनाविष्टः। सदेति यथायोग्यं सर्वत्रसंबंधनीयम्। महोन्मादेन गृहीत इवेति लोकधर्म-नृत्यगति-वैदग्ध्याद्यनपेक्षणात्। अद्भुतः चित्तचमत्कारभरोत्पादकः महा-योगीश्वरस्यात्माराम शिरोमणेः पार्वती रमणस्यापीदृशत्वापादनात्। तत्तस्मात् अन्येऽपि दशप्रचेतः प्रभृतयः तस्य कृष्णस्य प्रियतां प्रेमास्पदत्वं प्राप्ताः।। २८-३१।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीशिवांच्यावर असलेल्या श्रीभगवानांच्या परम कृपेची लक्षणे निर्देशित करून श्रीनारद आपल्या प्रास्ताविक विषयाचा उपसंहार करत आहेत. आहा! ब्रह्मादि देवांनाही दुर्लभ असे ऐश्वर्य प्राप्त झाल्यावरही आपण त्या सुख-ऐश्वर्याला महत्व न देता अवधुतांप्रमाणे सदैव दिग्बर राहून लोकधर्मासारख्या गोष्टींचाही त्याग केला आहे आणि आपल्या पत्नी व सहचरांसमवेत ते बेभानपणे नृत्य करतात. यामधून आज मी आपले भगवदभक्तिचे आश्चर्यकारक महात्म्य अनुभवले. आश्चर्यकारक म्हणण्याचा उद्देश हा की आपली भक्ति चित्तमध्ये चमत्कार निर्माण करणारी आहे. महायोगीश्वर आत्माराम-शिरोमणी असून आणि श्रीपार्वतीरमण वा अशाप्रकारे ऐश्वर्यशाली असूनही आपण सर्वासमक्ष श्रीपार्वतींबरोबर नृत्य, कीर्तन करता याहून

[147]

[1/3/28-33]

अधिक अद्भुत भक्तिरसिकता काय असू शकते? म्हणून आपल्या ठायी जे अलोट कृष्णप्रेम आहे त्याबद्दल काय सांगावं?
आपण श्रीकृष्णांच्या कृपेस पात्र आहात, आणि आपल्या कृपेने अनेक व्यक्तींनी श्रीकृष्णाची प्रेमसंपदा प्राप्त केली आहे।। २८-३१।।

पार्वत्याश्च प्रसादेन बहवस्तत्प्रियाः कृताः।
तत्त्वाभिज्ञा विशेषेण भवतोरियमेव हि।। ३२।।

श्लोकानुवाद- आपली पत्नी श्रीपार्वतीदेवींच्या कृपेनेही अनेक व्यक्तींना श्रीकृष्णप्रेमाची प्राप्ति झालेली आहे। श्रीपार्वतीही आपले आणि श्रीकृष्णांचे तत्व चांगलेच जाणतात।। ३२।।

दिग्दर्शिनी टीका- तस्य कृष्णस्य प्रियाः कृताः जनशर्मादयः। भवतोः शिवकृष्णयोः।। ३२।।

भावानुवाद- श्रीपार्वती श्रीकृष्णांची प्रिया आहे आणि त्यांच्या कृपेने जनशर्मासारख्या अनेक व्यक्तींना कृष्णप्रेम प्राप्त झाले आहे. त्या श्रीकृष्ण आणि श्रीशिवांचे तत्व जाणतात.

कृष्णस्य भगिनी वैषा स्नेहपात्रं सदांबिका।
अतएव भवानात्मारामोऽप्येतामपेक्षते ॥ ३३ ॥

श्लोकानुवाद- या श्रीअंबिकादेवी श्रीकृष्णांच्या बहिणीप्रमाणे त्यांच्या स्नेहास पात्र आहे. म्हणून आपण आत्मरूप असूनही यांची बाजू घेता ॥ ३३ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- भगिनीति-यशोदा-गर्भजातया मायवा सहास्या अभेदात्। इवेत्युक्त प्रकारेण साक्षात् भगिनीत्वाभावात्; यद्वा, सुभद्रावत् स्नेहपात्रम् आत्मनि भगवदवतारत्वान्निजस्वरूपे भगवत्येव वा रमति इति तथा सोऽपि सन् एतामम्बिकाम् ॥ ३३ ॥

भावानुवाद- श्रीयशोदेच्या गर्भातून उत्पन्न झालेल्या योगमायेचे श्रीअंबिकादेवींबरोबर अद्वैत असल्या कारणानेच त्यांना श्रीकृष्णांच्या बहिणीसमान मानलेले आहे, परंतु 'इव' -काराने प्रत्यक्ष बहिण नसल्याचेच सूचित होत आहे. किंवा त्या सुभद्रेप्रमाणेच श्रीकृष्णांच्या मायेस पात्र आहेत, म्हणून आपण आत्मरूप असूनही त्यांच्याच पक्षात असता. इथे

[148]

[1/3/33-35]

आत्मरूप म्हणण्याचा उद्देश आहे की आपण भगवंताचे अवतार असल्यामुळे स्व-रूपात (आपल्या स्वरूपात) रमणारे आहात किंवा भगवंताच्या स्वरूपात रममाण होणारे आहात, असे समजावे ॥ ३३ ॥

विचित्रभगवन्नामसंकीर्तन-कथोत्सवैः।
सदेमां रमयन् विष्णुजनसंगसुखं भजेत् ॥ ३४ ॥

श्लोकानुवाद- आपण सदैव भगवंताच्या चित्र-विचित्र नामसंकीर्तन, कथा यांच्या उत्सवासारख्या गोष्टींनी श्रीपार्वतीला सदैव सुख देत असता, आणि स्वतःही त्यांचा सहवासाने विष्णुभक्तांच्या सहवासाच्या सुखाचा अनुभव घेत रहाता ॥ ३४ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- तदपेक्षणफलमाह- विचित्रेति। वद् भगवतो नाम संकीर्तनं कथा च लीलाद्याख्यानां ताभ्यां ये उत्सवास्तैस्तत्तद्रूपेरुत्सवैरिति वा। बहुत्वं गौरवेण तत्तद्वैचित्र्येनोत्सवस्यापि वैचित्र्यापेक्षवा वा। इमामम्बिकां विष्णुजनानां सडाद्यत् सुखं विचित्र भगवन्नाम संकीर्तनादि तत् सदा भजेत् प्राप्नुवाद् भवान् ॥ ३४ ॥

भावानुवाद- 'विचित्र' सारख्या श्लोकांतून श्रीशिवांच्या पार्वतीची बाजू घेण्याचे फळ सांगत आहोत. निरनिराळ्या रूपात भगवंताचे सातत्याने नामसंकीर्तन आणि त्यांच्या लीलांचे वर्णन करून जो आनंदोत्सव साजरा केला जातो, त्या उत्सवारूपाच्या समवेत आपण श्रीपार्वतींनाही आनंद देता आणि स्वतःही आनंदी होता. इथे गौरव किंवा उत्सवाच्या वैविध्याकरीता बहुवचन वापरलेले आहे. या अंबिकादेवीही श्रीविष्णुंच्या भक्त आहेत, म्हणून आपणही विष्णुभक्तांच्या सहवासाने मिळणारे सुख प्राप्त करता, कारण विष्णुभक्तांच्या सहवासातच भगवंताच्या विविध प्रकारच्या नामसंकीर्तनासारख्या सुखांचा अनुभव मिळू शकतो ॥ ३४ ॥

परीक्षिदुवाच-

ततो महेश्वरो मातस्त्रपाऽवनमिताननः।
नारदं भगवद्भक्तमवदद्वैष्णवाग्रणीः ॥ ३५ ॥

[149]

[1/3/35-36]

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- हे माते! त्या वेळी वैष्णवश्रेष्ठ श्रीमहेश्वर आपली स्तुति ऐकताच लाजेने मस्तक खाली झुकऊन भगवदभक्त श्रीनारदांना म्हणू लागले ॥ ३५ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- त्रपया निजस्तुतिश्रवणान् स्वकीय तादृशत्वासंभावनायोपहास मननाद्वा लज्जया अवनमितं मुखं येन यस्य वा स यतो वैष्णवेषु अग्रणीर्मुख्यतरः ॥ ३५ ॥

भावानुवाद- श्रीमहादेवांनी लाजेने आपले मस्तक का झुकवलं? आपली स्तुति ऐकून किंवा आपण असे महान असणे अशक्य आहे असे वाटून. म्हणजेच मी खरोखरी अशा प्रकारे योग्य नाही, तरी अशा प्रकारे माझ्या केलेल्या प्रशंसेचे थट्टेतच रूपांतर होत आहे. म्हणून लाजेने त्यांचे मुख खाली झुकलं, कारण ते वैष्णवांमध्ये श्रेष्ठ आहेत ॥ ३५ ॥

श्रीमहेश उवाच-

अहो वत महत्कष्टं त्यक्तसर्वाभिमान हे।
क्वाहं सर्वाभिमानानां मूलं क्व तादृशेश्वरः ॥ ३६ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीमहादेव म्हणाले- हे सर्व प्रकारचा अभिमान त्यागणारे श्रीनारद! किती आश्चर्याची गोष्ट आहे! माझ्याकरता तर ही मोठ्या दुःखाची बाब आहे. कुठे तो तुमच्याप्रमाणेच सर्व अभिमान त्यागणारा ईश्वर श्रीकृष्ण आणि कुठे सर्व प्रकारचे अभिमान बाळगणारा मी? || ३६ ||

दिग्दर्शनी टीका- सर्वेषां लोकेशत्वादि रूपाणामभिमानानामहंकाराणां मूलं मुख्याधिष्ठानं; यद्वा, रुद्रस्याहंकाराधिष्ठातृत्वात् सर्वेषां जीवानां येऽभिमाना धनानिजनैश्वर्यमदास्तेषां मूलमहं क्व, तादृशानां त्यक्त सर्वाभिमानानामीश्वरः श्रीकृष्णः क्व? एवं तेन संबधोऽपि न घटेतेत्यर्थः || ३६ ||

भावानुवाद- मी लोकेश्वर असण्यासारख्या सर्व अहंकारांचा मूलभूत किंवा प्रमुख आधार आहे. किंवा रुद्राच्याच अहंकारांची अधिष्ठान असलेला देव असल्याने सर्व जीवांचे सारे अभिमान म्हणजेच धन, जन आणि ऐश्वर्य-गर्व अशांचे मूळ असलेला मी कुठे? आणि तशा प्रकारचे सर्व अभिमान त्यागणारे तुम्हा लोकांचे प्रभु श्रीकृष्ण कुठे? म्हणून श्रीकृष्णांशी कुठल्याही प्रकारे माझा संबंध असूच शकत नाही || ३६ ||

[150]

[1/3/37-38]

लोकेशो ज्ञानदो ज्ञानी मुक्तो मुक्तिप्रदोऽप्यहम्।

भक्तो भक्तिप्रदो विष्णोरित्याग्रहं क्रियावृतः || ३७ ||

सर्वग्रासकरे घोरे महाकाले समागते।

विलज्जेऽशेषसंहारतामसत्वप्रयोजनात् || ३८ ||

श्लोकानुवाद- मी लोकांचा ईश्वर, ज्ञानदाता, ज्ञानी, मुक्त, मुक्तिदाता, भक्त, विष्णुभक्ती प्रदाता आदी सर्व प्रकारच्या अहंकारांनी झाकला गेलेलो आहे. पण प्रलयकाळी जेव्हा सगळ्यांना गिळून टाकणारा महाकाळ अवतरतो, तेव्हा सर्व जगाचा विध्वंस करण्याचे तामसी कार्य मलाच करावे लागते. आता त्या सर्व गोष्टींच्या आठवणीने मला लाज वाटत आहे || ३७-३८ ||

दिग्दर्शनी टीका- न च वक्तव्यमहंकाराधिष्ठातृत्वेन तद्वाप्तोऽहमिति। यतोऽहमेव सर्वेभ्यः परममहाभिमानवानित्याह-लोकेश इति। 'विष्णोर्भक्तो विष्णोर्भक्ति प्रदश्च' इत्येतदाद्याभिरहं क्रियाभिरहंकारैर्वृतो व्याप्तः आदि शब्दाद्विष्णोः परम कृपापात्रं प्रिय इत्यादि ग्राह्यम् अन्येषामपि योऽभिमानं कारयति स परममहाभिमानो स्वत एव संभवेदित्यभिप्रायः। अतएव कृपालक्षणमपि किञ्चिन्नास्तीति तात्पर्यम्। किञ्च सर्वेति, अशेषस्य जगतः संहाररूपं यत्तामसं स्वस्य मम प्रयोजनमावस्यकं कर्म तस्माद्विलज्जे। तदानींतननिजतददुष्कृत व्यासुसन्धानेन लज्जयाधुनापि दूय इति भावः || ३७-३८ ||

भावानुवाद- मी अहंकाराचे अधिष्ठान असलेला देव आहे, इतकंच नाही, तर मी स्वतःही पूर्ण अहंकारी आहे. मी सर्वात जास्त गर्वीष्ठ आहे, हेच 'लोकेश' सारख्या श्लोकांमध्ये सांगितले आहे. 'मी विष्णुभक्त आहे, मी विष्णुभक्ती प्रदान करतो' अशा अहंकारांनी मी झाकोळला गेलो आहे. 'आदि' शब्दातून विष्णुंचा परम कृपापात्र, परमप्रिय, जगताचा ईश्वर, ज्ञानदाता, ज्ञानी, मुक्त आणि मुक्तिदाता अशा प्रकारचे अनेक अहंकार दाखविणारे अर्थ दिसून येतात. खऱ्या अर्थाने जो इतरांमध्ये अहंकार उत्पन्न करतो, तो स्वतःच अत्यंत अहंकारी असतो, इतकं म्हटलं तरी पुरेसे आहे. म्हणून माझ्यामध्ये श्रीकृष्णांच्या कृपेचे जरासेही लक्षण नाही. आणखीही पहा, सर्व जगाच्या संहाराचे जे तामसी कार्य आहे, त्याकरिताच माझी आवश्यकता असते. या सर्व गोष्टी आठवल्या की मला लाज वाटते. संहाराच्या वेळी

[151]

[1/3/37-40]

माझ्या कर्तव्याचे मला स्मरण झाले तरी लाजेने माझे मस्तक झुकते || ३७-३८ ||

मयि नारद वर्तेत कृपालेशोऽपि चेद्धरेः।

तदा किं पारिजातोषाहरणादौ मया रणः || ३९ ||

मां किमाराधयेद्दासं किमेतद्वादिशेत् प्रभुः।

स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान्मद्विमुखात् || ४० ||

श्लोकानुवाद- हे नारद! माझ्यावर श्रीकृष्णांची कणभरही कृपा असती, तर पारिजात हरण आणि ऊषा हरणाच्या वेळेस मी त्यांच्याशी युद्ध केले असते का? किंवा मग त्यांच्या दासाप्रमाणे असलेल्या माझी आराधना त्यांनी कशी केली असती? अथवा मग त्यांनी मला अशी आज्ञा का केली असती की तू संसारात जाऊन कल्पित भाष्य आणि तंत्रसमूहाने लोकांना माझ्यापासून (भगवंतापासून) परावृत्त कर || ३९-४० ||

दिग्दर्शनी टीका- एवं निजाधिकार कृत्यानुसंधानेन मयि तस्य कृपा लक्षणं नानुमीयत एव; प्रत्युत साक्षात् परमोपेक्षैव दृश्यत इत्याह- मयीति द्वाभ्याम्। पारिजातस्य स्वयं कृष्णेन हरणं ऊषायाश्चानिरूद्धेन चौर्येण भवनाद्धरणम्। तदादावर्थे मया सह हरेः रणः किं स्यादपि तु न भवेदेव। किञ्च मामिति दासमिति दासस्य प्रभुणा क्रियामाणमाराधनं लोके परमोपहास कारणमेव स्यादिति भावः। यद्वा, निगूढ क्रोधभराविर्भाव विशेष गमकमेवेति। किम्वा महासंकोचप्रदानेन परमदुःख विशेषापादनमेवेति दिक्। एतच्च पुत्रोत्तम प्रास्यादि-निमित्तक- भगवत् कृत-आराधनाद्यभिप्रायेणोक्तम्। अनेन बहुवारान् मत्तो बहुल वरग्रहणं न मद्विषयक-कृपा-लक्षणं कित् परमोपेक्षागमकमेवेति भावः। तथा तेन ममापराधा न क्षम्यंत एवेति गुहोऽभिप्रायः। किञ्च किमेतदिति किं तदाह-स्वागमैरिति। भगवद्भक्ति प्रवर्तनमेव तत् कृपा लक्षणम् अन्यथा परमोपेक्षैव इति भावः। यद्यपि चातुर्यविशेषेण भगवति प्रार्थितस्य भक्तत्वस्य संसिद्धानुरूपमेव परमादेव निजभक्तिसंगोपनाय भगवतापि तादृशमुक्तं, यथापि भक्तिविशेषेण तदसहिष्णुतया श्रीशिवेन तथानुत्तममित्येषा दिक् || ३९-४० ||

भावानुवाद- अशा प्रकारे आपल्या अधिकारातील कार्याचा विचार केल्याने आपल्यावर श्रीकृष्णांची कणभरही कृपा असल्याचे दिसत नाही, हा फक्त तर्क नाही तर, प्रत्यक्षामध्येही त्यांची अत्यंत उपेक्षाच केलेली दिसते. हेच 'मयि' सारख्या दोन श्लोकातून व्यक्त करत आहोत. हे नारद! जर माझ्यावर भगवंतांची जराशीही

[152]

[1/3/39-40]

कृपा असती, तर मी पारिजात-हरणाच्या आणि अनिरुद्धाने केलेले ऊषा-हरणाच्या वेळी त्यांच्याशी युद्ध केलं असतं? अजून असं पहा, मी श्रीकृष्णांचा दास आहे, पण ते प्रभु आपला दास असलेल्या माझी आराधना का करतात? खरं पहाता प्रभुंनी केलेली माझी आराधना जगात उपहासाचा विषय झाली आहे. किंवा श्रीकृष्णांच्या हृदयात माझ्याबद्दल क्रोध निर्माण झाला होता, म्हणून त्यांनी माझी आराधना केली अथवा मग त्यांनी माझी आराधना करून मला अगदी लाजवलं होतं. आणि उत्तम पुत्राच्या प्राप्तिकरता श्रीभगवानांनी माझी आराधना करून वर मिळवला होता, अशा प्रकारे भगवंताने आपल्या दासाची आराधना करणे आणि वर मिळवणे हे त्यांच्या कृपेचं नव्हे तर घोर उपेक्षेचं लक्षण आहे. श्रीमहादेवांच्या बोलण्यात असा गूढ अर्थ आहे की या सर्व गोष्टींवरून स्पष्ट समजून येतं की भगवंतांनी त्यांच्या अपराधांना क्षमा केली नाही.

आणखीही ऐका, जर माझ्यावर भगवंतांची थोडीही कृपा असती, तर त्यांनी मला अशी आज्ञा कशी केली असती की, 'तू स्वतः कल्पिलेल्या तंत्राने लोकांना माझ्यापासून दूर ने.' वास्तविक भगवद्भक्ति प्रसाराचा आदेश देणे हे कृपेचे लक्षण आहे, तसे नसल्यास त्या आदेशात घोर उपेक्षाच दिसून येते. जरी भगवंतांनी आपल्या चातुर्याने श्रीशिवांना आपले इष्ट सेवाकार्य म्हणजेच भक्ति-प्रसार वा भक्तिच्या सिद्धिशी जुळणारी जी अतिशय दुर्लभ अशी त्यांची जी भक्ति आहे, ती दडवण्याचाच आदेश दिला होता, तरी भक्तिरसिक श्रीमहादेवांनी भगवानांच्या अशा आदेशाचे पालन करून त्यांची सेवा केली होती, पण भक्तिच्या सहज प्रवृत्तीचे असे कार्य जे भक्तिचाच लोप करते, ते सहन न झाल्यानेच ते अस्वस्थ होत होते. थोडक्यात भक्ति प्रसाराची आज्ञा करणे हेच प्रभुंच्या कृपेचे लक्षण आहे, दासाला भक्तिचा लोप करण्याची आज्ञा करणे हे काही त्यांच्या कृपेचं चिन्ह नाही. जरी हा भगवंतांचाच आदेश असला आणि त्यांचा आदेश मिळणे हे कृपेचे लक्षण असले, तरी भक्तिभावना तुम न झाल्याने साहाजिकच ते अस्वस्थ होत होते।।३९-४०।।

[153]

[1/3/41-43]

आवयोर्मुक्तिदातृत्वं यद्भवान् स्तौति हृष्टवत्।
तच्चातिदारुणं तस्य भक्तानां श्रुतिदुःखदम्।।४१।।

श्लोकानुवाद- हे श्रीनारद! तुम्ही आम्हा दोघांना मुक्तिदाता म्हणून ज्या प्रकारे प्रमूदीत होऊन आमची प्रशंसा करत आहात, ही मुक्तिसुद्धा अतिशय दुःखद आणि भक्तिच्या विरोधात आहे, याकरिता या मुक्तिचा उच्चारदेखील भक्तांच्या कानांना दुःखदायक ठरतो।।४१।।

दिग्दर्शिनी टीका- अति दारुणं परमकुरं भक्ति विरोधित्वात्, अतएव तस्य विष्णोर्भक्तानां श्रुत्योः कर्णयोः श्रुत्या वा तनामश्रवण मात्रेणापि दुःखदम्।।४१।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच समजतो।।४१।।

तत्कृष्णपार्षदश्रेष्ठ मा मां तस्य दयास्पदम्।
विद्धि किंतु कृपासारभाजो वैकुण्ठवासिनः।।४२।।

श्लोकानुवाद- म्हणून श्रीकृष्णांच्या पार्षदांमधील श्रेष्ठ श्रीनारद! मला श्रीकृष्णांच्या कृपेस पात्र समजू नका. वैकुण्ठावासी भक्तच त्यांच्या सर्वश्रेष्ठ कृपेस पात्र आहेत।।४२।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्तस्मात् तस्य कृष्णस्य दयास्पदं मां मा विद्धि जानीहि। हे कृष्णपार्षदश्रेष्ठेति त्वमपि तादृश एव अतो मत्तः श्रेष्ठतरः सर्वं स्वयं जानास्येवेति भावः।।४२।।

भावानुवाद- म्हणून हे श्रीकृष्णांच्या पार्षदांमधील प्रमुख देवर्षि श्रीनारद! मी आणि पार्वती दोघांमध्येही मुक्ति देण्याचे सामर्थ्य आहे, यावरून आम्ही श्रीकृष्णांच्या कृपेला पात्र आहोत असे समजू नका, खरं तर तुम्हीच भगवंतांच्या कृपेस पात्र आहात. म्हणून आम्हाहूनही श्रेष्ठ आहात, हे तुम्ही स्वतःही जाणताच आणि इतर लोकही हे जाणून आहे।।४२।।

यैः सर्वं तृणवत्त्यक्त्वा भक्त्याराध्य प्रियं हरिम्।
सर्वार्थसिद्धयो लब्धापांगदृष्ट्यापि नादृताः।।४३।।

श्लोकानुवाद- ते सर्व अर्थाना तृणासमान मानून त्यांचा त्याग करतात आणि फक्त भक्तिभावानेच आपल्या प्रिय श्रीहरिंची आराधना करतात व त्याच

[154]

[1/3/43-44]

आराधनेच्या प्रभावाने अनुषंगीक रूपात सर्वार्थ सिद्धि प्राप्त झाल्यावरही त्याकडे कटाक्षही न टाकता त्याची उपेक्षा करतात।।४३।।

दिग्दर्शिनी टीका- तेषां कृष्णकृपासारभाक्त्वलक्षणं वक्तुं यैरित्यादि षट् श्लोक्या परम माहात्म्यं दर्शयनादौ वैकुंठ प्रापकसाधनोत्कर्षेणैव माहात्म्यमाह-सपादश्लोकेन; भक्त्या प्रेमणा; तथाराधने हेतुः-प्रियमिति। अतएव सर्वे अर्था धर्मादयः सिद्धयश्चाणिमादयः। यद्वा, सर्वेषामर्थानां सिद्धयः संपत्तयः लब्ध्वापि तदाराधन प्रभावणैवानुषंगीकत्वेन स्वयमेवोपस्थितत्वात्त्रेत्रांतावलोकनापि नादृताः वस्तुबुद्ध्या न स्विकृताः।।४३।।

भावानुवाद- वैकुंठवासी भक्त ज्या भक्तिमुळे श्रीकृष्णांच्या श्रेष्ठ कृपेला पात्र बनले आहेत, त्याच भक्तिचे लक्षण सांगण्याकरिता 'यैः' अशासारखी सुरवात करून 'कमला' पर्यंत सहा श्लोक लिहीले गेले आहेत. त्यातील पहिल्या श्लोकामध्ये सर्व वैकुंठवासीयांचे माहात्म्य दाखऊन नंतर वैकुंठाच्या प्राप्तिकरिता असलेल्या साधनांचे माहात्म्य वर्णन करत आहोत. जे भक्तिभावाने आपल्या प्रिय श्रीहरिंची आराधना करतात आनी त्या आराधनेसाठी आपल्या सर्व स्वार्थांचा त्याग करून म्हणजेच धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष व अणिमा सारख्या सिद्धि किंवा सर्व उद्देशांचे सिद्धि-स्वरूप वैकुंठातील सारे ऐश्वर्य देखील तुणासमान मानून त्याचा त्याग करतात, ते भगवत् आराधनेच्या प्रभावामुळे सहजच प्राप्त होणा-या अनुषंगीक अष्टसिद्धींकडे हुंकुनही पहात नाहीत आणि त्यांना यथार्थ गोष्ट न मानता त्यांचा अस्विकार करतात।।४३।।

त्यक्तसर्वाभिमाना ये समस्तभयवर्जिताः।
वैकुंठ सञ्चिदानंदं गुणातीतं पदं गताः।।४४।।

श्लोकानुवाद- ते सर्व प्रकारचे अभिमान संपूर्णपणे त्यागून ते वैकुंठपद प्राप्त करतात, जिथे कुठल्याही प्रकारचे भय नाही आणि जे स्थान गुणातीत असल्याने सञ्चिदानंदस्वरूप आहे।।४४।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवं तेषां विषयि-मुमुक्षु-मुक्तेभ्यो महिमोक्तः; इदानीमात्मनोऽपि सकाशांमाहात्म्यमाह-त्यक्तेति। ये वैकुंठाख्यं पदं लोकं प्राप्ताः, पदत्वेऽपि नानित्यत्वं मायिकत्वं चेत्याह-सञ्चिदानंदम्। यतो गुणातीतं-तदुक्तं श्रीनारदपञ्चरात्रे

[155]

[1/3/44]

श्रीब्रह्मानारदसंवादे जितंते स्तोत्रे- 'लोकं' वैकुंठनामानां दिव्यषड्गुणसंयुतम्। अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रय-विवर्जितम्। नित्यसिद्धैः समाकीर्णः तन्मयैः पञ्चकालिकः। सभाप्रासादसंयुक्तं वनैश्चोपवनैः शुभम्।। वापीकूप तडागैश्च वृक्षपण्डैः सुमंडितम्। अप्राकृत सुरैर्वंदयमयुतार्कसमप्रभम्।।' इति। ब्रह्मांडपुराणे- 'तमनंतगुणावासं महत्तेजो दुरासदम्। अप्रत्यक्षं निरुपमं परानंदमतींद्रियम्।। इति। द्वितीयस्कंधे च (श्रीमद्भा. २/९/९-१०) 'तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः संदर्शयामास परं न यत्परम्। व्यपेतसंकलेशविमोहसाध्वसं, स्वदृष्टवद्भिः पुरुषैरभिष्टुतम्।। प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः, स्ववृक्ष मिश्रं न च कालविक्रमः। न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुराञ्चिताः।।' इति। दशमस्कंधे च (श्रीमद्भा. १०/२८/१४-१५) -'दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्।। सत्यं ज्ञानमनंतं यदब्रह्म ज्योतिः सनातनम्। यद्धि पश्यति मुनयो गुणापाये समाहिताः।।' इति। अस्यार्थः-तमसः प्रकृतेः परं लोकमेव विशिनष्टि-सत्यमिति। ब्रह्म-व्यापकं; यद्वा, सत्यादिरूपं यदब्रह्म ततस्वरूपमित्यर्थः। अतएव यदब्रह्मेति पाठेऽपि यदिति ब्रह्मविशेषणत्वात्पुंसकत्वम्; अव्ययत्वाद् यमिति वा। मुनयः आत्मारामाः पश्यति ज्ञानचक्षुषा केवलं न तु लभंत इत्यर्थः।। ४४।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे सर्व वैकुंठवासींच्या, मुमुक्षु, मुक्तिपेक्षाही अधिक महिम्याची गोष्ट सांगून, आता आपल्याहूनही अधिक असलेले त्यांचे माहात्म्य सांगण्याकरिता 'त्यक्त' असे म्हणत आहोत. 'ज्यांनी वैकुंठपद प्राप्त केलं आहे', या वाक्यात 'पद' शब्दाचा वापर झाला असला तरी ते भौतीक नाही तर सञ्चिदानंद आहे. या गुणातीत वैकुंठपदासंबंधी श्रीनारदपंचरात्र मध्ये (श्रीब्रह्मा-नारद-संवादातील जितंते स्तोत्रात) म्हंटलं गेलं आहे- "अप्राकृत सहा गुण असलेला वैकुंठ लोक त्रिगुणातीत असल्यामुळे अवैष्णवांना मिळणे अशक्य आहे. नित्यसिद्ध सहचरांनी परिपूर्ण पंचकालिक नित्य तन्मय-सञ्चिदानंदस्वरूप आहे. त्या अप्राकृत वैकुंठात सभा, प्रासाद (भवन), उपवन, तलाव, विहीर आणि वृक्ष अशासारखे सर्व सुरचित आणि देवांनी पुजलेल्या कोटि कोटि सुर्यासमान झळकत आहे." जसे की ब्रह्मांडपुराणात म्हंटलं गेलं आहे-"तो वैकुंठ अनंत गुणांचे आगर असूनही महातेजोमय, अवैष्णवांनासाठी अदृष्य, अनुपम, चैतन्यमय आणि परम आनंदमय असा आहे." श्रीमद्भागवत म्हंटलं गेलं आहे- "श्रीनारायणांनी ब्रह्मांच्या तपाने प्रसन्न होऊन त्यांना आपल्या सर्वोत्कृष्ट धामाचे (वैकुंठाचे) दर्शन घडविले. त्या वैकुंठामध्ये यातना नाहीत, भय नाही आणि आत्मस्वरूप

[156]

[1/3/44-45]

जाणणारे म्हणजेच स्वरूप प्राप्त झालेले मुक्त लोक या वैकुंठलोकाचे नेहमीच गुणगान करतात." दशम-स्कंधातही सांगितलं गेलं आहे-"महाकरुणामय भगवान् श्रीकृष्णांनी गोपाळांना प्रकृतीच्या पलिकडे असणारा आपला वैकुंठलोक दाखवला. हा लोक व्यापक म्हणजेच अपरिच्छिन्न आणि स्वयं-प्रकाशित आहे. इंद्रियांना जाणवणा-या बाह्य विषयांवरून मन सातत्याने हटवणारे ऋषी-मुनि ज्याचे समाधी-अवस्थेत दर्शन करतात, भगवंतांची कृपा झाल्यास त्या सत्य, ज्ञान आणि अनंत ब्रह्म-स्वरूप अशा या ठिकाणाचे दर्शन घडते." किंवा सत्यस्वरूप असे जे 'ब्रह्म' आहे, तेच या ठिकाणाचे स्वरूप असल्याने वरील श्लोकात 'यदब्रह्म' शब्द वापरला गेला आहे. परंतु आत्मरूप मुनि गुणातीत असूनही ज्ञानरूपी डोळ्यांनी या वैकुंठलोकाचे केवळ दर्शन करतात, पण तो प्राप्त करू शकत नाहीत।।४४।।

तत्र ये सञ्चिदानंददेहाः परमवैभवम्।
संप्राप्तं सञ्चिदानंदं हरेर्सांष्टिञ्च नाभजन्।।४५।।

श्लोकानुवाद- त्या वैकुंठलोकात जे रहातात, त्या सर्वांचे देह सञ्चिदानंद आहेत. ते त्या जागी राहूनही सञ्चिदानंदमय परम वैभव स्वरूप श्रीहरिसारखे ऐश्वर्य मिळऊनही त्या ऐश्वर्याचा जरासाही आदर करत नाहीत।।४५।।

दिग्दर्शिनी टीका- मूर्तिमत्वेऽपि नित्यत्वामायिकत्वाद्यभिप्रेति-सञ्चिदानंददेहा इति। तथा च सप्तमस्कंधे (श्रीमद्भा. ७/१/३४) श्रीयुधिष्ठिर-प्रश्ने- 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्' इति। एवं प्राकृतैर्देहादिभिर्हीनानामिति सञ्चिदानंदविग्रहत्वमिति सिद्धम्। एवं स्वरूपमाहात्म्यं मुक्त्वा बाह्य महाविभूति-माहात्म्यमाह-परमं सर्वोत्कृष्टं वैभवं प्रत्येकं सावरणानंतकोटि-ब्रह्मांडसंपत्तिं सम्यगनायासेन संपूर्णतया च प्राप्तमपि नाभजन् आदरेण आडीचक्रुः। सञ्चिदानंदमपि एवं वैभवस्यापि नित्यत्व-सत्यत्वादिकमुक्तं ब्रह्मैव भगवच्छक्ति-विशेषेण मधुर-मधुरां परम वैचित्र्यं नीतं सत् वैकुण्ठं-तद्वासि तत्रैव वैभवरूपेण विलसतीत्यग्रे सन्वायं अप्रमाणकञ्च त्यक्तीभविता किञ्च हरेः साष्टिं समानैश्वर्यतां च नाभजन्।।४५।।

भावानुवाद- त्या वैकुण्ठलोकात् जे रहातात, त्या सर्वांचे जड देह असुनदेखील ते शाश्वत आणि मायेच्या पलिकडले आहेत. याच अर्थाने 'सञ्चिदानंदमय देहाः' असे म्हणत आहोत. या

[157]

[1/3/45-46]

विषयी श्रीमद्भागवतातील सप्तम-स्कंधात श्रीयुधिष्ठिर महाराजांच्या प्रश्नाला उत्तर देताना श्रीनारद म्हणतात- "वैकुण्ठवासीयांना देह आणि अवयव नाहीत." म्हणून ते प्राकृतिक देह नसणारे आहेत, यावरूनही त्यांचे सञ्चिदानंद-स्वरूप सिद्ध होते. (परंतु 'वैकुण्ठवासी' म्हणल्याने शरीर आणि आकार आहे- असं समजलं जातं, पण त्यांना देह व अवयव नाहीत- या वाक्यातून विरोधाभास जाणवतो. म्हणून या परस्पर विरोधी वाक्यांचा अर्थ, त्यांना देह आणि इंद्रिय तर आहेत, पण प्रकृतिपासून बनलेली नाही-सञ्चिदानंदमय आहेत, असा आहे.) अशा प्रकारे त्यांचे स्वरूप माहात्म्य सांगून आता त्यांच्या साधनांचं माहात्म्य सांगत आहोत. ते त्या वैकुण्ठात राहून सञ्चिदानंदमय परमोत्कृष्ट वैभव मिळऊनही त्याला महत्व देत नाहीत. ते परमोत्कृष्ट वैभव कसे आहे? सञ्चिदानंदमय म्हणजेच त्यांचा भगवान श्रीहरिप्रमाणेच सञ्चिदानंदमय विग्रह आहे, यामुळे तेथील प्रत्येक व्यक्ति आवरणासहित अनंतकोटि ब्रह्मांडाची संपत्ती सहजपणे संपूर्ण रूपात बाळगूनही त्या संपत्तीला किंमत देत नाहीत. तसंच ते आपल्या श्रीहरिंशी असलेल्या एकरूपतेकडेही दुकूनही पहात नाहीत. याहून जास्त काय बोलू? अशा प्रकारे वैकुण्ठातील वैभव शाश्वत आणि सत्य जाणून ब्रह्मरूपात सांगितलं गेलं आहे. इथे प्रश्न पडू शकतो की जर ब्रह्मामध्ये वैविध्यच नाही, तर वैभवासारखी गोष्ट ब्रह्मस्वरूप कशी असेल? ब्रह्मस्वरूप निर्गुण असूनही भगवंताच्या शक्तिमुळे त्या वैभवाला सुंदर सुंदर वैविध्य प्राप्त झालेलं आहे. या विषयी पुढे विस्ताराने सांगण्यात येईल. यामुळेच वैकुण्ठ ब्रह्मस्वरूप आहे आणि वैकुण्ठवासी भक्तजन आणि तिथल्या सर्व वस्तु विविधतेने नटून वैभवशाली बनलेल्या आहेत. आणखी सांगत आहोत की वैकुण्ठवासी भक्तजन श्रीहरिसारखेच असलेल्या ऐश्वर्याचाही स्वीकार करत नाहीत।।४५।।

हरेर्भक्त्या परं प्रीता भक्तान् भक्तिञ्च सर्वतः।
रक्षंतो वर्द्धयंतश्च सञ्चरन्ति यदृच्छया।।४६।।

[158]

[1/3/46]

श्लोकानुवाद- ते वैकुण्ठवासी फक्त भगवंतांच्या भक्तिमध्येच परम संतुष्ट असतात तसंच हरिभक्ति व हरिभक्तांचे रक्षण करत भगवद्भक्तिचा प्रसार करण्याकरिता स्वच्छंदपणे सर्वत्र विहार करतात।।४६।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्र हेतुमाह-हरेरिति। सर्वत इति यथापेक्षं सर्वत्र योजनीयम्, परं केवलं भक्त्यैव सर्वत्र प्रीताः संतुष्टाः। यथोक्तं श्रीभगवता (श्रीमद्भा. ११/१४/१३) 'मया संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः' इति। अतएव हरेर्भक्तानां भजने प्रवृत्तमात्राणां भक्तिनिष्ठानां स्वत एव सर्वसिद्धेः। सर्वतः प्रमादादिना पातित्यादौ जातेऽपि लोकेभ्यो यमादिभ्योऽपि रक्षयंतो वर्द्धयंतश्च सद्दशसंततेर्महावैभव-विस्तारणाच्च बाहुल्यापादनाच्च, तथा हरेर्भक्तिञ्च रक्षंतः कर्मज्ञानासक्त्यादिविघ्नतः वर्द्धयंतश्च तत्तदुद्दीपनाद संपादनात् सर्वत्र प्रवर्तनाच्च; एवं सर्वत्रैव सञ्चरन्ति। यदृच्छयेति कर्म पारतंत्र्याद्यभावात्, सर्वत्राप्रतिहत गतित्वाच्च।।४६।।

भावानुवाद- वैकुण्ठामध्ये रहाणारे भक्त श्रीहरिप्रमाणेच असणारे आपले रूप आणि त्यांच्याप्रमाणेच ऐश्वर्याला महत्व का देत नाहीत? या श्लोकात याचं कारण सांगत आहोत. ते फक्त हरिभक्तिच अत्यंत समाधानी असतात. श्रीभगवान स्वतः म्हणतात- "माझ्या भक्तांना संपूर्ण जग सुखमय दिसतं." म्हणून हरिभक्त किंवा ज्यांनी भजन करण्यास नुकतीच सुरुवात केली आहे असे भक्तही आपल्या भक्तिवरील निष्ठेनेच स्वतः सर्व सिद्धि मिळवतात. वैकुण्ठवासीही हरिभक्त आणि हरिभक्तांना संरक्षण देणे आणि हरिभक्तिचा प्रसार करणे यासाठी नेहमी स्वेच्छेने सर्वत्र विहार करत असतात. इथे हरिभक्तांचे संरक्षण म्हणण्याचा उद्देश असा की कधी त्यांच्याकडून काही प्रमाद घडला व त्यांचे स्खलन झाले तर, सांसारिक लोकांकडून आक्रमण झाल्यास किंवा यमराजाच्या भयापासून ते त्यांचे रक्षण करतात. हरिभक्तिचा प्रसार म्हणण्याचा उद्देश असा की ते साधुंची संख्या वाढऊन भक्तिच्या महावैभवाचा प्रसार करतात. हरिभक्ति रक्षणाचा अर्थ आहे-या जगात भक्तांच्या भक्तिचे कर्म, ज्ञान अशासारख्या संकटांपासून रक्षण करणे. अशा प्रकारे वैकुण्ठाची पार्षद असलेल्या हरिभक्तिचे संवर्धन आणि प्रज्वलन करण्यासाठी स्वेच्छेने सदैव सर्वत्र भ्रमण करत असतात. इथे स्वेच्छेने असे म्हणण्याचा उद्देश असा

[159]

[1/3/46-48]

त्यांचे कर्म परस्वाधीन नाही, त्यामुळे कुठल्याही अडथळ्याशिवाय ते सर्वत्र ये-जा करू शकतात. म्हणजेच जीव जसा कर्माशी बांधला गेल्याने मुक्त संचार करू शकत नाही, तशी बांधिलकी त्यांची नसते, या कारणाने ते सहज मुक्त संचार करू शकतात।।४६।।

मुक्तानुपहसंतीव वैकुण्ठे सततं प्रभुम्।
भजंतः पक्षिवृक्षादिरूपैर्विविधसेवया।।४७।।
कमलालाल्यमानाङ्घ्रिकमलं मोदवर्द्धनम्।
संपश्यंतो हरिं साक्षादमंते सह तेन ये।।४८।।

श्लोकानुवाद- त्या वैकुण्ठलोकातील पशु, पक्षी आणि वृक्षही अनेक प्रकाराने सेवा करून आपल्या प्रभू श्रीहरिंचे भजन करतात. असं वाटतं की जणू ते ती-ती योनि धारण करून मुक्तपुरुषांचा उपहास करतात, कारण ज्यांचे चरणकमल सदैव श्रीलक्ष्मी चुरत असते, ते अशा श्रीभगवानांचे प्रत्यक्ष दर्शन करीत त्यांच्याबरोबर विहार करतात।।४७-४८।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु यद्येवंभूतोऽसौ वैकुण्ठलोकः, कथं तर्हि तामसयोनिगता इव तिर्यकस्थावरादयस्तत्र श्रुवते? तथा च तृतीयस्कंधे (श्रीमद्भा. ३/१५/१८-१९) वैकुण्ठवर्णने- 'पारावतान्यभूत-सारस चक्रवाक्-दात्यूह-हंसशुकतित्तिरिर्वर्हिणां यः। कोलाहलो विरमतेऽ चिरमात्रमुच्चैर्भृडाधिपे हरिकथामिव गायमाने।। मंदार कुंद कुरवोत्पल चंपकार्णपुत्राग-नागबकुलांबुज पारिजाताः। गंधैर्युतै तुलसिका भरणेन तस्या यस्मिंस्तप सुमनसो बहु मानयंति।।' इति। तत्राह-मुक्तानिति। एतादृश भक्तितत्वाद्यनभिज्ञेषु तेषु निजनीचयोनिता प्रास्यादिदर्शनेनोपहासं कुर्वति इवेति वस्तुतः कथञ्चत् कश्चिदपि प्रति तेषामुपहासासंभवात्, दीनवात्सल्याद् भक्तिरसैक-निमग्नत्वाच्च। यद्वा, उत्प्रेक्षायां तैर्विचित्र-भजनानंदायानु-क्रियमाणानां पक्ष्यदिरूपाणां मुक्तैर्निजोपहासार्थमेव मननादिति दिक्। साक्षात् संपश्यंत इति वर्तमाननिर्देशेन दर्शनाविरतिरुक्ता; तथा तेन हरिणा सह साक्षाद् रमंत इति च। एवं वयं कदाचिदेव पश्यामः क्रीडामश्च, तच्च प्रायो ध्यानेनैवेत्यतस्तेऽस्मत्तोऽधिक- कृष्णानुग्रहविषया, अपितु अतः परमश्रेष्ठा इति भावः।।४७-४८।।

भावानुवाद- जर म्हंटलं की वैकुण्ठलोक आणि तेथील निवासी सच्चिदानंदमय आहेत, तर मग त्या वैकुण्ठात तामस योनि म्हणजेच

[160]

[1/3/47-48]

पशु-पक्षी आणि वृक्ष असल्याचं कसं सांगितलं जातं? जसं की तृतीय-स्कंधात वैकुण्ठ वर्णनाच्या प्रसंगात सांगितलं आहे-"पारवा, कोकिल, सारस, चक्रवाक, डाहक, हंस, पोपट, तित्तर, मोर अशा पक्षांचा कोलाहल काही काळ बंद होतो, कारण या पक्ष्यांना हरिकथा ऐकण्यात इतका आनंद मिळतो की जेव्हा भुंगे गुंजारव करू लागतात, तेव्हा त्यांना वाटते की जणू हरिकथाच गाईली जात आहे. तुळशीपत्रापासून बनवलेली आभूषणे धारण करणारे भगवान् तुळशीच्या गंधाचा सन्मान करतात, हे पाहून मंदार, पारिजात, कुंद, कुरूबक, चाफा, पुत्राग, नागकेशर, बकुळ, उत्पल कमळ यासारखी सर्व फुलांना परिपूर्ण असा आप-आपला सुगंध असूनही ती तुळशीची तपश्चर्या श्रेष्ठ मानतात." याच शंकेच्या उत्तराकरीता 'मुक्ता' सारखे श्लोक सांगत आहेत. अशा अद्भुत भजन सुखाचा त्याग करून जे याच्या उलट असलेली कवडीमोल मुक्ती मिळवतात, त्या मुक्त पुरुषांची थट्टा करण्याकरिताच वैकुण्ठातील पशु-पक्षी-वृक्ष हे त्या-त्या निकृष्ट योनीत जन्म घेऊन आपल्या छानशा सेवेने सदैव श्रीहरिंना प्रसन्न करतात. भगवद्भक्त खऱ्या अर्थाने करुणामय असतात आणि सदैव भक्तिरसात मग्न असतात, यामुळे भक्तितत्व न जाणणाऱ्या कोणाचीही कुठल्याच प्रकारे थट्टा करणे त्यांना शक्य नसते. तेव्हा त्यांचे तमोयोनि धारण करणे आणि विविध अद्भुत रूपांनी भगवंतांची सेवा करून आनंद प्राप्त करणे या दोन गोष्टींनीच जणू ते मुक्त आत्म्यांचा उपहास करत आहेत, असं समजलं जातं. पण हा फक्त तर्क आहे. खास करून जेव्हा भाग्योदय झाल्यावर आपल्याला ज्यांचे क्वचित कधी दर्शन घडते, ते त्या श्रीहरिंचे प्रत्यक्ष दर्शन घेत त्यांच्याबरोबर क्रीडा करतात. इथे 'संपश्यंत' क्रियापद वर्तमानकाळ दर्शविणारे आहे, यातून हे सूचित होते की ते प्रत्यक्ष दर्शनच नाही तर प्रत्यक्ष लीलांचाही आनंद मिळवतात. थोडक्यात वैकुण्ठलोकात जे पशु-पक्षी-वृक्षांसारखे स्थिर व विहार करणारे जीव आहेत, ते सातत्याने प्रत्यक्ष रूपात श्रीहरिंना पहातात आणि त्यांच्याबरोबर क्रीडाही करतात. दुसरीकडे

[161]

[1/3/47-50]

मुक्तपुरुष श्रीहरिंच्या या लीला क्वचितच आपल्या ध्यान-नेत्रांद्वारे पहातात. म्हणजेच ध्यानाशिवाय प्रत्यक्ष दर्शन करणे त्यांच्या भाग्यात नाही. म्हणून वैकुण्ठातील पशु-पक्षी लौकिकदृष्ट्या तामस योनीतील असले तरी मुक्तपुरुषांपेक्षा परमश्रेष्ठ आहेत आणि श्रीकृष्णांच्या कृपेस जास्त पात्र आहेत।।४७-४८।।

अहो कारुण्यमहिमा श्रीकृष्णस्य कुतोऽन्यतः।
वैकुण्ठलोके योऽजस्रं तदीयेषु च राजते।।४९।।

श्लोकानुवाद- आहा! श्रीकृष्णांच्या करुणेचा वैकुण्ठ-लोकवासीयांवर सतत वर्षाव होत रहातो, तशी करुणा अन्यत्र कुठे दिसेल? म्हणजेच कुठेच दिसत नाही।।४९।।

दिग्दर्शिनी टीका- श्लोकानुवादातच दिसून येईल।।४९।।

भावानुवाद- श्लोकानुवाद पुरेसा आहे।।४९।।

यस्मिन्मगामुदाश्रांतं प्रभोः संकीर्तनादिभिः।
विचित्रामंतरा भक्तिं नास्यन्यत्प्रेमवाहिनीम्।।५०।।

श्लोकानुवाद- त्या वैकुण्ठलोकात परमानंदात डुंबत राहून सतत प्रभुंचे नामसंकीर्तन अशा रूपातील प्रेमामृताचे वहन करणारी भक्ति करण्याखेरीज इतर काहीही प्रयत्न नाहीत।।५०।।

दिग्दर्शिनी टीका- तदेवाह-यस्मिन्निति। महामुदा परमानंदेन अश्रांतं प्रभोर्निजेश्वरस्य यानि संकीर्तनादीनि, आदिशब्देन गीत-नृत्य-परिचर्यादीनि, तैर्या प्रभोरेव विचित्रा भक्तिर्बहुप्रकार भजनं तामंतरा विना अन्यत् किमपि चेष्टादिकं नास्ति, किंतु सैवैका प्रवर्तते। यद्वा, तत्रत्यं सर्वमेव व्यवहारादिकमपि तद्भक्तिरसप्लुतमेवेत्यर्थः। यतो हरेः प्रेमाणमेव वोढुमविच्छेदेन प्रापयितुं शीलमस्याः इति तथा ताम्।।

भावानुवाद- या श्लोकात श्रीकृष्णांच्या कृपेचे लक्षण आणि त्याची क्रिया दिसून येते. त्या वैकुण्ठलोकात सदैव परम आनंदाने प्रभुंच्या नामसंकीर्तनासारखे आनंदोत्सव होत रहातात. इथे 'आदि' शब्दाने गीत, नृत्य आणि सेवेचा परिपाठ समजावा लागेल. तिथे

[162]

[1/3/50-52]

भगवंतांच्या नामसंकीर्तनातून निर्माण होणाऱ्या अनेक प्रकारच्या भजनांव्यतिरिक्त इतर कशाकरिताही प्रयत्न होत असल्याचे दिसत नाही. सर्व प्रयत्न केवळ संकीर्तनातच परिणीत होत असतात. किंवा तेथील सर्व करणे हे भक्तिरसाने परिपूर्ण असते. म्हणजेच ज्या कृतिने भगवान् श्रीहरींवरिल प्रेम तेलाच्या धारेप्रमाणे ओघवत्या गतिने सतत वहाते, तथा प्रकारे प्रेमामृत धारा वाहवणारे नामसंकीर्तनच तिथे होत रहाते।। ५० |

अहो तत्परमानंदरसाब्धेर्महिमाद्भुतः।

ब्रह्मानंदस्तुलां नार्हेद् यत्कणाद्धर्शिकेन च।।५१।।

श्लोकानुवाद- आहाहा! त्या वैकुण्ठातील परमानंद रसाच्या सागराचे महात्म्य अद्भुत आहे. त्या आनंदाच्या एका थेंबाच्या अर्ध्या भागाबरोबरही ब्रह्मानंद सुखाची तुलना होऊ शकत नाही।।५१।।

दिग्दर्शिनी टीका- अहो विस्मये; अतएवाद्भुतः परमानिर्वचनीयः। तत्र हेतुमाह-यस्यानंद रसाब्धेः कणः कणिका, तस्याद्धं तस्याल्पतरैकांशेनापि सह ब्रह्मानंदः स्वस्वरूपानुभवसुखं तुलां साम्यं नार्हति न योग्यो भवति।।५१।।

भावानुवाद- आहा (आश्चर्यानि)! यामुळे तेथील भजनानंदाचा महिमा अवर्णनीय आहे. याचं कारण काय? त्या परमानंद रसाच्या सागरातील एक लहानसा कणाने सुद्धा म्हणजेच एका कणभराच्या अर्ध्या भागाने किंवा त्यापेक्षाही कमी भागाने मिळणाऱ्या आनंदाची, ब्रह्मानंद आणि स्व-स्वरूपाचा अनुभव यांच्या सुखाबरोबर तुलनाही केली जाऊ शकत नाही।।५१।।

स वैकुण्ठस्तदीयाश्च तत्रत्यमखिलं च यत्।

तदेव कृष्णपादाब्जपरप्रेमानुकंपितम्।।५२।।

श्लोकानुवाद- ते वैकुण्ठ, वैकुण्ठवासी भक्त, तिथला अगदी प्रत्येक पदार्थही श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांच्या प्रेमाने अनुगृहीत आहे।।५२।।

दिग्दर्शिनी टीका- अतएव स उक्तलक्षणो वैकुण्ठलोकः; तत् सर्वमेव न त्वन्यन्मादृश्यम्। कृष्णपादाब्जाभ्यां परमप्रेमणा कृत्वा; यद्वा तयोः परम् प्रेमणैव कर्तुणानुगृहीतं तदित्येकशेषत्वेन नपुंसकत्वम्।।५२।।

[163]

[1/3/52-54]

भावानुवाद- म्हणून त्या परमानंदस्वरूप वैकुण्ठलोक, तिथेले रहिवासी आणि तिथल्या सर्व पदार्थांच्या महिम्याविषयी अजून काय सांगू? किंवा त्या सगळ्यावरच श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांची कृपा आहे।।५२।।

तादृक्कारुण्यपात्राणां श्रीमद्वैकुण्ठवासिनाम्।

मत्तोऽधिकतरस्तत्तन्महिमा किं नु वर्णयताम्।।५३।।

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांच्या अशा कृपेस पात्र असणाऱ्या वैकुण्ठवासींचे माझ्याहूनही अधिक महात्म्य आहे, त्या विषयी सजून काय बोलू?।। ५३ |

दिग्दर्शिनी टीका- वैकुण्ठवासिनां श्रीमताश्च प्रत्येकमनंतकोटिं ब्रह्मांडवैभवेषु नित्यसत्यमहासुखमयेषु सतस्वपि विचित्र प्रेमभक्तिसंपत्तिरेव ज्ञेया, तथैव सर्वविलक्षण-परमोत्कर्षभरसिद्धेः।।५३।।

भावानुवाद- वैकुण्ठात रहाणारे सर्व भक्त अनंत कोटि ब्रह्मांडांच्या वैभवाने संपन्न आहेत तसंच हे वैभवही अत्यंत सुखदायी, शाश्वत आणि प्रेमभक्तिने समृद्ध झालेले आहे. म्हणून त्यांचे सर्वात विलक्षण असे परम श्रेष्ठत्व सहज सिद्ध होते।।५३।।

पाञ्चभौतिकदेहा ये मर्त्यलोकनिवासिनः।

भगवद्भक्तिरसिका नमस्या मादृशां सदा।।५४।।

श्लोकानुवाद- आणखी काय बोलू? मर्त्यलोकात रहाणारे पंचभौतिक देह धारण करणारी पण भगवदभक्तिमध्ये रस घेणारी माणसेही माझ्यासारख्या देवतांसाठी सदैव बंदनीय आहेत।।५४।।

दिग्दर्शिनी टीका- 'मादृशां नमस्या' इति तेऽपि मत्तोऽधिकतरा इत्यर्थः। तथा च श्रीनारायणव्यूहस्तोत्रे- 'ये त्यक्तलोक धर्मार्था विष्णुभक्तिवशं गताः। भजति परमात्मानं तेभ्यो नित्यं नमो नमः।।' इति।।५४।।

भावानुवाद- 'माझ्यासारख्या देवतांसाठी सदैव वंदनीय आहेत' अशी वाक्ये पृथ्वीलोकात रहाणाऱ्या सर्व भक्तांकरिता आहेत, कारण ते ही श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांच्या परम कृपेस पात्र आहेत, म्हणून ते माझ्याहूनही जास्त श्रेष्ठ आहेत. तसंच श्रीनारायणव्यूहस्तोत्रातही सांगितलेलं आहे- "ज्यांनी सर्व प्रकारच्या लोकधर्मांचा संपूर्ण त्याग केला आहे आणि एका श्रीविष्णुभक्तिचाच

[164]

[1/3/54-58]

पूर्ण आश्रय घेतला आहे म्हणजेच जे परमात्मारूपी भगवंताची सेवा करतात, त्यांना आम्ही पुनः-पुन्हा वंदन करतो।।५४।।

श्रीकृष्णचरणांभोजार्पितात्मानो हि ये किल।
तदेकप्रेमलाभाशा त्यक्तार्थजनजीवनाः।।५५।।
ऐहिकामुष्मिकाशेष-साध्य-साधन-निस्पृहाः।
जाति-वर्णाश्रमाचारधर्माधीनत्वपारगाः।।५६।।
ऋणत्रयादनिर्मुक्ता वेदमार्गातिगा अपि।
हरिभक्तिबलावेगादकुतश्चिद्भयाः सदा।।५७।।
नान्यत्किमपि वाञ्छति तद्भक्तिरसलंपटाः।
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः।।५८।।

श्लोकानुवाद- ज्यांनी श्रीकृष्णचरणांच्या प्रेम-प्राप्तिच्या इच्छेने त्यांच्याच श्रीचरणांवर आत्मसमर्पण केलं आहे, म्हणजेच सर्व अर्थ, स्वजन आणि जीवनाचे ममत्व सोडून दिले आहे आणि जे या लोकातील आणि परलोकातील सगळी साध्ये आणि साधनांच्या इच्छेशिवाय वर्णाश्रम-धर्माच्या पाशातून मुक्त झाले आहेत, म्हणजेच तीन प्रकारच्या ऋणातून मुक्त होऊन, वेदविहित मार्ग सोडून, हरिभक्तिच्या प्रभावाने सदैव भयमुक्त झाले आहेत, असे भगवदभक्तित रस घेणाऱ्या भक्तांना स्वर्ग, मोक्ष आणि नरक हे सारे सारखेच जाणतात आणि कुठल्याही वस्तुची इच्छा धरत नाहीत।।५५-५८।।

दिग्दर्शिनी टीका- भक्तिरसिकतां दर्शयंस्तान् विशिनष्टि- श्रीकृष्ण इति चतुर्भिः। प्रभोश्चरणांभोजयोर्यदिकं प्रेम, तल्लाभे आशया वाञ्छामात्रेण त्यक्ता अर्था धनानि जनाः पुत्र-कलत्रादयः जीवनञ्च प्राणाद्यपेक्षणं यैस्ते। अतएव ऐहिकानी एतल्लोक-संबंधीनि आमुष्मिकानि च परलोकसंबंधीनि यान्यशेषाणि साध्यानि विषयभोगादि सुखानि तत् साधनानि न धनोपार्जन धर्माचरणादीनि तेषु निस्पृहाः कामहीनाः; अतएव जातौ मनुष्यत्वादौ, वर्णे विप्रत्वादौ, आश्रमे ब्रह्मचर्यादौ, आचारधर्मास्तेषु यदधीनत्वं नित्यनैमित्तिकत्वेनावश्यककर्तव्यत्वात्तत्तत्पारतंत्र्यं तस्मात् पारगास्तदतिक्रान्ता इत्यर्थः। श्रीकृष्णचरणांभोजे कृतात्मनिवेदनत्वात् ऋणत्रयं जन्ममात्रेण देवर्षिपितृणां यानि त्रीणि ऋणानि जातानि तस्माद् यज्ञाध्ययनपुत्रोत्पादनाभावेनानिर्मुक्ता अपि एवं स्वधर्माद्यनुष्ठाना भावाद्वेदमार्गमतिक्रान्तापि न विद्यते कुतश्चिदपि 'ऋणैस्त्रिभिर्दिग्जो

[165]

[1/3/55-58]

जातो देवर्षि पितृणां प्रभो। यज्ञाध्ययन पुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजन् पतेत्।' (श्रीमद्भा. १०/८४/३९) इति दशमस्कंधोक्त मुनिगणवचनादि प्रामाण्येन विधिनिषेध-अतिक्रमादयमादिभ्योऽपि भयं येषां ते, तत्र हेतुः-हरिभक्तेर्बलं प्रभावस्तस्यावेगः सम्यग् जवः प्रागलभ्यमित्यर्थः; तस्मादयं हेतुश्च पूर्वत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यः। एवं भक्तस्य कर्मष्वनधिकारात् पापाद्यभावेन सदा स्वत एवाकुतश्चिद्भयत्वं युक्तमेव। यथोक्ता श्रीभगवता एकादशस्कंधे (श्रीमद्भा. ११/२०/९) 'तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता। मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते।।' इति। श्रीगीतायाञ्च (श्रीगीता १८/६६) - 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज। अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः।।' इति। श्रीनारदेनापि प्रथमस्कंधे (श्रीमद्भा. १/५/१७) - 'त्यक्तवा स्वधर्म चरणांबुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि। तत्र क्व वाभद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आसोऽ भजतां स्वधर्मतः।।' इति। इत्थं भयरहित्यमुक्तवा सर्व नैरपेक्ष्यमाह-नेति। अन्यद्भगवत्-सारुप्यादिकमपि अतएव ब्रह्मलोकादि विषयभोगं निर्वाणसुखञ्च ते परमहेयत्वेन भक्तिरस विघातकत्वेन वा नरकयातनावत् पश्यंतीत्याह-स्वर्गंति। तुल्यं समानमेव स्वस्यार्थं प्रयोजनं फलं वा द्रष्टुं शीलं येषामिति तथा ते। तथा च श्रीशिवस्यैव वाक्यं षष्ठस्कंधे (श्रीमद्भा. ६/१७/२८) - 'नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति। स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः।।' इति।।५५-५८।।

भावानुवाद- भक्तिरसिकांची रसिकता दाखवण्याकरिता 'श्रीकृष्ण' अशा चार श्लोकांची निर्मिती झाली आहे. जे श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांची प्रेमरूप संपत्ती प्राप्त करण्यास इच्छुक आहेत व त्यासाठी ज्यांनी आपले सर्वस्व म्हणजेच धन, समाज, पुत्र, पत्नी अशांचा तसेच आपल्या जीवनावहलच्या ममत्वाचा संपूर्ण त्याग केला आहे; त्यामूळे संसारी आणि पारमार्थिक सर्व प्रकारच्या साधनांची आणि साध्यांची कुठलीच इच्छा ज्यांना राहिलेली नाही, (इथे संसारी म्हणजे या जगाशी संबंधित सर्व सुखभोग आणि पारमार्थिक म्हणजे परलोकासंबंधी गोष्टी सुखोपभोग आणि धनार्जन आणि धर्माचरण इत्यादी समजावे) ते वर्णाश्रम-धर्माचरण करणाऱ्या धर्माच्या बंधनांपलिकडे गेलेले आहेत. इथे 'वर्ण' म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, क्षुद्र हे चार वर्ण आणि 'आश्रम' म्हणजे ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास हे चार आश्रम समजावेत. म्हणून सांगितलेल्या चार वर्ण आणि चार आश्रमांच्या पालनासाठी धर्माची जे बंधन आहे म्हणजेच करावी लागणारी जी नित्य-नैमित्तिक

[166]

[1/3/55-58]

कर्म आहेत त्यांच्या पारतंत्र्यातून मुक्त होऊन ज्यांनी श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांपाशी स्वतःचे समर्पण केले आहे, ते तिन्ही ऋणांमधून मुक्त झाले आहेत.

यावर शंका उद्भवू शकते की मनुष्य जन्मतःच देव, ऋषी आणि पिता यांच्या ऋणात असतो आणि वेदांनी सांगितल्याप्रमाणे यज्ञासारखे

कर्मकांड, शिक्षण आणि पुत्राला जन्म देऊनच या ऋणांमधून मुक्त होतो. म्हणून भक्त आपल्या या स्वधर्माचे पालन न करता कशा प्रकारे वरील तीन ऋणांमधून मुक्त होऊ शकेल? बहुदा यामुळेच वरील स्वधर्माचे पालन करणे आणि वेदवाक्यांचे उल्लंघन केले जात नाही, कारण शास्त्रांमध्ये सांगितले आहे- "देवऋण, ऋषिऋण आणि पितृऋण ही बंधने स्विकारूनच द्विज जन्म घ्यावा लागतो, पण यज्ञ करून, वेदाध्ययन करून आणि पुत्रास जन्म देऊन ते ऋण न फेडल्यास पतित व्हावे लागते." हे श्रीमद्भागवतातील दशम-स्कंधात सांगितलेल्या मुनिंच्या वचनांमधूनही सिद्ध होते की विधि-निषेधांचे उल्लंघन केल्याने यमासारख्यांकडूनही भीती असते. म्हणून अशा प्रकारच्या भीतीपासून सुटका होण्यासाठी कुठला मार्ग आहे? याकरीता सांगत आहोत-भक्तजन वेदांनी सांगितलेल्या मार्गावरून न चालताही हरिभक्तिच्या प्रभावाने सदैव निर्भय असतात. म्हणजेच उत्कट हरिभक्तिच्या प्रभावाने ते सदैव भीतीपासून मुक्त असतात (या विषयी आधीही वर्णन केले गेले आहे आणि यानंतरही विस्ताराने विवेचन केले जाईल). वास्तविक अशा भक्तांचा कर्मावर अधिकार नसतो म्हणून ते पाप-पुण्य असे काहीच संचित नसल्याने त्यांना 'भय-मुक्त' म्हणणे तार्किक आहे. म्हणजेच भक्ति स्वाभाविकपणे शक्तिशाली असते, त्यामुळे भक्तिचा आश्रय घेतल्यास ज्ञान, कर्म अशा गोष्टींवर अधिकार रहात नाही. म्हणूनच स्वधर्माचे पालन न करताही त्यांचे पतन होत नाही. श्रीमद्भागवतात भगवान् स्वतः म्हणतात- "जोवर विषयांची अनासक्ति निर्माण होत नाही किंवा माझ्या कथेमध्ये श्रद्धा उत्पन्न होत नाही, तोवर नित्य आणि नैमित्तिक कर्म करतच रहावे लागेल. म्हणजेच श्रद्धा नसतानाच कर्मफळ लाभते, पण एकदा श्रद्धा उत्पन्न झाली की केवळ भक्तिवरच अधिकार रहातो, कर्मफळावर नाही." श्रीगीतेतही भगवान् म्हणतात-"सर्व धर्मांना त्यागून फक्त माझ्या आश्रयाला या, मी तुम्हाला सर्व पापांपासून

[167]

[1/3/55-59]

म्हणजेच कर्मबंधनांसारख्या गोष्टींतून मुक्त करीन. त्या धर्माचा त्याग केला म्हणून दुःखी होऊ नका, भीऊ नका." प्रथम-स्कंधात श्रीनारद म्हणतात- "मनुष्याला स्वधर्माचा त्याग करून श्रीहरिंच्या चरणकमलांची सेवा करता-करता मरण जरी आले किंवा इतर काही कारणाने म्हणजेच अपरिपक्व अवस्थेमुळे मार्गावरून ढळल्याने जरी त्याने स्वधर्माचा त्याग केला तरी त्याने काहीही अनिष्ट होत नाही. या उलट श्रीहरिंची भक्ति न करता फक्त स्वधर्माचे पालन करून कुठला मनुष्य आपला उद्देश प्राप्त करण्यात यशस्वी झाला आहे? म्हणजेच कोणीही झालेला नाही."

अशा प्रकारे भक्तांच्या निर्भय होण्यासंबंधी सांगितल्यानंतर आता सर्वत्र त्यांच्या निरपेक्ष रहाण्याबद्दल 'नान्यत्' सारख्या श्लोकांमधून सांगत आहोत. इतर विषय-भोगांबद्दल जास्त काय बोलू? भगवदभक्त आपण भगवानांसारखे व्हावे इतकीही इच्छा ठेवत नाहीत. ते ब्रह्मलोकाप्रमाणे असलेले विषयभोग आणि निर्वाणासारखी मुक्तीही भक्तिमध्ये आलेला अडथळा समजून अतिशय तुच्छ गोष्टीप्रमाणे नाकारतात आणि ती मुक्ति किंवा ते भोग नरकात भोगाच्या लागणा-या यातनांप्रमाणे दुःख देणारे आहेत असे समजतात. म्हणजेच स्वर्गसुख, मोक्षसुख आणि नरकाची यंत्रणा भक्तिमुखावरिहीत जाणून भक्त लोक त्यामध्ये जरासाठी रस घेत नाहीत आणि हे सारे एकच आहे असे ते समजतात. श्रीशिवानीही हेच सांगितले आहे-"नारायणाची आसक्ति असलेली व्यक्ति कधीही कुणाला भीत नाही आणि स्वर्ग, मुक्ति व नरक सारे सारखेच समजतात"।।५५-५८।।

भगवानिव सत्यं मे त एव परमप्रियाः।

परमप्रार्थनीयश्च मम तैः सह संगमः।।५९।।

श्लोकानुवाद- हे नारद! मी खरंच सांगतो की भगवानांप्रमाणेच त्यांचे भक्तही मला अतिशय प्रिय आहेत. मी त्या भक्तांचा सहवास मिळावा यासाठी प्रार्थना करतो।।५९।।

दिग्दर्शिनी टीका- ते भगवद्भक्ता एव न तु नंदीश्वरादयः। तदुक्तं श्रीशिवेनैव चतुर्थस्कंधेऽपि (श्रीमद्भा. ४/२४/३०) दशप्रचेतसः प्रति- 'अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा। न मद्भागवतानाञ्च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित्।।' इति।।५९।।

[168]

[1/3/59-60]

भावानुवाद- हे नारद! मी सत्य सांगतो, ते सर्व भगवंतांचे भक्त मला जितके प्रिय आहेत, तितके तर माझे हे नंदीश्वरांसारखे सहचरदेखील मला प्रिय नाहीत. ही गोष्ट मी दहा प्रचेतांनाही सांगितली आहे-"हे राजपुत्रांनो! तुम्ही परमभक्त आहात, म्हणून भगवानांप्रमाणेच मलाही प्रिय आहात. आणि त्या भगवदभक्तांनाही माझ्यापेक्षा अधिक प्रिय कोणी नाही"।।५९।।

नारदाहमिदं मन्ये तादृशानां यतः स्थिति।

भवेत् स एव वैकुण्ठो लोको नात्र विचारणा।।६०।।

श्लोकानुवाद- हे नारद! मी तर असं मानतो की जिथे असे भक्त रहातात, तेच वैकुण्ठ आहे. याबाबत कुठल्याही तर्क-विचाराची गरज नाही.

दिग्दर्शिनी टीका- न च मर्त्यलोक निवासित्वेन तेषां वैकुण्ठासिंभ्यो न्यूनत्वमित्याह-नारदेति। यतो यत्र स्थाने; अत्रास्मिन् सिद्धांते विचारणा मर्त्यलोकत्वादि-भेदेन कोऽपि विमर्शो नास्ति वैकुण्ठवद् भक्तिसंपत्तेः भगवदवस्थानाच्च; यथोक्तं भगवता- 'नाहं वसामि वैकुण्ठे न योगिहृदये रवौ। मद्भक्ता यत्र गायंति तत्र तिष्ठामि नारद।।' इति।।६०।।

भावानुवाद- मृत्युलोकात रहाणा-या भगवदभक्तांचा महिमा काय मायेपल्याडच्या वैकुण्ठलोकवासी भक्तांहून कमी आहे? या प्रश्नांची अपेक्षा करूनच सांगत आहोत- हे नारद! असे भक्त ज्या ठिकाणी रहातात, तोच वैकुण्ठलोक आहे. या सिद्धांतानुसार मृत्युलोकात रहाणा-या आणि वैकुण्ठात रहाणा-या भक्तांमध्ये लहान-मोठा असा कुठलाही विचार येत नाही. मी तर हेच मानतो, कारण मृत्युलोकात रहाणारे

भक्तही जर वैकुंठात रहाणा~या भक्तांप्रमाणेच जेव्हा भक्ति प्राप्त करतात, तर मग त्यांच्या भक्तिमुळे भगवान् देखील तिथे असतातच, म्हणून याविषयी कुठलाही विचार करण्याची आवश्यकता नाही. याच विचाराने भगवान् म्हणतात- "मी ना वैकुंठात असतो आणि ना योग्यांच्या हृदयात, मी तर तिथेच असतो जिथे माझे भक्त माझ्या नामाचा गजर करतात" || ६० ||

[169]

[1/3/61]

कृष्णभक्तिसुधापानाददेहदैहिकविस्मृतेः ।

तेषां भौतिक देहेऽपि सञ्चिदानंदरूपता ॥ ६१ ॥

श्लोकानुवाद- जेव्हा मर्त्यलोकातील माणसे श्रीकृष्ण भक्तिचे अमृत पिऊन आपल्या देहाला किंवा देहाशी संबंधीत विषय-भोगांना विसरतात, तेव्हा त्यांच्या पंचतत्वांच्या जड देहाचेही सञ्चिदानंदरूप सिद्ध होते ॥ ६१ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- नन्वेते पाञ्चभौतिक विनश्वरशरीरस्ते च सञ्चिदानंदविग्रहा-स्तत्राह-कृष्णेति । देहयोः स्थूल-सूक्ष्मशरीरयोरहंतास्पदयोः दैहिकानाञ्च तत्तत्संबंधिनां ममत्वास्पदानां पुत्र कलत्रादीनां विषय भोगादीनाञ्च विस्मृतेरनुसंधानाभावात् पाञ्चभौतिकदेहेऽपि तेषां मर्त्यलोकनिवासिभक्तानां सञ्चिदानंदविग्रहतैव स्यात्; अयमर्थः-तत्तद्धेतुक विघ्नबाधा-राहित्येन निरंतर भक्तिसुधापान-संपत्त्या वैकुंठवासि-साम्यापत्तेः पाञ्चभौतिक शरीरिणामपि तेषां सञ्चिदानंदरूपतैव पर्यवस्यतीत । यद्वा मर्त्यशरीरमपि सञ्चिदानंदरूपेण परिणमेदित्यर्थः । यथोक्तं, श्रीमैत्रेयेण चतुर्थस्कंधे (श्रीमद्भा. ४/१२/२९) श्रीध्रुवस्य परमपदारोहण-प्रसंगे- 'परीत्याभ्यर्च्य धिष्णाग्रं पार्षदावभिवन्द्य च । इयेष तदधिष्ठातुं विभ्रद्रूपं हिरण्यमयं प्रकाश बहुलं विभ्रतं सन्' इति हिरण्यत्वं च प्रकाशमयत्वं चिदघनत्वादिभि ज्ञेयम् । लोके च रसविशेष पानेन शरीरस्य रम्यरूपांतर प्राप्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ६१ ॥

भावानुवाद- जर म्हणाल की मर्त्यलोकातील भक्तांचा पंचमहाभूतांपासून बनलेला देह नश्वर आहे आणि वैकुंठवासी भक्तांचा देह सञ्चिदानंद आहे, म्हणून वैकुंठवासी भक्त श्रेष्ठ आहेत. याच शंकेच्या समाधानासाठी 'कृष्णभक्ति' असे श्लोक सांगत आहेत. मृत्युलोकातील साधक जेव्हा श्रीकृष्णभक्तिचे अमृत प्राशन करून अहंकाराचा आधार स्थूल व सूक्ष्म देह आणि त्याच्याशी संबंधीत ममतेचे आधार पुत्र-पत्नी यासारख्या गोष्टी आणि भोग विसरून जातात, तेव्हा त्या सर्व साधकांचे भौतिक देहही सञ्चिदानंदस्वरूप होऊन जातात. याचा सारांश असा की देह व देहासंबंधीचे स्त्री-पुत्र अशासारखे ममत्वाचे आधार आणि विषय-भोग यांच्याप्रति असणारी ओढ हीच भक्तिमध्ये अडचण ठरते. परंतु मृत्युलोकवासी भक्तांमध्ये अशा प्रकारची कुठलीही अडचण नसल्याने सातत्याने सातत्याने भक्तिरूपी अमृताचे प्राशन करत राहून त्याचा देह वैकुंठवासी भक्तांप्रमाणेच सञ्चिदानंदमय रूपात परिणीत होतो.

[170]

[1/3/61-62]

म्हणून वैकुंठवासी भक्त ज्या प्रकारे कुठल्याही अडथळा न येता सतत भक्तिरूपी अमृताचे पान करतात, त्याच प्रकारे मर्त्यलोकातील साधकही निर्विघ्नपणे भक्तिचर्येत मग राहून भक्तिरूपी अमृत प्राशन करतात. म्हणून मर्त्यलोकातील भक्त आणि वैकुंठलोकातील भक्त दोघेही एक सारखेच आहेत. आणि त्यांचे मर्त्यशरीरही सञ्चिदानंदरूप झालेले आहे, असं समजावं.

या विषयी ध्रुव महाराजांच्या वैकुंठगमनाच्या प्रसंगी मैत्रेय मुनि म्हणतात- "त्यानंतर ध्रुवांनी विमानाला प्रदक्षिणा आणि प्रणाम करून दोन्ही पार्षदांना अभिवादन केले आणि तेजोमय रूप धारण करून त्या विमानात चढले." या श्लोकाच्या व्याख्येमध्ये श्रील श्रीधरस्वामीपादांनी 'हिरण्यमयं' शब्दाचा अर्थ प्रकाशमान म्हणजेच तेजाने प्रकाशणारा चिदघन (रूप) असा केला आहे. भौतिक जगातही दिसून येतं की काही विषेश रसायनांमुळेच शरीर बदलतं किंवा अधिक सुंदर होतं ॥ ६१ ॥

परं भगवता साकं साक्षात्क्रीडा-परंपराः ।

सदा नु भवितुं तैर्हि वैकुंठोऽपेक्ष्यते क्वचित् ॥ ६२ ॥

श्लोकानुवाद- अशा प्रकारे मर्त्यलोकातच सर्व काही सिद्ध होऊनही भक्तगण फक्त भगवंतांना प्रत्यक्ष भेटायला आणि त्यांच्यासह विविध क्रीडा करायला कधी-कधी वैकुंठलोक प्राप्त व्हावा अशी इच्छा करतात ॥ ६२ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- ननु तर्हि वैकुंठलोकस्तद्वासिनश्च किमिति पूर्व तथा क्षाघिताः तत्राह-परमिति द्वाभ्याम् । सर्वमन्यदिहैव सिद्धं केवलं विचित्रविलासश्रेणीः लक्ष्मीकानेन समं निरंतरं साक्षादनुभवितुमेव वैकुंठलोकोऽपेक्षते । तत्रैव तथा तत्तत् सहजसिद्धैर्नवन्यत्र क्वापि एवमेवाविरतत्तद्रस परंपराकुंठा राहित्येन तस्य लोकस्य वैकुंठत्वं सिध्यतीति भावः । क्वचित् कदाचिदिति हृदये परिस्फुरता भगवतोऽर्त्तद्वानादौ सति तथा प्रेमविशेषाविर्भावेन भगवत् साक्षाद्-दर्शनादि लोभ-उत्कंठाभरे जाते च सतीति दिक् ॥ ६२ ॥

भावानुवाद- जर शंका उद्भवली की, मग आम्ही पहिल्यांदा वैकुंठलोक आणि वैकुंठातील रहिवासी भक्तांची स्तुति का केली?

[171]

[1/3/62-63]

याच प्रश्नाला उत्तर म्हणून सांगत आहेत की या मृत्युलोकातच सर्व सिद्धि प्राप्त झाल्या, तरीही केवळ श्रीलक्ष्मीकांतांसह सतत प्रत्यक्ष रूपात क्रीडा परंपरा म्हणजेच अद्भुत लीला करण्याच्या अनुभव घेण्याकरिताच मर्त्यलोकवासी भक्तांना कधी-कधी वैकुंठलोकात राहायची इच्छा असते, कारण तथा लीला करण्याचा अनुभव वैकुंठलोकात सहजगत्या मिळू शकतो, पण इतर ठिकाणी नाही. 'वैकुंठ' शब्दाचा सांकेतिक अर्थ हाच आहे की जिथे कुंठा म्हणजे संकोच नाही, म्हणून तिथे कुठल्याही अडथळ्याशिवाय सतत विविध विलास सहजपणे करता येतात. या मर्त्यलोकी भक्तांकडून भक्तिमार्गावर असताना भगवंतं कधी तरी त्यांच्या हृदयात लीला करित स्फूर्ति मिळवतात आणि मग

नाहीसे होतात. पण ते नाहिसे होण्याच्या वेळी भक्तांच्या हृदयात जे प्रेम जन्म घेते, ते अतिशय (तीव्र) उत्सुक प्रेम भगवंतांच्या प्रत्यक्ष दर्शनाची तहान अमर्याद वाढवते, म्हणून ते वैकुंठ-प्राप्तिची इच्छा करतात।।६२।।

अतो हि सर्वे तत्रत्या मयोक्ताः सर्वतोऽधिकाः।
दयाविशेष विषयाः कृष्णस्य परमप्रिया।।६३।।

श्लोकानुवाद- म्हणून मी त्या वैकुंठवासीयांचा महिमा सर्वाधिक वर्णिला आहे, कारण प्रत्यक्षात ते श्रीकृष्णांचे परमप्रिय आहेत आणि त्यांच्या कृपेस विशेष पात्र आहेत।।६३।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्रत्या वैकुंठवासिनः सर्वतः सर्वेभ्यो मुक्तेभ्योऽस्मत्तोऽप्राप्त-वैकुंठेभ्योऽपि भगवद्भक्तेभ्योऽधिकाः श्रेष्ठाः।
तत्रोक्तमेव मुख्यं हेतुं दर्शयति-दयेति। यतः परमप्रियाः यद्वा, त एव कृष्णस्य दयाविशेष-विषयाः। अतः परमप्रियाश्चेति
निगमनम्।।६३।।

भावानुवाद- म्हणून मी ज्या वैकुंठवासी भक्तांचा महिमा गाईला, ते आमच्याप्रमाणेच मुक्त आहेत आणि ज्या भक्तांनी अजूनपर्यंत वैकुंठलोक प्राप्त केलेला नाही, त्यांच्याहूनही श्रेष्ठ आहेत. याच महत्वाचं कारण 'दयाविशेष' अशा शब्दातून सांगत आहेत. ते श्रीकृष्णांचे परमप्रिय आहेत किंवा ते श्रीकृष्णांचे विशेष कृपापात्र असल्याने माझेही परमप्रिय आहेत।।६३।।

[172]

[1/3/64-65]

श्रीपार्वती उवाच-

तत्रापि श्रीविशेषेण प्रसिद्धा श्रीहरिप्रिया।
तादृग्वैकुंठ-वैकुंठवासिनामीश्वरी हि या।।६४।।

श्लोकानुवाद- श्रीपार्वती म्हणाल्या- हे नारद! हे सर्वज्ञात आहे की त्या वैकुंठलोकातही श्रीमहालक्ष्मी भगवान् श्रीहरिना अतिशय प्रिय आहेत, कारण त्याच त्या वैकुंठवासियांच्या ईश्वरी आहेत.

दिग्दर्शिनी टीका- एवं वैकुंठवर्णनांतर्महालक्ष्मी-माहात्म्यविशेषशून्यं बर्तु-हृदितमाकर्ण्य तदसहमाना कृद्ध्यंतीव लक्ष्मीं प्रियसखीं पार्वत्याह-
तत्रापि। वैकुंठेऽपि श्रीमहालक्ष्मीः श्रीहरिप्रियेति ततसंज्ञत्वात्; यद्वा, तत्रापि विशेषेण श्रीः श्रीहरिप्रियेति प्रसिद्धेति वाक्यसमाप्तिः।
तत्रहेतुः-या तादृक् तथाभूतो यो वैकुंठः तादशाश्च ये वैकुंठवासिनस्तेषां सर्वेषामपीश्वरी परमपूजनीया। हि निश्चितं, युक्त युक्त्या
प्रामाण्यात्।।६४।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे वैकुंठाचे माहात्म्य वर्णन करताना श्रीशिवांनी जेव्हा श्रीमहालक्ष्मीचे माहात्म्य मात्र सांगितले नाही, तेव्हा श्रीमहालक्ष्मीची प्रिय सखी श्रीपार्वती हे सहन न झाल्याने संतापून आवेशाने म्हणाल्या- हे नारद! त्या वैकुंठलोकातही श्रीमहालक्ष्मी श्रीहरिच्या प्रियेच्या रूपात प्रसिद्ध आहेत, आणि त्याच श्रीहरिप्रिया म्हणून ओळखल्या जातात, कारण त्या सर्व वैकुंठवासीयांच्या आणि वैकुंठाच्या ईश्वरी आहेत, परम पूजनीय आहेत-हेच युक्त प्रमाण आहे।।६४।।

यस्याः कटाक्षपातेन लोकपालविभूतयः।
ज्ञानं विरक्तिर्भक्तिश्च सिद्ध्यंति यदनुग्रहात्।।६५।।

श्लोकानुवाद- श्रीलक्ष्मींच्या कृपादृष्टीमुळेच लोकपाल साधने प्राप्त करतात आणि त्यांचा कृपेने ज्ञान, वैराग्य आणि भक्ति सिद्ध होते।।६५।।

दिग्दर्शिनी टीका- ज्ञानं जीवेश्वरतत्त्व विषयकम्; विरक्तिर्भोग मोक्षादि वैतुष्यम्; भक्तिर्भगवद्विषया यस्याः श्रियोऽनुग्रहात् सिद्ध्यंति।
यथोक्तं वैष्णवे- 'यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मीः सत्त्वं भूत्यनुसारि च। निःश्रीकानां कुतः सत्त्वं विना तेन गुणाः कुतः।।' इति। गुणा ज्ञान
वैराग्यादयः; तथा तत्रैव इंद्रकृत लक्ष्मीस्तुतौ- 'यज्ञविद्या

[173]

[1/3/65-66]

महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने। आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्ति फलदायिनी।।' इति। यद्वा, विभूति-विरक्ति-भगवद्भक्ति ज्ञान
ब्रह्मज्ञान दातृत्वं क्रमेणोक्तम्। चतुर्विद्यारूपत्वाच्चतुर्वर्गदातृत्वं; तथा विमुक्तेः फलं भक्तिस्तद्यायिनी चेति।।६५।।

भावानुवाद- श्रीमहालक्ष्मींच्या कृपेने जीव आणि ईश्वर-तत्त्व विषयक ज्ञान आणि भोग-मोक्षआ अशा गोष्टीबाबत उदासीन होण्याने वैराग्य सिद्ध होते आणि भगवदविषयनी भक्तिही प्राप्त होते. याकरीता वैष्णव म्हणतात की जिथे सत्वगुण आहे, तिथेच श्रीलक्ष्मी आहे, कारण सत्वगुण श्रीलक्ष्मीला अनुसरतो. म्हणून जिथे श्री (लक्ष्मी) नाही, तिथे सत्वगुण कसा असू शकेल आणि सत्वगुणाशिवाय सदगुण तरी कुठून असणार? इथे सदगुण हे ज्ञान आणि वैराग्य यासारखे समजावे, कारण या पुराणात इंद्राने श्रीलक्ष्मीचे स्तवन करताना म्हंटले आहे-"हे शोभने महालक्ष्मी! तूच यज्ञविद्या आहेस. हे देवि! तूच मुक्तिदात्री आहेस." किंवा या महालक्ष्मीचे विभूति, विरक्ति, भगवदभक्ति आणि ब्रह्मज्ञान देणा-या शक्तिच्या रूपात क्रमशः वर्णन केले आहे. वा वरील चतुर्विद्यांचे रूप असणारी श्रीलक्ष्मी या चतुर्वर्गापलिकडे जी भगवदभक्ति आहे, ती देखील देते।।६५।।

या विहायादरेणापि भजमानान् भवादृशान्।
वब्रे तपोभिराराण्य निरपेक्षं च तं प्रियम् ॥ ६६ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीलक्ष्मीनी आपल्यासारख्या (श्रीनारादांसारख्या) त्यांचे भजन करणा-या सर्व व्यक्तींचा त्याग करून तपाद्वारे, निरपेक्ष भगवंतांची आराधना करून त्यांना आपल्या प्रियतम रूपामध्ये वरलेलं आहे ॥ ६६ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- इदानीं तस्याः सर्वनैरपेक्षेण केवलं परमप्रेमणा भगवद्भुजना-त्माहात्म्यविशेषमाह-येति। निरपेक्षं तदपेक्षारहितमपि आत्मारामत्वात् पूर्णकामत्वाच्च। तथापि वरने हेतुः-प्रियमिति, तदेकप्रियत्वादित्यर्थः। एतादृशस्य कथं प्राप्तिः स्यात्तत्राह-तपोभिर्वा विचित्रसेवया भगवदविषयक चित्तैकाग्रताभिराराण्यः बहुत्वं गौरवेण। तथा च दशम-स्कंधे (श्रीमद्भा. १०/१६/३६) नागपत्नीस्तुतौ- 'यदवाञ्छया

[174]

[1/3/66-67]

श्रीललनाचरत्तपो विहाय कामान् सुचिरं ध्रुवव्रता' इति। यद्यपि महालक्ष्मीरियं श्रीवैकुण्ठेश्वरस्य भगवतो नित्यवल्लभैव, न त्वन्यवदुपासनया तं प्राप्तास्ति; तथापि तदवताराणां श्रीभृगुतनयादीनां तपश्चर्यादि श्रवणात्ताभ्योऽ स्या अभेदाभिप्रायेणैवमुक्तमिति दिक् ॥ ६६ ॥

भावानुवाद- श्रीलक्ष्मीनी कशा प्रकारे निरपेक्ष भावनेने केवळ आत्यंतीक प्रेमाने भगवंतांचे भजन केले, त्या भजनाचे माहात्म्य वर्णन करत आहोत. श्रीलक्ष्मीदेवी अतिशय प्रेमाने श्रीभगवंतांची सेवा करत असल्या तरी, भगवान मात्र निरपेक्ष आहेत म्हणजेच आत्मस्वरूप आणि आसकाम आहेत, त्यामुळे ते कसलीही आकांक्षा ठेवत नाहीत. तरीही श्रीलक्ष्मीदेवींनी त्याच निरपेक्ष भगवंतांची आराधना करून त्यांना आपल्या प्रियतमाच्या रूपात वरले आहे. श्रीलक्ष्मीचे भगवंतांना एकांत रूपात प्रिय मानणेच त्यांना वरण्याचे कारण आहे. तरीही जर शंका असेल की अशा निरपेक्ष प्रभुंना त्यांनी कसं प्राप्त केलं? याकरिता श्रीपार्वती म्हणत आहेत की तपश्चर्या करून किंवा विविध प्रकारे सेवा करून. इथे तपश्चर्यांचा अर्थ आहे भगवंतांच्या विषयी चित्त एकाग्र करून आराधना करणे. जसं, दशम-स्कंधात नागपत्नींनी स्तुति केलेली आहे- "हे भगवन्! आपल्या श्रीचरणांची धूळ प्राप्त करण्याच्या इच्छेने श्रीलक्ष्मीदेवींनी आपली प्रिया असूनही सर्व कामनांचा त्याग करून व्रत धरले व दीर्घ काळ तप केले." जरी श्रीमहालक्ष्मी श्रीवैकुण्ठाचे ईश्वर श्रीनारायणांच्या सदैव प्रेयसी असल्या आणि इतर आरधकांप्रमाणे आराधना करून श्रीनारायणांच्या प्रेयसी झालेल्या नसल्या, तरी श्रीलक्ष्मींनी भृगुकन्येसारख्या अवतारांमध्ये श्रीनारायणांच्या श्रीचरणांची सेवा प्राप्त करण्याच्या इच्छेने तप केले होते, म्हणून भृगुकन्येशी त्यांचे एकरूपत्व असल्याने श्रीलक्ष्मींच्या तपाचा प्रसंग सांगितला गेला आहे ॥ ६६ ॥

करोति वसतिं नित्यं या रम्ये तस्य वक्षसि।
पतिव्रतोत्तमाशेषावतारेष्ठानुयात्यमुम् ॥ ६७ ॥

श्लोकानुवाद- या श्रीमहालक्ष्मी श्रीभगवानांच्या सुंदर छातीवर सदैव वसलेल्या आहेत. त्या सर्व पतिव्रतांमध्ये उत्तम आहेत, म्हणून

[175]

[1/3/67]

त्या भगवंतांच्या असंख्य अवतारांना अनुरूप पत्नीच्या रूपात त्यांच्या बरोबर असतात ॥ ६७ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- नन्वेवमेतदवतारभूताया विभूत्यधिष्ठातृलक्ष्म्याश्चाञ्चल्य दोषस्य विद्यमानत्वादस्या अपि स कदाचित् घटैतैवेत्याशंक्य तन्निराकरणपूर्वक परममाहात्म्य-विशेषमाह-करोतीति। रम्य इति विस्तीर्णत्वादि-परमसौंदर्योक्त्या वाससुखमुद्दिष्टम्; अशेषेषु अवतारेष्वपि अमुं श्रीहरिमनुयाति तत्तदनु रूपमवतीर्य तत्तत्संगत्या गच्छति। यतः पतिव्रतासु उत्तमा श्रेष्ठा। तथा च श्रीविष्णुपुराणे- 'एवं यथा जगतस्वामी देवदेवो जनार्दनः। अवतारं करोत्येषा तथा श्रीस्ततसहायिती।। देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी। विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनूम्।।' इति ॥ ६७ ॥

भावानुवाद- जर शंका येत असेल की श्रीमहालक्ष्मींच्या अंशस्वरूप विभूतिचा आधार असणारी लक्ष्मी जर चंचला आहे, तर ती ज्याचा अंश आहे त्या महालक्ष्मींमध्येसुद्धा तो चंचलतेचा दोष कधी दिसू शकतो का? या शंकेच्या निवारणार्थ त्यांच्या परम माहात्म्याविषयी 'करोतीति' श्लोकातून सांगत आहोत. श्रीमहालक्ष्मी श्रीनारायणांच्या रमणीय वक्षस्थलावर सदैव वसते. इथे रमणीय शब्दाने श्रीभगवानांच्या विशाल आणि इतर गुणांनी युक्त अशा परम सौंदर्यवान विराजमान होण्यामधील सुख दर्शविले आहे. श्रीलक्ष्मी श्रीहरिंच्या वक्षावर वसत असूनही त्यांच्या असंख्य अवतारांमध्येही त्यांच्याबरोबरच रहातात, म्हणजेच श्रीहरि जेव्हा जी लीला करतात, तेव्हा त्या आपल्या प्रभुंच्या इच्छेनुसार त्या लीलेमध्ये रंग भरण्याकरिता त्यांच्यासह चालतात, कारण त्या पतिव्रतांमधील उत्तम पतिव्रता आहेत. या विषयी श्रीविष्णुपुराणातही सांगितलं गेलं आहे- "देवदेव जगत स्वामी श्रीजनार्दन ज्या-ज्या रूपात अवतार घेतात, श्रीलक्ष्मीही त्या त्या-त्या अवताराला अनुरूप असा अवतार घेऊन त्यांचे सहाय्य करतात. देव रूपामध्ये लीला करणा-या श्रीविष्णुंबरोबर देवी रूपात आणि मनुष्य रूपात लीला करणा-या भगवानांबरोबर मनुष्य रूपात अवतार घेतात. अशा प्रकारे श्रीविष्णु जिथे ज्या रूपामध्ये लीला करतात, त्यांच्या प्रेयसी श्रीलक्ष्मीदेवील त्यांना अनुरूप रूप धारण करून त्यांच्या लीलेमध्ये सहाय्यकाची भूमिका घेतात" ॥ ६७ ॥

[176]

[1/3/68-69]

श्रीपरीक्षिदुवाच-

ततः परमहर्षेण क्षोभितात्मालपन्मुनिः।
जय श्रीकमलाकांत हे वैकुण्ठपते हरे ॥ ६८ ॥

जय वैकुण्ठलोकेति तत्रया जयतेति च।
जय कृष्णप्रिये पद्मे वैकुण्ठाधीश्वरीत्वपि ॥ ६९ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- हे माते! श्रीशिवांचे बोलणे ऐकून देवर्षि श्रीनारद अत्यंत आनंदीत होऊन उत्तेजित झाल्याने उच्च स्वरात म्हणू लागले- 'श्रीकमलाकांतांचा विजय असो! हे वैकुण्ठपते! हे हरे! आपला जयजयकार असो! हे वैकुण्ठलोक! हे वैकुण्ठासियांनो! हे कृष्णप्रिया पद्मे! हे वैकुण्ठाधीश्वरि! आपल्या सर्वांचा जयजयकार असो!' ॥ ६८-६९ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- अलपदुच्चैरवोचत्; किं? तदाह-जयेति सार्धेण। हे वैकुण्ठलोक! जयेति, हे तत्रत्या वैकुण्ठवर्तिनः! हे वैकुण्ठाधीश्वरि! श्रीवैकुण्ठावासिनां महालक्ष्म्याश्च माहात्म्यविशेषश्रवणात् परमानंदभराविर्भाववैवश्येन पृथिव्यामवतीर्णस्य भगवतो द्वारकानिवासमपि विस्मृत्य श्रीवैकुण्ठलोकजिगमिषया तदाविष्टचित्तत्वेन तत्र द्रष्टव्यं तत्रत्येश्वरं लक्ष्मीकांतं भगवंतं तल्लोकं च तत्रत्यांश्च महालक्ष्मीमपि तुष्टावेति ज्ञेयम्। तत्र तादृश्या महालक्ष्म्याः स्वामित्वेनासौ भगवत् स्तुतिरर्धेन, ततस्तत्कृपाभरास्पदत्वेन वैकुण्ठस्य तद्वासिनाञ्च; ततः सर्वतः परमोत्कर्षनिष्ठा दृष्टा महालक्ष्म्या इति विवेचनीयम् ॥ ६८-६९ ॥

भावानुवाद- श्रीनारद उच्च स्वराने म्हणू लागले. काय म्हणाले? हेच 'जय' अशा दिड श्लोकातून सांगत आहोत- हे वैकुण्ठलोक! हे वैकुण्ठावासीगण! हे वैकुण्ठाधीश्वर! आपला जयजयकार असो! अशा प्रकारे श्रीनारदांना वैकुण्ठासियांचे आणि श्रीमहालक्ष्मींचे माहात्म्य ऐकून परमानंद होऊन ते भावव्याकूळ झाल्याने त्यांना त्या वेळी पृथ्वीवर अवतीर्ण झालेल्या श्रीभगवान आणि द्वारकावासियांचा विसर पडला. याचमुळे श्रीवैकुण्ठलोकी जाण्याची इच्छेने म्हणजेच वैकुण्ठानेच घेरल्या गेलेल्या चित्ताने त्यांनी विचार केला की मला पहाण्यासारखे काही असेल तर ते फक्त वैकुण्ठच. मी वैकुण्ठेश्वर श्रीलक्ष्मीकांत, तेथील भक्त आणि श्रीमहालक्ष्मींची स्तुति करेन. म्हणून श्रीनारद वैकुण्ठलोकात श्रीमहालक्ष्मींचे स्वामी श्रीभगवंतांची 'हे कमलाकांत' म्हणून स्तुति करत आहेत, त्यानंतर श्रीवैकुण्ठलोक आणि वैकुण्ठेश्वर भगवंतांच्या कृपेस खास पात्र असणाऱ्या वैकुण्ठावासी

[177]

[1/3/68-71]

भक्तांचं स्तवन करून अखेर सर्वत्र श्रीलक्ष्मींची सर्वोच्च निष्ठा पाहून त्यांची स्तुति करत आहेत- हे सूचित होतं ॥ ६८-६९ ॥

अथाभिनंदनायास्या वैकुण्ठे गंतुमुत्थितः।
अभिप्रेत्य हरेणोक्तः करे धृत्वा निवार्य सः ॥ ७० ॥

श्लोकानुवाद- श्रीनारद असं म्हणत-म्हणत श्रीलक्ष्मींचे अभिनंदन करण्याकरिता वैकुण्ठात जायला निघाले, पण त्यांना हे अभिप्रेत आहे याचा अंदाज येऊन श्रीमहादेवांनी त्यांचे दोन्ही हात पकडून थांबवले आणि म्हणू लागले ॥ ७० ॥

दिग्दर्शिनी टीका- अथ लपनानंतरं अस्या महालक्ष्म्या अभिनंदनाय त्वमेव कृष्णस्य परम कृपानिष्ठापात्रं परमप्रियेत्यादि सुनूतैः प्रशंसनार्थमभिप्रेत्य वैकुण्ठादि-स्तुत्योर्ध्वदृष्ट्यादिना च लक्षणेन तस्य वैकुण्ठ गमनोन्मुखतां ज्ञात्वेत्यर्थः। निवार्य करग्रहणेनैव तत्र गमने निषिध्य स नारद उक्तः ॥ ७० ॥

भावानुवाद- यानंतर श्रीनारद श्रीलक्ष्मींचं अभिनंदन करण्यासाठी वैकुण्ठाला जायला निघाले आणि त्या श्रीमहालक्ष्मींचे कशा प्रकारे अभिनंदन करायचं, त्याची मनातल्या मनात कल्पना करू लागले. कशा प्रकारे? म्हणजेच 'आपण श्रीकृष्णांच्या परम कृपेस आणि निष्ठेस पात्र आहात आणि त्यांची परमप्रिया आहात' अशा सुंदर वाक्यांनी स्तुति करण्याचा विचार करू लागले. पण स्वतः श्रीमहादेवांनी श्रीनारदांच्या हृदयातील (अंतरातील) भाव जाणला. कशावरून? वैकुण्ठासारख्या गोष्टींची स्तुति आणि श्रीनारदांचे वारंवार वरच्या दिशेस पहाणे यावरून, आणि त्यांनी श्रीनारदांचे दोन्ही हात पकडून त्यांच्या वैकुण्ठात जाण्यास विरोध करीत ते म्हणाले- ॥ ७० ॥

श्रीमहेश उवाच-

कृष्णप्रियजनालोकोत्सुकताविहतस्मृते।
न किं स्मरसि यद्भूमौ द्वाराकायां वसत्यसौ ॥ ७१ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीमहादेव म्हणाले- हे नारद! श्रीकृष्णांच्या प्रियजनांचे दर्शन व्हावे या उत्सुकतेमुळे तुमची स्मृति लुप्त झाली का? भगवान् श्रीकृष्ण पृथ्वीवर श्रीद्वारकापुरीत निवास करत आहेत हे तुमच्या लक्षात नाही का? ॥ ७१ ॥

[178]

[1/3/71-72]

दिग्दर्शिनी टीका- कृष्णप्रियजनस्यालोके अवलोकने उत्सुकता उत्कंठा तथा विहता विनाशिता स्मृतिरनुसंधानं यस्य तस्य संबोधनम्। एवमत्र तव कोऽपि न दोषस्तस्यैवेदृशः परममोहनत्वादिति भावः। असौ श्रीहरिः महालक्ष्मीर्वा भूमौ पृथिव्यां तत्रापि द्वारकायां पुर्यां वसतीति यत् तत् किं नानुस्मरसि नानुसंधत्से? ॥ ७१ ॥

भावानुवाद- हे नारद! श्रीकृष्णांच्या प्रियजनांचे दर्शन करण्याच्या उत्सुकतेमुळे तुमची स्मरणशक्ति नष्ट झाली आहे का? या म्हणण्याचा उद्देश असा की काय तुमची स्मृतिची शोध घेण्याची शक्तिही नष्ट झाली आहे का? खरोखर, यात तुमचा काहीच दोष नाही आहे, कारण श्रीकृष्णांचा स्वभाव असाच आत्यंतिक संमोहित करणारा आहे. ते श्रीहरि आणि श्रीमहालक्ष्मी आत्ता पृथ्वीवर श्रीद्वारकापुरीमध्ये रहात आहेत, हे तुम्ही विसरलात का? ॥ ७२ ॥

रुक्मिणी सा महालक्ष्मीः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्।
तस्या अंशावतारा हि वामनादि समीपतः ॥७२॥

श्लोकानुवाद- वैकुंठाधीश्वरी श्रीमहालक्ष्मीच श्रीरुक्मिणी आहेत. श्रीकृष्ण हे स्वतः भगवान् आहेत आणि त्यांचे अंशावतार असलेल्या श्रीवामनासारख्याजवळ ज्या श्रीलक्ष्मीदेवी आहेत, त्या याच श्रीरुक्मिणीच्याच अंशावतार आहेत ॥७२॥

दिग्दर्शिनी टीका- ननु तत्र कुतो महालक्ष्मीः? किंतु भीष्मसुता रुक्मिणीति चेत्; सत्यम्; सैवेयमित्याह- रुक्मिणीति। सा रुक्मिण्येव महालक्ष्मीः ननु महालक्ष्मीः कदाचिदपि भगवतपार्श्वं न जहाति? तत्राह-कृष्णस्त्विति। ननु कथं तर्हि श्रीवामनसहस्रशीर्षकपिलादि निकटे लक्ष्मीर्दृश्यते? महालक्ष्म्या रुक्मिणीत्वेनावतीर्णत्वात्। तत्राह-तस्य इति एव वैकुंठेश्वर्या महालक्ष्म्या महिमापि साधितः ॥७२॥

भावानुवाद- जर वाटलं की पृथ्वीवर श्रीद्वारकेत श्रीमहालक्ष्मी कुठे आहेत? तिथे तर भीष्मकांची कन्या श्रीरुक्मिणीदेवी आहे. हो, ही गोष्ट सत्य आहे, तरी वैकुंठाचेच ऐश्वर्य या द्वारकेमध्ये जसे दिसून येते, त्याचे वर्णन करत आहे, ऐका. भीष्मक कन्या श्रीरुक्मिणीदेवी याच वैकुंठाधीश्वरी महालक्ष्मी आहेत असे जाणा. जर म्हणाल की त्या श्रीलक्ष्मी तर भगवानांच्या जवळ रहातात, त्या कधीही भगवानांची साथ सोडून कुठे जात नाहीत, मग त्या द्वारकेमध्ये कशा असतील?

[179]

[1/3/72-74]

याकरीता सांगत आहेत की द्वारकानाथ श्रीकृष्ण तेच भगवान आहेत. जर म्हणाल की मग श्रीवामन, सहस्रशीर्षा महापुरुष आणि कपिलांसारख्या देवांबरोबर ज्या लक्ष्मी दिसतात, त्या कोण? याचे उत्तर म्हणून सांगत आहेत की श्रीकृष्णांच्या श्रीवामनांसारख्या अंशावतारांबरोबर ज्या इतर लक्ष्मी आहेत, त्या याच महालक्ष्मींच्या अंश आहेत आणि महालक्ष्मी स्वतः श्रीरुक्मिणींच्या रूपात अवतरली आहे. अशा प्रकारे वैकुंठेश्वरी महालक्ष्मींचे महात्म्याचे वर्णन झाले आहे ॥७२॥

संपूर्णा परिपूर्णस्य लक्ष्मीर्भगवतः सदा।
निषेवते पदाभोजे श्रीकृष्णस्यैव रुक्मिणी ॥७३॥

श्लोकानुवाद- त्याच द्वारकेत परिपूर्ण भगवान श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांची सेवा करण्यास संपूर्णा महालक्ष्मीस्वरूपा श्रीरुक्मिणीदेवी स्वतः सदैव हजर असते ॥७३॥

दिग्दर्शिनी टीका- तर्हि कृष्णपार्श्वेऽपि तादृश्येव लक्ष्मीरस्तु? तत्राह-संपूर्णेति। एव शब्दो यथा संभवं सर्वत्र योजनीयाः। संपूर्णा लक्ष्मी रुक्मिण्येव परिपूर्णस्य भगवतः श्रीकृष्णस्यैव पादपद्मद्वंद्वं सदैव नितरां सेवते ॥७३॥

भावानुवाद- जर म्हणाल की मग द्वारकेमध्ये श्रीकृष्णांबरोबरही श्रीमहालक्ष्मींचा अंश अवतार अस्तित्वात आहे का? याचे उत्तर म्हणून सांगत आहेत- 'संपूर्णा' असे. नाही, नाही, त्या द्वारकेत तर पूर्ण महालक्ष्मी श्रीरुक्मिणीदेवीच आहेत. म्हणजेच त्या महालक्ष्मींचा केवळ अंश नाहीत, तर निश्चितपणे संपूर्ण महालक्ष्मीच आहेत आणि त्या महालक्ष्मीच स्वतःच्या स्वरूपात सदैव परिपूर्ण भगवान् श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांची सेवा करत आहेत ॥७३॥

तस्मादुपविश ब्रह्मन् रहस्यं परमं शनैः।
कर्णे ते कथयाम्येकं परमश्रद्धया श्रृणु ॥७४॥

श्लोकानुवाद- म्हणून हे ब्रह्मन्! आपण इथेच बसा! मी हलक्या आवाजात गुप्तरूपाने आपल्या कानात एक रहस्यमय गोष्ट सांगतो, आपण अत्यंत श्रद्धेने ती ऐका ॥७४॥

[180]

[1/3/74-75]

दिग्दर्शिनी टीका- तस्माद् वैकुंठतो भूमौ भगवतासह लक्ष्म्या अवतीर्णत्वात्। उपविश वैकुंठे जिगमिषां विहायात्रैव क्षणं निषीद। ननु तर्हि सत्वरं द्वारकायामेव गच्छामि किमत्रोपवेशेन? तत्राह-रहस्यमिति। शनैस्ते तव कर्णे कथयामीति परम-रहस्यत्वेन बहूनामग्रेऽप्रकाश्यत्वात्: महालक्ष्मी प्रियसखी-पार्वती-मात्सर्यभयाद्वा। एवं तवाभिप्रेतार्थो द्वारकागमनेन न सिध्येत्। महालक्ष्म्यापि तयात्मनः सकाशात् श्रीप्रह्लादस्यैव श्रेष्ठताया वक्ष्यमाणत्वात् इति भावः ॥७४॥

भावानुवाद- त्याच वैकुंठातून श्रीभगवान् श्रीलक्ष्मींसह द्वारकेमध्ये अवतीर्ण झाले आहेत. म्हणून हे ब्रह्मन्! वैकुंठात जाण्याची इच्छा सोडून क्षणभर इथेच बसा. तेव्हा जर श्रीनारदाना अशी उत्सुकता असेल की मी कधी एकदा द्वारकेला जाईन, इथे बसून काय करू? याकरताच 'रहस्य' असे शब्द म्हणत आहेत. मी हळू-हळू गुप्तपणे तुमच्या कानात एक रहस्य सांगतो. हळू-हळू म्हणायचा उद्देश असा की जी गोष्ट परम-रहस्यमय असते, ती अनेकांसमोर सांगणे योग्य नाही, खास करून तिथे महालक्ष्मींच्या प्रिय सखी पार्वती आहेत, ते रहस्य ऐकून त्यांना मत्सर वाटेल, अशी जराशी भीती वाटते. म्हणून तुम्हाला अभिप्रेत असलेली गोष्ट द्वारकेला नुसते जाऊन पूर्ण होणार नाही. इथे परम रहस्यमय गोष्ट म्हणण्याचा उद्देश असा की आता श्रीमहादेव स्वतःपेक्षा आणि अगदी श्रीलक्ष्मीपेक्षाही श्रीप्रह्लाद महाराजांचे श्रेष्ठत्व सांगणार आहेत, त्यामुळे पार्वतींना मत्सर वाटू शकतो. याच शंकेमुळे सांगायची गोष्ट हळू-हळू गुप्तपणे सांगू लागले ॥७४॥

त्वत्ताततो मदगरुडादितश्च श्रियोऽपि कारुण्यविशेषपात्रम्।
प्रह्लाद एव प्रथितो जगत्या कृष्णस्य भक्तो नितरां प्रियश्च॥७५॥

श्लोकानुवाद- हे नारद! आपले पिता श्रीब्रह्मा, गरुडाप्रमाणे पार्षद, श्रीमहालक्ष्मी आणि माझ्याहूनही जास्त प्रह्लाद श्रीकृष्णांच्या कृपेस अधिक पात्र आहेत. ही गोष्ट संपूर्ण जगतात प्रसिद्ध आहे, म्हणून श्रीप्रह्लाद हेच श्रीकृष्णांचे श्रेष्ठ भक्त आहेत॥७५॥

[181]

[1/3/75-77]

दिग्दर्शिनी टीका- अतः श्रीप्रह्लादमेवानुसरेत्याशयेनाह-त्वदिति। त्वत्ताततो ब्रह्मणः सकाशात्, मत् मनः। आदिशब्दाच्छेष-
विष्वक्सेनादयो वैकुण्ठपार्षदाः। श्रियः महालक्ष्म्या अपि सकाशात्। कारुण्यविशेष पात्रत्वे हेतुः-नितरां भक्तोऽतएव नितरां प्रियश्चेति॥
७५॥

भावानुवाद- म्हणून तुम्ही श्रीप्रह्लादांचेच अनुसरण करा. हेच सांगण्याकरिता 'तत्' सारखे श्लोक सांगत आहोत. मी, तुमचे पिता श्रीब्रह्मा, गरुड, शेष आणि विश्वक्सेन असे वैकुण्ठाचे पार्षद, इतकंच काय पण श्रीलक्ष्मीहून जास्त श्रीकृष्णांच्या कृपेस पात्र म्हणून श्रीप्रह्लादांची जगात किर्ति आहे. म्हणून तेच श्रीकृष्णांचे एकमेव भक्त आणि सर्वात जास्त प्रिय आहेत॥७५॥

भगवद्ब्रजनानि त्वं किञ्चु विस्मृतवानसि।
अधीतानि पुराणेषु श्लोकमेतं न किं स्मरेः॥७६॥

श्लोकानुवाद- भगवंतांच्या श्रीमुखाद्वारे प्रसूत झालेली वचने तुम्ही विसरलात का? पुराणे वाचूनही तुम्हाला हे प्रसिद्ध श्लोक लक्षात नाहीत?॥७६॥

दिग्दर्शिनी टीका- तत्रादौ सामान्यतो भक्तत्वेनैव माहात्म्यं वक्तुं तस्य जगत् प्रसिद्धतामेव दर्शयंस्तमपि तत् स्मारयति, -भगवदिति। तत्र
किमेतं सुप्रसिद्धमपि श्लोकं न त्वं स्मरेः, अपि तु स्मरस्येवेत्यर्थः॥७६॥

भावानुवाद- आधी श्रीप्रह्लादांच्या भक्तीचे माहात्म्य सामान्यपणे सांगून आता त्यांची जगभरात लौकिकास पावलेल्या विशेष महतीचे स्मरण 'भगवद्ब्रजनानि' अशा श्लोकांमधून देत आहोत. हे नारद! तुम्ही पुराणामधील भगवंतांच्या श्रीमुखातून निघालेली ती प्रसिद्ध वचने विसरलात का? तुम्हाला ते प्रसिद्ध श्लोक आठवत नाहीत? म्हणजेच ते स्मरण करा॥७६॥

नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना।
श्रियमात्यंतिकीं वापि येषां गतिरहं परा॥७७॥

श्लोकानुवाद- मीच ज्यांची परमगती आहे, अशा सर्व साधु-भक्तांव्यतिरीक्त मला माझा आत्मा किंवा माझी अत्यंत प्रिय श्रीलक्ष्मी यांचीही इच्छा नसते॥७७॥

[182]

[1/3/77-78]

दिग्दर्शिनी टीका- तमेवाह-नाहमिति। आत्मानं श्रीमूर्तिमपि; नाशासे न स्पृहयामि नाभिनंदामि वा। अयञ्च श्लोको नवमस्कंधे (श्रीमद्भा .
९/४/६४) दुर्वाससं प्रति श्रीभगवतोक्तः। तथा तत्रैव (श्रीमद्भा . ९/४/६३, ६६) -'अहं भक्त पराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विजः।
साधुभिर्ग्रस्त हृदयो भक्तैर्भक्त जनप्रियः॥ मयि निर्बद्ध-हृदयाः साधवः समदर्शिनः। वशे कुर्वति मां भक्त्या सतस्त्रियः सत्पतिं
यथा॥' इति। उद्धवं प्रत्यप्येकादशस्कंधे (श्रीमद्भा . ११/१४/१५) -'न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः। न च संकर्षणो न
श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्॥' इति। अस्यार्थः-आत्मा श्रीमूर्तिरपि; भक्त इति वक्तव्य स्वभक्त-माहात्म्य विशेषाख्यानाविर्भूत
हर्षभरवैवश्येन भवानित्युक्तम्॥७७॥

भावानुवाद- श्रीभगवंताचे वचन आहे- "ज्यांची परमगती मीच आहे, त्या पवित्र भक्तांशिवाय मी माझ्या आत्माची तसंच परमप्रिय श्रीलक्ष्मीचीही इच्छा धरत नाहीत, जे की माझ्या प्राणाप्रमाणे आहेत." हा श्लोक नवम-स्कंधात श्रीभगवंतांनी दुर्वासांना उद्देशून म्हंटला आहे. त्या ठिकाणी अजूनही सांगितलं गेलं आहे की मी माझ्या भक्तांच्या अधीन आहे, मी भक्तांजवळ वेगळा नाही तर भक्तांनी आपल्या हृदयात मला कोंडून ठेवलं आहे. समत्व साधलेल्या साधुंनी मला आपापले हृदय माझ्याशी जोडलेलं आहे. ज्या प्रकारे साध्वी स्त्री आपल्या पतिला वश करून ठेवते, तसेच माझ्या भक्तांनी मला वश केलं आहे. एकादश-स्कंधातही भगवान श्रीउद्धवांना म्हणतात-"तुम्ही माझे भक्त असल्याने मला जितके प्रिय आहात, तितकी श्रीलक्ष्मी माझी पत्नी असूनही मला प्रिय नाही." ते भक्त आपल्याला किती प्रिय आहेत? या प्रश्नाच्या उत्तरात भगवंतांनी वरील श्लोकातून सांगितले आहे. जर विचाराल की ते भक्त कसे आहेत? याच्या उत्तरात अतिशय आनंदित होऊन म्हणत आहेत-"तुमच्या सारखे". यामधून आपल्या भक्तांचे माहात्म्य प्रस्थापित करणे हाच त्यांचा उद्देश आहे, असं समजावं॥
७७॥

मदादिदेवतायोनिर्निजभक्तविनोदकृत्।
श्रीमूर्तिरपि सा येभ्यो नापेक्ष्या को हि नौतु तान्॥७८॥

[183]

[1/3/78-79]

श्लोकानुवाद- ज्यांच्याकरिता प्रभु आपल्या श्रीमूर्तिचादेखील आदर करत नाहीत त्या भक्तांची प्रशंसा करायला कोण समर्थ आहे? पण प्रभुंची ती मूर्तिच आम्हा सर्व देवांच्या उत्पत्तिचे कारणस्वरूप आहे आणि गरुडांसारख्या आपल्या भक्तांनाही आनंद दान करणारी आहे।।७८।।

दिग्दर्शिनी टीका- फलितमाह-मदिति द्वाभ्याम्। अहं रुद्र आदियांसां ब्रह्मा-इंद्रादिदेवतानां तासां योनिः कारणं ब्रह्मादिजगन्निदान महापुरुषरूपस्यापि तत एवाविर्भावात्। यद्वा, योनिराश्रयः सर्वसेव्यत्वात्। एवं रुद्र ब्रह्मादि सर्वदेवेभ्यो भगवच्छ्रीमूर्तिमाहात्म्यं साधितम्। तथा निजभक्तानां श्रीशेषगरुडादीनां विनोदः परमानंदक्रीडाविशेषः तं करोति तथा सा। सा सौंदर्य-माधुर्यादि-महिम्ना परमानिर्वचनीया। येभ्यो भक्तेभ्यः सकाशात् न अपेक्षा योग्या आदरविशेष विषयो न भवति। तान् को नोतु स्तौतु? अपि तु न कोऽपि स्तोतुं शक्नुयादित्यर्थः।।७८।।

भावानुवाद- सारांश हा आहे की रुद्र (माझ्या), ब्रह्मा, इंद्र अशा देवतांच्या उत्पत्तिचे कारण-स्वरूप जे महापुरुष आहेत, म्हणजेच ब्रह्मादि देवता आणि जगाचे निर्माण करणारे जे महापुरुष आहेत, तेही श्रीभगवानांचेच अंश आहेत. जर 'योनि' शब्दाचा अर्थ 'आश्रय' असेल, तरीही रुद्रांसारख्या सर्व देवता आश्रय आणि सेवा करण्यायोग्य स्वरूपाची भगवंतांची जी श्रीमूर्ति आहे, ती स्वतःची मूर्तिही प्रभुंना त्या भक्तांपेक्षा जास्त आदरणीय वाटत नाही. जरी या प्रकारे रुद्र आणि ब्रह्मांसारखे देवांपेक्षाही भगवंतांच्या श्रीमूर्तिचे अधिक माहात्म्य सिद्ध झाले आहे, तरी शेष आणि गरुडांप्रमाणे असलेल्या आपल्या भक्तांना आनंद देणारी परमानंदमय लीलांचा आधार म्हणजेच सौंदर्य-माधुर्य असा परम अनिर्वचनीय महिमा असणारी भगवंतांची मूर्तिही ज्यंच्या तुलनेत आदरणीय नाही, अशा भक्तांची स्तुति करण्यास कोण समर्थ आहे? म्हणजेच कोणीही नाही।।७८।।

तत्राप्यशेषभक्तानामुपमानतयोदितः।
साक्षाद्भगवतैवासौ प्रह्लादोऽतर्क्य भाग्यवान्।।७९।।

श्लोकानुवाद- त्या सर्व भक्तांमध्येही श्रीप्रल्हादांचे भाग्य तर तकने समजण्यापलिकडचे आहे. स्वतः भगवानच म्हणतात की श्रीप्रल्हाद माझ्या सगळ्या भक्तांमध्ये आदर्श स्वरूप आहेत।।७९।।

[184]

[1/3/79-80]

दिग्दर्शिनी टीका- एवं सामान्येन भक्ततयैव ब्रह्मादिभ्यः स्वस्मादपि सकाशान्माहात्म्य-मुक्तम्। इदानीं विशेषेण-श्रीशेषगरुडादिभ्योऽपि माहात्म्यविशेषमाह-तत्रापीति। तेष्वपि भक्तगणेषु मध्ये अतर्क्यं तर्कयितुमप्यशक्यं यदभाग्यं सौभाग्यं भगवत्-कृपाविशेष-पात्रतालक्षणं तद्वान्। परममहासौभाग्यवत्त्वेन श्रेष्ठतर इत्यर्थः। तच्च भगवदुक्तयैव प्रमाणयति-अशेषेति। साक्षादेव उदितः उक्तः। तथा च सप्तमस्कंधे (श्रीमद्भा. ७/१०/२१) - 'भवति पुरुषा लोके मद्भक्तास्तामनुव्रताः। भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक्।।' इति। अस्यार्थः- त्वामनुगता ये कंचित् पुरुषास्तेऽप्येवंलक्षणा भवन्ति, मद्भक्ता भवन्ति। अतो भवान् खलु मे भक्तानां सर्वेषामुपमास्पदं श्रेष्ठ इत्यर्थः। यद्वा, ये मद्भक्तस्ते त्वामेव अनुव्रता अनुसृता भवन्ति भविष्यन्ति अनुसरिष्यन्तीत्यर्थः। तत्र हेतुभाग्यवानिति।।७९।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीशिवांनी सामान्य भक्तांच्या तत्वानुसार आपल्या आणि श्रीब्रह्मांपेक्षाही श्रीप्रल्हादांचे माहात्म्य श्रेष्ठ आहे असे सांगितले. भगवंतांचे भक्त गरुड आणि शेषनागापेक्षाही श्रीप्रल्हादांचे माहात्म्य श्रेष्ठ आहे हे आता ते 'तत्रापि' सारख्या श्लोकांद्वारे सिद्ध करू इच्छितात. भगवंतांच्या अनंत भक्तांमध्येही विशेषकरून श्रीप्रल्हादांचे भाग्य बुद्धिने समजले जाऊच शकत नाही. हे भाग्य कसे आहे? ते भगवंतांच्या विशेष कृपेस पात्र असण्याच्या लक्षणांनी युक्त आहेत म्हणजेच परम-भाग्यशाली व्यक्तिपेक्षाही जास्त श्रेष्ठ आहेत. हे भगवंतांच्या विधानातूनच सिद्ध होतं- "प्रल्हाद माझ्या भक्तांसाठी एक आदर्श आहे, जे प्रल्हादांचे अनुयायी आहेत, तेही माझे भक्त आहेत." भगवानांच्या या विधानाचे तात्पर्य हे की, प्रल्हादांच्या मार्गावरून चालणारे जे कोणी आहेत, ते निश्चितपणे माझे (प्रभुंचे) भक्त आहेत; म्हणून माझे जितके म्हणून भक्त आहेत, त्यात प्रल्हाद सर्वश्रेष्ठ आहेत किंवा जे माझे भक्त आहेत, ते सुद्धा तुमच्याच मार्गावर चालतील आणि यानंतर जे भक्त होतील, तेही तुमचेच अनुयायी असतील, कारण तुम्ही भाग्यवान आहात।।७९।।

तस्य सौभाग्यमस्माभिः सर्वैर्लक्ष्म्याप्यनुत्तमम्।
साक्षाद्धिरण्यकशिपोरनुभूतं विदारणे।।८०।।

श्लोकानुवाद- त्या श्रीप्रल्हादांचे सौभाग्य हिरण्यकश्यपुच्या विनाशाच्या वेळी श्रीलक्ष्मीसह आम्ही सर्व देवांनी प्रत्यक्ष अनुभवले आहे।।८०।।

[185]

[1/3/80-81]

दिग्दर्शिनी टीका- ननु तथापि तस्य दैत्यजातित्वादिना अर्वाचीनत्वादिना च श्रीगरुडादिभ्यो महालक्ष्मीतश्च श्रेष्ठं कथं घटताम्? तत्राह- तस्येति। सर्वैरस्माभिरित्यनेन ब्रह्मादयो गरुडादवश्च गृहीताः। हिरण्यकशिपोः श्रीनृसिंहरूपेण विदारणसमये साक्षादनुभूतं साक्षादनुभूतत्वाद्ब्र वचनयुक्त्याद्यपेक्षा नास्तीति भावः। तत्तद्विशेषश्च सप्तमस्कंधे प्रह्लादोपाख्याने देवस्तुत्यध्यायतो।।८०।।

भावानुवाद- मग जर म्हणाल की श्रीप्रल्हाद तर दैत्यकुळात जन्मले आहेत आणि नवीन आहेत, म्हणून नित्यवैकुंठ पार्षद गरुड आणि श्रीलक्ष्मीपेक्षा त्यांचे सौभाग्य मोठे कसे असेल? हेच सांगण्याकरिता 'तस्य' अशाप्रमाणे श्लोक सांगत आहोत. श्रीप्रल्हादांचे सौभाग्य अतिउत्तम आहे. आपण सर्वांनी याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला आहे. इथे 'आपण सर्वांनी' याला ब्रह्मादि देव आणि गरुडांप्रमाणे भगवंतांचे पार्षद भक्त समजावे. श्रीनृसिंहाच्या रूपात भगवंतांकडून हिरण्यकश्यपुचा संहार होताना आम्ही प्रल्हादांचे सौभाग्य प्रत्यक्ष अनुभवले आहे. या विषयी इतर कुठल्या युक्तिवादाची वा पुराव्याची गरज नाही. यासंबंधी विशेष विवेचन श्रीमद्भागवतताममध्ये सप्तम-स्कंधात श्रीप्रल्हाद-उपाख्यानातील देवस्तुती अध्यायात आढळून येतं।।८०।।

पुनः पुनर्वरान् दित्सुर्विष्णुमुक्तिं न याचितः ।
भक्तिरेव वृता येन प्रह्लादं तं नमाम्यहम् ॥८१॥

श्लोकानुवाद- त्या वेळी भगवान् श्रीनृसिंहदेवांनी प्रह्लादाला वारंवार मुक्ति घेण्यास सांगितलं, पण त्या भक्तांच्या राजाने मुक्ति न स्विकारता भक्तिसाठीच प्रार्थना केली. अशा श्रीप्रह्लादांना मी नमस्कार करतो ॥८१॥

दिग्दर्शिनी टीका- परम श्रेष्ठ लक्षणमेव दर्शवितुमादौ मुक्त्यपेक्षया परमभक्ति निष्ठा-माहात्म्यमाह-पुनरिति। एव च श्लोकः श्रीनारायण व्यूहस्तववर्ती। पुनः पुनरिति श्रीप्रह्लादस्य माहात्म्यविशेषाभिव्यञ्जनाय मुक्तिदाने विष्णोराग्रहं सूचयति। तथापि तां न याचितः। यद्वा, पुनः पुनर्भक्तिरेव वृतेति संबन्धः। दाढ्याकाङ्क्षया भावविशेषणं वा; यद्वा, पुनः पुनरिति। जन्मांतरेष्वित्यर्थः। यथोक्तं श्रीपराशरेण, तस्यैव वाक्यम्='नाथ! योनि सहस्रेषु येषु येषु ब्रजाम्यहम्। तेषु तेष्वच्युता

[186]

[1/3/81-83]

भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि।।' इति। अत्र च योनि सहस्रेष्वित्युक्त्या दूरे मुक्तिरुपेक्षितेति ज्ञाप्यते ॥८१॥

भावानुवाद- आता श्रीप्रह्लादांची परमश्रेष्ठ लक्षणे दर्शवण्यासाठी सर्वात पहिल्यांदा मुक्तिपेक्षाही परम भक्तिवरील निष्ठेचे माहात्म्य वर्णन करत आहोत. हे श्लोक श्रीनारायणव्यूह-स्तवनामधले आहेत. 'वारंवार' म्हणण्याचा उद्देश असा की भगवान् श्रीविष्णुंनी वारंवार वरदान देण्याचा प्रयत्न करूनही श्रीप्रह्लादांनी मुक्ति न मागता केवळ भगवदभक्तिच मागितली होती. या प्रकारे श्रीप्रह्लादांचे माहात्म्य प्रकट करण्याकरिताच श्रीविष्णुंनी वारंवार मुक्ति देण्याबद्दल केलेला आग्रह दर्शविला आहे. असं असूनही श्रीप्रह्लादांनी पुन्हा-पुन्हा मुक्ति घेण्याचे नाकारणे आणि भक्तिची प्रार्थना करणे हे त्यांची भक्तिवरील दृढ निष्ठा आणि इच्छाच दर्शवितात. किंवा वारंवार म्हणल्यामुळे हे देखील समजते की त्यांनी जन्म-जन्मांतरासाठी भक्तिच मागितली होती, कारण श्रीपाराशरांनीही श्रीप्रह्लादांच्या वरील वाक्यांचा अनुवाद करून सांगितलं आहे-"हे नाथ! मी जन्मोजन्मी कुठल्याही योनीत जन्माला आलो, तरी आपण माझी भक्ति दृढच ठेवा." या (उल्लेखिलेल्या) श्लोकातील 'सहस्रयोनि भ्रमण' वाक्याने मुक्तिचा दूरूनच त्याग करणे म्हणजेच तिची उपेक्षा करणे हेच सूचित होते ॥८१॥

मर्यादालंघकस्यापि गुर्वादेशकृतो मुने।
असंपन्नस्ववागजालसत्यनांतस्य यदबलेः ॥८२॥
द्वारे तादृगवस्थानं तुच्छदानफलं किमु।
रक्षणं दुषबाणस्य किं नु मतस्तवकारितम् ॥८३॥

श्लोकानुवाद- हे मुनि! ज्यांनी श्रीब्रह्मांनी घातलेल्या मर्यादेचे उल्लंघन केले होते, गुरुंच्या आदेशाची अवहेलना केली होती आणि जे आपल्या प्रतिज्ञेची सत्यता पाळू शकले नाहीत, अशा महाराज बळींच्या दारी श्रीभगवान् द्वारपालाच्या रूपात असतात. हे त्यांच्या तुच्छ दानाचे फळ आहे का? किंवा दुष्ट बाणासुराचे रक्षण करणे हे माझ्या स्तवनाचे फळ आहे का? ॥८२-८३॥

[187]

[1/3/82-82]

दिग्दर्शिनी टीका- न च मंतव्यं द्वारपालकत्वेन भगवतो बलौ प्रह्लादतोऽपि कृपाविशेष इति, तच्च तत् संबन्धादेवेत्याह-मर्यादिति सार्धद्वयेन। मर्यादा ब्रह्मणा विहितः सेतुः, देवानां स्वर्गाधिपत्यं दैत्यानाञ्च पातालाधिपत्यमित्यादि-लक्षणः, तदति-क्रमकर्तुरपि ऐंद्रपद-यज्ञभाग सूर्यचंद्राद्यधिकारग्रहणात्। अपिशब्दोऽग्रेऽप्यनुवर्तनीयः; गुरोः शुक्रस्य आदेशः-'वामनाय प्रतिश्रुतं सर्वं न कुरु किञ्चिद्देहि।' इत्यादिलक्षणः तं न करोतीति तथा तस्यापि। एवं गुरुणा शप्तस्यापीति चात्र द्रष्टव्यम्। यथोक्तमष्टमस्कंधे (श्रीमद्भा. ८/२०/१४) श्रीशुकैः- 'एवमश्रद्धितं शिष्यमनादेशकरं गुरुः। शशाप दैवप्रहितः स्त्यसंधं मनस्विनम् ॥' इत्यादि। असंपन्न स सम्यक् सिद्धः, स्ववागजालस्य स्वकीयवचन समूहस्य स्त्यताया अंतो निष्ठा यस्य तस्य स्वयमंगीकृत-भगवत्-पदत्रय परिमित-भूमिदानासंपत्तेः। तथा च तत्रैव (श्रीमद्भा. ८/१८/३२) बलिवचनानि- 'यदवद्वटो वाञ्छसि तत् प्रतीच्छ मे, त्वामर्थिनं विप्रसुतानुत्कये।' इत्यादीनि, तथा भगवत्कृतत्रिपाद-परिमित-भूमिप्रार्थनानंतरम् (श्रीमद्भा. ८/१९/१८) - 'अहो ब्राह्मणदायाद वाचस्ते वृद्धसंमताः। त्वं बालो वालिशमतिः स्वार्थं प्रत्यबुधो यथा ॥' इत्यादीनि च तथा भगवत्प्रत्युत्तरानंतरमपि (श्रीभा. ८/१९/२८) - 'इत्युक्तः स हसन् प्राह वाञ्छातः प्रतिगृह्णाताम् ॥' इत्यादीनि ॥८२॥

तादृकद्वारपालतयेत्यर्थः। यदबलेद्वारिऽवस्थानं तत्तुच्छस्य सत्यस्य त्रैलोक्यस्य स्वशरीरस्य च यद्दानं समपर्णम्। 'पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्।' (श्रीमद्भा. ८/२२/२) इति तनैव भगवंतं प्रत्युक्तत्वात्। अस्य फलं किमु अपि तु नैव। किंतु केवलं महाप्रेष्ठे प्रह्लादे या प्रीतिः प्रियता तदपेक्षयैव, तदिति परेण वाक्य समापनम्। तदिति तस्मिन् परमानिर्वचनीय-माहात्म्य इति प्रह्लाद विशेषणं वा। एवं मर्यादादि विशेषणत्रयेण बलेस्तत्तद्वेष निरुपणेन भगवत्तद्वारपालकत्वासंभव उक्तः। तथा तुच्छेति पदेन त्रैलोक्यादिदानफलं तदस्तीत्याशंका च निरस्ता। अयमभिप्रायः-मिथ्यावस्तुना सत्यवस्तुनः कस्यचित् कथञ्चिदपि प्राप्तिलोकेऽपि न दृश्यते; तत् कथं सच्चिदानंदघनस्य भगवतः प्राप्तिस्तत्रापि द्वारपालकतया परमतुच्छ त्रैलोक्यदानादिना घटताम्? अतो भगवत् प्रीतिहेतु-प्रह्लादविषयक=सच्चिदानंदमय-प्रेमभक्तैव तथाप्राप्तिः संभवतीति। आस्तां वा कुत्रापि श्रूयमाणया प्रह्लादस्यैव वरेण प्राप्तया भगवद्भक्त्या बलेस्तथा तत्प्राप्तिः। परमदुष्टश्रेष्ठं बाणं प्रति श्रीभगवतोऽनुग्रहभरे श्रीप्रह्लादविषयकं प्रीतिं विना नान्यम् किमपि कारणं दृश्यत इत्याह-रक्षणमिति। शरीररक्षणे न मृत्योः सकाशात् चतुर्भुजत्वापादनेन च बाहुगणच्छेदनप्राप्त-परमवैरूप्यात् श्रीशिवपार्षदता-पापणेन च संसारादपीति दिक्। बाणस्य दुष्टत्वञ्च-'त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लेभे त्वदृते समम्।' इति दशमस्कंधोक्त (श्रीमद्भा. १०/६२/६) निजप्रभुशिव-विषयक गर्ववचनानि, तथा कौलिक-परमेष्ट-

[188]

[1/3/82-83]

श्रीविष्णुभक्ति-परित्यागेन, तथा दैत्य स्वाभाविक विष्णुभक्त-देवब्राह्मण्यादि-द्वेषादिना, तथाऽनिरुद्धबंधन-युद्धकरणादिना, च पुराणांतरतोऽवगतव्यम्। मदीयस्तत्रेण मया बाणरक्षार्थं कृतं यच्छ्रीकृष्णस्तोत्रं तेन कारितं संपादितं किं नु? अपि तु नैव, किंतु तदपि महाप्रेष्ठप्रह्लाद-प्रीत्यपेक्षयैव। परमदुस्तर वैष्णव विषयकापराधो वैष्णव-कृपयैव निस्तीर्यत इति न्यायाद् बलिबाणयोः, प्रह्लादपुत्रपौत्रतया तदीयस्नेहविषयता संभावनया तदपेक्षयैव सर्वानपराधान् धात्वा भगवान् परमानुग्रहं चकारेति तात्पर्यम्।।८३।।

भावानुवाद- जर अशी शंका असेल की बळीमहाराजांच्या द्वारपालाच्या रूपात श्रीभगवंत आले ही श्रीप्रल्हादांपेक्षा बळीमहाराजांवर अधिक कृपा असल्याची खूण नाही का? याचे उत्तर देण्याकरिता सांगत आहोत की असा विचार मुळीच करू नका. प्रल्हादांच्याबरोबर भगवंतांचे जे नाते आहे त्यामुळेच बळीमहाराजांवर भगवंतांची अशी कृपा आहे, हेच 'मर्यादा' सारख्या श्लोकांमधून सांगत आहोत. त्या बळीने श्रीब्रह्मांनी घातलेल्या मर्यादेचे उल्लंघन करून स्वर्गाचे राज्य हस्तगत केले. म्हणजेच श्रीब्रह्मांनी सांगितलेल्या देवांचे स्वर्गावरील वर्चस्व आणि दैत्यांचे पाताळावरील वर्चस्व या व्यवस्थेचे उल्लंघन करून बळीने इंद्रपदावर आपला अधिकार मिळवला. त्यांनी देवांना यज्ञभाग ग्रहण करण्यापासून वंचित केलं आणि सूर्य-चंद्रांसारख्या देवतांना त्यांच्या अधिकारांपासून वंचित करून त्या पदांवर दैत्यांना नेमलं होतं. त्या बळीने आपले गुरु शुक्राचार्य यांचा आदेश मोडला. त्यांच्या गुरुंचा आदेश होता- 'तू या श्रीवामनांना तीन पाउले जमीन देईन असे सांगून जे वचन दिले आहेस, त्यामधील फक्त अंशतः दे, सगळी नाही.' बळीने आपल्या गुरुंच्या या आदेशाचे पालन न केल्याने, भगवंतांकडून प्रेरित होऊन शुक्राचार्यांनी त्या असुरश्रेष्ठ राजा बळीला शाप दिला होता. त्यामुळे तो बळी आपले वचन पाळू शकला नाही म्हणजेच स्वतः शपथ घेऊनही श्रीभगवंतांना तीन पाउले जमीन देऊ शकला नाही. याबद्दल बळी स्वतः म्हणतात- "हे बटु (ब्रह्मचारी)! आपणास जे हवे ते मागा, मी ते देईन.

[189]

[1/3/82-83]

हे विप्रबालका! माझा असा अंदाज आहे की आपण अर्थ प्राप्तीची इच्छा मनात बाळगूनच आलेला आहात. "यावर श्रीभगवंतांनी तीन पाउले जमीन मागितली, पण बळी म्हणाले "आहा! विप्रनंदन! आपले बोलणे जरी मोठ्या माणसाप्रमाणे असले, तरी व्यवहारज्ञानाच्या बाबतीत आपण बालकच आहात, कारण आपली बुद्धी अजाण व्यक्तिसारखी आहे, आपल्याला स्वार्थ जराही कळत नाही." श्रीभगवंतांनी याचे उत्तर दिलं होतं. त्यानंतर बळीमहाराज भगवान् श्रीवामनदेवांचे बोलणे ऐकून हसत म्हणाले होते की आपण आपल्या इच्छेप्रमाणे भूमी घ्या.

बळींच्या दारी द्वारपालाच्या रूपात श्रीभगवानांचं असणं हे या शुल्लक त्रैलोक्याच्या दानाचेच तर फळ नाही ना? किंवा त्याच्या आपल्या शरीराच्या दानाचे फळ आहे? किंवा 'आपण आपले तिसरे पाऊल माझ्या डोक्यावर ठेवा' अशा प्रकारच्या श्रीभगवंतांना बळीने दिलेल्या प्रत्युत्तराच्या मुळाशी असणाऱ्या तुच्छ दानाचे फळ आहे? मुळीच नाही. हे फळ आहे फक्त श्रीभगवंतांना प्रल्हादांबद्दल वाटणाऱ्या प्रेमाचे- असं समजावं. श्रीप्रल्हादांचे माहात्म्य अवर्णनीय आहे, म्हणून 'तत्' शब्द विशेषण म्हणून वापरला गेला आहे. अशा प्रकारे मर्यादा सारख्या तीन विशेषणांनी बळींचे दोष समजाऊन सांगत आहोत ई बळींच्या दरवाजावर श्रीभगवान् द्वारपाल म्हणून असणे अशक्य आहे. आणि 'तुच्छ' शब्दानेही त्रैलोक्याचे दान किंवा आपले शरीर दान करून भगवंतांची कृपा प्राप्त करणे अशक्य आहे हे दाखवून देत आहोत, त्यामुळे वरील शंकेचे निरसन होत आहे. तात्पर्य हे की जेव्हा या लोकातच नश्वर वस्तुंनी कुठल्याही सत्य वस्तुची प्राप्ति होऊ झाल्याचे आढळत नाही, तर मग त्या तुच्छ त्रैलोक्यरूप नश्वर वस्तुचे दान केल्याने सच्चिदानंद घनस्वरूप श्रीभगवान कस प्राप्त होतील? तेही द्वारपालाच्या रूपात? म्हणून बळीवरील श्रीभगवानांच्या प्रीतिचे कारन फक्त श्रीप्रल्हाद महाराजच आहेत. त्यांच्या सच्चिदानंद प्रेममय भक्तिमुळेच म्हणजे त्यांच्याशी असलेल्या नात्यामुळेच बळींना अशी कृपाप्राप्ति शक्य झाली आहे. किंवा 'मी प्रल्हादच आहे' असं बळींनी कबूल केल्याने त्यांना भगवदभक्ति प्राप्त झाली होती आणि त्याच भक्तिच्या बळाने त्यांनी श्रीभगवंतांना प्राप्त केले.

[190]

[1/3/82-84]

अत्यंत दुष्ट बाणासुरावरही श्रीभगवंतांची मोठी कृपा प्रल्हादांमुळेच झाली होती. म्हणजेच प्रल्हादासंबंधी असलेल्या प्रीतिव्यतिरिक्त या कृपेचे दुसरे काही कारण दिसत नाही. श्रीभगवंतांनी बाणासुराचे रक्षण केले म्हणजेच मृत्युऐवजी त्याला चतुर्भुजरूप देऊन श्रीशिवांचा पार्षद बनवलं होतं- या सर्वांचे मूळ कारण श्रीप्रल्हाद हेच आहेत. बाणासुराने जगताचा जो विनाश केला त्याबद्दल पुन्हा काय सांगु? त्याच्या दुष्टपणाविषयी श्रीमद्भागवतात सांगितले आहे="या त्रैलोक्यात आपल्या व्यतिरिक्त माझ्याबरोबर लढण्यास इतर कोणीच योग्य योद्धा मला दिसत नाही." ज्या बाणासुराने आपल्या प्रभु श्रीशिवांकरिता अशी गर्वोक्ति केली होती, आपल्या कुळाच्या परंपरेतील परम प्रिय देव श्रीविष्णुची भक्ति करणेही सोडले होते आणि अनिरुद्धाला कैद करून त्याने श्रीकृष्णांशी युद्ध केले होते, (हा सर्व वृतांत पुराणात पहाता येतो) अशा महादुष्ट बाणासुराला वाचवणे माझ्याकडून केल्या गेलेल्या श्रीकृष्णांच्या स्तुतिमुळे शक्य झाले का? कधीही नाही. पण श्रीकृष्णांच्या अत्यंत प्रिय श्रीप्रल्हादांनी बाणासुरावर केलेल्या प्रेमांमुळेच असे समजावे. 'वैष्णवांचा केलेल्या भयानक अपराधाचे केवळ वैष्णवांच्या कृपेनेच क्षालन होऊ शकते' या न्यायाने बळी आणि बाणासुरांनी वैष्णवांचे केलेले अपराध केवळ त्यांचे क्रमशः प्रल्हाद पुत्र आणि पौत्रांशी असलेल्या संबंधांमुळेच पोटात घातले गेले होते. म्हणजेच भगवंतांनी श्रीप्रल्हादांवरील असलेल्या खास प्रेमापोटी त्या दोघांचे अपराध पोटात घालून त्यांच्यावर कृपा केली होती।।८२-८३।।

केवलं तन्महाप्रेष्ठप्रह्लादप्रीत्यपेक्षया।

किं ब्रूयां परमत्रास्ते गौरी लक्ष्म्याः प्रिया सखी।।८४।।

श्लोकानुवाद- हे केवळ त्यांची प्रल्हादावर अत्यंत प्रीती असल्यानेच घडले- असं समजावं. अधिक काय बोलू, श्रीमहालक्ष्मींची प्रिय सखी गौरीही या ठिकाणी उपस्थित आहेत।।८४।।

दिग्दर्शिनी टीका- नन्वेवं चेत् परमपि तस्य माहात्म्यं विशेषेण विस्तार्य कथ्यतां; तत्राह-किमिति। तदीयमाहात्म्यविशेषकथनेन ममापि

परमानंदाविभवेन धैर्यहान्यापत्योच्चैरुक्तेरत्रैव वर्तमाना पार्वति सर्वं तच्छ्रोष्यति, सा च महालक्ष्म्याः प्रियसखी। अतो महालक्ष्मीतोऽपि प्रह्लादस्य माहात्म्यमधिकं श्रुत्वा तदसहमाना क्रुद्धा

[191]

[1/3/84]

सती त्वां मामप्यवज्ञास्यति तच्चत्वातीवायुक्तमिति भावः। यद्यपि भगवन्नित्यं प्रियतमाया वैकुण्ठेश्वर्याः सदाकृततद्भक्तोनिवासाया महालक्ष्म्याः सकाशादर्वाचीन भक्तस्य प्रह्लादास्य माहात्म्याधिक्यं कथञ्चिदपि न संगच्छते। तथापि ब्रह्मवरेण महादैत्यप्रवरहिरण्यकशिपु-नाक्रांतायां त्रैलोक्यां भगवद्भक्तिविघ्नभरे जाते निजभक्तानां सर्वेषामपि परमोद्वेगमाकलय निजभक्ति-माहात्म्य-प्रदर्शनाय हिरण्यकशिपु-विदारण समये स्वयं भगवता प्राचीनार्वाचीन-भक्तवर्गोभ्यो वैकुण्ठवासिभ्यश्च नित्यपार्षदेभ्यो महालक्ष्म्या अपि सक्थशांमाहात्म्यविशेषः श्रीप्रह्लादाय नितरां दत्तः। एतद्दत्तं सप्तमस्कंधे तदुपाख्याने व्यक्तमेव। तदनुसारेणैवात्र श्रीशिवेनोक्तम्- 'त्वत्ताततो मदगरुडादितश्च, श्रियोऽपि कारुण्य-विशेषपात्रम्। प्रह्लाद एव प्रथितो जगत्याम्' इति। तथा 'तस्य सौभाग्यमस्माभिः सर्वैलक्ष्म्याप्यनुत्तमम्। साक्षाद्धिरण्यकशिपोरनुभूतं विदारणे।।' इति च। एवं कदाचिच्छ्रीभगवदिच्छयैव कथञ्चित्तत्सिद्धिर्नान्यथेति ज्ञेयम्। यश्च (श्रीमद्भा. ११/१४/१५) - 'न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः। न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्।' इत्यत्र। 'नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना। श्रियमात्यतिर्की वापि' (श्रीमद्भा. ९/४/६४) इत्यादौ चान्येषामर्वाचीनानां भक्तानां संकर्षणादि वैकुण्ठनित्यपार्षदेभ्यो महालक्ष्म्याश्चापि सकाशादधिको महिमा श्रूयते। स च नित्यपार्षदानां श्रीसंकर्षणादीनां परमविशुद्धप्रेमभक्तेर्नित्यस्वभावसिद्धत्वेन तदपेक्षया किञ्चित् परित्यागाद्य-भावादर्वाचीन भक्तानां च तदपेक्षया सकल परित्यागाद्यालोचनात्। किम्बान्य नैरपेक्षेण निजभक्तावेव सर्वेषां सम्यक् प्रवृत्तये श्रीभगवता भूशंते तथा स्तुयंत इति सर्वत्र प्रसिद्धिं प्राप्तः। वद्यप्येवमपि निखिलसाधनवर्गं साध्यतम्-परमफलरूप-साक्षाच्छ्रीभगवद्दर्शनानंद भाग्यः श्रीब्रह्मैन्द्रादिभ्योऽपि सकाशात् भगवत्-स्मरणप्रायभक्तिपरस्य श्रीप्रह्लादस्य न किलोत्कर्षो घटते। यथा च स्वयं तेनैव वक्ष्यते। 'हनुमदादिवत्तस्य कापि सेवा कृतास्ति न। परं विघ्नाकुले चित्ते स्मरणं क्रियते मया।' इति। तथापि तस्य हरिवर्षे नृसिंहमूर्तेर्भगवतः सदा संदर्शन-स्तवनादिकं पञ्चमस्कंधादौ (श्रीमद्भा. ५/१८/७) प्रसिद्धमेव। बलिद्वारेऽपि द्वारपालतया वर्तमानस्य साक्षाद्दर्शनं संभवेदेवेति सर्वोत्कृष्टः तदीय माहात्म्यं सिध्यत्येव, प्रह्लादस्य च तद्वक्तव्यं परम साधुत्वेन विनयभराद् भक्तिस्वभावजाऽनुत्ति विशेषाद्वा। इत्थं पूर्वोक्ति युक्त्या च श्रीभगवत्कृपा विशेषपात्रत्वात् तस्य तेभ्यो महानुत्कर्षः स्वतो घटत एवेति दिक्। अलमति विस्तरेणः प्रस्तुतं व्याख्याम्ः।। ८४।।

भावानुवाद- प्रह्लाद जर इतके श्रेष्ठ भक्त आहेत, तर त्यांच्या महात्म्याचं विस्ताराने वर्णन करावं. याकरिता 'केवलं' अशासारखे श्लोक सांगत आहोत. त्यांच्या महात्म्याचं वर्णन करताना मलाही परमानंद मिळेल हे तर खरंच, पण त्या आनंदाची धुंदी चढल्याने मी अधीर होईन. त्या वेळी गुमपणे हळू-हळू या रहस्यमय

[192]

[1/3/84]

गोष्टी मी सांगू शकणार नाही आणि मोठ्याने बोलल्यास इथे असलेल्या पार्वतीही ते ऐकतील. त्या श्रीमहालक्ष्मींच्या प्रिय सखी आहेत. म्हणून महालक्ष्मींच्यापेक्षाही श्रीप्रह्लादांचे माहात्म्य जास्त आहे, ही गोष्ट ऐकून सहन न झाल्यामुळे त्या तुमचा व माझा तिरस्कार करतील, असं घडणं योग्य नाही. जरी भगवंतांना सदैव प्रिय असणारी वैकुण्ठेश्वरी श्रीमहालक्ष्मी नेहमीच श्रीभगवंतांच्या छातीवर विसावलेली असल्याने कुठल्याच दृष्टीने श्रीमहालक्ष्मींच्यापेक्षा आधुनिक अशा भक्त प्रह्लादांचे माहात्म्य अधिक असल्यास ठीक होणार नाही, तरी भगवंतांच्या इच्छेनेच तसे घडले आहे. ब्रह्माजींच्या वरामुळे दैत्यराज हिरण्यकश्यपुने त्रैलोक्याचा छळ मांडल्यावर, भगवदभक्तिमध्ये विघ्न आल्यामुळे दुःखी झालेले आपले भक्त पाहून आणि आपल्या भक्तिचा महिमा दाखवावा म्हणून हिरण्यकश्यपुच्या विनाशाच्या वेळी भगवंतांनी स्वतःच नवीन आणि जुन्या भक्तांपेक्षा म्हणजेच आपले वैकुण्ठातील पार्षदांपेक्षा, अगदी महालक्ष्मीपेक्षाही प्रह्लादांचे मोठे माहात्म्य प्रस्थापित केले आहे. (विशेष वृत्तांत सप्तम-स्कंधात पहाता येईल) जसं, श्रीशिवांनी म्हंटलं आहे-"हे नारद! मी, तुमचे पिता ब्रह्मा आणि गरुडांसारख्या पार्षदांपेक्षा, अगदी श्रीमहालक्ष्मीपेक्षाही, श्रीकृष्णांच्या खास करुणेश पात्र म्हणून श्रीप्रह्लादच या जगात प्रसिद्ध आहेत. त्या प्रह्लादांच्या थोर भाग्याचा हिरण्यकश्यपु-वधाच्या वेळी श्रीमहालक्ष्मींसह आम्ही सर्वांनी प्रत्यक्ष अनुभव घेतला आहे." अशा प्रकारे भगवंतांच्या इच्छेने त्यांचं काही माहात्म्य आढळून येतं. पण बाकी कुठल्याही मार्गाने त्यांचं माहात्म्य जाणता येत नाही. भगवान् स्वतः आपल्या श्रीमुखातून म्हणतात-"तुम्ही भक्त म्हणून मला जसे प्रिय आहात, तसे ब्रह्मा माझे पुत्र असून, शंकर माझे स्वरूप असून, संकर्षण बंधू असून, लक्ष्मी पत्नी असून, अगदी माझी स्वतःचि श्रीमूर्तिही मला तुमच्याइतकी प्रिय नाही." आणखी म्हणतात-"मीच ज्यांचा एकमेव आधार आहे, त्या साधुव्यतिरिक्त मला स्वतःच्या स्वरूपातील आनंदाची आणि सहा ऐश्वर्ययुक्त संपत्तिचीही इच्छा नाही." अशा वचनांमधून सदैव वैकुण्ठाचे पार्षद असणाऱ्या श्रीसंकर्षणांसारख्यापेक्षा, अगदी

[193]

[1/3/84]

श्रीमहालक्ष्मीपेक्षाही इतर सर्व नवीन भक्तांचे महत्व जास्त मानलं जातं.

जर पत्र असेल की नित्यसिद्ध पार्षदांच्यापेक्षा नवीन भक्तांचा महिमा श्रेष्ठ कसा? याचे उत्तर देत आहोत- नित्य पार्षद श्रीसंकर्षण वर्गैरंची परम शुद्ध प्रेमभक्ति सहजच सिद्ध होणारी आहे, म्हणून ती प्रेमभक्ति प्राप्त करण्यासाठी काहीच त्याग करावा लागत नाही आणि कुठलाही त्रास सहन करावा लागत नाही. पण नवीन भक्तांनी त्याच प्रेमभक्तिच्या प्राप्तिकरता सर्वस्वाचा त्याग केला आहे आणि त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या यातनाही स्विकारल्या आहेत. या सर्व विषयाचे विवेचन केल्यास हे समजून येते की भगवान् वैकुण्ठातील नेहमीच्या पार्षदांपेक्षा नवीन भक्तांचे माहात्म्याच अधिक प्रसार करत आहेत. किंवा जे निरपेक्ष आहेत म्हणजेच ज्यांनी केवळ त्यांची प्रेमभक्ति मिळवण्याकरताच आपले सर्वस्व- अर्थ, स्वजन आणि जीवनावदलचे ममत्वही त्यागले आहे आणि जीवांना फक्त भगवदभक्तिकरीता प्रवृत्त करण्यासाठी सांसारिक आणि पारलौकिक सर्व साध्य आणि साधनांचा लोभ सोडून दिलेला आहे, अशा भक्ति-प्रसारक भक्तांची भगवान् नेहमीच्या भक्तांपेक्षाही अधिक प्रशंसा करतात, हे सर्वांना माहित आहे.

तरीही सर्व साधनांचे उच्च फळ म्हणून श्रीभगवंतांचे साक्षात दर्शन आणि त्यामुळे होणाऱ्या आनंदाचे सौभाग्य श्रीब्रह्मा-इंद्रांसारख्यांप्रमाणे घडण्याचे भाग्य प्रल्हादांना लाभले नाही. खासकरून प्रल्हादांच्या स्मरण मार्गाने जाणाऱ्या भक्तिने प्रत्यक्ष भगवंतांचे दर्शन अशक्यच वाटल्याने त्यांचे श्रेष्ठत्व जाणवत नाही. श्रीप्रल्हाद स्वतः म्हणतात="श्रीहनुमानांसारख्या भक्तांनी ज्या प्रकारे भगवंतांची सेवा केली, मी तशी कुठलीच सेवा केलेली नाही. मी फक्त अडचणीमुळे व्याकूळ झालेल्या चित्ताने त्यांचं केवळ स्मरणच करतो." तरीही श्रीप्रल्हादांना हरिवर्षामध्ये (जम्बुद्वीपातील नऊ वर्षांमधील एका वर्षाचे नाव हरिवर्ष आहे) घडणाऱ्या श्रीनृसिंहमूर्तिरूप भगवानांचे दर्शन

[194]

[1/3/84-85]

आणी स्तवन अशा विषयी श्रीभगवतातील पंचम-स्कंधात केलेलं वर्णन प्रसिद्ध आहे. जरी श्रीप्रल्हादांना बळींच्या दारी द्वारपालाच्या रूपात असणाऱ्या श्रीभगवानांचे प्रत्यक्ष दर्शन घडते, यावरून त्यांची सर्वोत्तम महती लक्षात येते, तरी 'मला श्रीभगवंतांचे दर्शन घडले नाही', असं त्यांनी म्हणणं म्हणजे त्यांचं स्वभाव-सुलभ परम मधुर पावित्र्य, दैन्य आणि नम्र भक्तीची होणारी सहज अतुसिच आहे. अशा प्रकारच्या युक्तिवादाने पूर्वी सांगितलेल्या श्रीभगवतकृपेस पात्र असणाऱ्या सर्व भक्तांमध्ये श्रीप्रल्हादांचे परम श्रेष्ठत्व सहज सिद्ध होते. हेच पुरेसे आहे. ग्रंथ विस्ताराच्या भीतीने इथे जास्त सांगत नाही आहे. आता प्रस्ताविक विषयाची व्याख्या केली जाईल || ८४ ||

नदगत्वा सुतले शीघ्रं वर्षयित्वाशिषां गणैः |

प्रह्लादं स्वयमाश्लिष्य मदाश्लेषावलिं वदेः || ८५ ||

श्लोकानुवाद- म्हणून हे नारद! आपण लवकरच सुतलेस गमन करा आणि आशीर्वाद देऊन प्रेमाने स्वतः प्रल्हादांना आलिंगन द्या आणि माझंही गाढ आलिंगन पोहोचवा || ८५ ||

दिग्दर्शिनी टीका- तत्तस्मात् सुतले तृतीय-रसातले शीघ्रं गत्वेति 'वत्सः प्रह्लाद! भद्रं ते प्रयाहि सुतलालयम्। मोदमानः स्वपौत्रेण ज्ञातीनां सुखमावह।। नित्यं द्रष्टासि मां तत्र गदापाणिमवस्थितम्।' (श्रीमद्भा. ८/२३/९-१०) इत्येव भगवदाज्ञया सतत संदर्शनलाभाय तदानीं तत्रैव श्रीप्रह्लादस्यावस्थानात्। आदौ स्वयमाश्लिष्य तदालिंगनमहासुखमनुभूय पश्चान्मदालिंगन-परंपरां वदेस्त्वम्; विधौ सप्तमी || ८५ ||

भावानुवाद- म्हणून तुम्ही ताबडतोब सुतलेस म्हणजेच तिसऱ्या रसातळात जाऊन (इथे 'अतएव' म्हणण्याचा उद्देश हा की गरुडांप्रमाणे वैकुंठवासी नित्य पार्षदांपेक्षाही प्रल्हाद श्रेष्ठ आहेत म्हणजेच श्रीकृष्णांचे कृपापात्र आहेत हे आता सिद्ध झाल्यावर वैकुंठाला जाण्याची गरज नाही) प्रल्हादांचे अभिनंदन करा, कारण भगवंतांनी श्रीप्रल्हादांना म्हटलं आहे-"हे पुत्र! प्रल्हाद! तुमचं मंगल असो, तुम्ही सुतलास जा आणि आपल्या पुत्र-पौत्रासह आनंदाने राहून आपल्या कुटुंबाला सुख द्या. त्या सुतलामध्ये मी हाती गदा घेऊन असेन हे तुम्ही पहाल." || ८५ ||

[195]

[1/3/85-86]

अशा प्रकारे भगवंतांच्या आज्ञेचे पालन करण्यासाठी आणि भगवंतांचे दर्शन घेण्यासाठी श्रीप्रल्हाद तिथेच रहातात. प्रथमतः तुम्ही त्यांना आशीर्वाद द्या आणि स्वतः आलिंगन देऊन मिळणारं सुख अनुभवा आणि मग त्यांना माझ्या अलिंगनाचा अनुभव द्या || ८५ ||

अहो न सहतेऽस्माकं प्रणामं सज्जनाग्रणीः |

स्तुतिञ्च मा प्रमादी स्यास्तत्र चेत् सुखमिच्छसि || ८६ ||

इति श्रीबृहद्भागवतामृते भगवत्कृपासार निद्धारिखंडे
प्रपञ्चातीतो नाम तृतीयोऽध्यायः |

श्लोकानुवाद- आह! सज्जनांमध्ये श्रेष्ठ असलेले ते प्रल्हाद आम्ही केलेली स्तुति आणि आमचा प्रणाम यापैकी काहीच स्वीकारत नाहीत. म्हणून तुम्हाला जर आनंद मिळवायचा असेल तर त्या ठिकाणी गेल्यावर चुकूनही त्यांना प्रणाम किंवा त्यांची स्तुति करू नका || ८६ ||

श्रीबृहद्भागवतामृताच्या प्रथम खंडातील तृतीय अध्यायाचा
श्लोकानुवाद समाप्त.

दिग्दर्शिनी टीका= ननु एतादृशे परमभागवतोत्तमे प्रणतिरेव युक्ता? तत्राह- अहो इति खेदे; स्तुतिमपि न सहते। तत्र त्वं प्रमादी अनवहितो मा भव; अनवधानेन प्रणामादिकं न कुर्वा इत्यर्थः। ननु तादृशस्य प्रणाम-स्तवनादि-विधानेनैव मम संतोषः स्यात्तत्राह- चेदिति। तव तद्व्यवहारेण तस्य महात्मनो मनोदुःखे सति पश्चात्तदीय संदर्शन-संभाषणादि सुखं न प्राप्यसीत्यर्थः || ८६ ||

इति श्रीबृहद्भागवतामृतटीकायां दिग्दर्शिन्यां प्रथमखंडे तृतीयोऽध्यायः |

भावानुवाद- जर वाटलं की अशा महान भक्तांना नमन करणे हेच योग्य आहे ना? यासाठी 'अहो' असे म्हणत आहोत. अहो (दुःखाने)! आम्ही केलेले गुणगानही प्रल्हाद ऐकून घेत नाहीत. म्हणून 'त्या ठिकाणी गेल्यावर चुकूनसुद्धा त्यांना प्रणाम वगैरे करू नका.' म्हणजेच अनवधानाने प्रणाम किंवा स्तवन अशा गोष्टींनी त्या महान भक्तांना संतुष्ट केले जाऊ शकत नाही.

[196]

[1/3/86]

म्हणून जर तुम्हाला सुख मिळवण्याची इच्छा असेल, तर त्यांना कधीही वंदन करू नका, कारण त्यामुळे त्या महात्म्याच्या मनाला क्लेश होतील आणि मग त्यांचे दर्शन आणि समाधान इत्यादि सुख प्राप्त होणार नाही।।८६।।

श्रीबृहद्वागवताच्या प्रथम खंडातील तृतीय अध्यायाच्या दिग्दर्शिनी टीकेचा भावानुवाद समाप्त.

[197]

चतुर्थोऽध्यायः (भक्त)

श्रीपरीक्षितुवाच-

श्रुत्वा महाश्र्वर्यमिवेशभाषितं प्रल्हाद-संदर्शनजातकौतुकः।
हृद्यानतः श्रीसुतले गतोऽचिराद्वावन् प्रविष्टः पुरमासुरं मुनिः।।१।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित महाराज म्हणाले- श्रीनारदमुनि महादेवांचे हे बोलणे ऐकून आश्र्वर्यचकित झाले आणि श्रीप्रल्हादांचे दर्शन घेण्यास अत्यंत उत्सुकतेने मनरूपी वाहनात बसून दैत्य-नगरी सुतलात प्रवेशले।।१।।

दिग्दर्शिनी टीका

चतुर्थे स्वस्य माहात्म्यमाक्षिप्योक्तं हनुमतः।
प्रह्लादेन यथा तद्वत् पांडवानां हनुमता।।

हृदयानतो मनोयानेनाचिरादगतः; सुतले यामीति यदा मनस्य-करोत्तदानीमेव तत् प्राप्तः सन्नित्यर्थः।।१।।

टीकेचा भावानुवाद- या चतुर्थ अध्यायात श्रीहनुमानांच्या माहात्म्याचे वर्णन प्रल्हादांनी ज्या प्रकारे आक्षेपाने (सांकेतिकपणे) केले आहे, त्याच प्रकारे श्रीहनुमानांनीही पांडवांच्या माहात्म्याचे गुण गाईले आहेत.

हृद्यान म्हणजेच मनरूपी वाहन, म्हणजे 'मी सुतलास जाईन' असं मनात आणताच श्रीनारद सुतलास पोहोचले।।।।

तावद्विविक्ते भगवत्-पदांबुज-प्रेमोल्लसद्ध्यानविषक्तचेतसा।
श्रीवैष्णवाप्रयेण समीक्ष्य दूरतः प्रोत्थाय विप्रः प्रणतोऽन्तिकं गतः।।२।।

श्लोकानुवाद- वैष्णवांमधील अग्रगण्य श्रीप्रल्हाद महाराज त्या वेळी एका निर्जन स्थळी बसून आनंदीत अंतःकरणाने श्रीचरणकमलांचे

[198]

[1/4/2-3]

ध्यान करण्यात मग्न होते. त्याच ध्यानावस्थेत त्यांनी दूरूनच श्रीनारदांचे प्रत्यक्ष पाहिल्याप्रमाणेच दर्शन केले आणि त्यांच्या स्वागतासाठी तयार होत असतानाच मुनिवर वेगाने त्यांच्या जवळ पोहोचले. तेव्हा श्रीप्रल्हाद महाराजांनी आपल्या आसनावरून उठून त्यांना प्रणाम केला।।२।।

दिग्दर्शिनी टीका- श्रीवैष्णवानामग्रयेण श्रीप्रह्लादेन ध्यान एव दूरतः समीक्ष्य साक्षादिव विज्ञाय; यावद्ध्यानाद् व्युत्थायाग्रेऽभिगम्य गृह्यते, तावदेव वेगभरेण प्रह्लादस्यांतिकमेव गतः सन् विप्रः श्रीनारदः प्रह्लादेनासनात् प्रोत्थाय प्रणतो नमस्कृत इत्यर्थः। कथं स्थितेन? विविक्ते रहसि यद् भगवतः पदाम्बुजयोः प्रेमणा उल्लसच्छोभमानं ध्यानं तस्मिन् विषक्तं संलग्नं चेतो यस्य; एतच्च दूरतः समीक्षणे सद्यो व्युत्थनाशक्तौ च कारणमुह्यम।।२।।

भावानुवाद- जरी वैष्णवांमधील अग्रगण्य श्रीप्रल्हाद महाराज त्या वेळी ध्यानात मग्न असले, तरी त्यांनी दूरूनच श्रीनारद मुनिंना प्रत्यक्ष पाहिल्याप्रमाणेच (ध्यान नेत्रांनी) पाहिले आणि आसनावरून उठून त्यांच्या स्वागताकरिता ते सिद्ध होऊ लागोस्तोवर श्रीनारद वेगाने तेथे येऊन पोहोचले. श्रीप्रल्हाद महाराजांनी आसनावरून उठून त्यांना प्रणाम केला. ते कुठे आणि कुठल्या अवस्थेत होते? ते त्या वेळी एका निर्मनुष्य जागी होते आणि त्यांचे चित्त श्रीचरणकमलांच्या प्रेममय ध्यानात जोडलेले होते. म्हणून दूरूनच श्रीनारदांचे दर्शन होऊनही ते लगेच उठू शकले नाहीत।।२।।

पीठे प्रयत्नादुपवेशितोऽयं पूजां पुरावद्विधिनापर्यमाणाम्।
संभ्रांतचेताः परिहृत्य वर्षन् हर्षांश्रुमाक्षेपपरोऽवदत्तम्।।३।।

श्लोकानुवाद- श्रीप्रल्हाद महाराजांनी आदराने मुनिवरांना आसनावर बसवले आणि पहिल्याप्रमाणेच ज्या विधींद्वारे सन्मानपूर्वक त्यांची पुजा करायचे, त्याच विधींमधील विविध उपचारांनी त्यांची पूजा करण्यास सिद्ध झाले, परंतु मुनिवर्य नारदांनी त्याचा स्वीकार न करता अतिशय उत्तेजित होऊन फक्त श्रीप्रल्हादांना आलिंगन दिले आणि प्रेमाश्रुंचा वर्षाव करीत बोलू लागले।।३।।

[199]

[1/4/3-4]

दिग्दर्शिनी टीका- अयं विप्रः पीठे दत्तेऽपि स्वयं नोपविष्टः; किंतु यत्नात् परमाग्रहेण प्रह्लादेनैवोपवेशित इत्यर्थः। विधिना यथाविधि पूर्ववत्सु; अर्प्यमाणां क्रियमाणामित्यर्थः। यद्वा, पूजामिति पाद्याध्यक्षिपूजासामग्रीमित्यर्थः। परिहृत्य अस्विकृत्य; संघ्रांतचेतस्त्वेन केवलं श्रीप्रह्लादालिंगन तत्परः सन्, अतोहर्षाश्रुवर्षणं। तं श्रीवैष्णवाग्रयमवदत्।।३।।

भावानुवाद- मुनिवर्य श्रीनारद प्रह्लादाने दिलेल्या आसनावर स्वतः बसले नाहीत, तर श्रीप्रह्लादांनी अत्यंत आग्रहाने त्यांना त्या आसनावर बसवलं. यथाविधि म्हणजेच पूर्ववत श्रीप्रह्लादांनी केलेली पाद्य-अर्घ्यासारख्या पूजेची सामग्री श्रीनारदांनी स्वीकारली नाही, फक्त अतिशय प्रेमव्याकूळ भावाने श्रीप्रह्लादांना आलिंगन देऊन आनंदाश्रुंचा वर्षाव करत त्या वैष्णवांच्या मुगुटमण्याला (श्रीप्रह्लादांना) म्हणू लागले।।३।।

श्रीनारद उवाच-

दृष्टाश्चिरात् कृष्णकृपाभरस्य पात्रं भवान्मे सफलः श्रमोऽभूत्।
आबाल्यतो यस्य हि कृष्णभक्तिर्जाता विशुद्धा न कुतोऽपि यासीत्।।४।।

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- हे पुत्र! केवळ तुम्हीच श्रीकृष्णांच्या कृपेस पात्र आहात. मी खूप काळांतर तुमचं दर्शन केलं. आज माझे श्रम सार्थकी लागले. लहानपणापासूनच तुमच्यात शुद्ध कृष्णभक्तीचा उदय झाला आहे. यापूर्वी अशी भक्ती कोणातही दिसलेली नाही।।४।।

दिग्दर्शिनी टीका- अतो मे श्रमः अध्ययनादिप्रयासः; यद्वा प्रयागाद्दक्षिणदेशादावार-ब्धभ्रमणायासः सफलभूत्। कृष्णाकृपाभर पात्रता लक्षणानि विवृणोति-आबाल्यदिति सप्तभिः। बालामारभ्य; यस्य भवतः या भक्तिः पूर्वं कुत्रापि नासीत्।।४।।

भावानुवाद- आज माझे श्रम सार्थकी लागले म्हणजेच वेदांसारख्या गोष्टींचा अभ्यास करण्याचे प्रयत्न सफल झाले. किंवा प्रयागक्षेत्रापासून दक्षिण देशांपर्यंत मी जे भ्रमण केले, तेही आज सफल झाले. आता इथे श्रीकृष्णकृपेला पात्र असण्याच्या लक्षणांचे विवेचन केले जात आहे. त्याचं वर्णन 'आबाल्यतो' अशा सात श्लोकांमध्ये केले जात आहे. पुत्र प्रह्लाद! लहानपणापासूनच तुमच्यामध्ये शुद्ध श्रीकृष्णभक्तीचा अविर्भाव झाला आहे, अशी श्रीकृष्णभक्ती यापूर्वी कुणातच दिसलेली नाही।।४।।

[200]

[1/4/5]

यया स्वपित्रा विहिताः सहस्रमुपद्रवा दारुणविघ्नरूपाः।
जितास्त्वया यस्य तवानुभावात् सर्वेऽभवन् भागवता हि दैत्याः।।५।।

श्लोकानुवाद- हे प्रह्लाद! ज्या भक्तिकरिता तुमच्या पित्याने भयंकर विघ्ने आणून तुम्हाला हजारो उपद्रव दिले होते, त्याच भक्तीच्या प्रभावाने तुम्ही त्या उपद्रवांवर विजय मिळवला म्हणजेच त्या उपद्रवांमुळे तुमची कुठलीही हानी झाली नाही; उलट तुमच्या प्रभावाने ते सर्व उपद्रवी राक्षसही महान भागवत झाले।।५।।

दिग्दर्शिनी टीका- यया भक्त्या, स्वस्य भवतः पित्रा हिरण्यकशिपुना, सहस्रमपरिमिता उपद्रवाः; ते चोक्ताः सप्तमस्कंधे (श्रीमद्भा. ६/५/४२-४४) - 'प्रया-सेऽपहते तस्मिन् दैत्यैः परिशंकितः। चकार तद्रधोपायान् निर्बधेन युधिष्ठिर।। दिग्गजेर्दशकैर्द्वैरभिचारावपातनैः। मायाभिः सन्निरौधैश्च गरदानैरभोजनैः।। हिमवायव-अग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि।' इति। कथंभूता? दारूणाः महाभिषणत्वाददुस्तस्त्वाच्चान्येषु कठिना ये भक्तिविघ्नस्ततस्वरूपाः; जिताः किञ्चिदपि ते कर्तुं नाशक्नुवन्मित्यर्थः। अनुभावात् प्रभावात्; भागवताः भगवद्भक्ताः; हि निश्चये। तत्र बालका उपदेश प्राप्त्या परे च दर्शन-स्पर्शनादिना; तथा च नारदीये हरिभक्तिसुधोदये धरणीवाक्ये- 'अहो कृतार्थः सुतरां नृलोके, यस्मिन् स्थितो भागवतोत्तमोऽसि। स्पृश्यति पश्यति च ये भवंतं, भावांश्च यांस्ते हरिलोकभाजः।।' इति।।५।।

भावानुवाद- तुम्ही करत असलेल्या भक्तिमुळे तुमचे पिता हिरण्यकश्यपु यांनी तुमचा असीम छळ केला. जसं, श्रीमद्भागवतामधील सप्तम स्कंधात सांगितलं आहे- "राक्षसांचे अनेक प्रयत्न व्यर्थ ठरल्यावर हिरण्यकश्यपुच्या मनात शंका उद्भवली, त्यामुळे तो अतिशय जिद्दीने प्रह्लादांच्या वधाचा उपाय शोधू लागला. या उपायांमध्ये मोठ-मोठ्या मदमस्त हत्तीच्या पायी तुडवणे, विषारी सापांकडून डंख मारणे, मंत्र-तंत्रांनी निर्माण केलेल्या राक्षसींकडून छळ करणे, मायेने निर्माण केलेल्या खड्ड्यात पुरणे, विषप्रयोग, उपाशी ठेवणे, बर्फात, पाण्यात, वादळात, आगीत आणि पर्वतावरून फेकणे यांसारखे उपाय जास्त प्रसिद्ध आहेत." ती संकटे कशा प्रकारची होती? ती संकटे महाभयंकर, इतरांकरीता सहन करण्यापलिकडची आणि भीषण असूनही तुम्ही त्या सर्व भक्ती विरोधी संकटांवर विजय मिळवला, म्हणजेच हरिभक्तीच्या प्रभावाने ती संकटे तुमचं काही वाकडं करू शकली नाहीत. जास्त काय बोलू, तुमचा उपदेश मिळऊन, मग दर्शन आणि स्पर्शाद्वारे बहुतेक सर्व राक्षसही परम-भक्त झाले. याचं

[201]

[1/4/5-6]

वर्णन नारदीयपुराण आणि हरिभक्तिसुधोदय या ग्रंथात आढळतं. जसं, धरणीदेवी म्हणाल्या- "हे वत्स! आज हा मनुष्यलोक कृतार्थ झाला, कारण तुमच्याप्रमाणे भागवत-श्रेष्ठ या मनुष्यलोकात रहात आहे आणि तुमचं दर्शन घेणे, तुमचा स्पर्श लाभणे अशासारख्या

गोष्टींमुळे सर्वजणांना हरिलोक प्राप्त करण्याचा अधिकार मिळाला आहे" || ५ ||

कृष्णाविष्टो योऽस्मृतात्मेव मत्तो नृत्यन् गायन् कंपमानो रुदंश्च ।
लोकान् सर्वानुद्धरन् संस्मृतिभ्यो विष्णोर्भक्तिं हर्षयामास तं वन् ॥ ६ ॥

श्लोकानुवाद- तुम्ही श्रीकृष्णामय होऊन देहभान हरपल्याच्या उन्मादात कधी नृत्य, कधी गायन, कधी आक्रोश आणि कधी कंपित होऊन संसाराच्या दुःखामधून सर्वांचा उद्धार केला आहे आणि विष्णुभक्ति देऊन परम आनंदीत केले आहे ॥ ६ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- मद्यादिना मत्त इव उन्मत्तवदिति वा; संस्मृतिभ्यः न्यायशास्त्रोक्त जन्ममरणाद्येकविंशति प्रकार संसारदुःखेभ्यः लोकानुद्धरन्, तथा च तत्रैव- 'श्रुत्वेत्यद्भुत वैराग्याज्जनास्तस्योज्ज्वला प्रकार संसारदुःखेभ्यः लोकानुद्धरन्, तथा च तत्रैव- 'श्रुत्वेत्यद्भुत वैराग्याज्जनास्तस्योज्ज्वला गिरः। अश्रुणि मुमुक्षुः कंचिद् वीक्ष्य कंसं प्यनमंश्च तम्। लीलयान्ये परे हास्याद्भक्त्या कंचन विस्मयात् ॥ जनास्तं संघशोऽपश्यन् सर्वथापि हतैनसः ॥' इति। अत्र हतानि एनांसि संसारदुःखानि येषामित्यर्थः। न च केवलं संसृत्युद्धरणेन लोकांना दुःखमेव नाशितं, किञ्च तर्हि भक्तिविस्तारेण परमसुखञ्च कृतमित्याह-विष्णोर्भक्तिं तन्वन् सर्वत्र विस्तारयन् लोकान् हर्षयामासेति ॥ ६ ॥

भावानुवाद- तुम्ही श्रीकृष्णभक्तिमध्ये बुडून जाऊन मद्यपानाने धुंद झाल्याप्रमाणे कधी नाचून, कधी गाऊन, कधी कंपित होऊन, कधी मोठ्याने ओरडून भवतापातून सर्वांचा उद्धार केला आहे. इथे भवताप म्हणजे न्याय-शास्त्रोक्त जन्म, मरण, शोक अशी एकविस प्रकारची दुःखे समजावीत. श्रीहरिभक्तिसुधोदयमध्ये म्हंटले गेले आहे- "श्रीप्रल्हादांचे वैराग्यपूर्ण बोलणे ऐकून, कोणी त्यांचा अश्रुपात पाहून, कोणी त्यांच्या अद्भुत लीलांना वदन करून, कोणी त्यांचे हास्य पाहून आश्चर्यचिंत झाले. अशा प्रकारे जीवांची सर्व प्रकारची सांसारिक दुःखे नष्ट झाली होती." श्रीप्रल्हादांनी त्यांची सांसारिक दुःखे नाहीशी केली इतकंच नाही, तर सर्वत्र भक्ति प्रसार-प्रचार करून त्या जीवांना अत्यंत सुखीदेखील केले ॥ ६ ॥

[202]

[1/4/7-8]

कृष्णेनाविर्भूय तीरे महाब्धेः स्वांके कृत्वा लालितो मातृवद् यः ।
ब्रह्मेशादीन् कुर्वतोऽपि स्तवौघं पद्माञ्जानादृत्य संमानितो यः ॥ ७ ॥

श्लोकानुवाद- (जेव्हा तुमच्या पित्याने तुम्हाला समुद्रात फेकले होते तेव्हा) श्रीकृष्णांनी स्वतः सागराच्या किनाऱ्यावर प्रकट होऊन तुम्हाला आपल्या मांडीवर बसऊन आईप्रमाणे तुमचे लालन-पालन केले होते. श्रीब्रह्मा आणि श्रीमहेशांसारखे देव करत असलेली स्तुति दुर्लक्षित करून श्रीकृष्णांनी तुम्हालाच स्पर्श वगैरे करून सन्मानित केले होते ॥ ७ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- लालितः चुंबनालिंगनादिना; तदुक्तं तत्रैव- 'ततः क्षितावेव निविश्य नाथः, कृत्वा तमंके स्वजनैक बंधुः। शनैर्विधुन्वन् करपल्लवेन, स्पृशन्मुहुर्मातृवदालिलिंगं ॥' इति। अनादृत्य कृपाकटाक्षादिनापि नापेक्ष्य; सम्यक् ब्रह्मादिभ्यो गरुडादिभ्यो लक्ष्मीतश्चाधिक्येन मानितः, कृपावलोकनोत्थापनस्पर्शनादिना सत्कृतः ॥ ७ ॥

भावानुवाद- भगवान् श्रीहरींनी चुंबन आणि आलिंगनाद्वारे तुमचे कोडकौतुक केले होते. जसं, श्रीहरिभक्तिसुधोदय या ग्रंथात सांगितले आहे- "त्यानंतर आपल्या भक्तांचे प्रिय बंधु असलेल्या श्रीहरींनी तुम्हाला आपल्या मांडीवर बसऊन आईप्रमाणे तुम्हाला मिठीत घेऊन तुमचे चुंबन घेतले म्हणजेच आपल्या श्रीकरकमलांनी तुम्हाला वारंवार स्पर्श केला होता आणि चाटले होते." परंतु भगवंतांनी श्रीब्रह्मा, श्रीमहेश अशा देवांना आणि गरुडासारख्या भक्तांना, अगदी प्राणाहून प्रिय असलेल्या श्रीलक्ष्मींनादेखील असा सन्मान दिला नाही. पण तुमच्यावर असलेल्या कृपेमुळे, तुम्हाला आपल्या मांडीवर बसऊन आणि स्पर्शादि द्वारे फक्त तुम्हालाच सन्मान दिला होता ॥ ७ ॥

वित्रस्तेन ब्रह्मणा प्रार्थितो यः श्रीमतपादाभ्जमूले निपत्य ।
तिष्ठन्नुत्थाप्योत्तमांघे कराब्जं धृत्वांगेषु श्रीनृसिंहेन लीढ ॥ ८ ॥

श्लोकानुवाद- अतिशय भयभीत झालेल्या श्रीब्रह्मांनी प्रार्थना केल्यावर तुम्ही आपल्या प्रभुच्या श्रीचरणकमलांवर लीन झालात, तेव्हा श्रीनृसिंहेदेवांनी स्वतः तुम्हाला उचलून तुमच्या मस्तकावर आपले करकमल ठेवले आणि तुमचे सर्व अंग चाटू लागले ॥ ८ ॥

[203]

[1/4/8-9]

दिग्दर्शिनी टीका- तदेव संप्रसंग विवृणोति-वित्रस्तेनेति। स्वभक्तद्रोहजनित महाक्रोधेन समग्र ब्रह्मांडस्यैव संहारतः परमभीतेन ब्रह्मणो प्रार्थितो भगवत्-कोपोपसंहरणादि प्रसादं याचितः सन्। तथा च प्रह्लादं प्रति ब्रह्मणो वाक्यं सप्तमस्कंधे (श्रीमद्भा. ७/९/३) - 'तात! प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम्।' इति। श्रीमतोः पादाभ्जमूले आश्रये नितरां दंडवत् पतित्वा तिष्ठन् वर्त्तमानः धृत्वा विन्यस्य, सर्वावयवेषु लीढः। तथा च सप्तमस्कंधे (श्रीमद्भा. ७/९/५) - 'स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः। उत्थाप्य तच्छ्रीष्णयदधात् कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ॥' इति। बृहन्नरसिंहपुराणे च- 'लिलिहे तस्य गात्राणि स्वपोतस्यैव केशरी' इत्यादि ॥ ८ ॥

भावानुवाद- श्रीभगवंतांनी श्रीप्रल्हादांचा केलेला सन्मान इथे प्रसंगवशतः 'वित्रस्तेन' अशासारख्या श्लोकांमध्ये सांगितला जात आहे. आपल्या भक्तांशी द्रोह केल्यामुळे अत्यंत संतापाने ब्रह्मांडाचा विनाश करावयास सिद्ध झालेल्या श्रीनृसिंहेदेवांचे होताच श्रीब्रह्मा अतिशय भयभीत झाले आणि श्रीनृसिंहांचा राग शांत करावा यासाठी श्रीप्रल्हादांना विनऊ लागले. जसं, सप्तम स्कंधात श्रीब्रह्मा श्रीप्रल्हादांना

म्हणतात- "हे तात! प्रभु श्रीनृसिंहदेव तुमच्या पित्यावर संतापलेले आहेत, तरी तुम्ही प्रभुंजवळ जाऊन त्यांचा क्रोध शांत करा." तेंव्हा तुम्ही सावकाश आपल्या प्रभुंजवळ गेला होतात. तुम्ही त्यांच्या चरणकमलांवर लोटागण घालताच श्रीनृसिंहदेवांनी स्वतः तुम्हाला उठऊन तुमच्या मस्तकावर आपले करकमल ठेवले आणि तुमचे सर्वांग चाटू लागले. अजून सांगितलं गेलं आहे- "बाळ श्रीप्रल्हादांना आपल्या चरणकमलांवर पडलेले पाहताच भगवान् श्रीनृसिंहदेवांनी कृपावशतेने जे करकमल काळ सर्पांच्या भीतीने ग्रासलेल्या सर्वांना अभय देतात, ते करकमल प्रल्हादांच्या मस्तकावर ठेवले." श्रीबृहन्नरसिंहपुराणातही म्हंटले आहे- "सिंह ज्या प्रकारे आपल्या छाव्याचे (वाळाचे) अंग चाटतो, तशाच प्रकारे श्रीनृसिंहदेवही प्रल्हादांचे अंग चाटू लागले"।।३८।।

यश्चित्रचित्राग्रहचातुरीचयैरुत्-सृज्यमानं हरिणा परं पदम्।
ब्रह्मादिसंप्रार्थ्यमुपेक्ष्य केवलं वब्रेऽस्य भक्तिं निज-जन्मजन्मसु।।९।।

[204]

[1/4/9]

श्लोकानुवाद- श्रीनृसिंहदेव भगवानांकडून अनेक प्रकारच्या चातुर्यपूर्णतेने श्रीब्रह्मांसारख्या देवांनाही प्रार्थनीय असणारे परम पद तुम्हाला बहाल करण्याचा विचार दिसूनही तुम्ही ते अस्वीकार केले आणि आपल्या जन्मो-जन्मी फक्त श्रीहरिंच्या चरणकमलाची निर्व्याज भक्ति लाभावी यासाठी प्रार्थना केली होती।।९।।

दिग्दर्शिनी टीका- चित्रचित्राणां परमाद्भुतानां अत्यंतबहुल प्रकाराणां वा वरदानाग्रहे चातुरीणां चयैरुत्सृज्यमानं दीयमानं परं पदं मोक्षं वैकुण्ठलोकं वा। तथा च सप्तमस्कंधे (श्रीमद्भा. ७/९/५२) - 'प्रह्लाद! भद्र! भद्रंते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम। वरं वृणीष्वामिमं कामपुरोऽस्म्यहं नृणाम्।।' इत्यादि। नृणाम जीवानाम्; श्रीविष्णुपुराणे च- 'कुर्वतस्ते प्रसन्नोऽहं भक्तिमव्यभिचारिणीम्। यथाभिलषितो मत्तः प्रह्लाद! त्रियतां वरः।।' इत्यादि। तथा तत्रैव प्रह्लादस्य भक्तिप्रीतिवरदानानंतरम्- 'मयि भक्तिस्तवास्त्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति। वरश्च मत्तः प्रह्लाद! त्रियतां यस्तवेप्सितः।।' इति। श्रीहरिभक्तिसुधोदयेपि- 'सभयं संभ्रमं वत्स! मदगौरवकृतं त्यज। नैष प्रियो मे भक्तेषु स्वाधीनप्रणयी भव।' एष संभ्रमः। 'अपि मे पूर्णकामस्य नवं नवमिदं प्रियम्। निःशंकः प्रणयाद्भक्तो यन्मां पश्यति भाषते।।' सदा मुक्तोऽपि बद्धोऽस्मि भक्तेन स्नेहरज्जुभिः। अजितोऽपि जितोऽहं तैरवश्योऽपि वशीकृतः।। त्यक्तवंधुधनस्नेह मयि यः कुरुते रतिम्। एकस्तस्यास्मि स च मे न ह्यन्योऽस्तावयोः सुहृत्।। नित्यञ्च पूर्णकामस्य जन्मनि विविधानि मे। भक्तसर्वद्वेदानाय तस्मात् किं ते प्रियं वद।।' इति। तथा तत्रैव प्रह्लादोत्तरानंतरम्- 'सत्यं मद्दर्शनादन्यद् वत्सः! नैवास्ति ते प्रियम्। अतएव हि संपीतिस्त्वयि मेऽतीव वद्धते। अपि ते कृतकृत्यस्य मत्प्रियं कृत्यमस्ति हि। किञ्चिच्च दातुमिष्टं मे मत्प्रियार्थं वृणुष्व तत्।।' इति। अस्य हरेर्भक्तिम्, निज-जन्मजन्मस्विति बहुलजन्मस्वीकारेण मुक्त्यपेक्षातीव दर्शिता।।९।।

भावानुवाद- पुन्हा जेव्हा श्रीहरिंनी अत्यंत चतुरतेने तुम्हाला अनेक वर देण्यासाठी आग्रह धरूनही किंवा वरदान देण्याच्या आग्रहातून चातुर्याने तुम्हाला मोक्ष वा परमपद वैकुण्ठलोक देण्यासाठी उदुक्त होऊनही तुम्ही ते नाकारलं. जसं श्रीमद्भागवतात सांगितलं आहे- "हे सौम्य! हे प्रह्लाद! हे असुरोत्तम! तुमचं मंगल असो. मी तुमच्यावर अतिशय प्रसन्न आहे. मीच जीवमात्रांच्या इच्छा पूर्ण करतो." श्रीविष्णुपुराणातही अशाच प्रकारे सांगितलं गेलं आहे- "हे प्रह्लाद! तुम्ही केवळ माझ्याच भक्तीचा एकमेव आधार घेतला आहे. म्हणून मी तुमच्यावर अत्यंत प्रसन्न आहे.

[205]

[1/4/9]

तुम्ही माझ्याकडून तुमचा इच्छित वर मागा. " अशा प्रकारे श्रीप्रल्हादांना प्रेमभक्तिचे दान केल्यानंतर श्रीभगवान म्हणू लागले- "तुमची माझ्यावर शुद्ध भक्ति आहे आणि पुढेही राहील. आता तुम्ही माझ्याकडून तुम्हाला हवा तो वर घ्या. " श्रीहरिभक्तिसुधोदयातही सांगितलं गेलं आहे- "हे वत्स! माझा सन्मान केल्यामुळे तुमच्यामध्ये जे भय आणि संभ्रम निर्माण झाला आहे, तो सोडून द्या. भक्तांनी माझा गौरव करावा हे मला आवडत नाही. तुम्ही मुक्तपणे माझ्यावर प्रेम करा. निर्भय प्रीति केल्याने भक्त मला पाहू शकतात आणि माझ्याशी बोलूही शकतात. आसकाम असूनही माझ्या भक्तांचे तसे प्रेम मला सदैव नवीन वाटते. मी सदैव मुक्त असूनही आपल्या भक्तांच्या स्नेहाच्या बंधनात बांधला गेलो आहे. अजिंक्य असूनही मी माझ्या भक्तांकडून पराभूत होतो. दुस-यांकडून वश होणारा नसूनही मी भक्तांना वश होतो. जी व्यक्ति आपले प्रिय आसजन, बंधु, बांधवांचे प्रेम त्यागून फक्त माझ्यावर प्रेम करते, केवळ मीच एक तिचा आहे आणि ती माझी आहे, आम्हा दोघांनाही आपणखी कोणीच नाही. मी शाश्वत आणि पूर्णकाम असूनही आपल्या अनेक लीला म्हणजेच जन्म-कर्मासारखे सगळे भक्तांच्या सुखासाठी आणि त्यांचे इच्छित फळ त्यांना मिळावे म्हणूनच करतो, असं समजावं. म्हणून हे वत्स! तुम्हाला जे प्रिय वाटते तेच मागा. " हे बोलणे ऐकून श्रीप्रल्हादांनी उत्तर दिल्यावर भगवान् श्रीनृसिंहदेव पुन्हा म्हणाले- "हे पुत्र! तुम्ही खरं बोललात, माझ्या दर्शनाव्यतिरिक्त बाकी काहीही तुम्हाला प्रिय नाही, यामुळे मी तुमच्यावर अत्यंत प्रसन्न झालो आहे आणि माझ्यावरील तुमचे हे प्रेम यापुढे वाढतच जाईल. हे पुत्र! जरी या क्षणी तुम्ही पूर्णपणे कृतार्थ असला, तरीही तुमचं आणखीनही प्रिय करावं म्हणतो म्हणजेच मी तुम्हाला वर देऊ इच्छितो, माझ्यावरील प्रेमापोटी तुम्ही तो वर ग्रहण करा. " अशा प्रकारे तुम्ही श्रीनृसिंहदेवांनी देऊ केलेले परमपदही नाकारले आणि जन्मो-जन्मी फक्त श्रीहरिंची भक्ति करायला मिळावी हाच एक वर मागितला. पण भक्तिमध्ये अडचण आणणारे जन्म-मृत्युचे चक्र खंडित करणा-या

[206]

[1/4/9-10]

मुक्तिचीही उपेक्षा केली. म्हणजेच तुम्ही अनेक जन्मांचा स्वीकार करून सुद्धा मुक्तिपेक्षा भक्तीचाच स्वीकार केला आहे।।९।।

यः स्वप्रभूप्रीतिमपेक्ष्य पैतृकं राज्यं स्वयं श्रीनरसिंहसंस्तुतौ।
संप्रार्थिताशेषजनोद्भृतीच्छया स्विकृत्य तद्ध्यानपरोऽत्र वर्तते।।१०।।

श्लोकानुवाद- हे परमभागवत! तुम्ही मुक्तिचा त्याग केला आहे, पण राज्याचा स्वीकार केला आहे. तोही फक्त आपले प्रभु प्रसन्न व्हावेत म्हणूनच, कारण श्रीनृसिंहदेवांची स्तुति करताना तुम्ही सर्व लोकांच्या उद्धाराची इच्छा केली होती, म्हणून पित्याकडून मिळालेले राज्य स्विकारूनही तुम्ही प्रभुच्याच ध्यानात मग्न आहात।।१०।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु कथं तर्हि महाराज्यैश्वर्यादिकमघटत तत्राह-य इति। स्वीयप्रभोः श्रीनृसिंहदेवस्य प्रीतिमपेक्ष्य पर्यालोचैव यो भवान् पैतृकं राज्यं स्वीकृत्यात्र वर्त्तते। ननु राज्यं स्वीकारेण भगवतः प्रीतिर्नाम कथं स्यात्? तत्राह-स्वयमिति श्रीप्रह्लादेनैव या श्रीनृसिंहस्य भगवतः संस्तुतिस्तस्यां विषये या संप्रार्थिता अशेषजनानामुद्धृतिरुद्धारस्तस्यामिच्छया प्रह्लादस्य राज्याधिकारे सति परमेश्वर्येण सर्वत्र भक्तिप्रवर्तनादेव सुखं सर्वजीवानामुद्धारः स्यात्, तदर्थं तेनैव स्वयं प्रार्थनं कृतम्। अतस्तच्चिकीर्षया तत्र भगवतः प्रीतिरुत्पन्नेत्यर्थः। यद्वा, ननु पूर्वं महाप्रभोस्तादृशाग्रहेणापि तत्प्रीतये परं पदमपि न स्वीकृतं, अधुना राज्यं तत् कथं स्वीचक्रे? तत्राह-स्वयमेव तेन संप्रार्थितायामशेषजनानामुद्धृताविच्छया तस्यैव तत्संपादनेच्छयेति लोकदुःखकार्येणेत्यर्थः। न च राज्यप्रसंगेनः कापि स्वार्थहानिरित्याह- तस्य स्वप्रभोर्ध्यानपरः सन्नेवेति। तथा च सप्तमस्कंधे (श्रीमद्भा. ७/९/४१) तस्य प्रार्थनं- 'एवं स्वकर्म पतितं भव-वैतरिण्यामन्योन्य-जन्ममरणाशन-भीतभीतम्। पश्यन् जनं स्वपर विग्रहवैरमैत्रं, हंतेति पारचर पीपृहि मूढमद्य।।' इति। अस्यार्थः- 'भवः संसार एव वैतरणी यमद्वारनदी, परम यातनामयत्वात् तस्यां। अन्योन्यतो यानि जन्मादीनि तेभ्योऽतिभीतम्। स्वेषां परेषाञ्च विग्रहे यथायथं वैरं मैत्रञ्च यस्य एवं भूतं मूढं जनं पश्यन्; हे पारचर! तस्याः पारं स्थित, नित्यमुक्त! हंतेत्यहो कष्टमित्येवमनुकम्प्य अद्य पीपृहि वैतरिणीमुत्तार्यं पालयेति।' तथा तत्रैव (श्रीमद्भा. ७/९/४२)- 'कोऽन्वत्र तंऽखिलगुरो! भगवन्! प्रयास उत्तारणेऽस्य भवसंभव लोपहेतोः। मूढेषु वै महदनुग्रह आर्त्तबंधो, किं तेन ते प्रिय जनाननुसेवतां नः।।' इति। अस्यार्थः- हे अखिलगुरो! एवं संबोधनेन सर्वेष्वपि तव कृपा युक्तेति भावः। अत्र सर्वजनोत्तारणे को नु ते प्रयासः? अपि तु न कोऽपि। कुतः? अस्य विश्वस्य भव संभव लोपानामुत्पत्ति-स्थिति-संहारणां

[207]

[1/4/10]

हेतोः ततोऽपि किमेतत् दुष्करमिति भावः। उचितश्चेदमित्याह-मुढेष्विति। त्वां तदीयांश्च तारयिष्यामि, इमं दुराग्रहं मा कृथा इति चेत्तत्राह-तव ये प्रियजना भक्तास्ताननुसेवमानानां नोऽस्माकं तेन उत्तारेण किं? स्वतएव ततसिद्धेरिति।।१०।।

भावानुवाद- जर प्रश्न पडला असेल की श्रीप्रह्लादांनी तर फक्त भगवंतांच्या भक्तिरूपी वराचीच प्रार्थना केली होती, मग त्यांना मोठे राजेश्चर्य कसं काय प्राप्त झालं? याचे उत्तर म्हणूनच 'यः' अशासारखे श्लोक सांगत आहोत. श्रीप्रह्लाद महाराजांनी आपले प्रभु श्रीनृसिंहदेव यांना प्रसन्न करण्याकरिताच वारशाने मिळालेले राज्य स्विकारले. जर म्हणाल की राज्य स्विकारल्यामुळे भगवंतांची प्रीति कशी मिळेल? स्वतः श्रीप्रह्लादांनीच भगवान् श्रीनृसिंहदेवांची स्तुति केली होती आणि स्तुति करताना त्यांनी सर्व लोकांचा उद्धार व्हावा अशी प्रार्थना केली होती. म्हणजे याच इच्छेसाठी श्रीप्रह्लादांना राज्याधिकार स्वीकारावा लागला, कारण राज्याधिकार असल्यानेच मोठ्या दिमाखात सर्वत्र भक्तिचा प्रचार-प्रसार होईल आणि भक्तिच्या प्रसाराने सहजपणे जीवांचा उद्धार होईल. म्हणून लोकांच्या उद्धाराकरिताच श्रीप्रह्लादांनी राज्य स्वीकारले, असं समजावं. खास करून सर्व लोकांचा उद्धार झाल्यामुळे श्रीभगवानही सहजपणे प्रसन्न होतील.

जर म्हणाल की आधी भगवंतांनी आग्रहाने परमपद देऊ केल्यानंतरही त्यांनी ते नाकारले, आणि आता राज्य कसे स्वीकारले? स्वतः श्रीप्रह्लाद महाराजांनी सर्व प्राणिमात्रांच्या दुःखाने विव्हाळ होऊन त्यांच्या उद्धाराकरिता प्रार्थना केली होती आणि तेच उद्धार कार्य पार पाडण्यासाठी त्यांनी राज्याचा स्वीकार केला. यामुळे राज्याचा स्वीकार करूनही त्यांच्या परमार्थात कधीही कुठली कमतरता येऊ शकत नाही. विशेष करून ते सदा सर्वकाळ भगवंतांच्या ध्यानातच मग्न असतात. या विषयी सप्तम-स्कंधात सांगितलं आहे-"अशा प्रकारे भवसागररूप वैतरणी नदी (अत्यंत यातनामय असे मृत्यूद्वार असलेली नदी) मध्ये पतित जीव आपल्या-आपल्या कर्मांनी पिडला जात आहे, आपसातील कलह आणि जन्म-मरणाच्या भयाने सतत होरपळला जात आहे. म्हणून हे भगवान्! हे भवसागर पार करविणा-या! आपण तत्काळ कृपा करून या भवसागरातून उद्धार करा." श्रीप्रह्लादांनी आणखी सांगितलं होतं-"भगवन्! हे अखिलगुरो!

[208]

[1/4/10-11]

आपणच या जगाची उत्पत्ति, स्थिति व विनाशाचे कारण आहात, म्हणून सर्व प्राणिमात्रांना भवसागरातून पार करण्यासाठी आपल्याला काहीच प्रयत्न करावे लागणार नाहीत म्हणजेच सहजपणे आपण पार करू शकता. हे आर्त्तबंधो! आपण महान आहात, म्हणून अज लोकांवरही आपली कृपा आहे आणि आम्ही आपल्या भक्तांची सेवा करतो, त्यामुळे संसारामधून मुक्त होण्याबद्दल आम्हाला चिंता वाटत नाही." या श्लोकामध्ये 'अखिल-गुरो' म्हणण्याचा उद्देश असा की सर्वांवर आपण दया करणे योग्य आहे. विशेष करून सर्वांचा उद्धार करण्याकरिता आपल्याला काहीच करावे लागणार नाही. का? कारण आपणच या विश्वाची निर्मिती, पालन आणि संहाराचे कारण असल्याने आपल्याला काहीच कठीण नाही. पण सर्वांचा उद्धार होणेच योग्य आहे, असं मी मानतो, कारन अज्ञानी व्यक्तींवर महान पुरुषांची कृपा असणे स्वाभाविकच आहे. जर म्हणाल की तुम्ही आणि तुमच्याशी संबंधीत सर्व लोकांचा उद्धार करीन, पण तुम्ही जगातल्या सर्वांचा उद्धार करण्याचा हट्ट सोडा. याकरिता सांगत आहोत की आम्हाला आमच्या मुक्तीची काळजी नाही, आमचा उद्धार तर आपोआपच होईल, कारण आम्ही तर आपल्या प्रिय भक्तांच्या दासांचेही दास आहोत।।१०।।

यः पीतवासोऽङ्घ्रिसरोजदृष्टैर्गच्छन् वनं नैमिषकं कदाचित्।

नारायणेनाऽवतोषितेन प्रोक्तस्त्वया हत सदा जितोऽस्मि।।११।।

श्लोकानुवाद- जेव्हा एकदा तुम्ही पीतवास श्रीनारायणांच्या चरणकमलांचे दर्शन घेण्यास नैमिषारण्यात जात होता, तेव्हा रस्त्यातच कपट वेष धारण केलेल्या श्रीनारायणांशी तुम्ही युद्ध केलं होतं। त्या युद्धामुळे प्रसन्न होऊन ते तुम्हाला म्हणाले होते, 'मी तुमच्याकडून नेहमीच पराभव पत्करेन'।।११।।

दिग्दर्शिनी टीका- यः पीतवास इत्यत्रेय-माख्यायिका वामनपुराणादौ प्रसिद्धा-एकदा प्रह्लादो नैमिषारण्ये विराजमानस्य परममनोहरतराकारस्य श्रीपीतवाससो दर्शनाय तत्र गच्छन् पथि तपस्विवरवेशधरमथ च धनुस्पाणिमेकं ददर्श। तञ्च विरुद्धवेशाचरणेन दांभिकं मत्वा तेन सह महायुद्धं चकार। 'अवश्यं त्वां जेष्यामि।' इति प्रतिजज्ञे च। अथ तं जेतुमशक्तः सन् प्रातरेकस्मिन् दिने निजेष्टदेवतां भक्तिभरणाचरयत्। तत्र समर्पितां मालां तस्योरसि वीक्ष्य तं निजेष्टदेवं श्रीनारायणं प्रत्यभिज्ञाय

[209]

[1/4/11-12]

विविधस्तुति-पाठवादिना समतोषयत्। ततो भगवता श्रीहस्ताब्जस्पर्शादिनास्य युद्धश्रमदिकमपास्यास्वासाने कृते प्रह्लादेन स्वप्रतिज्ञा हानिदोषे निवेदिते परमप्रीतः सन् पूर्वमपि युद्ध कौतुकेन तोषितो भगवान् सस्मितमाह- 'त्वयाहं सदा जित एवास्मि' इति- एतदेवात्रोक्तम्।।११।।

भावानुवाद- 'यः पीतवासः' अशा श्लोकांमध्ये सांगितलेले उपाख्यान वामनपुराणासारख्या ग्रंथांमध्ये प्रसिद्ध आहे. एकदा श्रीप्रह्लाद महाराज नैमिषारण्यात असलेल्या अत्यंत मनोहर पिवळे वस्त्र धारण केलेल्या भगवान् श्रीहरिचे श्रीरूप पहाण्यासाठी चालले होते. मार्गामध्ये त्यांनी एक तपस्वी वेष धारण केलेले पुरुष हातात धनुष्य-बाण घेऊन उभे असलेले पाहिले. त्यांच्या अशा अशोभनिय वेष धारण करण्यामधून त्यांचा ढोंगीपणाच दिसून येत होता, म्हणजेच अहिंसेचे प्रतिक असलेला तपस्वी वेष आणि हिंसा दर्शविणारे धनुष्य-बाण. त्यांचा हा वेष पाहून श्रीप्रह्लाद महाराज त्यांच्याशी युद्ध करू लागले आणि युद्ध करता-करता त्यांनी प्रतिज्ञा केली की - 'मी नक्कीच हे युद्ध जिंकन.' पण युद्धात ते जिंकू शकले नाहीत. दुस-या दिवशी जेव्हा पहाटे भक्तिभावाने आपल्या प्रिय देवाची पूजा करून युद्धाकरिता निघाले, तेव्हा त्यांनी पाहिले की पहाटे जी माळ आपल्या प्रिय देवतेच्या गळ्यात त्यांनी घातली होती, तीच माळ त्या प्रतिद्वंद्वी योध्यांच्या छातीवर रुळत होती. तेव्हा त्यांनी रहस्य जाणलं की हेच माझे प्रिय भगवान श्रीनारायण आहेत. म्हणून श्रीप्रह्लादांनी अनेक प्रकारचे स्तुति-पाठ करून त्यांना संतुष्ट केलं. भगवंतांनीही अत्यंत प्रेमपूर्वक आपल्या श्रीकरकमलांचा स्पर्श करून त्यांना युद्धामुळे आलेला थकवा दूर केला आणि त्यांना आश्वस्त केलं. त्यानंतर जेव्हा श्रीप्रह्लाद महाराजांनी आपली प्रतिज्ञा भंग होण्याविषयी सांगितलं तेव्हा भगवंतांनी अगदी प्रेमाने त्यांना सांगितलं की मी आधीच तुमच्या युद्धकौशल्यावर प्रसन्न आहे आणि तुम्ही माझ्यावर नेहमीच विजय मिळवता ही माझ्याकरिता मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे।।११।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

एवं वदन् नारदोऽसौ हरिभक्तिरसार्णवः।
तन्नर्मसेवको नृत्यन् जितमस्माभिरित्यरौत्।।१२।।

[210]

[1/4/12-13]

श्लोकानुवाद- महाराज परीक्षित म्हणाले- श्रीहरिभक्तिरसाचे सागरस्वरूप असलेले भगवंतांचे विनम्र आणि प्रिय सेवक श्रीनारद नृत्य करीत- करीत मोठ्या आवाजात म्हणू लागले- 'आमच्यासारख्या भक्तांनी प्रभुंना जिंकलं आहे, जिंकलं आहे'।।१२।।

दिग्दर्शिनी टीका- अस्माभिरिति बहुत्वमखिल भक्तजनाभिप्रायेण; अरौत् उच्चैः शब्दमकरोत्।।१२।।

भावानुवाद- सर्व भक्त या अर्थाने 'अस्माभि' पदात बहुवचन वापरले आहे. म्हणजेच 'आमच्यासारख्या भक्तांकडून प्रभुं जिंकले गेले आहेत'. 'अरौत्'-मोठ्या आवाजात वारंवार म्हणू लागले।।१२।।

श्रीनारद उवाच-

भो वैष्णवश्रेष्ठ जितस्त्वयेति किं वाच्यं मुकुंदो बलिनापि निर्जितः।
पौत्रेण दैतेयगणेश्वरेण ते संरक्षितो द्वारि तव प्रसादतः।।१३।।

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- हे वैष्णवश्रेष्ठ! आपण भगवान् श्रीमुकुंदांना जिंकून घेतलं आहे, या संबंधी मी जास्त काय बोलू? दैत्यांचे आधिपती असलेल्या तुमचे पौत्र बळी यांनीही तुमच्या कृपेने भगवंतांना वश करून आपल्या द्वारपालांच्या रूपात ठेवलेले आहे।।१३।।

दिग्दर्शिनी टीका- निर्जितोऽत्यंत वशीकृतः; दैतेयगणेश्वरेणेति तत्रिर्जये त्वत् प्रसादं विना नान्यत् किमपि तस्य साधनमस्तीति बोधयति। निर्जितत्वलक्षणमाह-द्वारि सम्यक् द्वारपालतया रक्षितः। यथोक्तमष्टमस्कंधे (श्रीमद्भा. ८/२३/६) श्रीप्रह्लादेन- 'नेमं विरिञ्चो लभते प्रसादं, न श्रीर्न शर्वः किमुतापरे ये। यन्नोऽसुराणामसि दुर्गपालो, विश्वाभिनन्द्यैरभिवदिताङ्घ्रिः।।' इति। तथा प्रह्लादसंहितायां द्वारका-माहात्म्ये द्वारकावासिनां कुशदैत्यकृत-परिभवेन परमार्त्त-श्रीबलिनिवासे द्वारकातो भगवन्नयनार्थमागतं दुर्वाससं प्रति श्रीभगवता चोक्तम्- 'पराधिनाऽस्मि विप्रेन्द्र भक्तिक्रीतोऽस्मि नान्यथा। अस्यादेशात् करिष्यमि यदभीष्टं तवाधुना।।' इति। ततश्च दुर्वासः-प्राथिते बलिनानां गीकृतेऽनशनेन मरणोद्यतमपि दुर्वाससं प्रति श्रीबलिनाप्युक्तम्- 'यद्भावं तद्भवतु ते यज्जानासि तथा कुरु। ब्रह्मरुद्रादि नमितं नाहं त्यक्ष्ये पदद्वयम्।।' इति।।१३।।

भावानुवाद- तुम्ही भगवंतांना जिंकलं आहे, या विषयी अधिक काय सांगू? दैत्यांचे राजे असेलेल्या तुमचे पौत्र महाराज बळींनीही

[211]

[1/4/13-14]

तुमच्या कृपेने भगवंतांवर विजय मिळवला आहे. तुमच्या कृपेशिवाय अजून कुठल्याही मार्गाने हे शक्य नाही, हे स्पष्टपणे लक्षात येतं. बळी महाराजांच्या विजयाचं लक्षण सांगत आहोत-श्रीभगवंतांना संपूर्णपणे पराजित करून म्हणजेच त्यांना आपले द्वारपाल म्हणून ठेवलं आहे, या विषयी अष्टम स्कंधात तुम्ही स्वतःच सांगितलेलं आहे-"हे मधुसूदन! या विश्वातील चराचर प्राणी ज्या श्रीब्रह्मा, श्रीमहेश अशा देवांना वंदन करतात, ते देवही आपल्या श्रीचरणकमलांना वंदितात. आपण जगाकरिता वंदनीय असूनही राक्षसांचे द्वारपाल झालात; मग इतरांची गोष्टच सोडा पण श्रीब्रह्मा, श्रीलक्ष्मी, श्रीमहेशांसारखे देव तरी आपली अशी कृपा प्राप्त करू शकतात का? म्हणजेच कोणीही प्राप्त करू शकत नाही." प्रल्हादसंहितेच्या द्वारका-माहात्म्यातही सांगितले आहे की जेव्हा द्वारकावासी कुशदैत्याकडून पराजित झाल्याने दुःखात चूर झाले होते, तेव्हा भगवंतांना द्वारकेमध्ये आणण्याकरिता दुर्वास ऋषि बळींमहाराजांच्या निवास स्थानी गेले होते. त्यावेळी दुर्वासांना भगवान म्हणाले होते-"विप्रवर मी परतंत्र आहे, भक्तिने विकला गेलेल्या मला बळी महाराजांच्या पराधीनतेशिवाय स्वतंत्रपणे काहीच करता येत नाही. आपण दैत्यराज बळीमहाराजांना विनंती करा. मी त्यांची आज्ञा पाळतो, त्यांचा आदेश मिळाल्यावरच आपले इप्सित मी पूर्ण करू शकेन." हे ऐकून दुर्वास ऋषिंनी दैत्यराज बळींना विनंती केली. बळीमहाराजांनी ती विनंती फेटाळली. त्यामुळे दुर्वास मुनि उपोषणास बसले. ते मरण्याकरिता उद्युक्त झालेले पाहून महाराज बळी म्हणाले-"हे विप्रवर! माझ्या भाग्यात जे आहे, तेच हॉईल आणि आपल्यालाही जे चांगलं वाटेल तेच करा; पण मी कुठल्याही परिस्थितीत श्रीब्रह्मा-रुद्रांसारख्यांकडूनही पूजनीय असलेल्या भगवंतांची श्रीचरणकमले सोडू शकणार नाही" || १४ ||

इतःप्रभृति कर्तव्यो निवासो नियतोऽत्र हि।

मयाभिभूय दक्षादि-शापं युष्मत्प्रभावतः || १४ ||

[212]

[1/4/14-15]

श्लोकानुवाद- (श्रीनारद म्हणाले) यापुढे मी तुमच्या प्रभावाने दक्षांसारख्यांनी दिलेल्या शापांना दुर्लक्षित करून निश्चितपणे याच ठिकाणी सदैव राहीन || १४ ||

दिग्दर्शिनी टीका- हि अवधारणे; अत्रैव दक्षादीनां शापम् एकत्र नियतवासा-भावलक्षणम्, तथा च षष्ठस्कंधे (श्रीमद्भा. ६/५/४३) दक्षवाक्यम्-'तस्माल्लोकेषु ते मूढ! न भवेद् भ्रमतः इदम्।' आदि शब्देन जरादि, तथा च चतुर्थस्कंधे (श्रीमद्भा. ४/२७/२२) जरावाक्यम्-'स्थातुमर्हसि नैकत्र मद्याञ्चाविमुखो मुने।' इति || १४ ||

भावानुवाद- मूळ श्लोकात 'हि' अव्यय निश्चय दर्शवण्यासाठी आहे. मी खात्रीने याच ठिकाणी राहीन. मला दक्ष प्रजापति इत्यादींनी असा शाप दिला होता-"अरे मुढा! तू त्रिभुवनात सदैव फक्त भटकत रहाशील, एका जागी ठीकून राहूच शकणार नाहीस. म्हणजेच तुला कुठलेच ठिकाण लाभणार नाही." 'आदि' शब्दाने जरासारख्यांकडूनही शाप मिळालेले आहेत हे दिसते. म्हणजेच जरानेही शाप देताना म्हंटलं होतं-"तूला कधीही एका रहाण्याचे स्थैर्य लाभणार नाही, कारण तू माझी प्रार्थना पुरी केली नाहीस." अशा शापांमुळे माझं एका जागी रहाणं अशक्य असूनही मी तुमच्या कृपेने या शापाचे निराकरण करून खात्रीने या सुतलातच सदैव राहीन || १४ ||

श्रीपरीक्षिदुवाच-

स्वक्षाघासहनाशक्ते लज्जायनमिताननः।

प्रह्लादो नारदं नत्वा गौरवादवदच्छनैः || १५ ||

श्लोकानुवाद- महाराज परीक्षित म्हणाले- स्वतःची स्तुति सहन न झाल्याने लाजेने झुकलेल्या चेहऱ्याने श्रीप्रल्हादांनी श्रीनारदांना प्रणाम केला आणि त्यांचा मान राखण्यासाठी हळुवारपणे बोलू लागले || १५ ||

दिग्दर्शिनी टीका- लज्जा च निजस्तुतिश्रवणात्, स्वस्मिन् तदुक्तासंभावनयो-पहासमननाद्वा। तयावनमितमाननं यस्य सः। गौरवान्माननीयत्वाच्छनैरवदत्; अन्यथा स्वक्षाघासहनाशक्त्या कोपादुच्चैरवदिष्यदित्यर्थः || १५ ||

[213]

[1/4/15-18]

भावानुवाद- आपली प्रशंसा ऐकून श्रीप्रल्हाद शरमले आणि श्रीनारदांकडून केली जाणारी आपली प्रशंसा अवास्तव किंवा उपहासात्मक आहे असे समजून लज्जित मुद्देने झुकून त्यांनी श्रीनारदांना प्रणाम केला आणि त्यांचा मान राखण्यासाठी खालच्या आवाजात बोलू लागले. नाहीतर स्वतःची स्तुति न ऐकवल्याने ते चिडून मोठ्याने बोलले असते || १५ ||

श्रीप्रह्लाद उवाच-

भगवन् श्रीगुरो सर्वं स्वयमेव विचार्यताम्।

बाल्ये न संभवेत् कृष्णभक्तेर्ज्ञानमपि स्फुटम् || १६ ||

श्लोकानुवाद- श्रीप्रल्हाद महाराज म्हणाले-भगवन्! श्रीगुरो! आपण स्वतःच विचार करून पहा. बालपणी तर श्रीकृष्णभक्तिचे ज्ञानदेखील परिपक्व झालेले नसते || १६ ||

दिग्दर्शिनी टीका- विचारणीयमेवाह-बाल्ये इति सार्धैश्चतुर्भिः। स्फुटमेतत् सर्वत्र व्यक्तमेवेत्यर्थः। यद्वा, ज्ञानसैव विशेषणं,

ज्ञानस्याप्यभावात्। बाल्ये कुतो भक्तिः सिध्यत्विति भावः।।१६।।

भावानुवाद- आता 'बाल्ये' सारख्या साडेचार श्लोकांमध्ये विचार करण्यायोग्य विषयाचे विवेचन केलं जात आहे. बालपणी ज्ञानाचा विकास झालेला नसतो असं सर्वत्र सांगितलं गेलं आहे आणि ज्ञानाचा अभाव असताना श्रीकृष्णभक्ति कशी करता येऊ शकेल?।।६।।

महतामुपदेशस्य बलादबोधोत्तमे सति।
हरेर्भक्तो प्रवृत्तानां महिमापादकानि न।।१७।।
विघ्नानभिभवो बालेषूपदेशः सदीहितम्।
आर्त्तप्राणितया मोक्षस्यानंगीकरणादि च।।१८।।

श्लोकानुवाद- आपल्याप्रमाणे भक्तिमार्गावरील महाजनांकडून मिळालेल्या उपदेशाच्या प्रभावाने उच्च ज्ञान प्रकट होते आणि हरिभक्तिमध्ये प्रवृत्ति (रुचि) होते, हे खरं. परंतु मी असुर-बालकांना केलेला उपदेश, अडचणींमुळे खचून न जाता साधुप्रमाणे आचरण आणि आर्त (दुःखी) जीवांबद्दल करुणा अशी लक्षणांमधून माझ्यामध्ये श्रीकृष्णांची भक्ति

[214]

[1/4/17-18]

संपूर्णरूपात स्पष्टपणे आढळत नाही. याशिवाय श्रीहरिभक्तिची आवड असलेल्या सर्व भक्तांमध्ये मोक्षासारख्या गोष्टी नाकारण्याचे माहात्म्य असणारे लक्षण तर सहजच आढळते।।१७-१८।।

दिग्दर्शिनी टीका- महतामिति स्वगुरुवर श्रीनारदाभिप्रायेणः बोधस्योत्तमत्वञ्च चतुर्वर्गस्य तुच्छताविज्ञानेन; तदनादरतः केवलं भगवद्भक्तस्तद् भक्तानाञ्च महिमविशेष-ज्ञातृत्व लक्षणम्।। विघ्नैरनभिभवः, बालेषु दैत्यशिशुगणेषु उपदेशः; सतां साधुनामिव ईहितमाचारो नृत्यगानादि; आर्त्तेषु प्राणिषु दया; मोक्षस्यानंगीकरणमग्रहणम्; आदि शब्दाल्लोकतोषणादि, तानि भक्तो प्रवृत्तानामपि किमुत भक्तिनिष्ठावतां महिम्न आपादकानि प्रापकानि बोधकानि वा न भवन्ति इति द्वाभ्यामन्वयः। एतच्च श्रीनारदोक्तस्य आबाल्यात् इत्यादि सार्धश्लोकद्वयस्य क्रमेणोत्तरमुहाम्। तत्र कुत्रापि तदुक्तस्यास्वीकारेण कुत्रचिच्च किञ्चित् स्वीकारेऽप्यन्यथा परिहारः कल्पनीयः। तदयथा, बाल्ये ज्ञानक्रियाशक्ति-विशेषाभावाद् विशुद्ध-भक्तेरस्वीकार एव। हिरण्यकशिपु-कृत भक्ति-विघ्नोपद्रव-जयस्वीकारेऽपि भक्तिमाहात्म्य स्वभावोक्त्या ततपरिहारः। दैत्यानां भागवतत्वस्वीकारेऽपि 'परोपदेशे पांडित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम्' इति-न्यायेन तत्र च बालेषु महोत्कृतोपदेश प्रकाशनानौचित्यादिना च। कृष्णाविष्टतादेरस्वीकार एव परमगोप्यताल्लज्जास्पदत्वाच्च। नर्तनगानादि स्वीकारेऽपि सिद्धानां लक्षणं हि साधकानां साधनमितिन्यायेन साधनतयावश्यकत्रव्यत्वेनेति दिक्। अथवा भक्तिप्रवृत्ति-स्वाभाविकप्रभावेणैव हि तत्तत् सर्वम्; भक्ति प्रवृत्तिश्च बोधोत्तमादेव। स च महतामुपदेशबलादेव महातंश्च निरुपाधि कृपाशीला इत्यतस्तत्र तत्र मम को नाम गुणः स्यात् येन मन्माहात्म्यं सिध्येदिति दिक्।।१७-१८।।

भावानुवाद- महत् पुरुषाच्या उपदेशाच्या प्रभावाने (इथे 'महत्' शब्दामध्ये श्रीप्रल्हादांचा रोख आपले गुरुदेव श्रीनारद यांच्याकडे आहे) उत्कृष्ट ज्ञान प्राप्त होते. त्या उत्कृष्ट ज्ञानाचे लक्षण काय आहे? ज्या ज्ञानामुळे चतुर्वर्ग (धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष) तुच्छ वाटतात म्हणजेच चतुर्वर्गांना महत्त्व न रहाता फक्त भगवदभक्ति आणि भगवदभक्तांचे माहात्म्यच लाभते, तेच उत्कृष्ट ज्ञान आहे. याशिवाय संकटांनी डळमळून न जाणे, दैत्य-बालकांना उपदेश करणे, साधुप्रमाणे नर्तन-कीर्तनासारखे सदाचार पाळणे, दीन-दुःखितांचाबद्दल करुणा बाळगणे आणि मोक्ष नाकारणे यासारखी उत्कृष्ट ज्ञानाची लक्षणे आहेत. 'आदि' शब्दाने जीवांना संतुष्ट करणे याप्रमाणेही लक्षणे समजावीत. श्रीहरिभक्तिमध्ये रस असलेल्या सर्वच लोकांमध्ये वरील माहात्म्य दर्शविणारी

[215]

[1/4/17-18]

आढळून येतात. म्हणून भक्तिनिष्ठ महानुभावांमध्ये हे सर्व गुण स्वाभाविकपणे असतीलच, याविषयी जास्त काय सांगावं? तरी या लक्षणांसारखे कोणते गुण आपल्याला माझ्यामध्ये दिसले? अशा प्रकारे श्रीप्रल्हाद श्रीनारदांनी सांगितलेल्या 'आबाल्यत' सारखे अडीच श्लोकांमध्ये वर्णन केलेल्या स्तुतिपर बोलण्याचे क्रमाने उत्तर देत आहेत.

त्या गुणांमधले काही गुण पूर्णपणे नाकारून, काही अल्पांशाने स्वीकारूनही त्यांचे म्हणणे खोडून काढत आहेत. जसं, बालपणी ज्ञान-क्रियाशक्तिचा अभाव असतो हे कारण सांगून शुद्धभक्ति नाकारणे. हिरण्यकश्यपुने भक्तिमध्ये आणलेल्या अडथळ्यांवर विजय मिळऊनही, भक्तिचे माहात्म्य आणि भक्तिच्या सहज प्रभावानेच हे झाले असं सांगून आपल्याकडून त्या अडथळ्यांवर मात केली गेली हे नाकारणे. दैत्य-बालकांना उपदेश देण्याच्या प्रसंगी स्वतः भक्त भागवत असूनही 'इतरांना उपदेश करण्यासाठी आपले पांडित्य दाखवणे तर कोणालाही जमेल'- या न्यायाने मुलांना महान पुरुषांचा उपदेश देणे हे ही माझ्याकरता अतिशय अयोग्य झालं आहे. श्रीकृष्णामय होण्यासारख्या गोष्टी अतिशय लज्जास्पद आणि गोपनीय असल्याने श्रीप्रल्हादांनी त्याही नाकारल्या. आपले नर्तन-गायन वगैरे करण्याचे आचरण साधुप्रमाणे आहे हे मान्य करूनही म्हणू लागले- 'सिद्धपुरुषांची जी लक्षणे आहेत, तीच साधकांची साधने आहेत.' या न्यायानुसार तसे करणे हे माझे कर्तव्यच आहे, म्हणून मी आपल्या साधनांच्या रूपाने त्यांचा आधार घेतो, तरी त्यामुळे मी सिद्ध असल्याची लक्षणे दिसून येत नाहीत. किंवा गुण असणे हे तर भक्तिच्या प्रवृत्तिचे स्वाभाविक लक्षण आहे. बालपणी तर भक्ति म्हणजे काय हे कळणेही शक्य नाही. उत्तम ज्ञान प्राप्त झाल्यावरच भक्तिची गोडी लागण्याचा संभव असतो आणि हे उत्तम ज्ञान महाजनांच्या उपदेशाच्या प्रभावानेच प्राप्त होते, कारण महाजन महान्त म्हणजेच अत्यंत कृपाळू असतात. भगवन् श्रीगुरो! आपणच विचार करून पहा की यात माझी कुठली महती सिद्ध होते? वास्तविकपणे यात महान पुरुषांच्या कृपेचीच महती सिद्ध होते।।१७-१८।।

[216]

[1/4/19-20]

कृष्णस्यानुग्रहोऽप्येभ्यो नानुमीयेत सत्तमैः ।
स चाविर्भवति श्रीमन्नधिकृत्यैव सेवकम् ॥ १९ ॥

श्लोकानुवाद- परंतु उत्तम पुरुष ज्याला श्रीकृष्णांची कृपा म्हणतात, त्या कृपेचा अंदाज अशा विघ्न-बाधांचे निराकरण अशा गोष्टींमुळे येत नाही. श्रीकृष्णांची कृपा तर फक्त त्यांच्या सेवकांनाच दिसून येते ॥ १९ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- अतो भगवदनुग्रहविशेष लक्षणानि चेमानि खलु भवतीत्याह-कृष्णस्येति। एभ्यः विघ्नानभिभवादिभ्यो हेतुभ्यः ; सत्तमैः कृष्णचरणारविंद भक्ति प्रभावाभिज्ञैः ; यश्च भगवदनुग्रह उच्यते, तस्याहं योग्योऽपि न स्यामित्यभिप्रायेणाह-स चेति। श्रीमन्! भो भगवत्सेवा-संपत्तिभर-युक्त! सः अनुग्रहः सेवकमेवाधिकृत्य, न त्वसेवकम्, आविर्भवतीति भगवदनुग्रहस्यापि तद्वत् सच्चिदानंदरूपतया सर्वदा सर्वत्रैव विद्यमानत्वात् कदाचित् कुत्राप्याविर्भावतिरोभावमात्रतापेक्षया ॥ १९ ॥

भावानुवाद- म्हणून संकटांमुळे होणा-या त्रासापासून मुक्त असणे अशासारखे लक्षण दिसूनही श्रीभगवंतांची कृपा जाणली जाऊ शकत नाही, कारण श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांच्या भक्तिचा प्रभाव जाणणारे साधुही अशा प्रकारे संकट-मुक्त रहाणे म्हणजेच अनर्थ-निवृत्तिसारखी लक्षणे पाहून श्रीकृष्णांच्या विशेष कृपेबद्दल अंदाज बांधत नाहीत. तर ते ज्याला श्रीकृष्णांची कृपा म्हणतात, त्या कृपेसाठी मी योग्य नाही. म्हणून हे भगवत्सेवा-संपत्तिने युक्त असलेल्या माहात्म्या! ती कृपा तर फक्त त्यांच्या सेवकांमध्येच आढळते, त्यांचे सेवक नसलेल्यांमध्ये नाही. भगवंतांची कृपाही श्रीभगवंतांप्रमाणेच सच्चिदानंद आहे, म्हणून श्रीभगवंतांप्रमाणेच सतत सर्वत्र असूनही ती कृपा क्वचितच कुठे दिसून येते ॥ १९ ॥

हनूमदादिवत्तस्य कापि सेवा कृतास्ति न ।
परं विघ्नाकले चित्ते स्मरणं क्रियते मया ॥ २० ॥

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमान आदींनी भगवंतांची ज्या प्रकारे सेवा केली, तशी कुठलीच सेवा मी केलेली नाही. केवळ संकटांनी व्याकुळ झालेल्या चित्ताने मी प्रभुंचे फक्त स्मरण करतो ॥ २० ॥

[217]

[1/4/20-21]

दिग्दर्शिनी टीका- ननु तर्हि स त्वयपि पर्यवस्यत्येव भक्तत्वात्तत्राह-हनूमदिति। तस्य कृष्णस्य मया न कृतास्ति; परं केवलं स्मरणं ध्यानमेव क्रियते। वर्तमान-निर्देशेनाधुनैव तत्र प्रवृत्तोऽस्मि, न तु तत्रापि निष्ठां प्राप्तोऽस्मीति बोधयति। ननु सेवाशब्दाभिधेय-नवविधभक्तिमध्ये सर्वेन्द्रियमुख्यमनोऽर्पणम्। स्मरणमेव मुख्यं तत् कर्तृत्वाच्च त्वमेव भक्तमुख्योऽनुग्रहभरपात्रं तत्राह-विघ्नैर्लय-विक्षेपादिरूपैराकुले व्याप्ते। अतः सदा चित्तस्य विघ्नाकुलत्वात्तत्र सम्यक् स्मरणमेव न जायत इति भावः। यद्वा, स्मरणस्य चित्तधर्मत्वाच्चित्तस्य च विघ्नाकुल-स्वभावकत्वात् स्मरणं न मुख्यमिति भावः। एतच्चाग्रे श्रीगोलोक-माहात्म्ये सन्यायं व्यक्तं भावि ॥ २० ॥

भावानुवाद- जर म्हणाल की श्रीकृष्णांची कृपा त्यांच्या सेवकांवरच असते, मग भक्त असल्यामुळे भगवंतांच्या सेवेची म्हणजेच कृपेची लक्षणे तर तुमच्यातच परिणत होत आहेत. यासाठी 'हनूमदादि' श्लोक सांगत आहेत. श्रीहनुमानांसारख्या भक्तांनी ज्या प्रकारे भगवंतांची सेवा केली आहे, तशी कुठलीही सेवा मी केलेली नाही. मी तर त्यांचं फक्त स्मरण करतो. इथे 'स्मरण क्रियते' पदात वर्तमान-काळाचा वापर करण्याचं कारण हे की, जरी मी अजूनही स्मरणात रस घेतो, तरी निष्ठा प्राप्त झालेली नाही.

इथे असा प्रश्न पडू शकेल की 'सेवा' शब्दाने साधनरूप नवविधा भक्तिचा बोध होतो आणि त्या नवविधा भक्तिमध्ये स्मरण हेच मुख्य साधन आहे. सर्व इंद्रियांमध्ये मन श्रेष्ठ आहे आणि त्या मनाला श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांवर समर्पित करणे हेच स्मरण आहे, म्हणून स्मरण श्रेष्ठ आहे आणि असे हे स्मरण श्रेष्ठ असल्याने तुम्हीदेखील श्रीकृष्णांचे विशेष भक्त आहात आणि त्यांच्या कृपेस विशेष पात्र आहात. याच्या उत्तरादाखल म्हणतात की मी तर फक्त लय-विक्षेपांना वशीभूत होऊन श्रीकृष्णांचे केवळ स्मरण करतो. तरी माझे चित्त संकटांमुळे सतत व्याकुळ असल्याने अशा चित्ताने केलेले स्मरणही पूर्णरूपात सिद्ध होत नाही. किंवा स्मरण हा चित्ताचा धर्म आहे आणि ते चित्त सतत लय-विक्षेप अशा संकटांनी व्याकुळ झालेले असल्याने असे स्मरण श्रेष्ठ नाही. या विषयी श्रीगोलोक-माहात्म्यात न्यायसंगत युक्तिवाद आढळून येईल ॥ २० ॥

यन्मद्विषयकं तस्य लालनादि प्रशस्यते ।
मन्यते मायिकं तत् कश्चिल्लीलायितं परः ॥ २१ ॥

[218]

[1/4/21-22]

श्लोकानुवाद- आपण माझ्याविषयी श्रीकृष्णांनी केलेले लाड वगैरेंची जी स्तुति केलेली आहे, त्याला मायावादी लोक मायेचे कार्य म्हणतात. कोणी-कोणीच त्याला भगवंतांच्या लीलेचा स्वभाव समजतात ॥ २१ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- ननु तादृशलालनादिकं परमानुकंपागमकमेव। तत्राह-यदिति तस्य कृष्णस्य तत् कृतमित्यर्थः। तत्तु लालनादि कश्चिदद्वैतमार्गनिष्ठो मायावादी वेदांती मायिकं मायाकृतं मन्यते परब्रह्मणो भगवतः स्वतस्तत्तदसंभवात्। परः भक्ति-मार्गतरस्तु लीलायितं लीलायाचरितं तत् न तु मायिकम्, सच्चिदानंदधनस्य परमेश्वरस्य सच्चिदानंदशक्त्या सच्चिदानंद-विचित्रलीला-संभवात्। तथापि परमफलत्वेऽप्यवसानान्नानुग्रहभरलक्षणमिति भावः ॥ २१ ॥

भावानुवाद- जर म्हणाल की श्रीनृसिंहदेवांनी केलेले तुमचे कोड-कौतुक हेच तुमच्यावर असलेल्या त्यांच्या कृपेचे लक्षण आहे तर याच्या

उत्तरादाखल सांगतो की आपण माझ्यावरील प्रेमाने वश झाल्याने श्रीकृष्णांनी केलेल्या माझ्या कौतुकाची स्तुति करत आहात, ते कौतुक वगैरे तर अद्वैतमार्गावर निष्ठा असणाऱ्या मायावादी लोकांना मायेचेच कार्य वाटते, कारण त्यांच्या मते परब्रह्माकडून असे काही घडणे अशक्य आहे. पण काही थोडेच म्हणजे भक्तच त्याला भगवंतांची लीला किंवा लीलेने केलेले कार्य मानतात, मायेचे नाही. म्हणजेच भगवान आपल्या लीलायुक्त स्वभावाने भक्तांबरोबर अशा अनेक अद्भुत लीला करतात. जरी सच्चिदानंदघनस्वरूप परमेश्वराच्या सच्चिदानंदमयी शक्तिने अशा सच्चिदानंदमयी विचित्र लीला होणे शक्य आहे, तरी असे कौतुक करण्यासारख्या क्रियांना भगवतकृपेचे लक्षण म्हणता येणार नाही।।२१।।

स्वाभाविकं भवादृक् च मन्ये स्वप्रदिवत्त्वहम्।
सत्यं भवतु वाथापि न तत् कारुण्यलक्षणम्।।२२।।

श्लोकानुवाद- आपल्यासारखे महाजन त्या लाड-कौतुकादि क्रियांना भगवंतांचे स्वाभाविक वात्सल्य मानत आहेत, पण मला तरी हे स्वप्रवत वाटते आहे आणि हे सत्य असले तरी श्रीभगवंतांच्या करुणेचे लक्षण असू शकणार नाही।।२२।।

[219]

[1/4/22]

दिग्दर्शनी टीका- भवादृक् भगवन्माहात्म्य तत्त्वाभिज्ञजनस्तु स्वाभाविकं सहज वात्सल्यभरकोमलतर स्वभावेन कृतं मन्यते। तथाप्यर्पेजाड्यादि-नाशनवत् सर्वत्रापि साम्यादनुग्रहविशेषेणैव पर्यवस्यतीति भावः। तथाप्यनुग्रहो जात एवेति चेत्? तत्राह-अहंतु स्वप्रादिवन्मन्ये; आदि शब्देन भ्रम मनोरथादि अत्यल्पक्षणवृत्तेस्तत्र जातमिवेति। मन्मतेऽप्यसत्यमेव पर्यवस्यतीति भावः। मायावादीमते मायिकत्वेन तत्त्वतोऽसत्यत्वं स्वमते चाचिरस्थायित्वेन स्वप्रादितुल्य तया स्वस्मिन्नाविभवेऽसत्यत्वमिति भेदः। ननु सर्वत्र सुप्रसिद्धं सुरमुनिगणादि दृष्टमेव तत् स्वयं बहुशोऽनुभूतं कथं स्वप्रायितं मन्यसे? कथं वा बाल्ये एव बोधोत्तमोत्पत्त्या सद्विहितादिना प्रकटमपि भगवत् कृपाभर संपत्ति लक्षणं निहूयते? तत्राह-सत्यमिति। तत् लालनादिकं कारुण्यस्य लक्षणं न भवति।।२२।।

भावानुवाद- आपल्यासारखे भगवंतांचे माहात्म्य जाणणारे महाजन, सांगितलेल्या लाड-कौतुकादि क्रियांना भगवंतांचे स्वाभाविक वात्सल्य आणि त्यांच्या कोमल स्वभावामुळे केलेल्या क्रिया मानतात. जशी अग्निच्या स्वभावाने शीतलता व जडता नष्ट होते, त्याच प्रकारे सर्वाकडे सारख्याच नजरेने पहाणाऱ्या भगवंतांच्या स्वाभाविक वात्सल्य आणि कोमल स्वभावातून झालेली कार्येही कृपेमध्येच परिणत होतात. (पण ही खरी कृपा झाली का? नाही.) जरी आपण त्याला भगवंतांची कृपा म्हणता, तरी मी त्याला स्वप्रवत म्हणजेच स्वप्न, भ्रम किंवा मनाचे खेळच मानतो, कारण ते फारच अल्पकाळासाठी होतं. म्हणून माझ्या मते असं काही घडलंच नाही, किंवा ते खोड्या रूपात परिणीत होत आहे. मायावाद्यांच्या मतानुसार भगवंतांचे स्वाभाविक वात्सल्य म्हणजे मायाच असल्याने तत्त्वतः असत्य आहे आणि माझ्या मते ते थोड्याच वेळाकरिता अस्तित्वात असल्याने स्वप्नाप्रमाणे वाटते म्हणून ते असत्याप्रमाणेच आहे, हा फरक आहे.

जर शंका आली की सर्वत्र प्रसिद्ध आणि देवांनी आणि मुनिंनी प्रत्यक्ष पाहिलेले आणि तुम्हीही अनेक प्रकारे अनुभवलेले ते महान सत्य तुम्ही स्वप्रवत् कसे मानता? आणखी असं पहा, भगवंतांच्या कृपेस पात्र झाल्याशिवाय बालपणीच तुमच्यात शुद्ध भगवत् ज्ञान आणि सदाचार कसे प्रकट होऊ शकेल? ही अस्वाभाविक गुण-संपदेची लक्षणे, भगवंतांच्या कृपेची खूण नाही का?

[220]

[1/4/22-23]

याच्या उत्तरादाखल श्रीप्रल्हाद महाराज म्हणाले की जर हे खरं असेल तर असो, पण त्या कोड-कौतुकादींना भगवंतांच्या करुणेचे यथार्थ लक्षण म्हंटलं जाऊ शकत नाही।।२२।।

विचित्रसेवादानं हि हनूमतप्रभृतिष्विव।
प्रभोः प्रसादो भक्तेषु मतः सदभिर्न चेतर्त्।।२३।।

श्लोकानुवाद- भक्ति-परायण साधु लोक नेहमी म्हणतात की श्रीहनुमानांसारख्या भक्तांना ज्या प्रकारच्या विचित्र सेवांचे दान प्राप्त झाले आहे, तशा सेवा करायला मिळणे हीच भगवंतांची यथार्थ कृपा आहे, कोडकौतुक नाही।।२३।।

दिग्दर्शनी टीका- तत्र हेतुमाह-विचेत्रेति। हि यतः विचित्राया सेवाया दानमेव भक्तेषु प्रभोः प्रसादः सद्भिर्भक्तिपरैर्मतः न तु इतरत् लालनादिकम्। ननु कीदृशं तद्विचित्रसेवादानम्? यद्वा, तादृशः प्रसादः केष्वपि किं वर्तते इत्यपेक्षायां दृष्टातयति-हनूमदिति। प्रभृतिशब्देन पांडवयादवादयः सुग्रीवांगदादयोः वा। यादृशो हनूमदादिष्वनुग्रहस्तादृशोऽयं न भवति। तत् कथं भगवत्कृपाभरपात्रतोक्त्या मन्माहात्म्यं स्तुयत इति भावः। अनेन कृष्णेनाविभूयेति श्लोकार्थार्थो निरस्तः।।२३।।

भावानुवाद- आता 'विचित्र' अशा श्लोकांद्वारे श्रीप्रल्हाद महाराज आपल्याबद्दल भगवंतांना वाटणाऱ्या वात्सल्यादी गोष्टी म्हणजे भगवंतांच्या यथार्थ कृपेचं लक्षण न मानण्याचं कारण सांगत आहेत. भक्तिपरायण साधु लोक नेहमी म्हणतात की अनेक प्रकारच्या सेवा करण्याचा योग भक्ताला दान करणे हीच भक्तांवर भगवंतांची खरी कृपा आहे. लाड-प्रेमादि गोष्टी म्हणजे प्रभुंची कृपा नाही. जर असा प्रश्न असेल की अशा सेवा करावयाची संधी देण्याचा उद्देश काय? किंवा अशी कृपा कुठल्या भक्तांवर झालेली आहे? या प्रश्नासाठीच श्रीहनुमानांसारख्या भक्तांचे उदाहरण देत आहेत. इथे 'श्रीहनुमानांसारख्या भक्तांचे' म्हणजे पांडव आणि यादव यांसारखे किंवा सुग्रीव आणि अंगद अशांसारखे समजावे. श्रीहनुमानांसारख्या भक्तांना जशी सेवा करण्याची संधी दिली गेली, तशी मला दिली गेली नाही. म्हणून श्रीहनुमानांसारख्यांवर भगवंतांची जशी कृपा आहे, तशी माझ्यावर नाही. म्हणून आपण कुठल्या प्रकारे 'भगवनांच्या श्रेष्ठ कृपेस पात्र' म्हणून माझे माहात्म्य सांगत स्तुति करत आहात? यामधून 'श्रीकृष्णांनी स्वतः प्रकट होऊन

[221]

[1/4/23-25]

कोड-कौतुक केलं होतं' या अर्ध्यां श्लोकाच्या (संख्या ७) अर्थाचे म्हणजेच 'श्रीप्रल्हाद हेच भगवंतांच्या श्रेष्ठ कृपेस पात्र आहेत' याचे खंडन झाले आहे।।२३।।

श्रीकृष्णसिंहलीला च मदनग्रहतो न सा।
स्वभक्तदेवतारक्षां पार्षदद्वयमोचनम्।।२४।।
ब्रह्मतत्तनयादीनां कर्तुं वाकसत्यतामपि।
निजभक्तिमहत्वञ्च सम्यग् दर्शयितुं परम्।।२५।।

श्लोकानुवाद- भगवान् श्रीनृसिंहदेवांनी जी लीला केली, ती माझ्यावर कृपा करण्याकरिता केलेली नाही. ही लीला त्यांनी आपल्या भक्त देवांचे रक्षण, दोन्ही पार्षदांचे (जय-विजय) मोचन, ब्रह्मा आणि त्यांच्या पुत्रांच्या वचनाची सत्यता पाळणे आणि संपूर्णपणे आपल्या भक्तिचे महत्व दाखऊन देण्यासाठीच केली आहे।।२४-२६।।

दिग्दर्शनी टीका- ननु भक्तिविघ्नायमानस्य हिरण्यकशिपोस्तवकृत एव वधार्थं तादृशाद्भुतरूपाविर्भावनादिना त्वयि परमानुग्रहः पर्यवसित एव? तत्राह-श्रीमन्नृसिंहेति। सा परमाद्भुतरूपधारण-हिरण्यकशिपु विदारनादिरूपा श्रीमतो नृसिंहस्य लीला; स्वभक्तानां देवतानामिन्द्रादीनां रक्षां कर्तुम्; तथा पार्षदद्वयस्य वैकुण्ठद्वारपालयोर्जयविजययोः सनकादिशापतो विमोचनं कर्तुं तथा ब्रह्मणस्तत्तनयानाञ्च सनकादीनाम् आदि शब्देन निजभृत्यजयावतार हिरण्यकशिपु-नारदादीनाञ्च वाचः सत्यतामपि कर्तुम्; तत्र च श्रीमन्नृसिंहरूपाविर्भावनादिना ब्रह्मणो हिरण्यकशिपुवधादिना च सनकादीनां वाकसत्यता पादनमित्यादिकमुद्दह्यम्। एतच्च सप्तमस्कंधे (श्रीमद्भा. ७/८/१७) - 'सत्यं विधातुं निजभृत्य-भाषितम्' इत्यस्मिन् श्लोके श्रीधरस्वामिपादैर्विस्तार्य व्याख्यातमस्तीति न विवृत्यात्र लिख्यते। एवं तत्तत्र किल मत्कृपयेत्युक्तम्। इदानीं ब्रह्मरुद्राद्यनादरेण तेषां साक्षात्कृतं मत्सन्माननादिकमपि न मत्कृपयेत्याह-निजेति। परं केवलं परमं वा; अन्यथा श्रीगरुडादि वैकुण्ठनित्यपार्षदवराणां महालक्ष्म्याश्चानादरानुपपत्तेः। तच्च प्रागलिखितमेव। एवं ब्रह्मेशादीत्यादि सार्द्धं श्लोकार्थोत्तरमुद्दह्यम्।।२४-२५।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की भक्ति-विरोधी हिरण्यकशिपुचा वध करण्यासाठी अशा अद्भुत रूपात भगवानांचे अवतरीत होणे हे देखील तुमच्यावरील परम कृपेचेच लक्षण आहे. याकरिता सांगता की श्रीनृसिंहदेवांनी ज्या लीला केल्या, त्या सर्व माझ्यावरील कृपेमुळे नाही. त्यांचं असं परम अद्भुत रूपात प्रकटणं आणि हिरण्यकश्यपुचा वध

[222]

[1/4/24-26]

अशांसारख्या लीला आपले भक्त इंदादि देवांच्या संरक्षणाकरिता, वैकुण्ठाचे दोन द्वारपाल जय आणि विजय यांना सनकांसारख्यांच्या शापामधून मुक्त करण्याकरिता आणि ब्रह्मा आणि त्यांचे पुत्र सनकांसारख्या मुनिंच्या वचनांची सत्यता सिद्ध करण्याकरिता होत्या. 'आदि' शब्दाने आपले द्वारपाल जय याचा अवतार असलेल्या हिरण्यकश्यपुची वचने आणि श्रीनारदांच्या वचनाची सत्यता राखली जावी म्हणून असं समजावं. परंतु इथे श्रीनृसिंह रूपात अवतरण्याच्या वचनांची आणि श्रीब्रह्मांकडून हिरण्यकशिपुच्या वधाबद्दलच्या वचनांची आणि सनकादिकांच्या वचनांची सत्यता सिद्ध करणे याबद्दल उल्लेख केलेला नाही, कारण या विषयी सप्तम-स्कंधात म्हंटलं गेलं आहे- "अनंतर भगवान् आपल्या दासांच्या वचनाची आणि सर्व प्राण्यांमध्ये आपले अस्तित्व असण्याची सत्यता दाखऊन देण्याकरिता सभेच्या मध्यभागी असलेल्या खांबामधून अद्भुत श्रीनृसिंहरूपात प्रकटले." श्रील श्रीधरस्वामीपादांनीही या श्लोकाची विस्ताराने व्याख्या केलेली आहे, म्हणून याचे विस्तृत विवेचन केलं जात नाही आहे. पण भगवंतांची अशी लीला नक्कीच माझ्यावर कृपा करण्याकरिता नाही.

श्रीब्रह्मा, श्रीरुद्र अशांची उपेक्षा करून त्या लोकांसमोर माझा गौरव करण्याबद्दल जे आपण बोललात, ते देखील माझ्यावरील भगवत्कृपेचं लक्षण नाही, तर ते आहे केवळ भगवद्भक्तिचे महत्व दिसून येण्यासाठी. म्हणजेच केवळ आपल्या भक्तिचा महिमा दाखवण्याकरीताच भगवंतांनी वैकुण्ठातील नित्य पार्षद श्रीगरुडादि आणि श्रीमहालक्ष्मींचा अनादर करण्याचा आधार घेतला आहे. त्यांचा खरोखरच अनादर करणे कधीही शक्य नाही, कारण ते तर भगवंतांचे नित्य पार्षद आहेत. याविषयी पूर्वीही सांगण्यात आलेलं आहे. अशा प्रकारे 'श्रीब्रह्मांसारख्या भक्तांचा अनादर करूनही भगवंतांनी तुमचा सन्मान केला होता' अशा (सप्तम) श्लोकाच्या अर्थाचेही उत्तर दिले गेले आहे।।२४-२५।।

परमाकिञ्चनश्रेष्ठ यदैव भगवान् ददौ।
राज्यं मह्यं तदा ज्ञातं तत्कृपाणुश्च नो मयि।।२६।।

[223]

[1/4/26-27]

श्लोकानुवाद- हे परम अकिञ्चनश्रेष्ठ गुरुदेव! जेव्हा भगवंतांनी मला राज्याचे दान केलं, तेव्हापासूनच मी जाणलं आहे की माझ्यावर त्यांची काडीमात्र कृपा नाही।।२६।।

दिग्दर्शनी टीका- एवं कोऽप्यनुग्रहो मयि नास्त्येव प्रत्युत निग्रह एव महौल्लक्ष्यते इत्याह-परमेति त्रिभिः। आकिञ्चनाः त्यक्ताखिलपरिग्रहाः परमहंसाः परमाकिञ्चनाः तेष्वपि श्रेष्ठाः परित्यक्तमुमुक्षात्मारामता मुक्तिसुखा भक्तास्तेष्वपि श्रेष्ठ हे नारद! एवं संबोधनेन राज्यादिपरिग्रह दोषं भवान् जानात्येवेति बोधितम्। तस्य भगवतः कृपया अणुश्च लेशोऽपि न मयि वर्तत इति तदानीमेव ज्ञातं मया।।२६।।

भावानुवाद- म्हणून माझ्यावर भगवंतांची कणभरही कृपा नाही, तर मोठ्या संकल्पाचा म्हणजेच कृपेचा अभाव दिसून येत आहे. हेच 'परम' इत्यादि तीन श्लोकांमधून सांगत आहोत. अकिञ्चन म्हणजे सर्व भोगपयोगी वस्तुंचा त्याग करणारा. परमहंस-परम त्यागीपेक्षाही श्रेष्ठ. म्हणून परम अकिञ्चन-भक्तश्रेष्ठ श्रीनारद! आपण मुमुक्षुता (मुक्तीची इच्छा), आत्मारामता आणि मुक्ति सुख अशा सा-यांचा त्याग केलेला आहे. हे म्हणण्याचं तात्पर्य हेच की राज्यासारख्या उपभोग्य वस्तु मालकीच्या असल्याने लागणारा दोष आपण जाणता. म्हणून ज्यावेळीपासून भगवंतांनी हे राज्य मला दान केलं आहे, त्यावेळीपासूनच मी जाणलं आहे की श्रीभगवंतांची माझ्यावर जराशीही कृपा नाही || २६ ||

"तं भ्रंशयामि संपदभ्यो यस्य वाञ्छाम्यनुग्रहम् ।"
इत्याद्याः साक्षिणस्तस्य व्याहारा महतामपि । २७ ।।

श्लोकानुवाद- या विषयी स्वतः श्रीभगवान म्हणाले आहेत-"माझी ज्याच्यावर कृपा करायची इच्छा असते, त्याला मी निर्धन करून टाकतो." इतर महान लोकांचीही याचप्रकारची विधाने या विषयी साक्ष देतात || २७ ||

दिग्दर्शनी टीका- तदेव प्रमाणायति-तमिति। एतच्च दशमस्कंधोक्तं शक्रं प्रति श्रीभगवदवचनम्। अस्य भगवतो व्याहाराः उक्तयः साक्षिणः प्रमाणानि। आद्य-शब्देन तत्रैव (श्रीमद्भा. १०/८८/८) युधिष्ठिरं प्रति 'यस्याहमनु-गृहामि हरिष्ये तद्धनं शनैः।' इत्यादि महतां भगवद्भक्तानां श्रीदाम-रंगभक्तवृत्रादीनामपि

[224]

[1/4/27-28]

व्याहाराः साक्षिणः। तथा च श्रीदाम्नो वाक्यम् (श्रीमद्भा. १०/८१/३७) - 'भक्त्या चित्रा भगवान हि संपदो, राज्यं विभूतीर्न समर्थय त्यजः। अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन् निपातं धनिनां मदोद्भवम्।।' इति। वृत्रस्यापि षष्ठस्कंधे (श्रीमद्भा. ६/११/२२) - 'पुंसां किलैकांतधियां स्वकानां, याः संपदो दिवि भूमी रसायाम्। न राति यदद्रेष उद्रेग अधिर्मदः कलिव्यसं संप्रयासः।।' इति || २७ ||

भावानुवाद- राज्यदान हे काही श्रीकृष्णांच्या कृपेचं लक्षण नाही, हेच सिद्ध करत आहोत. जसं, दशम-स्कंधात श्रीभगवान इंद्रांना म्हणतात-"ज्या कोणावर कृपा करण्याची माझी इच्छा असते, त्याला मी पूर्ण निर्धन करतो." अशासारखे श्रीभगवंतांचे बोलणे हाच या विषयी पुरावा आहे. 'आदि' शब्दाने तिथे उपस्थित असलेल्या श्रीयुधिष्ठिरांना श्रीभगवान म्हणतात-"मी ज्याच्यावर कृपा करतो, त्याचं सारं धन हळू हळू हिराऊन घेतो." इतर महान लोकांनी केलेली यासारखीच विधानेही या विषयी साक्ष देतात. त्यामध्ये श्रीदाम आणि वृत्रासुरांसारख्या भक्तांनी केलेली विधाने विशेष प्रमाण आहेत. श्रीदाम म्हणतात-"स्वतः विवेकाची मूर्ति असणारे श्रीभगवान संपत्तिने निर्माण होणा-या गर्वामुळे श्रीमंतांचे होणारे अधःपतन पाहून अविवेकी भक्तांना निरनिराळी संपत्ति किंवा राज्य वगैरे देत नाहीत." याच प्रकारे षष्ठ-स्कंधात वृत्रासुरही म्हणतात-"जे भगवंतांचे लोक म्हणून ओळखले जातात, त्यांना भगवान स्वर्ग, पृथ्वी आणि पाताळातील संपत्ति देत नाहीत कारण त्या संपत्तिने द्वेष, उद्वेग, मनोदाह, मद, विषाद आणि क्लेषच उत्पन्न होतात" || २७ ||

पश्य मे राज्यसंबंधादबंधुभृत्यादिसंगतः ।
सर्वं तद्भजनं लीनं धिग्धिङ् मां यत्र रोदिमि । २८ ।।

श्लोकानुवाद- आणि असं पहा, राज्य मिळाल्यामुळे जमलेल्या बंधु-बंधवांच्या गोतावळ्यातच माझं भगवंतांचं भजन लोप पावलं आहे. धिक्कार असो माझा! मी अजुनही आपल्या त्या भजन अवस्थेसाठी तळमळत नाही आहे || २८ ||

[225]

[1/4/28-29]

दिग्दर्शनी टीका- ननु अदिर्घ बोधायेतुक्त्या दीर्घबोधवतां भवादृशां तत्र दोषाय स्यात्। यथोक्तं श्रीभगवता मुचुकुंदं प्रति (श्रीमद्भा. १०/५१/५९) - 'न धीरेकांतभक्तानामा-शीभिर्भियते क्वचित्।' इति। उद्धवं प्रत्यपि (श्रीमद्भा. ११/१४/१८) - 'प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयेनाभिभूयते।' इति। सत्यम् किं तर्हि मयि भगवदनुग्रहाभावाद् व्यक्तमेव तद्दोषफलं पर्यवसितमिति सदैव्यमाह-पश्येति। तस्य भगवतः किम्वा तत्पूर्वकालीनं भजनम् लीनं लयं प्राप निरोधत्तेत्यर्थः। सच्चिदानंदरूपाया भगवद्भक्तेर्नित्यत्वेना-विनाशित्वाल्लीनमिति प्रयोगः। तच्च स चाविर्भवतीत्यत्र प्राग्व्याख्यातमेव || २८ ||

भावानुवाद- जर म्हणाल की 'अदीर्घबोध' म्हंटल्याने अविवेकी भक्तांनाच राज्य आदींशी संबंध आल्यामुळे भक्तिमध्ये बाधा येते, पण आपल्यासारख्या विवेकी व्यक्तिकरिता ते दोषाचे कारण कसे होईल? हे तर भगवंतांनी स्वतः मुचुकुंदांनाही सांगितलं आहे-"जे फक्त माझेच भक्त आहेत, त्यांची बुद्धी विषयभोगांच्या सुखामध्ये आसक्त होत नाही." श्रीउद्धवांनाही भगवान म्हणतात-"ज्यांच्या हृदयात भाव निर्माण झालेला आहे तेच काय पण जे भक्तिमार्गावर नुकतेच चालू लागले आहेत असे भक्ती विषयभोगांमध्ये वहावत जात नाहीत." श्रीप्रल्हाद म्हणाले-"हे सत्य आहे, पण माझ्यावर भगवंतांची जराही कृपा नाही, आणि हे राज्य, संपत्ति सारे माझ्याकरिता दोषरूपच ठरत आहेत." म्हणून दीनपणे म्हणत आहेत-"हे पहा! राज्याशी संबंध आल्याने बंधु-बंधवांच्या गोतावळ्यात माझं सर्व नामस्मरण अगदी पूर्वी केलेलं नामस्मरणही विलीन झालं आहे." पण खरं तर भगवदभक्ति सच्चिदानंदस्वरूप आहे, त्यामुळे शाश्वत आहे-नाश पावणारी नाही. म्हणून इथे 'लीन' (तिरोहित) शब्द वापरला आहे. यापूर्वीही या भक्तिला अविर्भाव असे संबोधून व्याख्या केलेली आहे || २८ ||

अन्यथा किं विशालायां प्रभूणा विश्रुतेन मे ।
पुनर्जाति-स्वभावं तं प्राप्तस्यैव रणो भवेत् । २९ ।।

श्लोकानुवाद- नाहीतर मी परत असुर स्वभाव प्राप्त करून बदरिकाश्रमामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या आपल्या प्रभु श्रीनारायणांशी युद्धास प्रवृत्त व्हावं हे माझ्याकरिता योग्य होतं का? ||२९||

[226]

[1/4/29-30]

दिग्दर्शिनी टीका- तदेवान्यथानुपपत्तिन्यायेन द्रव्यति-अन्यथेति। 'तुर्ये धर्मकला-सर्गे नरनारायणावृषी। भूत्वात्मोपशमोपेतकमरोद् दुश्चरत् तपः||' इति प्रथमस्कंधे (श्रीमद्भा. १/३/९)। चतुर्थस्कंधे च (श्रीमद्भा. ४/१/५८) - 'एवं सुरगणैस्तात भगवंतावभिष्टौ। लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गंधमादनम्।।' इत्यादिवचन-प्रामाण्यात्तदीय-तत्रत्यतदुपाख्यानादि श्रवणाच्च विशालायां बदर्या विश्रुतेन प्रसिद्धेनापि भगवता श्रीनारायणेन सह मम किमन्यथा तद्भजनलयं विना रणः संग्रामो भवेत्? संभावनायां सप्तमी। अपि तु तत् संभावनापि न स्यादित्यर्थः। जातिस्वभावम् असुरजातेर्भगवदद्वेषरूप स्वभावं तं निर्वक्तुम् अयोग्यम् अक्षीलत्वात्। यद्वा, निजपितृसदृशं प्राप्तस्य; इव उपेक्षायाम्। ||२९||

भावानुवाद- आता आपल्या म्हणण्यातील ठामपणा सिद्ध करण्याकरिता श्रीप्रल्हाद 'अन्यथानुपपत्ति' न्यायाने युक्तिवाद करत आहेत. नाहीतर, मी पुन्हा प्रभुंशी युद्ध करायला सज्ज व्हावं हे योग्य आहे का? श्रीमद्भागवतातील प्रथम-स्कंधात सांगितलं आहे- "श्रीभगवानांनी चवथ्या अवतारात धर्म-पत्नीच्या गर्भातून श्रीनर-नारायणाच्या रूपात प्रकट होऊन आत्मसंयमरूपी तपाच्या आचरणाची शिकवण दिली आहे." आणि चतुर्थ-स्कंधात सांगितलं आहे- "तेच श्रीनर-नारायण अशा प्रकारे देवांकडून स्तुति केली गेल्यावर त्यांना दर्शन देतात आणि त्यांनी केलेल्या पूजेचा स्वीकार करून गंधमादन पर्वतावर जातात." अशी प्रामाणिक वचने आणि त्या ठिकाणी वर्णन केलेले त्यांचे उपाख्यान ऐकूनही बदरिकाश्रमात प्रसिद्ध असलेल्या भगवान् श्रीनर-नारायणांशी युद्ध करायला मी का प्रवृत्त व्हावं? म्हणजेच नामगजरात कधीही युद्धाची शक्यता नसते; म्हणजे माझा स्वभाव पुन्हा असुरांसारखाच झाला नाही का? म्हणजेच मी राक्षसांच्या सहज स्वभावानुसार भगवदद्वेष करायला सुरुवात केली आहे. तसल्या अक्षील गोष्टी उघड करणंही योग्य नाही. किंवा मी आपल्या पित्यासारख्या स्वभावाचा झालो आहे, त्यामुळे मी पूर्णपणे उपेक्षा करण्यायोग्यच आहे। ||२९||

आत्मतत्त्वोपदेशेषु दुष्पांडित्यमयासुरैः।

संगानाद्यापि मे शुष्कज्ञानांशोऽपगतोऽधमः। ||३०||

[227]

[1/4/30-31]

श्लोकानुवाद- आत्मतत्त्वाच्या उपदेशाविषयी असुर दुष्पांडित आहेत आणि त्यांच्या संगतीच्या प्रभावाने आजही माझ्यातील शुष्कज्ञानाचा अंश नष्ट झालेला नाही। ||३०||

दिग्दर्शिनी टीका- पूर्वमपि मम दैत्यदुःस्वभावोऽशेषो नापगतोऽस्त्येवेत्याह-आत्मेति। आत्मनो जीवस्य तत्त्वं ब्रह्मत्वं तस्योपदेशे यददुष्पांडित्यं दुष्टचतुर्यं भक्तिं विनापि तज्ज्ञानमात्रेणैव परमकृतार्थता निरूपणात्। तन्मयैरसुरैः सह संगद्धेतोर्मे मतोऽद्यापि सुष्कः भक्तिरसहीनः शुष्कस्य वा ज्ञानस्यांशो गंधो नापगतः। कीदृशः? अधमः परमदुष्टः भक्तिरस विघातकत्वात्। ||३०||

भावानुवाद- माझा मुळात असलेला दैत्यस्वभाव अजूनही गेलेला नाही. मी दैत्य-बालकांना जो उपदेश दिला, त्यामध्ये मी फक्त जीवात्म्यातील ब्रह्मस्वरूप तत्त्वाविषयी व्यर्थ पांडित्य दाखवून तर्कदुष्ट चातुर्याचेच प्रदर्शन केले म्हणजेच मी भक्तिहीनपणे केवळ आत्मोपदेशपर पांडित्य दाखवले, कारण असुर भक्तिशिवायच आत्म्याचे ब्रह्मस्वरूप फक्त कथन करण्यात धन्यता मांडतात. म्हणून अशा असुरांच्या संगतीमुळे अजूनपर्यंत भक्तिरसहीन असलेल्या माझ्यातील कोरड्या ज्ञानाचा अंश नष्ट झालेला नाही. हे कोरडे ज्ञान कसे आहे? हे ज्ञान नीच, अतिशय कठोर व भक्तिरसाचा घात करणारे आहे। ||३०||

कुतोऽतः शुद्धभक्तिर्मे यया स्यात् करुणा प्रभोः।

ध्यायन् बाणस्य दौरात्म्यं तच्चिह्नं निश्चिनोमि च। ||३१||

श्लोकानुवाद- म्हणून माझ्यात शुद्ध भक्ति कुठे आहे? आणि शुद्धभक्तिच्या अभावी माझ्यावर भगवंतांची कृपा कशी होऊ शकेल? माझा पणतू बाणासूराच्या दुष्टपणाचा विचार करूनही मला माझ्यामध्ये शुद्ध भक्तिचा अभाव जाणवतो। ||३१||

दिग्दर्शिनी टीका- अतोऽस्माद्धेतोः शुद्धा कर्मज्ञानांशसंभिन्ना भक्तिः कुतो मे स्यात् अपि तु न भवेदेव। शुद्धभक्तेर्लक्षणं श्रीवोपदेवाचार्यैर्मुक्ताफलग्रंथै श्रीकपिलवचनेन लिखितमस्ति- 'अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे।' इति। यथा शुद्धभक्त्या प्रभोः करुणा स्यात्, तल्लक्षणं मया दृढं ज्ञातमस्त्येवेत्याह- 'ध्यायन्' इति। दौरात्म्यञ्च निजकुलेष्ट दैवतवर-श्रीविष्णुपरित्यागान्याश्रयणं श्रीमदनिरुद्धबंधनादि वा तस्य शुद्धभक्तभावस्य चिह्नं लक्षणम्। ईदृशो हि दुष्टो यस्य वंशे जायते तस्य

[228]

[1/4/31-32]

काचिदपि शुद्धभक्तिर्भगवत्कृपा च तद्विषयका नास्तीति भावः। अनेन श्रीशिवोक्तं बाणरक्षणं भगवदनुग्रहलक्षणमिति निरस्तम्, तद्वधस्यैवेष्टत्वमननात्। ||३१||

भावानुवाद- म्हणून माझ्यात शुद्धभक्ति कशी असेल? विशेषतः जी शुद्धभक्ति कर्म-ज्ञानादिंपासून मुक्त असते तशी भक्ति मी कुठे करतो? म्हणजेच मी शुद्ध भक्ति करत नाही. शुद्धभक्तिच्या लक्षणांविषयी श्रीवोपदेवाचार्यांनी आपल्या मुक्ताफल नावाच्या ग्रंथात श्रीकपिलदेवांचे दाखले देताना लिहिलं आहे- "पुरुषोत्तम भगवानांचे अनुष्ठान असलेली निर्हेतुक आणि कुठल्याही व्यवधानाशिवाय (अडथळ्याशिवाय)

असलेली भक्ति हीच शुद्धभक्ति म्हणून ओळखली जाते" तशी लक्षणे असणारी शुद्ध भक्ति मी करतच नाही, हाच अनुभव मला खात्रीने येत आहे. माझा पणतू बाणासुर याने जे दुष्ट वर्तन केले त्याचा विचार मनात आला तरी म्हणजेच बाणासुराने आपले कुलदैवत असलेल्या विष्णूंना सोडून इतर देवांचा आश्रय घेणे आणि श्रीअनिरुद्धांना कैदेत टाकणे, या गोष्टी आठऊन मला माझ्यातील शुद्ध भक्तिचा अभाव जाणवतो. खरोखर ज्याच्या वंशात असा दुष्ट जन्म घेतो, त्याची भक्ति कधी शुद्ध असू शकेल का किंवा त्याच्यावर कधी भगवंतांची कृपा होऊ शकेल का? अशक्यच. यामधून श्रीशिवांनी सांगितलेल्या-"बाणासुराच्या प्राणांचे रक्षण म्हणजे भगवंतांच्या कृपेचेच लक्षण आहे" हे वचनही अयोग्य ठरते. अशा दृष्टांचा वध होणेच योग्य हेच यामधून सुचविले जाते, कारण त्याचे प्राण वाचवणे हे भगवत्कृपेचे लक्षण नाही।।३१।।

बद्धा संरक्षितस्यात्र रोधनायास्तासौ बलेः।
द्वारीति श्रूयते क्वापि न जाने कुत्र सोऽधुना।३२।।

श्लोकानुवाद- बळींच्या अपराधामुळे श्रीभगवान् त्यांच्या द्वारपालाच्या अवस्थेत आहेत; जरी ही गोष्ट बोलली जाते, तरी आता ते कुठे आहेत, याविषयी मी काहीच जाणत नाही।।३२।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु तां तांश्च विना बलेर्द्वारपालोऽसौ कथं वृत्तः? तत्राह-बद्धेति। अत्र सुतले; बले रोधनाय आवरणार्थं बलेर्द्वारि असौ प्रभुरस्तीति क्वापि कस्मिंश्चिन्मुनिजने श्रूयते। तथा च श्रीहरिवंशं बाणं प्रति कुष्मांडवचनम्- 'बलिविष्णुबलाक्रांतो बद्धस्तव पिता नृप। सलिलौघाद् विनिःसृत्य क्वचिद्राज्यमवापयति।।

[229]

[1/4/32]

इति। एतादृशमन्यदपि श्रीरामायणोत्तरकांडे रावणपातालजयप्रसंगतो ज्ञेयम् एवं बलेर्द्वारि तस्यावस्थितिर्न कारुण्येन, किंतु निरोधनायैवेति पूर्वोद्दिष्टनिग्रहः साधितः। अनेन भोः! वैष्णवश्रेष्ठेति श्लोकोक्तं निरस्तम्: ननु तथापि श्रीशिवब्रह्मादि दुर्लभदर्शनः श्रीवैकुण्ठेश्वरः संततमत्र द्वारे दृश्यत इति। महती कृपा लक्ष्यते एव। तत्राह-न जान इति। स प्रभुरधुना कुत्रास्तीत्यपि न जाने, कुतश्च तद्दर्शनमित्यर्थः। अधुनेत्यनेन कदाचिदेव तद्दर्शनं लभ्यते, ननु सदेति सूचितम्।।३२।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की तुमच्या शुद्धभक्तिशिवाय किंवा तुमच्यावर भगवंतांची कृपा असल्याशिवाय का भगवान् बळींच्या द्वारी द्वारपालाच्या रूपात राहिले असते? या शकेला उत्तर म्हणून 'बद्धेति' श्लोक सांगत आहोत. या सुतलात बळींच्या अपराधामुळे भगवान् त्यांच्या द्वारी द्वारपालाच्या रूपात पहारा देत आहेत. हा वृतांत काही-काही मुनि-समाजातही ऐकला जातो. जसं, श्रीहरिवंशात बाणाशी कुष्मांडाने बोललेले-"हे राजन्! जरी आपले पिता बळी, श्रीविष्णुंच्या शक्तिमुळे विद्ध होऊन बंदी झाले, हे खरं, तरी जसं थांबवलेला जलप्रवाह उसळी घेऊन बांधावरनं परत पुढे वाहू लागतो, त्याच प्रकारे आपले पिताही बंधनातून मुक्त होऊन आपले इच्छित राज्य मिळवतील, यात काय शंका?" असा प्रसंग इतर ठिकाणीही दिसून येतो. जसा श्रीरामायणाच्या उत्तरकांडात रावणाच्या पाताळ विजयाच्या प्रसंगात उल्लेख आहे-"बळींच्या दरवाजावर द्वारपाल म्हणून भगवंतांचं असणं त्यांच्या करुणमुळे नाही, तर बळीला थांबवण्यासाठी आहे, म्हणजे तो पळून जाऊ नये म्हणून"-असं समजावं. यामुळे पुर्वी उल्लेखिलेले कृपेचे नसणेच सिद्ध होते. आणि 'भोः वैष्णवश्रेष्ठ' अशा श्लोकात म्हणल्याप्रमाणे श्रीप्रल्हादांच्या प्रशंसा करण्याचेही खंडन झाले. जर म्हणाल की तरीही श्रीशिव-ब्रह्मा यांच्यासारख्यांनाही ज्या वैकुण्ठाचे दर्शन दुर्लभ आहे, त्याचे सदैव दर्शन घडणे हे माहात्म्य कृपेचे लक्षण नाही का? त्याचसाठी सांगत आहोत- आता प्रभु कुठे आहेत हे मला माहीती नाही, मग त्यांचं दर्शन कसं करू? 'अधुना' या वाक्याने सुचविलं जातं की कधी-कधीच भगवंतांचं दर्शन घडतं, नेहमी नाही।।३२।।

[230]

[1/4/33]

कदाचित् कार्यगत्वैव दृश्यते रावणादिवत्।
दुर्वाससेक्षितोऽत्रैव विश्वासात्तस्य दर्शने।।३३।।

श्लोकानुवाद- कधी-कधी कोणी आपल्या कर्मांच्या गतिमुळे रावणाप्रमाणे त्यांचं दर्शन करतो. आपल्या श्रद्धेमुळे दुर्वासांनी याच जागी प्रभुंचे दर्शन केले होते।।३३।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु बलिपुरीमिमां प्रविशन् रावणो गदाधरेण भगवता पादांगुष्ठेनोच्चाटित इत्याद्युपाख्यानतोऽत्र सदैव द्वारे भगवतोऽवस्थानं गम्यते। तत्राह-कदाचित् कार्येति। कार्यस्य द्वारपालनलक्षणस्य कृतास्य गत्या प्राप्तैव केनापि कदाचिददृश्यते। स रावणादिभिरिव अन्यथा रावणेन बलिरुपविनीतः स्यादिति भावः। आदिशब्देन दुर्वासः प्रभृतयः। ननु बलिरोधनाय साक्षाद्धतं भगवंतमत्र रावणः पश्यतु नाम। दुर्वासश्च भगवति कुपस्थलीरक्षक-कुशादिदैत्य-गणकृत-निजदुःख-निवेदनार्थमत्रैवागतस्तं ददर्शति प्रह्लाद-संहितोक्त्या सदा तस्यात्रावस्थानं गम्यते। तत्राह-दुर्वाससेति सार्धेन। अत्र बलिद्वार एव तस्य भगवतो दर्शनं विश्वासाद्धेतोरत्रैव दृष्टः सः, न तु तस्य द्वारपालतयात्रावस्थानात् संप्रति सुतले बलिद्वारे ब्रह्मण्यदेवो भगवान् वर्त्तते। तत्राचिरेण तस्य दर्शनं प्राप्स्यसीत्यादि नारदोपदेशेन विश्वस्तः सन् दुर्वासास्तत्र गत्वा सद्य एव तं प्रापेत्येवमुपाख्यानं द्वारकामाहात्म्य प्रतिपादक प्रह्लाद संहितातोऽन्वेषणीयम्।।३३।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की ज्या वेळी रावणाने पाताळ-विजयाकरिता सुतलमध्ये बळींच्या नगरीत प्रवेश केला होता, त्या वेळी भगवान् श्रीगदाधरांच्या पायाच्या अंगठ्याच्या ठोकरीने तो खूप दूर जाऊन पडला होता. या उपाख्यानात हे दिसून येतं की भगवान् सदैव बळींच्या दरवाजावर द्वारपालाच्या रूपात असतात. यासाठी-'कदाचित्' सारखे पद वापरत आहोत, म्हणजेच कर्मांच्या आधीन होऊन रावणाप्रमाणे कोणी-कोणी कधी त्यांचं दर्शन प्राप्त करतो, कारण श्रीभगवानांना बळींच्या द्वारी द्वारपालाच्या कामासाठी नेमलेले आहे. जर भगवंतांनी रावणाला पायाच्या अंगठ्याची ठोकर मारून दूर फेकलं नसतं, तर बळींना रावणाने छळले असते. इथे 'रावणादि' पदातील

आदि शब्दामुळे दुर्वास वगैरेनाही समजावं लागेल .

जरी बळींनी थांबवल्याने भगवान् द्वारपालाच्या रूपात सुतल लोकात आहेत, तसंच जरी त्यांचा (श्रीभगवंतांचा) उद्देशही हाच असेल (बळींनी सुतलमध्येच रहावे)

[231]

[1/4/33-34]

पण जर कधी रावणाने बळींना पाताळलोकामधून काढलं, तर मग भगवंतांचा उद्देश पूर्ण होणार नाही. म्हणून कामानिमित्त बळींचे रक्षण करण्याकरिता द्वारपालाच्या रूपात असलेल्या प्रभुंचे दर्शन घडले. कुशस्थलीरक्षक कुशासारख्या दैत्यांकडून होणाऱ्या छळाने त्रासून आपले दुःख भगवंतांना सांगायला आलेल्या दुर्वासांनी याच सुतललोकात श्रीभगवंतांचे दर्शन प्राप्त केले होते. बळींच्या दारात श्रीभगवंतांच्या प्राप्तिविषयी श्रीप्रल्हादसंहितेत वर्णन केलेल्या उपाख्यानातून वर सांगितलेल्या विचाराला दुजोरा मिळतो. श्रीप्रल्हादसंहितेमध्ये सांगितलं आहे, 'बळींच्या द्वारी भगवंतांचे दर्शन प्राप्त होते', याच विश्वासाने दुर्वास ऋषींनी तिथेच भगवंतांचे दर्शन प्राप्त केले. परंतु या कारणाने नाही की भगवान् सुतलात सदैव बळींच्या द्वारपालाच्या रूपात असतात. आपणच (श्रीनारद) त्यांना म्हणाला होतात- "आजकाल भगवान् ब्रह्मण्यदेव सुतलात बळींच्या दारावर असतात, तिथे गेल्यास तुम्हाला त्यांचे दर्शन घडेल." आपल्या याच बोलण्यावर विश्वास ठेऊन दुर्वास ऋषींनी सुतलास जाऊन तत्काळ भगवानांचे दर्शन प्राप्त केले होते. हे उपाख्यान द्वारकेचे माहात्म्य सांगणाऱ्या श्रीप्रल्हादसंहिता ग्रंथात पहायला मिळते।।३३।।

यस्य श्रीभगवत्प्राप्तावुत्कटेच्छा यतो भवेत्।

स तत्रैव लभेतामुं नतु वासोऽस्य लाभकृत्।।३४।।

श्लोकानुवाद- ज्याची ज्या ठिकाणी भगवत्प्राप्तिची तीव्र इच्छा असते, त्याला त्याच ठिकाणी भगवंतांची प्राप्ति होते. भगवान् कुठल्या विशिष्ट ठिकाणीच असतात, म्हणून ते त्या ठिकाणीच मिळतील, असा काही नियम नाही।।३४।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु नियतावस्थितिं विना विश्वासोऽपि कथं जायताम्? तत्राह-यस्येति। यतो यत्र स्थाने; श्रीभगवतः प्राप्तौ यस्य उत्कटेच्छा लालसाधिक्यं प्रेमोत्कंठ्यमिति यावत्, न तु इच्छापात्रम्। अमुं भगवंतम्; न तु अस्य वासो वसतिर्वासस्थानं वा। केवलमस्य श्रीभगवतो लाभं प्राप्तिं करोतीति तथा सः। अन्यथा श्रीवासुदेवस्य सर्वत्रैव वासात् सर्वेषामेव सर्वत्रापि तत्प्राप्तिः स्यात्। अतो विश्वासोऽपि तत् प्राप्त्युत्कटेच्छयैव भवतीति भावः। यच्च श्रीवृंदावनादौ तदीयप्रियतमाक्रीडवरे विश्वासादिकं विनापि कदाचित् श्रीभगवद्दर्शनादिकं कस्यचित्

[232]

[1/4/34-35]

स्यात्, तच्च भगवत्परमप्रियतमत्वेन स्थानविशेषस्यैव कस्यचित् तादृङ्महाप्रभावात्। न तु सर्वस्यापि भगवदावासस्थानस्येति दिक्।।३४।।

भावानुवाद- जर शंका असेल की भगवंतांच्या निश्चित अस्तित्वाखेरीज त्यांच्या असण्याच्या स्थानाविषयी तरी कसा विश्वास वाटेल? याच्या उत्तराकरिता 'यस्य' सारखे श्लोक सांगत आहोत. ज्याची ज्या ठिकाणी भगवंतांना प्राप्त करण्याची तीव्र इच्छा जागृत होते म्हणजेच अत्यंत लालसा वा प्रेम-जिज्ञासा निर्माण होते, तो त्याच ठिकाणी भगवंतांना प्राप्त करतो. पण फक्त इच्छा जागृत होणे इतकेच त्यांच्या प्राप्तिकरिता पुरेसे नाही; आणि भगवान् कुठल्या एका ठिकाणी रहातात आणि तिथेच ते प्राप्त होऊ शकतात- असाही काही नियम नाही. याचं कारण म्हणजे प्रेममय जिज्ञासा असल्याखेरीज फक्त भगवंतांचं असण्याचं ठिकाण माहित असूनही ते भेटणार नाहीत. तसं असतं तर भगवान् श्रीवासुदेव सदैव सर्वत्र असल्याने ते कुठेही भेटले असते. म्हणून फक्त विश्वास हाच त्यांच्या प्राप्तिच्या इच्छेमध्ये परिणीत होतो आणि अशी आत्यंतिक ओढ असेल तरच भगवान् प्राप्त होतात. जरी श्रीवृंदावन हे भगवंतांचे अत्यंत प्रिय असे क्रीडास्थान आहे आणि तिथे अशा विश्वासाखेरीजही कधी-कधी कुणा-कुणाला भगवंतांचे दर्शन होते, पण भगवंतांच्या प्रियतम स्थानाच्या प्रभावामुळेच तसे होते. म्हणजेच श्रीधामाच्या महाप्रभावाने तिथे भगवंतांचे दर्शन होते, परंतु भगवंत सर्वत्र असतात- या कारणाने नाही।।३४।।

प्राकट्येन सदात्रासौ द्वारे वर्त्तते चेत प्रभुः।

किं यायां नैमिषं दूरं द्रष्टुं तं पीतवाससम्।।३५।।

श्लोकानुवाद- भगवान् जर प्राकटपणे याच दारावर सदैव रहात असते, तर पीतांबरधारी भगवंतांच्या दर्शनाला मी नैमिषारण्यात कशाला गेलो असतो?।।३५।।

दिग्दर्शिनी टीका- सदात्र साक्षादभगवदवस्थानं नास्तीति व्यक्तमेवेत्याह-प्राकट्येनेति। यायां गच्छेयं, संभावनायां सप्तमी। तत् प्रतिकृतिरूपम्।।३५।।

[233]

[1/4/35-37]

भावानुवाद- याच ठिकाणी सदैव प्रत्यक्षपणे भगवंतांचा निवास नसतो, हेच सांगण्याकरिता 'प्राकट्येन' असे म्हणत आहोत. 'तं' म्हणजे त्याच भगवंतांची श्रीमूर्ति।।३५।।

भवताद्भवतः प्रसादतो भगवत्स्नेहविजृम्भितः किल।

मम तन्महिमा तथाप्यणुर्नवभक्तेषु कृपारक्षया।।३६।।

श्लोकानुवाद- आपल्या कृपेने भगवंतांची मैत्रीपूर्ण कृपा माझ्यावर होवो! परंतु श्रीहनुमानांसारख्या नवीन भक्तांवरची भगवंतांची कृपा पाहिली तर माझ्यावरील त्यांची कृपा अत्यंत अल्प वाटेल।। ३६।।

दिग्दर्शिनी टीका- विनयादिनापि निजगुरुवचनाक्षेपोऽनुपयुक्त एवेति मत्वा तदुक्तमखिलमंगीकृत्यान्यथा परिहरति-भवतादिति। आशिषि तात न भवत्वित्यर्थः। भवतः प्रसादाद्धेतोर्भगवत्स्नेहः तेन विजृम्भितो जनितः। नवेषु आधुनिकेषु भक्तेषु हनुमदादिषु यः कृपाभरस्तस्येक्षया विचारेण मम स भवदुक्तो महिमा अणुः सूक्ष्मः अत्यल्पतर इत्यर्थः। यथा महासमुद्रे दृष्टे सति सरोवरमत्यल्पमेव दृश्यत इति न्यायात्।। ३६।।

भावानुवाद- आपल्या श्रीगुरुदेवांच्या बोलण्यावर संशय घेणं योग्य नाही. अशा प्रकारे विवेचन करून श्रीप्रल्हाद विनयाने श्रीनारदांनी सांगितलेली वचने अंगीकारूनही दुसरीकडे 'भवता' सारखे बोलून ती खोडून काढत आहेत. आपल्या अनुग्रहाने भगवंतांना माझ्याबद्दल प्रेम वाटू लागल्याने मला तशा (महिमारूपि) कृपेची प्राप्ति व्हावी. पण जर श्रीहनुमानांसारख्या आधुनिक भक्तांवरील प्रभुंच्या कृपेचा विचार केला, तर माझ्यावरील प्रभुंची कृपा म्हणजेच आपण सांगितलेले माझे माहात्म्य त्यांच्या कृपेपेक्षा तशाच प्रकारे कमी वाटेल, ज्या प्रकारे महासागरासमोर सरोवर क्षुद्र दिसते।। ३६।।

निरुपाधिकृपाद्रिचित्त हे बहुदौर्भाग्यनिरूपेण किम्।
तव शुग्जननेन पश्य तत्करुणां किंपुरुषे हनूमति।। ३७।।

[234]

[1/4/37-38]

श्लोकानुवाद- हे निरुपाधिक कृपेने द्रवलेले चित्त असणारे (श्रीनारद)! माझं दुर्भाग्याचं आणखीन वर्णन करून काय फायदा? त्यामुळे आपल्यालाच दुःख होईल, म्हणून किंपुरुषवर्षास जाऊन श्रीहनुमानांबद्दल भगवंतांना असणारी करुणा पहा।। ३७।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु कथं मयि कृपाल्पतरेति विवृत्य स्पष्टं वर्णयतां, तत्राह-निरुपाधीति, निरुपाधिरहेतुका या कृपा तयार्द्रं कोमलं चित्तं यस्य। एवं मयुपदेशो निज परमदयालुत्वादेव न च मदगुणापेक्षयेत्युक्तम्। बहूनां दौर्भाग्यस्य मदीयासौभाग्यस्य निरूपणेन वर्णनेन किम्? अपि तु न किमपि प्रयोजनम्। प्रत्युत दोष एवेत्याह-तव शुचां शोकानां जननेन उत्पादकेन, शिष्यवात्सल्यात् परदुःखासहिष्णुत्वाद्वा। ननु तर्हि को नामान्यो भगवत्कृपाभर विषयो यस्मादस्य मयारब्धस्यार्थस्य पर्याप्तिः स्यादित्यपेक्षायामाह-किंपुरुषे वर्षे वर्तमानो यो हनुमान् तस्मिन् विषये तस्य भगवतः करुणां पश्य, स्वयमेव साक्षादनुभवेत्यर्थः।। ३७।।

भावानुवाद- जर प्रश्न असेल की तुमच्यावर भगवंतांची जी थोडीशी कृपा आहे, तिचेच जरा स्पष्टपणे वर्णन करा. याचे उत्तर म्हणून श्रीप्रल्हाद म्हणत आहेत की माझ्याबद्दल आपल्याला (श्रीनारदांना) आत्यंतिक करुणा आहे आणि त्या कृपेमुळेच म्हणजे आपले चित्त मूढ असल्याने, माझ्यात काही गुण नसतानाही आपण अतिशय दयाळूपणे मला उपदेश दिलेला आहे. म्हणून माझ्या दुर्भाग्याचं जास्त वर्णन करण्याने काय लाभ होणार? त्याची काही गरजही नाही आणि उलट तसे करण्यात दोषच लागेल, कारण माझ्या कमनशिवाचे वर्णन ऐकून तुम्हालाही दुःख होईल, म्हणजेच शिष्याबद्दल असलेल्या वात्सल्याने आपण ते परमदुःख सहन करू शकणार नाही. जर प्रश्न असेल की भगवदकृपेस पात्र कोण आहे आणि त्याचं नाव काय आहे? हे तुम्ही स्पष्टपणे सांगा, ज्यामुळे मी श्रीभगवंतांच्या कृपेस पात्र असणाऱ्याचे दर्शन करू शकेन. याच प्रश्नाच्या अपेक्षेने सांगत आहोत की किंपुरुषवर्षामध्ये श्रीहनुमान आहेत, त्यांच्यावर असलेली भगवंतांची कृपा पहा म्हणजेच प्रत्यक्षपणे तीचा अनुभव घ्या।। ३७।।

भगवन्नवधेहि मत् पितुर्हननार्थं नरसिंहरूपभूत्।
सहसाविरभून्महाप्रभुर्विहितार्थोऽन्तरधात्तदैव सः।। ३८।।

[235]

[1/4/38-39]

श्लोकानुवाद- भगवन्! आपण मनोयोगाने ऐका. प्रामुख्याने माझ्या पित्याचा वध करण्याकरिता भगवान् श्रीनृसिंहदेव प्रकट झाले होते, म्हणून ते कार्य पार पडताच ते अदृश्य झाले।। ३८।।

दिग्दर्शिनी टीका- तामेव विवृत्य वर्णयितुमादौ स्वभाग्याल्पतामाह- भगवन्निति द्वाभ्यम्। विहितोऽर्थो दैत्यहननदि प्रयोजनं येन सः। तदैव तत्क्षण एव।। ३८।।

भावानुवाद- श्रीहनुमानांवरील भगवानांच्या करुणा विस्ताराने सांगण्यापूर्वी श्रीप्रल्हाद आपल्या अल्प भाग्याबद्दल 'भगवान्' सारखे दोन श्लोक सांगत आहेत. विहित्यर्थ म्हणजे दानवांच्या वधासारखे कार्य पूर्ण करूत ते त्याच क्षणी अदृश्य झाले।। ३८।।

यथाकाममहं नाथं सम्यग्द्रष्टुञ्च नाशकम्।
महोदधितटेऽपश्यं तथैव स्वप्रवत् प्रभुम्।। ३९।।

श्लोकानुवाद- मी आपल्या इच्छेने भगवंतांना पहाण्यासदेखील समर्थ नाही. जरी एकदा मी महासागराच्या किनाऱ्यावर त्यांचे दर्शन घेतले होते, तरी ते दर्शनदेखील स्वप्रवत् वाटते आहे।। ३९।।

दिग्दर्शिनी टीका- अप्यर्थे चकारः। दष्टुमपि नाशकं, कुतो भक्तिं करिष्य इत्यर्थः। तथैवेति यथा श्रीनृसिंहाविर्भावस्थाने

स्वल्पकालावस्थित्या भयगौरवादिना च सम्यगद्रष्टुं नाशकम्। तथा प्रथमदर्शन-संभ्रमादिना महोदधितीरेऽ प्रित्यर्थः। एतद्विशेषस्तु हरिभक्तिसुधोदयाद विस्तरतो ज्ञेयः।।३९।।

भावानुवाद- इथे 'अपि' च्या अर्थाने 'च' काराचा वापर झालेला आहे. माझ्यात प्रभुंचे दर्शन करण्याचेदेखील सामर्थ्य नाही, तर मी त्यांची भक्ति कशी करू शकेन? 'तथैव' म्हणजे भगवान् श्रीनृसिंहदेवांच्या प्रकट होण्याचे ठिकाण, प्रभु माझ्या पित्याचा वध करून तत्काळ तेथून नाहीसे झाले. म्हणजे त्या ठिकाणी प्रभु अत्यंत थोडा वेळ असल्याने मी भीती आणि सन्मानामुळे त्यांना व्यवस्थित पाहू शकण्यास असमर्थ ठरलो. महासागराच्या किनाऱ्यावरही प्रथम निर्माण झालेल्या संभ्रमावस्थेमुळे मी भगवंतांचे स्वप्नात घेतल्याप्रमाणेच दर्शन घेतलं होतं. या विषयी जास्त विवेचन पहायचे झाल्यास हरिभक्तिसुधोदय ग्रंथात पहाता येईल।।३९।।

[236]

[1/4/40-41]

हनुमांस्तु महाभाग्यस्ततसेवासुखमन्वभूत्।
सुभहूनि सहस्राणि वत्सरानामविघ्नकम्।।४०।।

श्लोकानुवाद- परंतु या बाबतीत श्रीहनुमान महाभाग्यशाली आहेत. त्यांनी हजारो वर्षे निर्विघ्नपणे भगवानांच्या सेवेचं सुख अनुभवलं आहे।।४०।।

दिग्दर्शिनी टीका- किं वक्तव्यं महाप्रभुं समपश्यदिति। तस्य सेवानंदमपि चिरमनुभूतवानित्याह-हनुमानिति। सुबहूनीति रामायणे किञ्चिदधिकान्येका-दशसहस्राणि, श्रीभागवते च साधिकानि त्रयोदशेत्युक्तानि। तथा च नवमस्कंधे (श्रीमद्भा. ९/११/१८) - 'अत उर्द्धं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत् प्रभुः त्रयोदशाब्दसाहस्रमाग्निहोत्रम-अखंडितम्।।' इति तथा तत्रैव (श्रीमद्भा. ९/११/३६) - 'बुभूजे च यथाकालं काममन्यानपीडयन्। वर्षपूगान् बहून् नृणामभिध्याताडिघ्न पल्लवः।।' इति तच्च अविघ्नकं केनचिदपि विघ्नेनासंपृष्टमित्यर्थः।।४०।।

भावानुवाद- श्रीहनुमानांनी भगवंतांचे सम्यक् (संपूर्ण) रूपात दर्शन घेतलं होतं, याबद्दल जास्त काय सांगू? त्यांनी हजारो वर्षे निर्विघ्नपणे भगवंतांची सेवा करून मिळणारा आनंद अनुभवला आहे. यालाच 'हनुमांस्त' अशा पदामधून सांगत आहेत. 'सुबहूनि' म्हणजे रामायणातील मतानुसार अकरा हजार वर्षांहून थोडा जास्त काळ. पण श्रीमद्भागवतातील मतानुसार श्रीहनुमानांनी तेरा हजार वर्षे त्या सेवेचं सुख अनुभवलं आहे.

या विषयी नवम-स्कंधात सांगितलं गेलं आहे, "श्रीहनुमानांनी अखंड ब्रह्मचर्य त्रत धारण करून तेरा हजार वर्षांपर्यंत अग्निहोत्र करून प्रभुंचा यज्ञ (पूजन) केलं आहे." यानंतर सांगितलं गेलं आहे-"भगवान् श्रीरामचंद्र आपली प्रिया श्रीसीतादेवींबरोबर लीला करीत अनेक वर्षे धर्माचे पालन करीत स्वेच्छेने धर्मराज्य करीत होते. त्या वेळी प्रत्येकच मनुष्य सातत्याने प्रभुंच्या श्रीचरणकमलांचे ध्यान करत असे." म्हणून श्रीहनुमानांनी भगवंतांच्या केलेल्या सेवेमध्ये कुठल्याच प्रकारचे विघ्न आले नाही, यामुळे ते महाभाग्यवान आहेत।।४०।।

यो बलिष्ठतमो बाल्ये देववृंदप्रसादतः।

संप्राप्तसंद्वरत्रातो जरामरणवर्णितः।।४१।।

[237]

[1/4/41]

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमान आपल्या बालपणी अत्यंत शक्तिशाली होते आणि देवतांच्या कृपेने त्यांना उत्तमोत्तम वर मिळाल्याने ते वृद्धत्व आणि मृत्युसारख्या गोष्टींपासून मुक्त झाले होते।।४१।।

दिग्दर्शिनी टीका- महाभाग्यतामेव विस्तार्य दर्शयिष्यन् तत्र प्रथमं निर्विघ्नसततसेवा-सुखोपकरणत्वेन तस्य महाबलादिकमाह-य इति, सार्धेन चतुरधराधिक्येन बाल्येऽपि सद्द्वरत्रातमेव किञ्चिद्दर्शयति-जरेत्यादि-विशेषण-पञ्चकेन। अत्रेयमाख्यायिका रामायणादौ सुप्रसिद्धा- 'जातमात्रो हनुमानुद्यंतं सूर्यं वीक्ष्य पक्कतालमिव मत्वा ग्रसितुमुत्प्लुत्य ग्रहीतुमुपरि गच्छत्रिद्रेणादित्यरक्षार्थं हनौ वज्रप्रहारेण पातितः मूर्च्छितः। ततः पुत्रशोकार्त्तेन वायुना सर्वत्रात्मनिरोधे कृते लोकानां प्राणपीडामालोक्य ब्रह्मादयः सर्वे देवाः समागत्य तं स्वस्थयित्वा महावरांस्तस्मै विविधान् ददुः' इति।।४१।।

भावानुवाद- आता श्रीहनुमानांच्या महाभाग्याचे विस्ताराने वर्णन करण्याकरिता सर्वप्रथम त्यांना प्राप्त झालेल्या अखंड आणि निर्विघ्न सेवासुखाच्या अनुभवाचे साधन-स्वरूप असलेली त्यांच्या महापराक्रमी असण्याची गोष्ट 'यो' सारख्या श्लोकामध्ये बालपणापासून ते सद्द्वरत्रातो पदापर्यंत थोडक्यात सांगत आहेत. श्रीहनुमान आपल्या बालपणात अतिशय बलवान होते आणि देवतांच्या कृपेने त्यांनी उत्तम-उत्तम वर प्राप्त करून वृद्धावस्था-मृत्यु अशा गोष्टींवर विजय मिळवला होता. 'जरा' इत्यादि (आणि श्लोक ४२ मध्ये सांगितलेल्या) पाच विशेषणांमधून त्यांची वैशिष्ट्ये सांगत आहेत. हे उपाख्यान श्रीरामायणासारख्या ग्रंथांमध्ये सुप्रसिद्ध आहे. श्रीहनुमानांनी जन्मतः च सूर्यदेवांना पिकलेलं ताडफळ समजून ते गिळण्याकरिता आकाशात उड्डान केले होते. इंद्रदेवांनी सूर्यदेवतेच्या रक्षणासाठी श्रीहनुमानांवर वज्राने प्रहार केला, त्यामुळे ते जमिनीवर पडून मूर्च्छित झाले. आपल्या पुत्राची ही अवस्था पाहून पवनदेवांनी पुत्रशोकाने विव्हाळ होऊन वाऱ्याचे वहाणे बंद केले. वारा वाहिनासा झाल्याने सर्व प्राण्यांचा प्राण-वायु बंद झाला व त्यामुळे सर्वत्र हाहाःकार माजला. त्या वेळी प्राणपीडा झाल्याने श्रीब्रह्मादि सर्व देवतांनी मिळून श्रीहनुमानांना बरे केले आणि त्यांना 'जरा-मरण रहित व्हा' असे उत्तमोत्तम वर दिले।।४१।।

[238]

[1/4/42-43]

अशेषत्रासरहितो महाव्रतधरः कृती।
महावीरो रघुपतेरसाधारनसेवकः ॥४२॥

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमानांना कुठल्याही प्रकारचे भय नव्हते, ते निष्ठावंत ब्रह्मचारी आणि सर्व शास्त्रांची तत्वे जाणणारे होते. त्यातुनही ते महापराक्रमी असल्याने श्रीरघुपतिचे मुख्य सेवक होते ॥४२॥

दिग्दर्शिनी टीका- महाव्रतधरः ब्रह्मचर्यनिष्ठः; कृती सर्वशास्त्रतत्वाभिज्ञो महाकविश्च महावीरो महायोधः। यद्वा, दानादिबहुप्रकार वीरतायां प्रवीण इत्यर्थः। तदुक्तं भरतेन- 'दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च। रसं वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधमेव हि।।' इति, अतएव असाधारणो निरुपमः सेवकः ॥४२॥

भावानुवाद- श्रीहनुमान महान व्रत धरणारे निष्ठावान ब्रह्मचारी, सर्व शास्त्रांचे तत्व जाणणारे आणि महाकवि होते. महावीर म्हणजे महान योद्धा, किंवा दानासारखे अनेक पराक्रम करण्यात प्रवीण होते. जसं, श्रीभरतांनी म्हंटलं आहे- "श्रीहनुमान ज्या प्रकारे दानवीर आणि धर्मवीर आहेत, तसेच युद्धवीरही आहेत. त्यांच्या संदर्भात या तीन प्रकारच्या वीररसांची गोष्ट श्रीब्रह्मांनीही सांगितली आहे." म्हणून ते भगवान् श्रीरामचंद्राचे असाधारण आणि अतुलनीय सेवक आहेत ॥४२॥

हेलाविलडधितागाध शतयोजनसागरः।
रक्षोराजपुरस्थार्तसीताश्रासनकोविदः ॥४३॥

श्लोकानुवाद- त्यांनी भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या सेवेसाठी अगाध व अथांग शंभर योजने सागराला सहजपणे पार करून राक्षसराज रावणाच्या नगरीमध्ये भयव्याकुळ झालेल्या श्रीसीतादेवींना आश्रासित केले ॥४३॥

दिग्दर्शिनी टीका- सेवकत्वमेव दर्शयति-हेलेत्यादिना सीताप्रमोदन इत्यंतेन ॥४३॥

भावानुवाद- आता 'हेलेति' श्लोकामधून श्रीहनुमानांची सेवा दर्शवत आहोत. 'हेला' म्हणजेच सहजपणे सागर पार करून त्यांनी श्रीसीतादेवींना आश्र्वस्त करणे यासारखे कार्य केले आहे ॥४३॥

[239]

[1/4/44-45]

वैरिसंतर्जको लंकादाहको दुर्गभञ्जकः।
सीतावार्त्ताहरः स्वामिगाढालिंगनगोचरः ॥४४॥

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमानांनी लंकापुरी जाळून आणि महालांची तोडफोड करून प्रभुंच्या शत्रुंना भयभीत केलं होतं. श्रीसीतादेवींचा संवाद सांगून ते प्रभु श्रीरामचंद्रांच्या गाढ आलिंगनास प्राप्त झाले ॥४४॥

दिग्दर्शिनी टीका- वैरिणो रावणादीन् राक्षसान् संतर्जयति तत् प्रेषिताक्षयकुमार-मंत्रिपुत्रहननादिना भीषयत इति तथा सः। स्वामिनो रघुनाथस्य यद्गाढालिंगं सीतासद्वात्ताप्राप्तिर्हर्षभरात् तस्य गोचरो विषयः। एतच्च सर्वमुत्तरोत्तरं सेवाविशेषसंपत्तेः कारणं सूचयति ॥४४॥

भावानुवाद- श्रीहनुमानांनी भगवान् श्रीरामचंद्रांचे शत्रु राक्षसराज रावणासारख्यांना अत्यंत भयभीत केलं होतं. रावणाकडून प्रेरीत झालेल्या अक्षयकुमार नावाच्या मंत्री-पुत्राचा विनाश केला होता आणि राक्षसराज्यातील नगरात असलेल्या श्रीसीतादेवींचा संदेश आणून आपल्या प्रभु श्रीरामचंद्रांच्या अलिंगनास पात्र झाले होते. अशा प्रकारे त्यांच्या एकामागून एक सेवासंपदेचे कारण सूचित करत आहोत ॥४४॥

स्वप्रभोर्वाहकश्रेष्ठः श्वेतच्छत्रितपुच्छकः।
सुखासनमहापृष्ठः सेतुबंधक्रियाग्रणीः ॥४५॥

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमान आपल्या प्रभु श्रीरामचंद्रांचे प्रमुख दूत होते, त्यांनी आपले शेषटाचे श्वेतच्छत्रात (छत्रीत) रूपांतर केले होते, त्यांचा विशाल पृष्ठदेशही (पाठ) प्रभुंचे आसन होते आणि समुद्रावर सेतु बांधण्याच्या कामातही तेच प्रमुख होते ॥४५॥

दिग्दर्शिनी टीका- स्वप्रभोस्तस्यैव किष्किंधातः समुद्रतीरगमने सुविस्तीर्ण-सुंदर-सुकुमार पृष्ठेन सुष्ठु वहनात्। वाहकेषु गरुडादिषु श्रेष्ठः। यद्यपि रावण युद्धसमयेऽपि वाहनतां गतोऽस्ति, तथापात्र रामायणोक्तक्रमेण सागरलेघनमारभ्य सीताप्रमोदनांतमुपाख्यानमनुक्रम्य तदनुसारेण व्याख्यानात्तथार्थो लिखितः। श्रेष्ठत्वमेव किष्किंधाभिव्यञ्जयति-श्वेतेति पादद्वयेन-श्वेतच्छत्रं महाराजचिह्नं सितातपत्रं तद्वदाचरितं पुच्छं येन, बहुव्रीहौ कः। सुखासनं सुखमयमासनं भद्रपीठसिंहासनं वा महत् पृष्ठं यस्य; समुद्रे सेतुबंधक्रियायामग्रणीर्मुख्यः एकदैव महाशिलोच्चयसमुच्चयनयनात् ॥४५॥

[240]

[1/4/45-46]

भावानुवाद- श्रीहनुमान आपल्या प्रभु श्रीरामचंद्रांचे प्रमुख वाहक होते, म्हणजेच किष्किंधेतून समुद्रतीरापर्यंत जाण्याच्या वेळी आपल्या

विशाल सुंदर सुकुमार पाठीवर प्रभुंना वाहून नेल्याने त्यांनी प्रभुंच्या गरुडाप्रमाणे असलेल्या वाहकांहूनही श्रेष्ठ जागा मिळवली आहे. जरी रावणाबरोबर युद्ध करतानाही ते वाहून बनले होते, तरी रामायणात सांगितलेल्या क्रमानुसार सागर ओलांडण्यापासून सुरुवात करून श्रीसीतादेवींना आश्वस्त करण्यापर्यंत त्यांच्या सेवांविषयी नियमित क्रमाने लिहिले गेले आहे. अशा प्रकारे त्यांची श्रेष्ठता प्रकट होत आहे- श्रीहनुमानांनी आपले शेषूट राजचिन्ह श्वेतच्छत्रात रूपांतरीत केलं होतं. त्यांची विशाल पाठही प्रभुंचे सुखकारक सिंहासन बनली होती. समुद्रावर सेतू बांधण्याच्या कार्यातही ते सर्वात पुढे होते, म्हणजेच सर्वप्रमुख होते. एका खेपेतच अनेक मोठमोठे दगड आणून त्यांनी सेतुबंधनाच्या कामी मदत केली होती।।४५।।

विभीषणार्थसंपादी रक्षोबलविनाशकृत्।
विशल्यकरणीनामौषध्यानयनशक्तिमान्।।४६।।

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमानांनी विभीषणांची इच्छा पूर्ण केली होती आणि राक्षस सेनेचा विनाश केला होता. विशल्यकरणी नामक औषधी आणायला फक्त तेच समर्थ होते।।४६।।

दिग्दर्शिनी टीका- विभीषणस्यार्थः श्रीरघुनाथचरणारविंदसमाश्रयणं तत् संपादनशीलः। पूर्वं विभीषणस्य बहुलसदवृत्तकथनात् संप्रति च समुद्रतीरे समागतस्य तस्य प्रभुणा सह संगमनात्। एवं बाल्यकांडांतवृत्ति-किष्किंधासुंदरकांडोक्तं तस्य सेवकत्वं संक्षेपतो निद्दिश्याधुना तथैव युद्धकांडोक्तमाह-रक्ष इत्यादिना प्रमोदन इत्यंतेन। अत्रापेक्षिताख्यायिका रामायणतोऽवगतव्या। सा सुप्रसिद्धैवेति ग्रंथविस्तरभयादविवृत्य न लिख्यते. विशल्यकरणीनाममहौषधेरानयनयोः इंद्रजितो रात्रिकृतमायायुद्धेन निखिलवानरबले विसंजे भूते, तथा श्रीलक्ष्मणेन च रावणामोघशूलप्रहारतो ब्रह्मवाक्य स्यतापेक्षया मोहलीलायामवलंबितायां सत्यां सुषेणवैद्यवचनाद्रात्रिमध्य एव वारद्वयमानयने या शक्तिः गंधर्वगणजयगंधमादन-महाशैलोत्पाटनवहन शीघ्र गमनादिरूपा तदयुक्तः भुम्नि मत्तुः।।४६।।

[241]

[1/4/45-46]

भावानुवाद- ज्या वेळी विभीषण आपले भाऊ रावण यांच्याकडून धिःकारीत होऊन श्रीरामचंद्रांच्या चरणकमलांपाशी आश्रयाला आले होते, त्या वेळी श्रीहनुमानांनी त्यांची इच्छा पूर्ण केली होती. त्यांनी आधीच भगवान् श्रीरामचंद्रांना विभीषणांच्या अंगी असलेल्या अनेक सदगुणांबद्दल सांगितले होते. समुद्र किनारी येताच श्रीहनुमानांनी भगवंतांबरोबर विभीषणांची भेट घडवली होती. अशा प्रकारे बालकांडाच्या किष्किंधाकांड आणि सुंदरकांडामध्ये वर्णन केलेला श्रीहनुमानांचा महिमा थोडक्यात सांगून, आता युद्धकांडात सांगितली गेलेला त्यांच्या सेवेचा महिमा सांगत आहोत, आणि तो 'रक्ष' सारख्या पदांनी सुरू करून 'प्रमोदन' (श्लोक ४९) पर्यंत सांगितला आहे. या ठिकाणी सांगण्यात आलेले उपाख्यान श्रीरामायणात वर्णन केलेले आहे. जरी ही सारी उपाख्याने अत्यंत प्रसिद्ध आहेत, तरी ग्रंथ विस्ताराच्या भयाने हा विषय विस्ताराने वर्णन केलेला नाही.

इंद्रजीतांनी रात्रीच्या वेळी खेळलेल्या मायावी युद्धामध्ये सर्व वानर-सेना मूर्छित झाली होती आणि श्रीब्रह्मांच्या वराचा खरेपणा दाखऊन देण्यासाठी रावणांकडील अमोघ शूलाच्या प्रहाराने श्रीलक्ष्मणांनीदेखील मोहलीला केली होती. त्या वेळी सुषेण वैद्यांनी सांगितल्याप्रमाणे एका रात्रीतच श्रीहनुमानांनी सर्व गंधर्वांचा पराभव करून गंधर्वांमद पर्वत उपटला आणि तो उचलून ताबडतोब मुक्कामाला घेऊन आले होते. या सर्व कृतींमध्ये अचाट शक्तिचे प्रदर्शन करून श्रीहनुमानांनी भगवंतांची सेवा केली होती, म्हणजेच ती विशल्यकरणी औषधी तिथवर आणणे आणि अनेक कामे केवळ त्यांच्या शक्तिमुळेच पार पडली होती।।४६।।

स्वसैन्यप्राणदः श्रीमत्सानुजप्रभुहर्षकः।
गतो वाहनतां भर्तुर्भक्त्या श्रीलक्ष्मणस्य च।।४७।।
जयसंपादकस्तस्य महाबुद्धिपराक्रमः।
सत्कीर्तिवर्द्धनो रक्षोराजहंतुर्निजप्रभोः।।४८।।

श्लोकानुवाद- अशा प्रकारे श्रीहनुमानांनी आपल्या बाजूच्या सेनेला जीवदान देऊन अनुज श्रीलक्ष्मणांसह भगवान् श्रीरामचंद्रांना प्रसन्न केलं होतं.

[242]

[1/4/47-49]

अत्याधिक भगवद्भक्तिमुळे ते श्रीलक्ष्मणांचे वाहून बनले होते. त्यांनी उत्तम मंत्रणेने विजय मिळऊन देऊन, महान बुद्धि आणि पराक्रम दाखवत, राक्षसराज-विनाशी आपले प्रभुरामचंद्र यांची सत्कीर्ति वाढवली।।४७-४८।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवं श्रीमंतं भक्तवात्सल्यादि स्वीकृतशत्रुक्षताद्यपगमेन निजशोभातिशययुक्तं सानुजं लक्ष्मणसहितं प्रभुं हर्षयतीति तथा सः। अत्र च कथाक्रमो नापेक्षितः। वाक्यद्वयकृतस्याप्यस्य कर्मण ऐक्यरूप्यादेकत्रैव विवक्षया। भर्तुः श्रीरघुनाथस्य भक्त्या श्रीलक्ष्मणस्य तद्भक्तस्यापि वाहनतां गतः इंद्रजिद्वधे। तस्य लक्ष्मणस्य भर्तुरेव वा; महान्तो बुद्धिपराक्रमो यस्य; इंद्रजितो रावणादेश्च वधे सन्मंत्रप्रदानान्महाविक्रमदर्शनाच्च। एवं निजप्रभोः सत्कीर्ति वर्धयतीति तथा सः, समुद्रलघनादि रावण वध-हेतु प्रयोजनाचरणात्। एषा च युद्ध संबंधि सेवावली-संक्षेपोक्तिः।।४७-४८।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीहनुमानांनी आपल्या सेनेस जीवदान दिले होते. प्रभु श्रीरामचंद्रांनी भक्त-प्रेमामुळे आपल्या अंगावर अस्त्रांचे वार झेलल्याने जे घाव झाले होते त्यावर औषधी लाऊन प्रभुंच्या छिन्न-विछिन्न अवयवांवर उपचार करून त्यांचे आदर्श बंधू श्रीलक्ष्मणांसह भगवंतांना प्रसन्न केले होते. या ठिकाणी कथेचा क्रम राखला जाऊ शकला नाही, कारण इथे एकासारख्या दोन घटनांचे एकत्रित वर्णन केलं गेलं आहे. अशा प्रकारे आपल्या प्रभु श्रीरघुनाथांवर असलेल्या आत्यंतिक भक्तिमुळे श्रीहनुमान, इंद्रजीतच्या वधाच्या वेळी प्रभुंचे भक्त आणि

प्रिय धाकटे बंधु श्रीलक्ष्मण यांचेही वाहन झाले होते. त्यांनी इंद्रजीत आणि रावणासारख्यांचा वध करते वेळी उत्तम मंत्रणा दिली होती आणि आपला महापराक्रम दाखऊन त्यांनी भगवंतांची सुकीर्ति वृद्धिंगत केली होती. अशा प्रकारे त्यांच्या समुद्रलंघन आणि रावण-वध अशा युद्धाशी निगडित सेवांचे थोडक्यात वर्णन केलेले आहे।।४७-४८।।

सीताप्रमोदनः स्वामिसत्प्रसादैकभाजनम्।

आज्ञयात्मेश्वरस्यात्र स्थितोऽपि विरहासहः।।४९।।

श्लोकानुवाद- श्रीसीतादेवींची प्रसन्नता वृद्धिंगत केल्याने श्रीहनुमान आपल्या प्रभुंच्या सर्वश्रेष्ठ कृपेस पात्र झाले आहेत. जरी भगवंतांच्या

[243]

[1/4/49]

आज्ञेनुसार ते आजही या जगात रहात असले, तरी ते आपल्या प्रभुंच्या विरह सहन करण्यास असमर्थ आहेत।।४९।।

दिग्दर्शिनी टीका- सीतां प्रमोदयति प्रकर्षेण हर्षयतीति तथा सः; रावणवधादि-कथनात्, श्रीरघुनाथनिकटे समानयनाच्च। एवं निजप्रभुवरतदीयप्रियजन सेवामुक्त्वाऽधुना तत्तत् सेवाफलरूपानुग्रह विशेषलाभमाह-स्वामीति, स्वामिनोऽयोध्याधिपतेरभिषेकानंतरं यः सतप्रसादोद्यः श्रीजानकी-कठहार-दापन-निश्चलविशुद्ध प्रेमभक्तिसंपादनादि-रूपस्तस्य भाजनम्। ननु कथं तर्हि निजप्रभुपार्श्व विहायात्रासौ स्थतस्तत्राह-आजयेति। आत्मेश्वरस्य निजप्रभोः। यद्वा, आत्मनां जीवानामीश्वरस्य निरुपाधिहितकारिणः। हनूमत्यत्र स्थिते सर्वेषां लोकानां भक्तिमार्गे प्रवृत्त्या सुखं परमहितं भवेदित्यभिप्रायेण प्रभुणा कृतया आज्ञायेत्यर्थः। अपि यद्यपि विरहं निजप्रभुविच्छेदं न सहते सोढुं न शक्नोतीति तथा सः। एवं महाप्रभुणा साक्षाच्छ्रीमुखेन कृताया आज्ञायाः संपादनेन तस्य परमसेवैव संपन्नेति भावः।।४९।।

भावानुवाद- श्रीहनुमानांनी श्रीसीतादेवींना प्रसन्न केलं होतं, म्हणजेच रावण वधासारखी गोष्ट ऐकून आणि त्यांची प्रभुरामचंद्रांशी भेट घडऊन त्यांना चांगलंच प्रसन्न केलं होतं. अशा प्रकारे श्रीहनुमान आपले प्रभु आणि त्यांच्या प्रियजनांची सेवा करून प्रभुंच्या सर्वश्रेष्ठ कृपेचे एकमेव अधिकारी झालेले आहेत. इथे तशा सेवेचे फळ म्हणून भगवंतांची विशेष कृपा प्राप्त करण्याबद्दल सांगत आहेत. भगवान् श्रीरामचंद्रांना अयोध्यापती म्हणून राज्याभिषेक झाल्यानंतर श्रीरामचंद्रांच्या आज्ञेने श्रीजानकींच्या कंठातील हार श्रीहनुमानांच्या गळ्यामध्ये शोभत होता. खरे पहाता असा कंठहार मिळणे म्हणजे दृढ आणि शुद्ध प्रेमभक्तिरूपी सर्वश्रेष्ठ कृपा प्राप्त झाल्याचेच लक्षण आहे.

जर पश्र असले की मग श्रीहनुमान आपल्या प्रभुंची सहवास सोडून (प्रभुंच्या नेहमीच्या साकेत-गमनाच्या वेळी त्यांच्या बरोबर न जाता) या पृथ्वीवरच का रहात आहेत? याच्या उत्तराकरीता सांगतो की ते आपल्या प्रभुंच्या आज्ञेनुसारच असे करत आहेत. जरी त्यांना आपल्या प्राणप्रिय प्रभुंचा विरह सहन होत नसला, तरी त्यांच्या आज्ञापालनाची सेवा करण्याकरिता या पृथ्वीवर रहात आहेत. जीवांच्या कल्याणाची असीम आस्था असलेल्या प्रभुरामचंद्रांचे मत असे आहे की श्रीहनुमान या संसारात राहिल्याने सगळे जीव भक्तिमार्गावर चालण्यास प्रवृत्त होतील, म्हणून यामुळे सर्वांचं

[244]

[1/4/49-50]

परम हित साधलं जाईल. प्रभुंच्या याच आज्ञेनुसार श्रीहनुमान या जगात रहात आहेत. जरी ते या संसारात राहून आपल्या प्रभुंचा विरह सहन करण्यास असमर्थ असले, तरी अशा प्रकारे भगवंतांची प्रत्यक्ष आज्ञा पाळण्याकरिता ते घोर विरह सहन करूनही या जगाचे हित करतात।।४९।।

आत्मानं नित्यतत्कीर्त्तिं श्रवणेनोपधारयन्।

तन्मूर्त्तिपार्श्वतस्तिष्ठन् राजतेऽद्यापि पूर्ववत्।।५०।।

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमान स्वतःला सदैव प्रभुंची किर्ति ऐकण्यात मग्न ठेऊन आजही पहिल्याप्रमाणेच प्रभुंच्या श्रीमूर्तिजवळच असतात।।५०।।

दिग्दर्शिनी टीका- तथापि तं विना चिरं कथं जीवेत्? तत्राह-आत्मानमिति। तथाभूतमप्यात्मानं देहिनं नित्यं तस्य आत्मेश्वरस्य तासां वा अनिर्वचनीयानां कीर्त्तिनां श्रवणेन सुस्वर किम्पुरुषाचार्यार्ष्टिषेणादिगीयमान तत्तद् गाथा कर्णनेन कृत्वा हेतुना वा। यद्वा, तस्य कीर्त्तिः कीर्त्तनं श्रवणञ्चार्ष्टिषेणादितः द्वंद्वैक्यं, तेन उपकंठे समीपे धारयन् निरुध्य रक्षन्। यद्वा, निर्गच्छंतमपि उपपत्तिभिर्देहान्तर्दधान इत्यर्थः। तस्येश्वरस्य या मूर्त्तिः किम्पुरुषवर्षस्थिता तस्याः पार्श्वे विचित्रसेवया सदा तिष्ठन्नेव। पूर्ववदिति, पूर्वं यथा श्रीरामचंद्रचरणारविंदसमीपे विचित्रसेवां कुर्वन् शोभमान आसीत्, तथाधुना तत्रापि साक्षादिव विचित्रपरिचर्या विधानेन शोभत इत्यर्थः। तथा च पञ्चमस्कंधे किम्पुरुषे वर्षे भगवंतमादि पुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं रामं तच्चरनसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान सह किम्पुरुषैरुपास्ते। आर्ष्टिषेणेन सह गंधर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपश्रुणोति स्वयञ्च गायतीति।।५०।।

भावानुवाद- जर शंका असले की प्रभुंची प्रत्यक्ष सेवा केल्याशिवाय श्रीहनुमान इतक्या दीर्घ काळ जीवन कसे जगत आहेत? याच्याच समाधानासाठी 'आत्मानं' सारखी पदे सांगत आहेत. श्रीहनुमान स्वतःला सदैव प्राणप्रिय भगवान् श्रीरामचंद्रांचे जयघोष ऐकण्यातच गुंगऊन ठेवतात. किंवा किंपुरुषवर्षातील आचार्य आर्ष्टिसेनासारख्यांकडून आपल्या प्रभुंच्या अवर्णनीय किर्तिचे सुरेल गायन ऐकूनच आपल्या प्रभुंच्या सहवासाचे सुख अनुभवत जगत आहेत. किंवा श्रीरामकथा-वाचक अर्ष्टिसेनासारख्यांच्या मुखाने प्रभुंची

[245]

[1/4/50-51]

किर्ति ऐकून आपले प्राण त्यांच्याच (श्रीरामचंद्रांच्या) निकट ठेऊन तगवतात. जर प्राण देहामध्ये असते तर नक्कीच ते देहातून निघून गेले असते. किंवा ते किंपुरुषवर्षात असणाऱ्या आपल्या प्रभु रामचंद्रांच्या श्रीमूर्तिची अनेक प्रकारे सेवा करण्यासाठी सदैव त्यांच्या जवळ रहातात. म्हणजेच ते ज्या प्रकारे पूर्वी भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या चरणकमलांजवळ सदैव शोभत असत, त्याचप्रकारे आताही प्रत्यक्षाप्रमाणे सेवा-सुश्रुषा करताना शोभून दिसत आहेत. या विषयी पंचम-स्कंधात म्हंटलेलं आहे की किंपुरुषवर्षात परमभक्त श्रीहनुमान आदिपुरुष श्रीरामचंद्र, श्रीसीतादेवी आणि अनुज श्रीभरत आणि श्रीलक्ष्मण यांची उपासना करत आहेत. तिथेच ते आर्ष्टिसेनासारख्या गंधर्वांकडून गाइल्या जात असलेल्या परम मंगलमयी भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या लीलाकथा ऐकत आहेत आणि स्वतः ही गात आहेत।।५०।।

स्वामिन्! 'कपिपतिर्दास्ये' इत्यादिवचनैः खलु।
प्रसिद्धो महिमा तस्य दास्यमेव प्रभोः कृपा।।५१।।

श्लोकानुवाद- हे प्रभो! 'कपिपतिः दास्ये' या प्रसिद्ध प्रमाणामुळे श्रीहनुमानांचा महिमा निश्चितपणे सुसिद्ध झालेला आहे. म्हणून दास्य म्हणजेच प्रभुंची कृपा आहे।।५१।।

दिग्दर्शिनी टीका- उपसंहरति-स्वामिन्निति। हे श्रीनारद! तथाच प्रसिद्धोऽयं श्लोकः='शारंगि-श्रवणे परीक्षिदभवद् वैयासकिः कीर्त्तने, प्रह्लादः स्मरणे, तदङ्घ्रिभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने। अक्रुरस्त्वभिवदने कपिपतिर्दास्येऽथ सख्येऽर्जुनः सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभृद्भक्तः कथं वर्णयेत्।।' इति। शांगीति वक्तव्ये छंदोऽनुरोधेन शारंगीति। श्रीविष्णोरिति पाठस्त्वागंतुकः। दास्यञ्चत्र परिअचर्याप्रधानमेवाभिप्रेतम्, न तु श्रीधरस्वामिपाद व्याख्यानसारेण कर्मापणमिति, एवं सेवापि ज्ञेया। ततश्च तस्यां कायिक्यामपि सर्वेन्द्रियसेवा पर्यवस्यति, बाह्यांतरेन्द्रियाणां सर्वेषामेव कायाश्रयकत्वात्। इत्थमेव स्नानादिना देहसुद्ध्या तत्तच्छुद्धिरपि स्यात्। अतः स्मरणादास्यं श्रेष्ठम्; तत्र च साक्षाच्छ्रीरघुनाथस्य तादृशी सेवा। स्मरणञ्च प्रायः परोक्षकृत्यमेवः अतः प्रह्लादः स्वस्माच्छ्रेष्ठत्वेन श्रीहनुमंतमस्तौदिति युक्तमेव।।५१।।

भावानुवाद- आता आपल्या बोलण्याचा शेवट करताना श्रीप्रह्लाद म्हणत आहेत- हे प्रभु नारद! या शोकातही त्यांचा महिमा प्रसिद्ध आहे.

[246]

[1/4/51-52]

जसं, "श्रीभगवताचे नाम, रूप, लीला आदिंचे श्रवणाने राजा परीक्षित, कीर्तनाने शुकदेव, स्मरणाने प्रह्लाद, भगवत् चरणांच्या सेवेने लक्ष्मी, अर्चनेने पृथु, वंदनाने अक्रुर, दास्याने हनुमान, मैत्रीने अर्जुन आणि आत्मनिवेदनाने बळी श्रीकृष्णांना प्राप्त करून कृतार्थ झाले आहेत." इथे दास्याचा अर्थ सुश्रुषा-प्रधान दास्य असा आहे, श्रीधरस्वामिपादांच्या व्याख्येनुसार कर्म-अर्पण केलेले दास्य नाही. ख-या अर्थाने अशा सेवेची प्राप्ति म्हणजे प्रभुंची कृपा आहे आणि ही सेवाही कायिक, वाचिक आणि मानसिक असल्यामुळे सर्व इंद्रियांकडून एकत्रच केली जाते, कारण बाहेरील आणि आतील सर्व इंद्रियांचा आधार हे शरीर आहे. ज्या प्रकारे स्नान करून देहशुद्धि झाल्यावर सर्व इंद्रिये आपोआप शुद्ध होऊन जातात, त्याच प्रकारे देहाच्या सेवारूपी दास्याने मानसिक स्मरण वगैरे भक्तीची साधनेही साध्य होतात, म्हणून स्मरणापेक्षा दास्यत्व श्रेष्ठ आहे. त्यामध्येही भगवान् श्रीरामचंद्रांची प्रत्यक्ष सेवा तर जास्तच उत्तम. स्मरण हे अधिक करून अप्रत्यक्ष कार्य आहे, म्हणून आपल्यापेक्षा श्रीहनुमानांना श्रेष्ठ जाणून श्रीप्रह्लादमहाराज त्यांचे स्तवन करत-करत म्हणू लागले।।५१।।

यदृच्छया लब्धमपि विष्णोर्दाशरथेस्तु यः।
नैच्छंमोक्षं विना दास्यं तस्मै हनूमते नमः।।५२।।

श्लोकानुवाद- ज्या श्रीहनुमानांना दशरथनंदन श्रीरामांकडून सहज प्राप्त होऊ शकणाऱ्या दास्य-रहित मोक्षाची इच्छा नव्हती, मी त्याच श्रीहनुमानांना पुनः पुन्हा नमन करतो।।५२।।

दिग्दर्शिनी टीका- आदि शब्दोपात्तम् एतन्महिमख्यापकं वचनांतरञ्च पठन् स्वयमप्युप संहरति-यदृच्छयेति। स्वप्रयत्नं विनाप्यानुपंगिकत्वेन लब्धमपि मोक्षं नैच्छत्। इच्छामपि तस्मिन्न कृतवान्, कुतस्तरां स्वीकारमित्यर्थः, भक्तिरसविरोधित्वात्। विना दास्यमिति दास्यमेवैच्छत्, नान्यत् किमपीत्यर्थः। जन्म-मरणादिसंसारध्वंसोऽपि मम भक्तिमेव प्रवहतादिति भावः। यद्वा, नासौ जीवो यो मोक्षं विना अवांतर फलत्वेन स्वयमेवोपस्थितमपि मोक्षं परित्यज्य केवलं विशुद्धदास्यमेव प्रार्थयामास, तस्मै हनूमते नमः इत्यर्थः। अयमपि श्लोकः श्रीनारायणव्युहस्तवांतर्वर्त्ती।।५२।।

[247]

[1/4/52-53]

भावानुवाद- मागील श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे 'आदि' शब्दातून व्यक्त झालेला श्रीहनुमानांचे माहात्म्य वाढवणारे गुण सांगून आता श्रीप्रह्लाद आपल्या बोलण्याचा उपसंहार 'यदृच्छा' अशा वाक्यांनी करत आहेत. त्या श्रीहनुमानांनी दशरथपुत्र श्रीरामचंद्रांच्या सेवेच्या अनुषंगाने (दुय्यम) मिळणारे फळ म्हणून सहजगत्या मिळणारा मोक्ष स्वीकारणे तर दूर, पण त्याची इच्छाही केली नाही. कारण, दास्य-रहित मोक्ष भक्तिरसाच्या विरोधात असतो, म्हणून त्यांनी केवळ शुद्ध दास्याचीच इच्छा केली, इतर कुठलीही नाही. म्हणजेच त्यांनी जन्म-मरणातून सुटका व्हावी अशीही इच्छा केली नाही, 'माझ्यात सदैव केवळ भक्तिच असावी', हीच प्रार्थना केली. किंवा संसार-बंधनातून सुटकेचे रूप अशी मुक्ति जी भक्तीच्या अनुषंगाने मिळणारे फळ आहे, ते सहज उपलब्ध असूनही त्याचा त्याग करून फक्त विशुद्ध दास्याची प्रार्थना करणाऱ्या श्रीहनुमानांना मी पुनः पुन्हा प्रणाम करतो. हा श्लोक श्रीनारायणव्युह-स्तवनामध्ये आहे।।५२।।

मदनुक्तं च माहात्म्यं तस्य वेत्ति परं भवान्।
गत्वा किंपुरुषे वर्षे दृष्ट्वा तं मोदमाप्नुहि।।५३।।

श्लोकानुवाद- मी त्या श्रीहनुमानांचा जो-जो महिमा सांगितलेला नाही, तो सर्व आपण जाणताच. म्हणून मी याहून जास्त काय बोलू? आपण किंपुरुषवर्षात जाऊन त्या श्रीहनुमानांच्या दर्शनाचा आनंद अनुभवा।।५३।।

दिग्दर्शिनी टीका- मयानुक्तमपि परमन्यत्तस्य हनूमतो माहात्म्यं श्रीरघुनाथपादपदैक भक्तिरसनिष्ठतादिकं भवान् वेत्त्येव, किं मया तदवर्णनीयमित्यर्थः। अतस्तं हनूमन्तं दृष्ट्या आप्रुहीति पञ्चम्यनुमतौ।।५३।।

भावानुवाद- मी श्रीहनुमानांची न सांगितलेली महतिदेखील आपण जाणता. म्हणजे भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या चरणकमलांवर असलेली त्यांची भक्तिरसपूर्ण निष्ठा यासारखे माहात्म्य आपल्याला माहित आहे. म्हणून मी यापेक्षा अधिक काय वर्णन करू शकतो? आता आपण किंपुरुषवर्षास जाऊन त्या श्रीहनुमानांच्या दर्शनाचा आनंद घ्या।।५३।।

[248]

[1/4/54-56]

श्रीपरीक्षिदुवाच-

अये मातरहो भद्रमहो भद्रमिति ब्रुवन्।
उत्पत्यासनतः खेन मुनिः किंपुरुषं गतः।।५४।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित महाराज म्हणाले- हे माते! 'आहा! काय कल्याणकारी गोष्ट आहे! आहाहा! किती मंगल आहे!' हे म्हणता-म्हणता मुनिवर्य आपल्या आसनावरून उठून आकाशमार्गाने किंपुरुषवर्षाकडे जाण्यास निघाले।।५४।।

दिग्दर्शिनी टीका- आसनदुसृत्य उर्ध्वमापद्य अधोदेशादुपरितनदेशगमनात्। पश्चात् खेन आकाशमार्गेण।।५४।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादात दिसत आहे।।५४।।

तत्रापश्यद्धनुमन्तं रामचंद्रपदाब्जयोः।
साक्षादिवाचनरतं विचित्रैर्वन्यवस्तुभिः।।५५।।

श्लोकानुवाद- श्रीनारदांनी किंपुरुषवर्षात गेल्यावर पाहिलं की श्रीहनुमान वनात मिळणा-या अनेक वस्तुंद्वारे जणू प्रत्यक्ष श्रीरामचंद्रांच्या चरणकमलांची पूजा करण्यात मग्न होते।।५५।।

दिग्दर्शिनी टीका- साक्षादिवेति, यथापूर्वं तयोः साक्षादद्भनं कृतमस्ति तथाधुनापि वन्यवस्तुभिरर्चने रतम्। यद्वा, मूर्तिर्ज्ञानं विहाय भगवानयं साक्षाद् वर्तत इति बुद्धेत्यर्थः।।५५।।

भावानुवाद- श्रीनारदांनी किंपुरुषवर्षात जाऊन पाहिलं की पूर्वी ज्याप्रमाणे श्रीहनुमान प्रत्यक्ष भगवान् श्रीरामचंद्रांची पूजा करीत असत, आताही अगदी तशाच प्रकारे वनात उत्पन्न झालेल्या अनेक वस्तुंनी त्यांच्या श्रीरामचरणकमलांच्या पूजे-अर्चेत अतिशय रममाण झाले आहेत. म्हणजेच श्रीरामचंद्रांच्या श्रीमूर्तिजवळ राहूनही त्यांना श्रीमूर्ति न मानता पहिल्याप्रमाणेच साक्षात भगवान् श्रीरामचंद्र आहेत असे जाणून श्रीमूर्तिची पूजा करत आहेत।।५५।।

गंधर्वादिभिरानंदादगीयमानं रसायनम्।
रामायणञ्च शृण्वन्तं कंपाश्रुपुलकाचितम्।।५६।।

[249]

[1/4/56-57]

श्लोकानुवाद- श्रीनारदांनी आणखी पाहिलं की गंधर्वादि गायक मोठ्या आनंदाने श्रीरामायणाचं गायन करत आहेत आणि श्रीहनुमान आपल्या कानांनी ते परम रसपान करीत-करीत कंप पावणे, पुलकित होणे अशांसारख्या लक्षणांनी सुशोभीत झालेल्या देहाने आनंदाश्रु ढाळत आहेत।।५६।।

दिग्दर्शिनी टीका- तमेव विशिनष्टि-गंधर्वेति द्वाभ्याम्। रामायणं श्रीरामचंद्र कथाकाव्यं, तत् शृण्वन्तं अतएव कंपाश्रुपुलकैराचितं व्यासम्। तत् कीदृशं? गंधर्वादिभिः किंपुरुषवर्षवर्तिभिर्गीयमानम्। पुनः कीदृशं तत्? रसायनं-रसस्य सर्वलोकानामनुरागस्य श्रृंगारादिनवप्रकारस्य वा अयनमाश्रयम्। यद्वा, संसाररोगनिवर्तक-भक्तिपरिपोषक-परम-मधुरमहौषधरूपमित्यर्थः। आनंदादिति यथापेक्ष्यं सर्वत्रापि योजनीयम्।।५६।।

भावानुवाद- श्रीहनुमान कशा प्रकारे श्रीरामचंद्रांची आराधना करत आहेत, त्याचे 'गंधर्वादि' दोन श्लोकांमधून विशेषरूपाने वर्णन करत आहेत. श्रीरामायण भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या लीलाकथांचा काव्य ग्रंथ आहे, तो ऐकता-ऐकता श्रीहनुमानांचे दिव्य पार्थिव आनंदमय होऊन कंप, अश्रु, रोमांच आदिंनी सुशोभित होत आहे. त्या कथा कोणाकडून गाईल्या जात आहेत? किंपुरुषवर्षात रहाणा-या गंधर्वांकडून रामायणाच्या लोककथा गाईल्या जात आहेत. त्या रामायणाच्या कथा कशा आहेत? परम रसायन, रसाळ किंवा श्रृंगारादि नवरसांनी युक्त अशा आहेत. किंवा संसाररूपी रोग बरा करणा-या आणि भक्तिच परिपोष करणा-या महाऔषधीप्रमाणे आहेत।।५६।।

विचित्रैर्दिव्यदिव्यैश्च गद्यपद्यैः स्वनिर्मितैः।

स्तुतिमन्यैश्च कुर्वाणं दंडवत्प्रणतीरपि ।।५७।।

श्लोकानुवाद- कधी-कधी स्वरचित तर कधी-कधी वेद पुराणांत लिहिलेल्या सुंदर-सुंदर गद्य-पद्यमय वाक्यांमधून श्रीहनुमान प्रभुंचे स्तवन करत-करत त्यांना साष्टांग दंडवत नमस्कार करीत आहेत ।।५७।।

दिग्दर्शिनी टीका- दिव्येभ्य उत्कृष्टेभ्योऽपि दिव्यैः, स्वयं हनूमतैव निर्मितैर्विरचितैः; अन्यैश्च वेदपुराणादिभिर्गद्यैः पद्यैश्च स्तुतिं वेदपुराणादिभिर्गद्यैः पद्यैश्च स्तुतिं कुर्वतम्, प्रणतीः अष्टाङ्गप्रणामानपि कुर्वतम् ।।५७।।

[250]

[1/4/57-60]

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच दिसून येतो ।।५७।।

चुक्रोश नारदो मोदाज्जय श्रीरघुनाथ हे ।
जय श्रीजानकीकांत जय श्रीलक्ष्मणाग्रज ! ।।५८।।

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमानांच्या दर्शनाने श्रीनारद अत्यंत उल्लसित होऊन उच्च स्वरात म्हणू लागले='हे श्रीरघुनाथ! जय श्रीजानकी-कांत! जय श्रीलक्ष्मणाग्रज!' ।।५८।।

दिग्दर्शिनी टीका- नारदश्चाकाशयानेन गच्छन्नेव तं तथा दृष्ट्वा हर्षेण चुक्रोश उच्चैः शब्दमकरोत् । कथं? तदाह-जयेति ।।५८।।

भावानुवाद- आकाश-यानाने किंपुरुषवर्षात जाऊन आणी तिथे श्रीहनुमानांचे दर्शन करून श्रीनारद अत्यंत आनंदाने मोठ्या आवाजात म्हणू लागले. काय? ते 'जयेति' पदामध्ये सांगत आहेत ।।५८।।

निजेष्टस्वामिनो नामकीर्तनश्रुतिहर्षितः ।
उतप्लुत्य हनूमान् दूरात् कंठे जग्राह नारदम् ।।५९।।

श्लोकानुवाद- आपले प्रिय दैवत श्रीरामचंद्राचे नामकीर्तन दुरूनच ऐकून श्रीहनुमानांनी उत्साहाने आकाशात उड्डान केले आणी तिथेच श्रीनारदांची मान पकडून त्यांना आपल्या आलिंगनपाशात बांधले ।।५९।।

दिग्दर्शिनी टीका- नाम्नां कीर्तनस्य श्रुत्वा श्रवणेन हर्षितः, उप्लुत्य उर्ध्वप्लुतिगत्या गगन एवाभिगम्येत्यर्थः ।।५९।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादावरून लक्षात येतं ।।५९।।

तिष्ठन् वियत्येव मुनिः प्रहर्षान्नृत्यन् पदाभ्यां कलयन् कराभ्याम् ।
प्रेमाश्रुधाराञ्च कपीश्वरस्य प्राप्तो दशां किञ्चिदवोचदुच्चैः ।।६०।।

श्लोकानुवाद- मुनिवरांनी हर्षभरीत होऊन आकाशातच दोन्ही पायांवर नृत्य करत-करत आपल्या हातांनी कपीश्वर श्रीहनुमानांची प्रेमाश्रुधारा पुसली आणी एक आगळ्याच अवस्थेत जाऊन उच्च स्वरात काही म्हणू लागले ।।६०।।

[251]

[1/4/60-62]

दिग्दर्शिनी टीका- पदाभ्यामेव नृत्यन् हनूमता कंठे ग्रहणादन्यांगविक्षेपाशक्तेः । तथा कपीश्वरस्य तस्यैव प्रेमाश्रुधारां कराभ्यां कलयन् मार्ज्जयन् गृह्णति वा । एवं कामपि परमप्रेमप्रादुर्भावरूपां दशामावस्थां प्राप्तः सन् ।।६०।।

भावानुवाद- मुनिवर्य आकाशातच दोन्ही पायांनी नृत्य करू लागले. दोन्ही पायांनी नृत्य करू लागले-असं म्हणण्याचा अर्थ हा की श्रीहनुमानांनी नारदांच्या गळ्याभोवती दोन्ही हात टाकून बांधल्याने ते बाकी काहीच हालचाल करू शकत नव्हते. त्याही स्थितीत देवर्षिंनी आपल्या दोन्ही हातांनी हनुमानांचे प्रेमाश्रु पुसले आणी त्या परमप्रेमाचा संसर्ग होऊन ते एका खास अवस्थेमध्ये पोहोचले व म्हणू लागले ।।६०।।

श्रीनारद उवाच-

श्रीमन्! भगवतः सत्यं त्वमेव परमप्रियः ।
अहञ्च ततप्रियोऽभूवमद्य यत्वां व्यलोकयम् ।।६१।।

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- हे श्रीमान्! हे परमभक्तिरूपी ऐश्वर्यवान्! आपण श्रीभगवंतांचे परमप्रिय आहात आणी मी सुद्धा आपले दर्शन केल्याने भगवंतांचा प्रिय झालो आहे ।।६१।।

दिग्दर्शिनी टीका- श्रीमन्! हे परमभक्तिसंपत्तियुक्तः! अप्यर्थे चकारः । अहमपि तस्य भगवतः प्रियोऽद्याभूवम् । यदयस्मात् ।।६१।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादात्तच दिसतं.

श्रीपरीक्षिदुवाच-

क्षणात् स्वस्थेन देवर्षिं प्रणम्य श्रीहनुमता।
रघुवीरप्रणामाय समानीतस्तदालयम् ॥ ६२ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित महाराज म्हणाले- श्रीहनुमानांनी क्षणभरातच प्रेम-व्याकुळता शांत झाल्यावर स्वाभाविक अवस्थेत येऊन श्रीनारदांना प्रणाम केला आणि त्यांना भगवान् श्रीरामचंद्रांना प्रणाम करण्याकरिता भगवंतांच्या श्रीमंदिरात घेऊन गेले ॥ ६२ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- स्वस्थेन प्रेम विहलतोपशमाद् यथापूर्वं प्रकृतिस्थितेन सता। तस्य रघुवीरस्य आलयं प्रासादम् ॥ ६२ ॥

[252]

[1/4/62-64]

भावानुवाद - श्लोकानुवाद पुरेसा आहे ॥ ६२ ॥

कृताभिवंदनस्तत्र प्रयत्नादुपवेशितः।
संपत्तिं प्रेमजां चित्रां प्राप्ता वीणाश्रितोऽब्रवीत् ॥ ६३ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीनारदांनी मंदिरात जाऊन भगवंतांच्या श्रीमूर्तिला नमस्कार केला आणि मग श्रीहनुमानांनी त्यांना प्रयत्नपूर्वक आसनावर बसवले. त्याच वेळी श्रीनारदांचे शरीर प्रेमाश्रु-रोमांचादि सात्विक भावांनी ओथंबून गेले आणि ते हातात वीणा न वाजवता धरून म्हणू लागले ॥ ६३ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- कृतम् अभिवंदनं श्रीरघुनाथमूर्तेरष्टांगप्रणामो येन सः। तत्र आलये; संपत्तिं कंपस्वेदपुलकाश्रुपात-गदगदादिमयीम्;
अतएव वीणां केवलमाश्रितः सन् न तु वादयन्। यद्वा, स्वलन शंकया तामवष्टभ्य वर्त्तमान इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

भावानुवाद- देवर्षि श्रीनारदांनी भगवंतांच्या श्रीमूर्तिला साष्टांग नमस्कार केल्यावर हनुमानांनी त्यांना प्रयत्नपूर्वक आसनावर बसवले. पण ते प्रेमाकुळ कंप-घाम-रोमांच-अश्रु-गहिवरादि सात्विक भाव उमटलेल्या शरीराने मूक वीणा हाती धरून म्हणू लागले. किंवा वीणा वाजवल्यास खाली पडेल या शंकेने ती फक्त हातात धरून म्हणू लागले ॥ ६३ ॥

श्रीनारद उवाच-

सत्यमेव भगवत्कृपाभरस्यास्पदं निरुपमं भवान् परम्।
यो हि नित्यमहहो महाप्रभोश्चित्रचित्रभजनामृतार्णवः ॥ ६४ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- खरोखर आपणच भगवंतांच्या अनुपम कृपेस पात्र आहात. आहा! आपण तर भगवंतांच्या भक्तिरूपातील अमृताच्या सागरासारखे आहात ॥ ६४ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- परं केवलं भवानेव भगवत्कृपाभरस्य निरुपममसदृशं आस्पदं भाजनमिति यत्तत् सत्यमेव। अहहो इत्यव्ययम् अत्याश्चर्ये।
यो भवान् चित्रादाश्चर्यान्ननाप्रकारादपि वा चित्रं भजनमेवामृतं संसाररोगहारित्वेन परम माधुर्यादिना च तस्यार्णवः; हि निश्चये ॥ ६४ ॥

[253]

[1/4/64-65]

भावानुवाद- हे सत्य आहे की केवळ आपणच श्रीभगवंतांच्या अतुलनीय कृपेस पात्र आहात. आहा! (अति आश्चर्याने 'आहाहा' अव्यय वापरला आहे) आपण भगवंतांच्या अत्यंत आश्चर्यकारक व अनेक प्रकारच्या नित्य नामामृताच्या सागराप्रमाणे आहात. म्हणजेच आपले भजन संसाररूपी रोग दूर करणारे असूनही परममाधुर्याच्या अथांग सागरासारखे आहे. निश्चय दर्शविण्यासाठी इथे 'ही' अव्यय वापरला आहे ॥ ६४ ॥

दासः सखा वाहनमासनं ध्वजच्छत्रं वितानं व्यजनञ्च वंदी।
मंत्री भिषग्योधपतिः सहायश्चेष्टो महाकीर्तिविवर्द्धनश्च ॥ ६५ ॥

श्लोकानुवाद- आपण भगवंतांचे दास, सखा, वाहन, आसन, ध्वज, वीजन, व्यजन, वंदी, मंत्री, वैद्य, सेनापति, श्रेष्ठ सहाय्यक आणि त्यांची थोर कीर्ति वृद्धिगत करणारे आहात.

दिग्दर्शिनी टीका- तदेव विवृणोति-दास इति द्वाभ्याम्। हेलाविलडिघतेत्यादि प्रह्लादादोक्तेरयं संक्षेपो ज्ञेयः। तत्र दासः, तत्तत् सेवाकारित्वात्। सखा विश्वासाद्यास्पदम्; अन्यथा महाप्रभुणा निजांगरीयक-समर्पणपूर्वक-सीतोद्देशार्थ-प्रस्थापनस्यायोगात्। ध्वजः सदा श्रीरघुनाथपार्श्वस्थित्या महोच्च-कायत्वेन दूरादेव ध्वजवत् तद्विज्ञापकत्वात्, यद्वा, वहनसमये उन्नमितस्य पुच्छस्य दूरतो ध्वजवद् दृश्यमानत्वात्। एवं तेनैवातपनिवारणादिना छत्रं वितानं व्यजनञ्चेति। यद्यपि वीजवितापि स एव तथापि व्यजनत्वं सिद्धे वीजनमपि सिद्धमेवेत्यभेदाभिप्रायेण पृथक् तथा नोक्तम्। वंदी विचित्रस्तुतिपठनात्। भिषक् विशल्यकरणीमहौषध्यादि द्वारा शल्यक्षतादि चिकित्सनात्।

सहायेषु वानरादिषु श्रेष्ठः; सर्वविलक्षण महाबुद्धिविक्रमशालित्वात्।।६५।।

भावानुवाद- श्रीहनुमांकडून केल्या जात असणा-या सेवांबद्दल 'दासः' अशा दोन श्लोकांमधून सांगितलं जात आहे. इथे श्रीप्रल्हादांनी म्हंटलेले 'हेलाविलङ्घित' अशा वचनांचे थोडक्यात वर्णन केले जात आहे, असं जाणावं. आपणास भगवंतांच्या अनेक प्रकारच्या सेवा करण्याचा अधिकार आहे, म्हणून आपण दास आहात. विश्वासपात्र असल्याने सखा आहात, तसं नसतं तर आपली अंगठी देऊन श्रीसीतादेवींना शोधायला आपल्याला पाठवलं नसतं. आपण सदैव भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या जवळ राहून आपल्या महाकाय शरीरामुळे ध्वजाप्रमाणे दूरूनच

[254]

[1/4/65-66]

श्रीरामचंद्रांचे अस्तित्व दाखऊन देता. आपले शेषूट छत्रीप्रमाणे करून आपण प्रभुंचे वादळ-वारा आणि सूर्याच्या प्रखर किरणांपासून रक्षण करता, म्हणून आपण चंद्रातप (चांदणं) आहात किंवा आपल्या शेषूटाने चव-या ढाळता म्हणून व्यजन (पंखा) आहात. किंवा भगवंतांना वाहून नेतेवेळी आपले उंच केलेले शेषूट दूरूनच ध्वजाप्रमाणे दिसण्यामुळे ध्वज आहात. जरी पंख्याने वारा घालताना करताना वीजनही होतं, तरी आपले शेषूटच तापमान कमी करतं, म्हणून वीजनाचा वेगळा उल्लेख केलेला नाही. आपण अनेक प्रकारच्या स्तुतिंचे पाठक आहात, म्हणून वंदी (भाट) आहात; विशल्यकरणी महा-औषधी आणून अस्त्रांनी झालेल्या घावांची सूश्रुषा केल्यामुळे वैद्य आहात; सर्वांत विलक्षण थोर बुद्धिवंत आणि महापराक्रमी असल्यामुळे सेनापति आहात; प्रभुंच्या वानरांसारख्या मदतनिसांमधले आपण श्रेष्ठ मदतनिसही आहात।।६५।।

समर्पितात्मा परमप्रसाद भूतदीयसत्कीर्तिकथैकजीवनः।

तदाश्रितानंदविवर्द्धनः सदा महत्तमः श्रीगरुडादितोऽधिकः।।६६।।

श्लोकानुवाद- अशा प्रकारे आपण सर्व प्रकारे आत्मसमर्पण करून प्रभुंच्या आत्यंतिक कृपेस पात्र झालेले आहात. आपण भगवंतांच्या आश्रयास असलेल्या भक्तांचा आनंद सतत वृद्धिंगत करता, म्हणून आपण गरुडांसारख्या भक्ताहूनही परम श्रेष्ठ आहात।।६६।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवं सर्वतोभावेन समर्पित आत्मा येन सः, निजाशेषकरणैः सेवनात्; यद्वा अनन्यप्रियत्वेन देहदैहिकार्थ-
चेष्टाद्यनासक्तत्वात्। तदीया श्रीरघुनाथ-संबंधिनी या सत्कीर्तिस्तस्याः कथैवैक जीवनं यस्य तदभावे महाप्रभुविरहेण म्रियेतैवेति भावः।
अतएव यत्र श्रीरामचंद्रकथा भवेत्, तत्रैव श्रीहनुमानायातीति प्रसिद्धिः। तदाश्रितानां तदानींतनानामाधुनिकानाञ्च श्रीरघुनाथभक्तानामानंदं
विवर्धयतीति तथा सः। सदेति यथासंभवं सर्वत्रापि संबंधनीयम्। श्रीगरुडादिभ्योऽपि अधिको महत्तमः परमश्रेष्ठतर इत्यर्थः। यद्वा, एवं
महत्तम इत्युपसंहारः। महत्सु भक्तवर्गेषु परमश्रेष्ठ इत्यर्थः। तत्र हेतुः- श्रीगरुडैति। 'दासः सखा वाहनमासनं ध्वजो, यस्ते वितानं
व्यजन त्रयीमयः। उपस्थितं ते पुरतो गरुत्मता, त्वदङ्घ्रिसंमर्दकिणांगशोभिना।।' इति श्रीवैष्णववरालमंदारोक्तात्
श्रीगरुडमाहात्म्यादत्रोक्तानुसारेण श्रीहनुमतः सेवाधिक्यान्-माहात्म्य विशेषसिद्धेः।।६६।।

[255]

[1/4/66-67]

भावानुवाद- अशा प्रकारे आपण प्रभु श्रीरामचंद्रांच्या चरणकमलांवर सर्व प्रकारानी समर्पण केलेले आत्मा आहात म्हणजेच आपला आत्मा सर्व प्रकारे समर्पित झालेला आहे. आपण आपल्या इंद्रियांद्वारे भगवंतांची सेवा करत आहात किंवा आपल्याला केवळ प्रभुबद्दलच प्रेम असल्याने प्रभुव्यतिरिक्त आपल्याला इतर कुठल्याही गोष्टीमध्ये रस नाही, म्हणूनच देह आणि देहाविषयक असलेल्या गोष्टींबद्दल असलेल्या आपल्या अनासक्तिमुळे आपण समर्पित आत्मा आहात. तसंच श्रीरामचंद्राची कीर्तिवान कथा हेच आपलं जीवन आहे, त्या कथेशिवाय (प्रभुंच्या विरहाने) आपण मृतप्राय होऊन जाता. म्हणून सर्वांना माहित आहे की जिथे कुठे भगवान् रामचंद्राची कथा सुरू असते, तिथे श्रीहनुमान जातात. आपण भगवंतांच्या आश्रयास असलेल्या भक्तांचा, अगदी नवीन वा जुन्या सा-याच श्रीराम भक्तांचा आनंद सदैव वृद्धिंगत करता. (सदैव-शब्दाचा मूळ श्लोकातील सर्व विशेषणांशी शक्यतोवर संबंध आहे) म्हणून आपण महान भक्त गरुडादिपेक्षाही जास्त श्रेष्ठ आहात. वैष्णवश्रेष्ठ आलमंदारु-कृत स्तोत्रातही सांगितले गेले आहे-"हे श्रीहनुमान दास, सखा, आसन, ध्वज, छत्र, वितान, व्यजन अशा अनेक रूपात वेदमय गरुडासारख्याहूनही भगवंतांच्या जास्त जवळ राहून त्यांचे चरणकमल चरणे इत्यादि सेवांच्या रसाने शोभून दिसत आहेत." अशा वचनांनुसार गरुडांच्या माहात्म्यापेक्षाही श्रीहनुमानांच्या विविध आणि जास्त सेवांमुळे त्यांचे विशेष माहात्म्य सिद्ध होते।।६६।।

अहो भवानेव विशुद्धभक्तिमान् परं न सेवासुखतोऽधिमन्य यः।

इमं प्रभुं वाचमुदारशेखरं जगाद तद्भूक्तगणप्रमोदिनीम्।।६७।।

श्लोकानुवाद- आहा! आपणच शुद्ध भक्तिमान आहात. आपण सेवेतील सुखाला इतर साध्यांपेक्षा सर्वश्रेष्ठ जाणून वदान्यशिरोमणि भगवंतांना जे म्हणाला होतात, ते बोलणे आजही भगवंतांच्या भक्तांना अतिशय आनंद देते।।६७।।

दिग्दर्शिनी टीका- इदानीं सर्वनैरपेक्षेण सदा भक्त्येक-प्रियतामाहात्म्यमाह-अहो इति विस्मये। सेवासुखात् परमन्यत् सर्वनाधिमन्य अधिकं न मत्वा किंतु तदेकमेवोत्कृष्टम्, अन्यत् सर्वमपकृष्टमिति ज्ञात्वैत्यर्थः। उदारशेखरं वदान्यशिरोमणिं

[256]

[1/4/67-68]

सर्वमेव दातुमुद्यतमपीत्यर्थः। तस्य प्रभोर्भक्तानां गणस्य प्रकृष्टहर्षकरीं दास्यैकापेक्षया तद्विरोधित्वेन मुक्तेर्दूरतः परिहारात्।।६७।।

भावानुवाद- आता श्रीहनुमानांचे निरपेक्षपणे सदैव भक्तिप्रिय असण्याचे माहात्म्य सांगत आहोत. आहा! आपणच शुद्ध भक्तिमान आहात. इथे आहा! शब्द आश्चर्याच्या अर्थाने वापरला आहे. आपण सेवासुख हेच श्रेष्ठ साध्य आणि इतर साध्ये तुच्छ जाणून वदान्यशिरोमणि भगवान् श्रीरामचंद्रांना अत्यंत आनंददायक वचन बोलला होतात. म्हणजेच जेव्हा भगवान् श्रीरामचंद्र आपल्याला सर्वश्रेष्ठ वर देऊ लागताच आपण त्यांच्याशी सर्व भक्तांना अतिशय आनंद वाटावा असे बोलला होतात. दास्यभावाने सेवा करण्याकरिता आपण त्यांच्याविरोधी असलेल्या मुक्तिचा दूरुनच त्याग केला होता।।६७।।

भवबंधच्छिदे तस्यै स्पृहयामि न मुक्तये।
भवान् प्रभुरहं दास इति यत्र विलुप्यते।।६८।।

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमान प्रभुंना म्हणाले होते-"हे प्रभो! मी आपल्याकडे भवबंधनाला छेद देणारी मुक्ति मागत नाही, कारण त्यामुळे आपण प्रभु आहात आणि मी आपला दास आहे, हा संबंधच लुप्त होऊन जातो"।।६८।।

दिग्दर्शिनी टीका- 'भवेति' श्लोकामदून श्रीहनुमानांचे बोलणे सांगत आहोत-"जन्म-मरणासारखी संसाराची बंधने तोडणारी मुक्ति स्विकारणे सोडाच, मला अशा मुक्तिची इच्छाही नाही, कारण मुक्तिमध्ये सेवा देणारा व घेणारा यांच्यातील संबंधच नष्ट होतो. म्हणजेच आपण प्रभु आहात व मी आपला दास आहे, हा भावच मुक्तिमध्ये लुप्त होऊन दास आणि प्रभु दोघांचे अद्वैत होऊन दोघे एकरूप होतात." म्हणजेच मुक्ति भक्तिसुख हिराऊन घेते. हा श्लोकही अत्यंत प्रसिद्ध आहे।।६८।।

[257]

[1/4/69-70]

श्रीपरीक्षिदुवाच-

ततो हनुमान् प्रभुपादपद्म-कृपाविशेषश्रवणधनेन।
प्रदीपितादो विरहाग्निस्तप्तो रुदन् शुचार्त्तो मुनिनाह सान्त्वितः।।६९।।

श्लोकानुवाद- महाराज श्रीपरीक्षित म्हणाले- तदनंतर श्रीहनुमान आपले प्रभु श्रीरामचंद्रांच्या चरणकमलांची कृपा श्रवण करून त्यांच्या विरहाने व्याकुळ होऊन आक्रंदन करू लागले. म्हणजेच सुकलेलं गवत जसं अग्निच्या स्पर्शाने भडकून पेट घेतं, तशाच प्रकारे भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या महान कृपेबद्दल ऐकण्याच्या इंधनाशी संयोग होऊन त्यांचा विरहाग्नि भडकला. मग श्रीनारदांकडून सांत्वन मिळल्यावर तो शोकग्री थंडावला व ते म्हणू लागले।।६९।।

दिग्दर्शिनी टीका- प्रभुपादपद्मयोः कृपाविशेषस्ततसेवालक्षणस्तस्य श्रवणमेव इंधनं शुष्ककाष्ठं तेन प्रकर्षेण दीपितो ज्वलितो योऽमुयोः पादपद्मयोर्विरहाग्निस्तप्तः पश्चान्मुनिना नारदेन सान्त्वितः मिष्टवाक्येनोपशांति नीतःसत्राह।।६९।।

भावानुवाद- भगवंतांच्या श्रीचरणकमलांची विशेष कृपा हीच श्रीहनुमानांची सेवा आहे. म्हणून त्या सेवेची लक्षणे ऐकणे हेच वाळलेल्या गवताने पेटलेला त्यांचा विरहाग्नि आहे, म्हणजेच भगवंतांच्या श्रीचरणकमलांच्या सेवेच्या विरहाग्निमध्ये तप्त झालेले श्रीहनुमान आकांत करू लागले. श्रीहनुमान आधीच सदैव प्रभुंच्या विरहाग्नि जळत होते, त्यातून प्रभुंच्या सेवारूपी कृपेची गोष्ट ऐकल्याने वाळलेल्या लाकडाशी अग्निचा संयोग झाल्याप्रमाणे त्यांचा विरहाग्नि अजुनच भडकून उठला. ते अत्यंत दुःखाने आक्रंदू लागले. त्यानंतर मुनिवर्यांनी गोड बोलून त्यांची समजुत काढताच त्यांचं दुःख जरा कमी झालं आणि ते पुन्हा बोलू लागले।।६९।।

श्रीहनुमान उवाच-

मुनिवर्य! कथं श्रीमद्रामचंद्रपदाम्बुजैः।
हीनं रोदयसे दीनं नैष्ठुर्यस्मारणेन माम्।।७०।।

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमान म्हणाले- हे मुनिवर! मी अगदी हीन-दीन आहे. भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या चरणकमलांच्या सेवेची संधी मला मिळत नाही. आपण त्यांच्या विरहाचे स्मरण पुन्हा करून देऊन मला आक्रोश का करायला लावता?।।७०।।

[258]

[1/4/70-72]

दिग्दर्शिनी टीका- पदाम्बुजैरिति बहुत्वं गौरवेण। हीनं त्यक्तम्; नैष्ठुर्यमनार्द्रहृदयत्वम्; परित्यज्य गतत्वात् तस्य स्मारणेन कथं मां रोदयसे? रोदनहेतुं ततस्मरणं मा कारयेत्यर्थः।।७०।।

भावानुवाद- 'पदाम्बुजैः' म्हणजेच श्रीरामचंद्रांचे दोन्ही चरणकमल, या अनेकवचनाचा वापर सन्मान करण्याकरता केलेला आहे. हीन म्हणजेच प्रभुंनी माझा त्याग केलेला आहे, 'नैष्ठुर्य' म्हणजे माझा त्याग करताना प्रभुंचे हृदय द्रवले नाही. जर म्हणाल की श्रीरामचंद्र आपला त्याग करून निघून गेले आहेत, मग आपण त्यांचे स्मरण करून आपण का रडत आहात? याकरिता सांगतो की या आक्रोशाचे कारण मी नाही, आपणच मला त्यांची आठवण पुन्हा करून देत आहात.

यदि स्यां सेवकोऽमुष्य तदा त्यज्येय किं हठात्।
नीताः स्वदयिताः पार्श्वं सुग्रीवाद्या सकोशलाः।।७१।।

श्लोकानुवाद- जर मी त्यांचा खरा सेवक असतो तर भगवंतांनी माझा हठात् त्याग केला असता का? साकेत-धामास जातांना ते आपल्या प्रिय सुग्रीवादी सर्व आयोध्यावासियांनाही आपल्याबरोबर घेऊन गेले आहेत।।७१।।

दिग्दर्शिनी टीका- अमुष्य श्रीरामचंद्रस्य सेवक एव यद्यहं स्यात् भवेयम्, संभावनायाम् सप्तमी। तद्वा तेन किं त्यज्येयाहं त्यक्तः स्याम्? हठादिति आग्रह-भरेण जिगमिषतोऽपि संगेऽनयनात्। विचित्रयुक्तयुक्तात्रैव रक्षणाच्च। आत्मनः पार्श्वं ते न नीताः; यतः स्वस्य तस्य दयिताः। आद्यशब्देन अंगादादयः सकोशलाः अयोध्यावासि-सहिताः।।७१।।

भावानुवाद- जर मी भगवान् श्रीरामचंद्रांचा खरोखरीच सेवक असतो तर ते माझा हठात् त्याग करू शकले असते का? 'हठात्' म्हणण्याचा उद्देश हा की मी त्यांच्याबरोबर साकेत-धामास जाण्याकरिता पुनः पुन्हा आग्रह धरून विनवत होतो, तरी ते अनेक प्रकारचा युक्तिवाद करून माझी समजूत घालून मला इथेच सोडून गेले. 'आदि' शब्दाने अंगद वगैरे आणि अयोध्यावासी असे समजावे।।७१।।

सेवासौभाग्यहेतोश्च महाप्रभुकृतो महान्।
अनुग्रहो मयि स्निग्धैर्भवदभिरमनुमीयते।।७२।।

[259]

[1/4/72-73]

श्लोकानुवाद- माझ्या वरील प्रेमापोटी आपण केवळ माझे सेवा करण्याचे सौभाग्य पाहून माझ्यावर श्रीरामचंद्रांची महान कृपा असल्याचे अनुमान काढित आहात।।७२।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवमेकेनैवांते परित्यागलक्षणेन महादौर्भाग्येण तत् कारुण्यभर-लक्षणं सौभाग्यं सर्वं परिहृत्यापि प्राकसाक्षाद्-वर्तमानस्य तस्य प्रभोः सेवा-सौभाग्यानुमितं नारदोक्तं परमानुग्रहं गौरवेणांगीकृत्यान्यथा परिहरति-सेवेति त्रिभिः। सेवासौभाग्याद्धेतोर्महाप्रभुणा कृतो महाननुग्रहो यो मयि भवद्विरनुमीयते, स मद्रिषयक-अनुग्रहः अधुना तेनैव महाप्रभुणा पांडवेषु कृतस्यानुग्रहस्य अंशं भागमप्येकं किञ्चित्तुलया साम्येन गंतुं नार्हति न योग्यो भवतीत्यन्वयः। स्निग्धैरिति मद्रिषयकस्नेहा देवानुमीयते, न तु तत्त्वविचारेणेति भावः।।७२।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीहनुमानांनी श्रीरामचंद्रांची कडून झालेला आपल्या त्यागाच्या लक्षणांमधून दिसणा-या महादुर्भाग्याची गोष्ट सांगितली आहे. तसंच भगवंतांची करुणा प्राप्त होण्यासारख्या सौभाग्याच्या लक्षणांव्यतिरिक्त प्रत्यक्ष अनुभवलेले सेवा-सौभाग्य आणि श्रीनारदांनी सांगितलेले आपल्यावरील प्रभुंची कृपा गौरवाने स्वीकारुनही, इतर रुपातील 'सेवा' सारख्या तीन श्लोकांमधून त्या सेवा-सौभाग्याचेही खंडन करत आहेत. आपल्या सर्वांना माझे सेवा करायला मिळण्याचे सौभाग्य पाहून माझ्यावर प्रभुंची कृपा आहे असे वाटत असले तरी प्रभु या वेळी पांडवांवर ज्या प्रकारे कृपा वर्षत आहेत, त्या कृपेच्या छोट्या अंशाशीही माझ्यावरील त्यांच्या कृपेची तुलना करणे शक्य नाही. पण आपण तत्वाचा विचार अन करता केवळ माझ्यावरील स्नेहापोटीच माझ्यावर प्रभुंची कृपा आहे असे मानत आहात।।७२।।

सोऽधुना मथुरापुर्यामवतीर्णेन तेन हि।
प्रादुक्कृतनिजैश्वर्यपराकाष्ठाविभूतिना।।७३।।

श्लोकानुवाद- भगवान् या वेळी मथुरानगरीत अवतरले आहेत आणि आपल्या ऐश्वर्याच्या परमोच्च उत्कर्षाने सर्व प्रकारच्या विभूति प्रकट करत आहेत।।७३।।

दिग्दर्शिनी टीका- अधुनानुग्रहविशेषकरने हेतुमाह-मथुरेति। प्रादुक्कृता प्रकटीकृताः निजैश्वर्यस्य परमकाष्ठा या विभूतयो येन तेन।।७३।।

[260]

[1/4/73-75]

भावानुवाद- आता पांडवांवरील श्रीभगवंतांच्या विशेष कृपेचं कारण सांगत आहोत= भगवान् या वेळी मथुरानगरीत प्रकट होऊन आपल्या ऐश्वर्याची पराकाष्ठा असलेली साधने प्रकट करून पांडवांवरील आपल्या कृपेचा प्रचार करत आहेत।।७३।।

कृतस्यानुग्रहस्यांशं पांडवेषु महात्मसु।
तुलयार्हति नो गंतुं सुमेरुं मृदणुर्यथा।।७४।।

श्लोकानुवाद- महात्मा पांडवांवरील कृपा भगवान् ज्या प्रकारे दाखवत आहेत, त्याच्या तुलनेत माझ्यावरील भगवंतांची कृपा एका धूलिकणासारखी आहे. जसा एक धूलिकण सुमेरु पर्वतासारखा असू शकत नाही, तशीच माझी तुलना पांडवांशी होऊ शकणार नाही।।७४।।

दिग्दर्शिनी टीका- सुमेरुं सौवर्णमहापर्वतवरं मृदणुः मृत्तिकाकणो यथा तुलया गंतुं नार्हति। अनेन च दृष्टान्तेन पांडवेषु परमोत्कृष्टगुरुतरानुग्रहो मयि च तद्विपरीत इति ध्वनितम्।।७४।।

भावानुवाद- सुमेरु (सुवर्णपर्वत) बरोबर जशी मातीच्या एका कणाची तुलना होऊ शकत नाही, तशीच पांडवांवरील भगवंतांच्या कृपेची तुलना माझ्यावरील भगवंतांच्या कृपेशी होऊ शकत नाही. या दृष्टान्तातून हेच दिसून येतं की पांडवांवरील भगवंतांची कृपा ही सर्वोत्कृष्ट कृपा आहे आणि माझ्यावरील त्यांची कृपा त्याविरुद्ध म्हणजेच धूलिकणाप्रमाणे आहे।।७४।।

स येषां बाल्यतस्तत्तद्विषाद्यापदगनेरणात्।

धैर्यं धर्मं यशो ज्ञानं भक्तिं प्रेमाप्यदर्शयत् ॥७५॥

श्लोकानुवाद- भगवंतांनी विषदानासारख्या आनेक आपत्ति देऊन बालपणापासूनच पांडवांचे धैर्य, धर्म, यश, ज्ञान, भक्ति आणि प्रेम दाखऊन दिले आहे ॥७५॥

दिग्दर्शिनी टीका- तदनुग्रहमेव विवृणोति-स इति द्वाभ्यां, स महाप्रभुः बाल्यतः बाल्यादारभ्य तत्तदनिर्वचनीयं बहुतरं वा यद्विषदानादिरूपस्य आपदगणस्य

[261]

[1/4/75-76]

ईरणं प्रेरणं तस्मात्तदद्वारेत्यर्थः । तेषां पांडवानां धैर्यादिकमदर्शयत् प्रकटीचकार लोकेषु विख्यापितवानित्यर्थः । तादृशीषु महापत्स्वपि धैर्यादिवृत्तेः । एवं तेषां माहात्म्यभर-प्रकटनार्थं भगवतैव तेषु तत्तदापदः प्रेरिताः कुतोऽन्यथा तादृशीषु महात्मसु तत्तत्संभावनेति भावः ॥७५॥

भावानुवाद- आता पांडवांवरील भगवंतांच्या कृपेचे वर्णन केले जात आहे. भगवंतांनी विषप्रयोगासारखी अनेक अवर्णनीय संकटे आणून बालपणापासूनच पांडवांचे धैर्यादि गुण समाजात प्रसिद्ध करविले. म्हणजेच तसल्या घोर संकटकाळातही पांडवांचे धैर्य दाखऊन दिले आहे. अशा प्रकारे पांडवांचे माहात्म्य दाखवण्याकरिताच भगवंतांनी एकाहून एक आपत्ती आणवल्या, त्याखेरीज अशा माहात्म्यांवर अशी संकटे कोसळणे शक्य नाही ॥७५॥

सारथ्यं पार्षदत्वञ्च सेवनं मंत्रिदूतते ।
वीरासनानुगमने चक्रे स्तुतिनतीरपि ॥७६॥

श्लोकानुवाद- भगवान् पांडवांचे सारथी, पार्षद, सेवक, मंत्री, दूत आणि प्रहरी झाले आणि त्यांनी पांडवांचे अनुगमन, स्तवन अगदी त्यांना प्रणामादिही केले ॥७६॥

दिग्दर्शिनी टीका- एवं परोक्षकृतमुक्तवा साक्षात्कृतमनुग्रह विशेषमाह-सारथ्यमिति । पार्षदत्वं सभापतित्वं सख्येन सततपार्श्ववर्तित्वं वा । सेवनं चित्तानुवृत्तिं राजसूयादौ अभिषेचन-पादाब्जेनादिरूपं वा । मंत्रितां दूतताञ्च; वीरासनं रात्रौ खडगहस्ततयावस्थानेन जागरणम्; अनुगमनञ्च पश्चाद्वर्तित्वं; कुत्रापि गच्छतामनुव्रजनं वा स्तुतीश्च नतीश्च प्रणामान् चक्रे सः । तथा च प्रथमस्कंधे (श्रीमद्भा. १/१६/१७) - 'सारथ्य-पार्षद-सेवन-सख्य-दौत्य-वीरासनानुगमन-स्तवन-प्रणामान् । स्निग्धेषु पांडुषु जगतप्रणतिञ्च विष्णोर्भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविंदे ॥' इति । अस्मिन् श्लोके च पूर्वस्मात् शृण्वन्निति पदमन्वेति । सारथ्यादीनि शृण्वन्निति सख्यजनित एव सारथ्यादौ सर्वत्र सख्यस्य वृत्तेः पृथगेतन्नोक्तमिति ज्ञेयं, किंवा पार्षदत्वे तस्यांतर्भावो द्रष्टव्यः ॥७६॥

भावानुवाद- अशा प्रकारे पांडवांवर अप्रत्यक्षपणे केलेल्या कृपेबद्दल सांगून आता प्रत्यक्षपणे केलेल्या कृपेबद्दल

[262]

[1/4/76-77]

सांगत आहोत. श्रीकृष्ण पांडवांचे पार्षद, सभापति आणि मित्र बनून सदैव त्यांच्याजवळ रहातात. सेवन म्हणजे त्यांची चित्तवृत्ति म्हणजेच मनातील ओळखून सेवा करणे, राजसूय यज्ञात अभिषेक वा पादप्रक्षालन अशा सेवांकरिता पाणी पुरवणे यासारख्या सेवा. अशा तऱ्हेने श्रीकृष्णांनी मंत्री, दूत बनून आणि वीरासन (रात्रीच्या वेळी तलवार धारण करून वीरासनात जागत बसणे), अनुगमन (त्यांच्या मागे-मागे जाणे), स्तवन आणि प्रणामादि सुद्धा केले आहेत. जसं, प्रथम-स्कंधात म्हंटलेलं आहे-"त्रैलोक्यातील रहिवासी ज्यांच्या श्रीचरणकमलांवर झुकतात, तेच भगवान् श्रीविष्णु आपल्या प्रिय पांडवांचे सारथी, दूत, सभेचे रक्षक, द्वारपालासारखे हाती तलवार धरून रात्रीच्या वेळी द्वार-रक्षक आणि आज्ञा-पालक बनले आहेत आणि ते त्यांची स्तुति करतात आणि त्यांना प्रणाम करतात." या श्लोकात 'सारथ्या' सारख्या गोष्टी मित्रत्वाचे संबंधांपैकी किंवा पार्षद होण्यापैकी समजाव्यात ॥७६॥

किंवा सन्नेहकातर्यात्तेषां नाचरति प्रभुः ।
सेवा सख्यं प्रियत्वं तदन्योऽन्यं भाति मिश्रितम् ॥७७॥

श्लोकानुवाद- भगवंतांनी स्नेहापोटी पांडवांचं कुठलं काम केलं नाही? म्हणजेच ते त्यांची सर्व कामे करतात. भगवान् आणि पांडवांनी एकमेकांची केलेली सेवा, सख्य आणि प्रेम सगळे एकाच वेळी दिसून येतं ॥७७॥

दिग्दर्शिनी टीका- किंवा नाचरति, अपितु युद्धाकरणप्रतिज्ञादिकमपि त्यजति । भीष्मादिकृत-प्रहारमप्यंगीकरोतीत्यर्थः । ननु परमार्थत्वेन सर्वप्रियत्वात् सौहार्दं करोतु नाम निकृष्टेषु मर्त्येषु देहिषु विश्वासं सेवाञ्च किमिति करोतीत्यत्राह-सेवेति । ततसेवादित्त्रयं अन्योन्यं मिश्रितमेव सद्भाति शोभते । न तु सेवां विना सख्यं, सख्यं विना च प्रियत्वम्, तथा प्रियत्वं विना सख्यं सख्यं विना च सेवा भातीत्यर्थः, अन्यथा कापट्यपर्यवसानात् । यद्वा, पांडवानां श्रीकृष्णस्य च परस्परं क्रियमाणमेव सेवादि भाति । पांडवैः सेवादौ विधीयमाने कृष्णेन तच्चैत्र क्रियेत तदा तत्र भाति । तत्र च मिश्रितं युगपदेव क्रियमाणं सदित्यर्थः ॥७७॥

भावानुवाद- श्रीकृष्णांनी स्नेहापोटी पांडवांचे कोणते कार्य केलेले नाही? त्यांनी पांडवांकरिता 'युद्ध करणार नाही'

[263]

[1/4/77-78]

अशी केलेली प्रतिज्ञादेखील मोडली. त्यांनी पांडवांकरिता भीष्मादिकडून केले गेलेले अस्त्रांचे प्रहारही झेलले. जर म्हणाल की पारमार्थिक विचाराने तर भगवान् सर्वप्रिय असल्याने सर्वांशी सौहार्दपूर्ण वागतात; पण तुच्छ नाशवंत देह धारण करणा-यांवर त्यांचा कुठला विश्वास आणि कुठली सेवा? याच्या उत्तरात सांगत आहोत की त्यांची सेवावृत्ति मर्त्यदेहाबाबत दिसून येत नाही, तर सेवा, सख्य आणि प्रेम, या तीन्ही परस्परात मिसळलेल्या भावामधून दिसून येते. म्हणजेच सर्वेशिवाय सख्य आणि सख्याशिवाय प्रेम दिसून येत नाही; आणि प्रेमाशिवाय सख्य आणि सख्याशिवाय सेवा आढळत नाही, त्याखेरीज ती सगळी फसवणूकच ठरते. किंवा पांडवांनी आणि भगवान् श्रीकृष्णांनी परस्परांची जी सेवा केली, परस्परांशी मैत्री केली आणि प्रेम केलं ते सगळं एकाच वेळी द्रुगोच्चर होते. अशा प्रकारे पांडवांची भगवंतांनी केलेली सेवा, सख्य आणि प्रेम एकाच वेळी दिसून येतं. याउलट जर पांडवांनीच फक्त श्रीकृष्णांची सेवा केली आणि श्रीकृष्णांनी पांडवांची सेवा केली नाही, तर ती सेवा शोभून दिसत नाही. याकरिता दोन्ही बाजूंनी एकमेकांची केलेली सेवा एकत्रितपणे आढळून येते।। ७७।।

यस्य संततवासेन सा येषां राजधानिका।
तपोवनं महर्षिणामभोद्धा सत्तपः फलम्।।७८।।

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्ण सदैव रहात असल्याने पांडवांची राजधानी महान ऋषींच्या तपाचे फळ देणा-या तपोवन-भूमिच्या रूपात प्रकाशमान होत आहे।।७८।।

दिग्दर्शिनी टीका- अतो यस्य प्रभोः संततवासेन हेतुना सा हस्तिनापुराख्या राजकुलसंबंधमयी येषां पांडवानां राजधान्यपि तपोवनं तपःसिद्धिकर तपस्विगणा-वासस्थानमभूत्। श्रीकृष्णसंदर्शनाय तत्र सततागमनात् तेन च स्वयमेव परमतपःसिद्धेः। तथाचोक्तं श्रीयुधिष्ठिरं प्रति नारदेनापि सप्तमस्कंधे (श्रीमद्भा. ७/१०/४८) - 'युयं नुलोके वत भूरिभागा, लोकान् पुनाना मुनयोऽभियंति। येषां गृहानावसतीति साक्षाद्, गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम्।।' इति। 'किं वक्तव्यं तपः सिद्धम्' इति। तपः

[264]

[1/4/78-79]

फलमपि परमं तैः प्राप्तमित्याह-वेति पक्षांतरे; सतः परमोत्कृष्टस्य तपसः फलं सेवाभूत्। तपोऽत्र चित्तैकाग्रता, सदिति फलविशेषणं वा सतत भगवत्-साक्षात्कार-हेतुत्वात्। फलदेति वक्तव्ये फलमित्युक्तिः कार्यकारणयोरभेद-विवक्षया, तत्र सतत तपप्राप्तेरावश्यकत्वात्।।७८।।

भावानुवाद- म्हणून श्रीकृष्णांच्या सतत असलेल्या अस्तित्वामुळे हस्तिनापुर नावाची पांडवांची राजधानी तपोवन बनलेली आहे, म्हणजेच तपस्व्यांकरिता तप सिद्ध करणारे स्थळ बनलेली आहे. किंवा श्रीकृष्णांच्या निश्चित असलेल्या निवासामुळे पांडवांची राजधानी हस्तिनापुर हीच तपासाठी उत्कृष्ट स्थान बनलेली आहे. महर्षिगण भगवान् श्रीकृष्णांचं दर्शन करण्यासाठी तिथे नेहमी येत असतात आणि भगवंतांच्या दर्शनाने त्यांची तपश्चर्याही सहज परिपूर्ण होते. याबद्दल आपण (श्रीनारदांनी) महाराज श्रीयुधिष्ठिरांना सांगितलं होतं- "श्रीप्रल्हाद किंवा इतर भक्तांपेक्षा, अगदी वशिष्ठांसारख्या महर्षिपेक्षाही अतिशय भाग्यवान आपणच (पांडव) आहात, कारण आपल्या दर्शनाने त्रिभुवन पवित्र करणारे महर्षिगणही स्वतःला संपूर्णपणे पवित्र करण्याकरिता आपल्या घरी येतात. कारण, आपल्या घरातच मनुष्यरूपातील परब्रह्मांचे गूढ (गुप्तपणे) वास्तव्य आहे." म्हणून हस्तिनापुर तप सफळ करणारे स्थान आहे, याबद्दल आणखी सांगण्याची गरज नाही. म्हणून त्या ठिकाणी सर्व प्रकारच्या तपाचे फळ तत्काळ प्राप्त होते. याउलट हस्तिनापुर स्वतःच तपश्चर्येकरिता अति-उत्कृष्ट फळाचे रूप आहे. इथे फळ देणारे न म्हणता 'फळाचे रूप' म्हणायचा उद्देश आहे- कार्य आणि कारणातील अद्वैत सांगणे. यामधून सातत्याने केलेल्या तपश्चर्येचे फळ मिळण्याची आवश्यकताही सुचवली आहे।।७८।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

शृण्वन्निदं कृष्ण-पदाब्जलालसो द्वारावतीसंततवासलंपटः।
उत्थाय चोत्थाय मुदांतरांतरा श्रीनारदोऽनृत्यदलं सहङ्कृतम्।।७९।।

[265]

[1/4/79-80]

श्लोकानुवाद- महाराज परीक्षित म्हणाले- हे ऐकून श्रीनारद भगवान् श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांची सेवा करण्यास मिळावी या लालसेने त्या द्वारकापुरीतच राहाण्यासाठी अत्यंत उत्सुक झाले आणि बोलताना मध्ये-मध्ये आनंदाने पुनःपुन्हा हुंकार करत उठून-उठून नृत्य करू लागले।। ७९।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवं श्रीकृष्णस्य ततप्रियाणाञ्च माहात्म्यभरश्रवणेन श्रीनारदश्च नितरां ननदेत्याह-शृणन्निति। इदं श्रीहनुमदुक्तम्; श्रीकृष्णपादाब्जयोर्लालसः सतततत्-सेवात्यंतोत्सुक इत्यर्थः। अतएव द्वारावत्यां तत्पुर्यां संततवासे लंपटो रसिकः। तथैकादशस्कंधे (श्रीमद्भा. ११/२/१) - 'गोविंदं भुजगुभायां द्वारकायां कुरूद्वहः। अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासन लालसः।।' इति। अतएव मुद्रा हर्षेण अंतरांतरा कथाया मध्ये मध्ये उत्थायोत्थाय हृङ्कृतेन हुंकारेण सहितं यथास्यात्तथा अलमतिशयेनानृत्यत्। वीप्सायां पौनःपुन्यं बोध्यते।।७९।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीकृष्णांचे आणि त्यांच्या प्रिय पांडवांचे माहात्म्य ऐकून श्रीनारद अतिशय आनंदित झाले. हेच 'शृण्वन्' सारख्या श्लोकांमधून सांगत आहोत. श्रीहनुमानांचे बोलणे ऐकून भगवान् श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांची सेवा करण्यासाठी अत्यंत उत्सुक झालेल्या नारदांनी द्वारका नगरीत रहाण्याचा निश्चय केला. या विषयी एकादश-स्कंधात सांगितलं गेलं आहे, "हे कुरुकुलतिलक! देवर्षि

श्रीनारददेवर्षि श्रीनारद श्रीकृष्णांच्या दर्शनासाठी लालचाऊन गोविंदांच्या बाहुबळामुळे सुरक्षित असलेल्या द्वारका नगरीत रहात होते. " त्यामुळे श्रीनारद आनंदाने भरून जाऊन बोलता-बोलता मध्येच पुनःपुन्हा उठुन हुंकार भरत नृत्य करू लागले. अतिशय आनंद झाल्याने 'उत्थाय उत्थाय' शब्द दोन वेळा म्हंटला गेला आहे।।७९।।

पांडवानां हनूमांस्तु कथारसनिमग्नहत्।
तन्नृत्यवद्धितानंदः प्रस्तुतं वर्णयत्यलम्।।८०।।

श्लोकानुवाद- पांडवांच्या कथेचा स्वाद घेण्यात मग्न झालेले श्रीहनुमान, श्रीनारदांना नृत्य करताना पाहून अतिशय आनंदीत होऊन स्वतःही नृत्य करू लागले. नंतर वर्णन करत असलेल्या विषयावर पुढे बोलू लागले।।८०।।

[266]

[1/4/80-81]

दिग्दर्शिनी टीका- ननु ईदृशे महोत्सवे श्रीनारदेन सह श्रीहनुमानपि कथं नानृत्यत्? तत्राह-पांडवानामिति। कथायां पांडवमाहात्म्याख्याने रसोऽनुरागः माधुर्यविशेषो वा। यद्वा, कथैव रसः मादकमधुर-द्रवविशेषः संसार-विस्मरणात् परमसुखप्रदत्वाच्च। तस्मिन्निमग्नं हृदयस्य सः। किञ्च, तस्य नारदस्य नृत्येन वर्धित आनंदः कथा-विषयको हर्षो यस्य सः। अतः अलमतिशयेन प्रस्तुतं प्रकृतं येषां माहात्म्यं वर्णयति एवं कथा रसावेशेन नानृत्यदिति भावः।।८०।।

भावानुवाद- जर शंका असेल की अशा कथा-महोत्सवात श्रीनारदांबरोबर श्रीहनुमानांनीही नृत्य का केलं नाही? याचे उत्तर देत 'पांडवानां' सारखे पद सांगत आहोत. पांडवांच्या माहात्म्याच्या कथांमध्ये म्हणजेच पांडवांच्या कथारसात प्रेमांमुळे किंवा त्यांच्या कथेच्या माधुर्यात श्रीहनुमानांचे चित्त मग्न होऊन गेले होते, म्हणून ते स्वतः नृत्य करणास प्रवृत्त झाले नाहीत. किंवा कथारस स्वतःच एक मादक द्रव्य आहे, म्हणून त्यांच्या रसपानाने आलेली धुंदी संसारातील सारे काही विसरायला लाऊन परमसुख देते. म्हणून अशा कथारसात ज्यांचं चित्त गुंग होऊन गेलं आहे, त्या श्रीहनुमानांनी देवर्षि श्रीनारदांचे नृत्य पाहून अत्यंत आनंदीत झाल्याने स्वतः नृत्य जरी केलं नाही तरी परोपरीने पांडवांचे माहात्म्य वर्णन करण्यास उद्युक्त झाले. अशा प्रकारे कथेच्या आवेशात त्यांनी नृत्य केले नाही, असं समजावं।।८०।।

श्रीहनुमानुमानुवाच-

तेषामापदगणा एव सत्तमाः स्युः सुसेविताः।
ये विधाय प्रभुं व्यग्रं सद्यः संगमयंति तैः।।८१।।

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमान म्हणाले- पांडवांवरील संकटेच यथास्थित सेवा करऊन घेणा-या साधुंप्रमाणे आहेत, कारण ज्या प्रकारे साधुजनांची सुष्ठु सेवा श्रीकृष्णांना प्राप्त करवते, त्याच प्रकारे पांडवांवर येणारी संकटेही भगवान् श्रीकृष्णांना व्यग्र करून पांडवांशी त्यांची भेट तत्काळ घडवितात.

दिग्दर्शिनी टीका- सुसेविताः परमोपासिताः सत्तमाः सत्तमाः साधुवराः स्युरभवन्नित्यर्थः। तत्र हेतुमाह-ये आपदगणाः प्रभुं व्यग्रं अन्याशेष कृत्यत्याजनेन तेषां निकटागमने परमसंभ्रांतं कृत्वा। तैः पांडवैः सहः यथा महांतो भगवत् पाप्मिं कारयंति,

[267]

[1/4/81-82]

तथा तेषामापदगणा अपि। संपदां तु महिमा केन वर्णयतामिति भावः। स च राजसूयादौ जरासंधवधाभ्यागत पादाब्जेनदिना प्रसिद्ध एव। पूर्वतु तेषामापदगणास्तत्त्वतो न संति, धैर्यादि प्रकटनार्थं भगवदिच्छयैव भवंतीत्युक्तं, इदानिञ्च लोकदृष्ट्या संतु नाम, तथापि परम संतफलप्रदा एवेति विशेषः।।८१।।

भावानुवाद- पांडवांवर कोसळलेल्या संकटांमुळे भगवान् अतिशय व्याकुळ होतात म्हणजेच त्यांची इतर सारी कामे सोडून पांडवांच्या जवळ जाण्याच्या तळमळीने पांडवांकडे धाव घेतात. ज्या प्रकारे सुंदर प्रकारे आराधना केल्याने साधु-महात्म्यांना भगवान् भेटतात, त्याच प्रकारे पांडवांवरील संकटेही त्यांना भगवंतांची प्राप्ति करून देतात. खरोखर ज्यांच्यावरील विपत्ती इतक्या मोठ्या, त्यांच्या ऐश्वर्याचा महिमा कोण वर्णन करू शकेल? या सर्व गोष्टी राजसूय यज्ञ, जरासंध वध, अतिथींचे पाय धुणे अशा प्रसंगांनीच प्रसिद्ध आहेत. प्रत्यक्षात त्यांच्यावर संकटे कोसळूच शकत नाहीत; भगवान् त्यांच्यापूढे संकटे निर्माण करून त्यांचे धैर्यासारखे महान गुणच दाखऊन देत आहेत आणि पांडवदेखील या संकटांचा श्रीभगवंतांची इच्छा म्हणून स्वीकार करतात. जरी लोकांच्या दृष्टीने ती संकटे समजली जात असली, तरी पांडवांकरिता ती मोठी सुफलदायी ठरतात, हेच या संकटांबाबत विशेष आहे।।८१।।

अरे! प्रेमपराधीना विचाराचारवर्जिताः।
नियोजयथ तं दौत्ये सारथ्येऽपि मम प्रभुम्।।८२।।

श्लोकानुवाद- अरे प्रेम-पराधीन विचार-आचारहीन पांडवांनो! तुम्ही माझ्या प्रभुंना आपला दूत आणि सारथी बनवलं आहे।।८२।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवं परमानंदभरावेशेन साक्षादिव पांडवानेव संबोध्याह-अरे इति। प्रेमणः पराधीनास्तन्नियंत्रिता इत्यर्थः। अतएव विचारः;-अयं भगवान् जगदीश्वरो ब्रह्मादिनियंता दौत्यादौ नियोजनानर्ह इत्यादि लक्षणः, आचारश्च सतां व्यवहारः, सेव्यं सेवको न नियोजयेदित्यादिलक्षणस्ताभ्यां वर्जिताः रहिताः। मम प्रभुमित्युक्तिः प्रेम विशेषविर्भावात्।।८२।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे परम-आनंदामुळे आवेशात येऊन श्रीहनुमान (जणू पांडव प्रत्यक्ष समोर दिसत असल्याप्रमाणे) पांडवांशी बोलताना म्हणू लागले-

[268]

[1/4/82-83]

अरे पांडवांनो! तुम्ही प्रेमाच्या आधीन आहात म्हणजेच प्रेमाने तुमचा ताबा घेतला आहे, प्रेम जसे वागायला लावेल तसेच तुम्ही वागता. तुमचा स्वतः वर जराही ताबा नाही, म्हणून तुम्ही विचार-आचारहीन आहात. म्हणजेच हे जे भगवान् जगदीश्वर श्रीकृष्ण आहेत ते ब्रह्मासारख्याचेही नियंत्रक आहेत, म्हणून दूताचे काम त्यांना देणे योग्य नाही. अशा प्रकारे आचार-विचार शून्य होऊन तुम्ही माझ्या प्रभुंना दूत आणि सारथ्यासारख्या कामे नेमून दिली आहेत, ही तुमची सर्व लक्षणे सदाचारहीन आहेत. येथे सदाचार म्हणजे साधुचे वर्तन म्हणजेच स्वतः सेवक होऊन सेवा ग्रहण करणाऱ्या भगवंतांना आपली सेवा करण्यास न नेमणे अशासारखी लक्षणे, म्हणून तुमचे वर्तन सदाचारहीन आहे. 'माझे प्रभु' -श्रीहनुमानांचे हे बोलणे आत्यंतिक प्रेमभावात रममाण झाल्याचे द्योतक समजायला हवे।।८२।।

नूनं रे पांडवा मंत्रमौषधं वाथ किञ्चन।
लोकोत्तरं विजानीधेव महामोहनमोहनम्।।८३।।

श्लोकानुवाद- अरे पांडवांनो! तुम्हाला निश्चितपणे काही अलौकिक मंत्र वा औषधी ठाऊक आहे, ज्याच्या प्रभावाने तुम्ही लोकांनी श्रीकृष्णचंद्रनाही वश केलं आहे।।८३।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु प्रेमवैवश्येन विचारादिहान्या ते तथा व्यवहरंतु नाम, भगवास्तु कथं तत् स्वीकरोतीत्याशंक्य स्वयमेवाह-नूनमिति वितर्के। महामायाधीश्वरत्वात् परममोहनस्यापि भगवतो मोहनं वशीकारकम्; अतएव लोकोत्तरं सर्वलोकातीतं लोकेषु तदसंभवात् जानीधेव जानीथ; वस्तुतः प्रियजनप्रेमभरमोहितत्वात् तथा करोतीति सिद्धांतश्चाग्रे द्वितीयक्षोके व्यक्तो भावी।।८३।।

भावानुवाद- जर मनात प्रश्न आला की विवश होऊन विचार शून्य झाल्यामुळे पांडवांचे वर्तन योग्य नसतानाही मुळात भगवंत त्यांची अशी कामे स्विकारतात? याच शंकेच्या समाधानासाठी स्वतः श्रीहनुमान 'नूनं' अशी पदे सांगत आहेत. इथे 'नूनं' शब्द वितर्काच्या अर्थाने वापरण्यात आला आहे. अरे पांडवांनो! तुम्ही नक्कीच महामायाधीश्वर परममोहन श्रीभगवंतांनाही संमोहित आणि वश करणारे आहात. म्हणून सर्व लोकांपलिकडील म्हणजेच नृलोकात जे

[269]

[1/4/83-85]

अशक्य आहे, असा कुठल्या तरी अलौकिक मंत्र वा औषधी तुम्हाला माहित आहे. खरंतर श्रीभगवान् आपल्या प्रियभक्तांच्या प्रेमाने मोहीत होऊन असे आचरण करतात. हे सारे सिद्धांत पुढील (८५) श्लोकात सांगितले जातील।।८३।।

इत्युक्त्या हनूमान्मातः पांडवेय-यशस्विनि।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य मुनिना मुहुर्नृत्यति वक्ति च।।८४।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- हे पांडव-पुत्र अभिमन्युची पत्नी! यशस्विनि! माझी माय! असं म्हणून श्रीहनुमान परमानंदाने उड्या मारत-मारत श्रीनारदांबरोबर वारंवार नृत्य करू लागले आणि म्हणू लागले।।८४।।

दिग्दर्शिनी टीका- इत्येतद् भगवतो भक्तजनपराधीनत्वमुक्त्वा पांडवेयोऽभिमन्युः तस्य यशस्विनि यशस्कारिसत्पत्नीत्यर्थः। एवं संबोधनेन तेषां माहात्म्यमेतत्त्वय्यपि पर्यवस्यतीति भावः। मुनिना नारदेन सह मुहुरुत्प्लुत्योत्प्लुत्य परमानंदभरवैवश्येन प्लुतिगत्वा कूर्दनेन उर्ध्वं गत्वा गत्वा मुहुर्नृत्यति मुहुर्वक्ति च।।८४।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीपरीक्षित भगवंतांच्या भक्त-पराधीनतेची गोष्ट सांगून अखेर हाका मारीत म्हणू लागले- हे पांडव-पुत्र अभिमन्युच्या भार्ये! यशस्विनि (यश देणारी सद्-पत्नि)! माझ्या माते उत्तरे (उत्तरा)! अशा प्रकारे म्हणण्याचा उद्देश हा की पांडवांचा महिमा आपल्यातच परिणीत होतो आहे. यानंतर श्रीहनुमान अतिशय आनंदाने पुनः पुन्हा उड्या मारत-मारत श्रीनारदांबरोबर वारंवार नृत्य करू लागले आणि म्हणू लागले।।८४।।

अहो महाप्रभो भक्तवात्सल्य-भरनिर्जित।
करोष्येवमपि स्वीयचित्तकर्षकचेष्टित।।८५।।

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमान म्हणाले- आहा! भक्तवात्सल्याने भारले जाऊन भगवान् आपल्या भक्तांना वश होतात आणि त्यांचे चित्त आकर्षित करण्याकरिता अशा प्रकारे दूत आणि सारथ्यासारखे कामही करतात।।८५।।

[270]

[1/4/85]

दिग्दर्शिनी टीका- किं वक्ति? तदाह-अहो इति विस्मये, प्रेम संबोधने वा। महाप्रभो, जगदीश्वरेश्वर? एवमीदृशं सारथ्यादिकमपि करोषि; संभवेत्तावदेतदिति संबोधयति। भक्तेषु यदवात्सल्यं स्नेहविशेषस्तस्य भरेण उद्रेकेण निर्जितः परमवशीकृतः। स्वातंत्र्याभावात् भक्तानामिच्छानुरूपमेव व्यवहरसीति भावः; तदुक्तं श्रीभगवतैव श्रीनवमस्कंधे (श्रीमद्भा. ९/४/६३) - 'अहं भक्तपराधीनो ह्युस्वतंत्र इव द्विज। साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः।।' इति। नन्वेवं निजप्रियतमेश्वरस्यास्वातंत्र्येण व्यवहारे कथं भक्तानां मनोदुःखं न स्यात्?

तत्र संबोधयति, स्वीयानां भक्तानां चित्तमाकर्षतीति तथाभूतं चेष्टितमाचरितं यस्य, परमप्रेमानंदभरसंपादनात्; एवं परमवात्सल्यात् स्वीयसंतोषणार्थं क्रियमाणं कर्म कथञ्चित् कदाचिदपि भक्तानां दुःखदं न भवति, भक्तजनप्रियत्वात्; एतदेव भक्तजनप्रिय इति वदता भगवता; तत्पुरुषसमासेन बहुव्रीहिणावाभिप्रेतम्; एवञ्च सर्वं भक्तवात्सल्यादेव करोतीति तात्पर्यम्; तदुक्तं भगवतैव पद्मपुराणे- 'मुहूर्तनापि संहर्तुं शक्तो यद्यपि दानवान्। मद्भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः।। दर्शन-ध्यान-संस्पर्शमर्त्य-कूर्म-विहंगमाः।। स्वान्यपत्यानि पुष्पंति तथाहमपि पद्मज।।' इति।।८५।।

भावानुवाद- प्रभुंच्या भक्तवात्सल्याबद्दल अधिक काय बोलू? श्रीहनुमान विस्मय व प्रेमभराने संबोधन करत बोलू लागले-हे महाप्रभु! हे जगदीश्वर! आपण ही सारथ्यासारखी कामे देखील करता? आहा! आपण भक्तप्रेमामुळे आणि विशेष स्नेहानमुळे भक्तांना संपूर्ण वश होता. म्हणजेच भक्तासमोर आपण स्वतःच्या अधिन नसता आणि भक्तांच्या इच्छेनुसारच आपण कामे करता. आपण आपल्या श्रीमुखानेच म्हणाला आहात-"मी भक्तांच्या ताब्यात आहे, म्हणून एक प्रकारे पराधीनच आहे, म्हणजेच भक्त समोर असताना माझा स्वतःवर ताबा रहात नाही. भक्तजन मला आवडतात, त्यामुळे त्यांनी माझ्या हृदयावर अधिकार प्राप्त केलेला आहे."

जर पश्र पडला की आपल्या प्रियतम ईश्वराची ही पराधीनता पाहून भक्तांना वाईट वाटत नाही का? याकरिता सांगतो-भगवान् भक्तांचे चित्त आकर्षून घेतात म्हणजेच ते अशा लीला करतात की, ज्यामुळे भक्तांचे चित्त आकर्षित होईल. म्हणून भक्तांना परम प्रेममंदाचा लाभ देण्यासाठी आणि भक्तांच्या स्नेहाच्या अधिन होऊन अत्यंत वात्सल्याने भगवंतांकडून आपल्या समाधानाकरिता केले गेलेले कोणतेही वर्तन भक्तांच्या

[271]

[1/4/85-86]

दुःखाला कारणीभूत होत नाही. श्रीभगवान् भक्तांचे प्रिय आहेत आणि भक्तांना प्रसन्न राखणे हाच त्यांचा एकमेव उद्देश आहे. वरील श्लोकातील 'भक्तजनप्रिय'- पदाची फोड तत्पुरुष समास किंवा बहुव्रीही समासाने केली तर हाच अर्थ लक्षात येतो. याचा अर्थ असा की भगवान् ज्या कुठल्या लीला करतात, त्या सर्व भक्तवात्सल्यावरच आधारित असतात. पद्मपुराणात श्रीभगवान् स्वतः आपल्या श्रीमुखाने म्हणाले आहेत, "मी एका क्षणातच सर्व दानवांचा नाश करण्यास समर्थ आहे, पण भक्तांचा आनंद वाढवण्यासाठीच ना ना लीला करतो. मासा, कासव आणि पक्षी ज्या प्रकारे दर्शन, ध्यान आणि स्पर्शाने आपापल्या पिल्लांचं पोषण करतात, मीही त्याच प्रकारे आपल्या भक्तांचं पोषण करतो"।।८५।।

ममपि परमं भाग्यं पार्थानां तेषु मध्यमः।

भीमसेनो मम भ्राता कनियान् वयसा प्रियः।।८६।।

श्लोकानुवाद- हे महाभाग्यवान्! माझंही हे परम सौभाग्य आहे की श्रीकुंतीदेवींचे मधले पुत्र भीमसेन वयाने माझ्या लहान भावासारखे असूनही गुणांमध्ये माझ्याहून श्रेष्ठ असल्याने मला परमप्रिय आहेत।।८६।।

दिग्दर्शिनी टीका- दुर्भगोऽप्यहं तेषां संबन्धेनाधुना महाभाग्यवान् वृत्त इत्येवं तेषामेव महामहिम-कथनाय निजभाग्यं स्तोति-ममेति। तेषु पांडवेषु मध्ये ये पार्थाः पृथागर्भजातास्तेषां मध्यमः अन्यथा पांडवानां मध्यमोऽर्जुन एव स्यादिति पार्थानामिति प्रयोगः। किञ्च, पृथा कृष्णस्य परमभक्तेति तदुदरजातत्वाद्भीमसेनस्य माहात्म्येन स्वभाग्यमहत्त्वमपि सूचितं स्यात् वयसैव कनीयनित्यनेन गुणादिभिर्ज्यायानित्या-भिप्रेतम्; अतएव प्रियः मदीयस्नेहातिशयविषय इत्यर्थः। एवमपि स्वभाग्यमहिमैव सूचितः।।८६।।

भावानुवाद- मी अभागी आहे, तरीही पांडवांच्या बाबतीत आता महाभाग्यवान् झालो आहे, अशा प्रकारे पांडवांचा रसभरीत महिमा सांगण्यात मग्न झालेले हनुमान आपल्या भाग्याची प्रशंसा करत आहेत. त्या पांडवांमध्ये जे पृथेच्या (कुंतीच्या) गर्भातील पुत्र आहेत, त्यात मधले भीमसेन आहेत. इथे 'पृथेच्या गर्भातील' म्हणण्यामुळे भीमसेनच मधले पुत्र आहेत, हे समजते नाहीतर पांडवांमध्ये मधले तर अर्जुन आहेत. याकरिता मूळ

[272]

[1/4/86-88]

श्लोकात 'पार्थानां' पदाचा उपयोग झाला आहे. पृथा श्रीकृष्णांची परमभक्त आहे, म्हणून त्यांच्या गर्भापासून उत्पन्न भीमसेनांच्या माहात्म्यामधून आपल्या भाग्याचीही स्तुति करत आहेत. भीमसेन वयाने माझ्यापेक्षा कनिष्ठ असूनही गुणांनी माझ्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत, त्यामुळे मला अत्यंत प्रिय आहेत म्हणजेच माझ्या स्नेहास अत्यंत योग्य आहेत. म्हणून त्यांच्याबरोबर माझा असलेला हा संबंध म्हणजे माझं परमभाग्य आहे. अशा प्रकारे श्रीहनुमानांच्या भाग्याचा महिमा सूचित झाला आहे।।८६।।

स्वसुदानादिसख्येन यः सम्यगनुकंपितः।

तेन तस्यार्जुनस्यापि प्रियो मदरूपवान् ध्वजः।।८७।।

श्लोकानुवाद- आपल्या बहिणीचे दान (विवाह) आणि सख्य जोडण्यातून श्रीकृष्णांनी ज्यांच्यावर विशेष कृपा केली आहे, त्या अर्जुनाला माझ्या प्रतिमा असलेला रथावरील ध्वज अतिशय प्रिय आहे, हे ऐकून मी स्वतःला अत्यंत सौभाग्यशाली समजतो।।८७।।

दिग्दर्शिनी टीका- किञ्च स्वसुः श्रीसुभद्राया दानं हरिणानुमोदनेन प्रतिपादनं तदारिदयस्य सारथ्यादिलक्षणस्य सख्यस्य तेन कृत्वा, तेन भगवता यः सम्यक् तेष्वपि वैशिष्ट्येनानुकंपितः, तस्यापि ध्वजो मदरूपवान् मदाकारयुक्तः स च तस्य प्रियः।।८७।।

भावानुवाद- श्रीहनुमान आणखी म्हणतात की जेव्हा अर्जुनाने श्रीकृष्णांची बहिण सुभद्रेचं हरण केलं होतं, तेव्हा श्रीकृष्णांनी त्याच्याशी

असलेल्या मैत्रीमुळे त्या हरणाला पाठिंबा दिला होता. याशिवाय अर्जुनाच्या सारथ्यासारखी कामे करूनही अर्जुनावर मोठी कृपा केली होती. त्याच अर्जुनाला माझी प्रतिमा ज्यावर आहे असा आपल्या रथावरील ध्वज (कपिध्वज) अतिशय प्रिय आहे, म्हणून मी स्वतःला परम भाग्यवान समजतो।।८७।।

प्रभो: प्रियतमानांतु प्रसादं परमं विना।
न सिद्ध्यति प्रिया सेवा दासानां न फलत्यपि।।८८।।

श्लोकानुवाद- भगवंतांच्या प्रियतम भक्तांची कृपा असल्याखेरीज माझ्यासारख्या दासांची सेवा सिद्ध होऊ शकत नाही आणि त्या सेवेचे कुठले फळसुद्धा मिळू शकत नाही।।८८।।

[273]

[1/4/88-89]

दिग्दर्शिनी टीका- एवं वर्णयन् प्रेमोदयेन तत्र गंतुमुत्कंठया गमनावश्यकता युक्तिमाह-प्रभोरिति चतुर्भिः। दासानां दासकर्तृका सेवा दास्यमित्यर्थः; सा च दासानां प्रिया अनन्यप्रियत्वात्। न सिद्ध्यति न संपद्यते कृतापि न फलति च परमप्रेमसंपदं न वहतीत्यर्थः, भगवतः प्रियजनाधीनत्वात्।।८८।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीहनुमान पांडवांचा महिमा वर्णन करता-करता प्रेमभाव उसळल्याने पांडवांच्या राजभवनात जाण्याच्या उत्सुकतेने म्हणजेच तिथे जाण्याची आपली गरज युक्तिने 'प्रभोः' अशा चार श्लोकात सांगत आहोत. वास्तविक दासाने केलेली सेवा म्हणजेच दास्य आणि ती सेवा हीच त्याची एकमेव प्रिय गोष्ट आहे, म्हणजेच एका सेवेशिवाय दासांना अन्य काहीही प्रिय नाही. आणि भगवंतांची सेवा करूनही भगवंत आपल्या प्रियतम दासाच्या कृपेखेरीज कुणालाही उच्चतम फळ देत नाहीत म्हणजेच त्याच्यामध्ये प्रेम-संपदा निर्माण करत नाहीत, कारण भगवान आपल्या प्रिय भक्तांच्या अधीन आहेत।।८८।।

तस्माद्भागवतश्रेष्ठ प्रभुप्रियतमोचितम्।
तत्र नो गमनं तेषां दर्शनाश्रयणे तथा।।८९।।

श्लोकानुवाद- म्हणून हे भागवत श्रेष्ठ! हे प्रभुंचे प्रियतम देवर्षि! पांडवांच्या घरी जाऊन त्यांचे दर्शन घेणे आणि त्यांना शरण जाणे हे आमचे कर्तव्य आहे।।८९।।

दिग्दर्शिनी टीका- हे प्रभुप्रियतम! एवं संबोधनद्वयेन तस्यापि पांडवसादृश्योक्त्या महाभाग्यं सूचितम्; तच्च सत्संगत्या गमनौत्सुक्येनेति दिक्। तत्र पांडवगृहे नोऽस्माकं दासानां गमनमुचितं युक्तं, न च केवलं गमनमेव तेषामनुवृत्तिरपीत्याह-तथेति उक्तसमुच्चये भगवद्दर्शितप्रकारेणेति वा। तेषां पांडवानां दर्शन आश्रयणं च सेवनं वीरासनदिना; यद्वा, शरणागतेत्वनाश्रयग्रहणम् उचितम्।।८९।।

भावानुवाद- म्हणून हे भागवत श्रेष्ठ! हे भगवंतांचे प्रिय देवर्षि श्रीनारद! श्रीहनुमानांच्या या संबोधनाने हेच सूचित होतं की श्रीनारदही पांडवांप्रमाणेच अत्यंत भाग्यशाली आहेत. अशा प्रकारे सत्संगाकरिता पांडवांच्या राजभवनात जाण्याच्या उत्सुकतेचे कारण दाखवले गेले आहे. म्हणून आमच्यासारख्या दासांनी पांडवांकडे जाणे योग्य आहे. केवळ जाणंच नाही तर, त्यांची सेवा करणेही योग्य आहे.

[274]

[1/4/89-91]

कसली सेवा? ज्या प्रकारे भगवान दर्शवत आहेत म्हणजेच पांडवांचं दर्शन, आश्रय आणि वीरासनासारख्या गोष्टींनी त्यांची सेवा करणे आणि त्यांना शरण जाऊन त्यांच्या आश्रयास जाणेच योग्य आहे।।८९।।

अयोध्यायां तदानींतु प्रभुणाविष्कृतं न यत्।
मथुरैकप्रदेशे तदद्वारकायां प्रदर्शितम्।।९०।।
परमैश्वर्य-माधुर्यवैचित्र्यं वृंशोऽधुना।
ब्रह्मारुद्रादि-दुस्तर्क्य भक्तभक्ति विवर्द्धनम्।।९१।।

श्लोकानुवाद- प्रभुंनी श्रीब्रह्मा-रुद्रादिकांसाठीही भक्तांची भक्ति वृद्धिंगत करणारी तर्कापलिकडील अयोध्येतही प्रकट न केलेली परम ऐश्वर्य-माधुर्याची विचित्रता, या वेळी मथुरा प्रदेशामधील द्वारका नगरीत भरपूर प्रकट करत आहेत।।९०-९१।।

दिग्दर्शिनी टीका- किञ्च परममहालाभस्तत्र भवितेति गमनोत्कंठाभरेणाह-अयोध्यायामिति। श्रीमथुराया एकप्रदेशः एकांशरूपा द्वारका तस्यामित्यर्थः। यथोक्तं हरिवंशे श्रीविक्रद्वुणा स्वजामातृविषयक-मधुदैत्यवाक्यम्-'स्वागतं वत्स! हर्यश्व! प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात्। यदेतन्मम राज्यं वै सर्वं मधुवनं विना।। ददामि तव राजेंद्र! वासश्च प्रतिगृह्यताम्। पालयेंन शुभं राष्ट्रं समुद्रानूपभूषितम्।। गोसमृद्धं श्रिया जूष्टमाभीरप्रायमानुषम्। अत्र ते वसतस्तात! दुर्गं गिरिपुरं महत्। भविता पार्थिवावासः सुराष्ट्रविषयो महान्।। अनुपविषयश्चैव समुद्रान्ते निरामयः। आनर्त्तं नाम ते राष्ट्रं भविष्यत्यायतं महत्।।' इति। एवं समुद्रान्तमेव श्रीमथुराराष्ट्रं ज्ञेयम्। यच्च 'विंशतियोजनानांतु माथुरं मम मंडलम्।' इति श्रीवराहेणोक्तम्; तच्च श्रीनंदनंदनचरणारविंदक्रीडाविशेषभूमित्वेन तन्मंडलस्य परमपावनत्वादि-गुणापेक्षयेतुह्यम्; एवं द्वारकामाहात्म्यमपि श्रीमथुरामाहात्म्य एव पर्यवस्यति, तथा द्वारकायामपि परमैश्वर्यविशेषप्रकटनं तस्या मथुरापेक्षयेवेति दिक्। अलमतिप्रसंगेन, प्रकृतमनुसरामः। ततपरमैश्वर्यस्य यन्माधुर्यं तस्य वैचित्र्यं बहुविधत्वम् अधुना वृंशः प्रकर्षेण परमकाष्ठाप्रापणादिना दर्शितं प्रकटितमित्यन्वयः। ब्रह्मादिभिर्दुःखेनापि तर्कवितुमशक्यं तैर्यत्तर्कवितुमपि न शक्यते, तदस्माभिस्तत्र गत्वैव साक्षादनुभवितव्यमिति भावः। मदित्यतमा सेवा च विशेषतोऽधुना वृद्धिमापयतीत्याशयेनाह-भक्तेति, तदनुभवेन प्रेमभरोदयात्।।९०-९१।।

भावानुवाद- श्रीहनुमान आणखीही म्हणतात की पांडवांच्या राजभवनात गेल्याने मोठा लाभ होईल. अशा प्रकारे जाण्याच्या उत्सुकतेने

[275]

[1/4/90-91]

भारले जाऊन- 'अयोध्यायां' सारखे पद सांगत आहोत. द्वारका हा मथुरेचा एक भाग आहे, श्रीहरिवंशामध्ये आपले जावई विकटुंना मधुदैत्य म्हणतात- "या या पुत्र हर्यक्ष! तुम्हाला पाहून फार आनंद झाला. हे राजेंद्र! या क्षणी मी तुम्हाला मधुवनाखेरीज आपले सर्व राज्य-संपत्ति आणि गृह-प्रासाद सारे अर्पण करतो. त्याचा स्वीकार करून समुद्राने शोभायमान असणाऱ्या विशाल राज्याचा म्हणजेच पशु-धनाने समृद्ध आणि अनेक प्रकारची संपत्ति असलेल्या प्रजाती मुख्यतः माणसांनी परिपूर्ण असलेल्या राज्याचा उपभोग घ्या. हे तात! तुम्ही मजबूत डोंगरांनी वेढलेल्या या गिरिपुरामध्ये रहाण्याचे ठिकाण तयार करून राजाला शोभेल अशा सांसारिक वस्तुंचा भोग घ्या. हे महान राज्य अतुलनीय वस्तु-वैभवाने नटलेले आहे आणि समुद्रापर्यंत पसरलेले असूनही कुठलाही उपद्रव नसलेले म्हणजेच शांत आहे. भरपूर मोठे क्षेत्र असलेला हा देशाचा भाग तुमचे राज्य असेल." वगैरे- या बोलण्यामधून मथुरा राज्याचा समुद्रापर्यंत असलेला विस्तार सिद्ध होतो. श्रीवराहपुराणातही सांगितलं गेलं आहे- "वीस योजने (ऐंशी क्रोश विस्तार असलेलं) माझं श्रीमथुरामंडल आहे." पण हे मथुरामंडल श्रीनंदनंदांच्या श्रीचरणकमलांच्या अनेक लीलांनी सुशोभित आहे आणि उच्च पावन गुणांनी युक्त आहे. त्यामुळे त्याचं विवेचन इथे जास्त विस्ताराने केलेलं नाही. थोडक्यात अशा प्रकारे द्वारकेचं माहात्म्यही मथुरेच्या माहात्म्यास कारणीभूत आहे आणि द्वारकेचं ऐश्वर्यही मथुरेच्या ऐश्वर्यावर अवलंबून आहे. हेच या विचाराचं दिग्दर्शन आहे.

आता प्रस्ताविक विषयाचं वर्णन केलं जात आहेत. भगवान् श्रीरामचंद्रांनी त्रेतायुगात अयोध्यापुरीमध्येही ज्या उच्च ऐश्वर्य-माधुर्याने भरलेल्या विविध लीला दाखवल्या नव्हत्या, त्या आता मथुरा राज्यामधील द्वारकेमध्ये मोठ्या प्रमाणात दाखवत आहेत. प्रभुच्या या लीला ब्रह्मा व रुद्रासारख्यांच्याही तर्कापलिकडल्या आहेत, म्हणजेच ब्रह्मादि देवही खूप तर्क करूनही त्यांची कारणमिमांसा दाखवण्यास समर्थ नाहीत. परंतु याच ऐश्वर्य-माधुर्ययुक्त विविध लीला भक्तांमध्ये भक्तीचा पूर आणण्यास कारणीभूत होतात, म्हणून द्वारकेस जाऊन या लीलांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणे हेच आमचं कर्तव्य आहे. खास करून तिथे जाण्याने आमच्याकडून

[276]

[1/4/90-93]

आमचे प्रिय सेवा करणेही साक्षात घडेल. श्रीहनुमानांची त्या संपत्तिमधे आता अतिशय उत्तम अशा अनेक प्रकारच्या ऐश्वर्य-माधुर्यदर्शी लीलांच्या प्रकटीकरणातून वाढ होत आहे. म्हणून तिथे गेल्यास इच्छित सेवा करावयास मिळेल. याच अर्थाने म्हणत आहोत की त्या संपत्तिच्या राशीचा अनुभव प्रेमभाव जागृत करणारा आहे आणि भक्तांची भक्ति वाढवणारा आहे।।९०-९१।।

श्रीनारद उवाच-

आः किमुक्तमयोध्यायामिति वैकुण्ठतोऽपि न।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ तत्तत्र गच्छायः सत्वरं सखे।।९२।।

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- आह! सखे! अयोध्येचं काय, तसे ऐश्वर्य आणि माधुर्य वैकुण्ठातही नाही. म्हणून उठा-उठा लवकर पांडवांच्या घरी जाऊ।।९२।।

दिग्दर्शिनी टीका- आ इत्यव्ययं परमखेदे। यतपरमैश्वर्यमाधुर्यं-वैचित्र्यमयोध्यायां नाविष्कृतमिति किमुक्तं त्वया? वैकुण्ठेऽपि नाविष्कृतमस्तीत्यर्थः। तत्तस्मात् उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति परमाग्रहे वीप्सा; तत्र द्वारकायां पांडवराजधान्यां वा।।९२।।

भावानुवाद- अत्यंत खेदाने "आः" (अहो) अव्यय वापरला गेला आहे. आह! सखे, अयोध्येची गोष्ट काय सांगतेस? म्हणजेच असे उच्च कोटीचे माधुर्य आणि ऐश्वर्य अयोध्येतच काय पण वैकुण्ठातही आढळत नाही. म्हणून उठा, ताबडतोब पांडवांच्या घरी म्हणजे द्वारकेस किंवा पांडवांची राजधानी हस्तिनापूरला जाऊ. अत्यंत आग्रह करण्याकरिता 'उठा उठा' असे दोन वेळा म्हंटले आहे।।९२।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

अथ क्षणं निशश्वास हनुमान् धैर्यसागरः।
जगाद नारदं नत्वा क्षणं हृदि विमृश्य सः।।९३।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित महाराज म्हणाले- हे ऐकून धैर्याचे सागर असलेल्या श्रीहनुमानांनी दीर्घ श्वास सोडला आणि थोडा काळ मनात विचार करून श्रीनारदांना म्हणू लागले।।९३।।

[277]

[1/4/93-96]

दिग्दर्शिनी टीका- निशश्वास नितरां श्वासं जहौ। निजैकपातित्रत्य चिंतादुःखेन धैर्यसागर इति। तादृश्यां दिदृक्षायां जातायामपि तथा तादृश्यां नारद प्रेरणायामपि गमनार्थानुत्थानात् निजैकपातित्रत्यभंगादि-विचारणाच्च। नत्वेति, तद्वाक्याद्यनादरापराध-क्षमापनार्थं ज्ञेयम्।।९३।।

भावानुवाद- श्रीनारदांचे बोलणे ऐकून श्रीहनुमानांनी दीर्घ निश्वास सोडला. जरी ते धैर्याचे सागर असले, तरी त्यांनी मनामध्ये थोडा

विचार केला. म्हणजेच तशी प्रेम-संपदा पहाण्याची इच्छा निर्माण होऊनही व श्रीनारदांकडून प्रेरित होऊनही श्रीहनुमान एकपतिव्रत-धर्म (एका श्रीरामजींबद्दल भक्ति) मोडेल या विचारामुळे जाण्याच्या कृतिपासून परावृत्त झाले म्हणजेच धैर्यमुर्ति असल्याने ते पांडवांकडे जाण्याकरिता उठले नाहीत. पण 'नत्वा' म्हणजे श्रीनारदांच्या बोलण्याच्या अनादरामधून झालेल्या अपराधाची क्षमा करावी म्हणून त्यांना वंदन करून म्हणू लागले।।९३।।

श्रीहनुमानुवाच-

श्रीमन्महाप्रभोस्तस्य प्रेष्ठानामपि सर्वथा।
तत्र दर्शनसेवार्थं प्रयाणं युक्तमेव नः।।९४।।

श्लोकानुवाद- श्रीहनुमान म्हणाले- श्रीकृष्णांचे प्रियतम भक्त असलेल्या पांडवांचे दर्शन आणि सेवा करण्यासाठी आमचं तिथे जाणं योग्य आहे।।९४।।

दिग्दर्शिनी टीका- दर्शनञ्च सेवा च परिचर्या तयोर्निमित्तम्। यद्वा, दर्शनमेव सेवा परमोपासनं तदर्थं नोऽस्माकं तत्र प्रयाणं सर्वथा युक्तमेव।।९४।।

भावानुवाद- पांडवांच्या दर्शनासाठी व त्यांच्या सेवेसाठी किंवा दर्शनरूपी महान उपासनेसाठी आमचे तिथे जाणे सर्व प्रकारे सयुक्तिक आहे।।९४।।

किंतु तेनाधुनाऽजस्त्रं महाकारुण्यमाधुरी।
यथा प्रकाश्यमानास्ते गंभीरा पूर्वतोऽधिका।।९५।।
विचित्रलीलाभंगी च तथा परममोहिनी।
मुनीनामप्यभिज्ञानां यया स्यात् परमो भ्रमः।।९६।।

[278]

[1/4/95-97]

श्लोकानुवाद- परंतु श्रीकृष्ण या वेळी पूर्वीपेक्षा जास्त गहन महाकरुणामय माधुर्य प्रकट करित आहेत. खास करून त्यांचे विचित्र लीला अविभाव अतिशय मोहक आहे. या लीला पाहून ज्ञानी ऋषीदेखील भ्रमित होतात।।९५-९६।।

दिग्दर्शिनी टीका- किंतु तेन महाप्रभुणा यथा यादृशी महाकारुण्य-माधुर्यधुनाजस्त्रं प्रकाश्यमानास्ते, तथा परममोहिनी विचित्राणां विविधानां लीलानां भंगी च परंपरापि प्रकाश्यमानास्ते। तत्तस्मात्तस्या या लीलाभंगया गेतोर्थः अपराधस्तस्माद्विशंके इति चतुर्णामन्वयः। यदि कदाचित्तदीयतत्तल्लीला-दर्शनादन्येषामिव ममापि भ्रमादिकं स्यात्तदापराधः स्यात्तस्माच्चाहं विशेषेण शंकां प्राप्नोमीत्यर्थः। गंभीरा अनवगाह्या अनवच्छिन्ना वा। पूर्वत इति श्रीरघुनाथदिरूपेण प्रकाशिताया अपि सकाशादधिकेत्यर्थः। परममोहिनीत्वमाह-मुनीनामिति सार्धेन। यया लीलाभंग्या; भ्रमः अयम्-अवतारोऽवतारीत्यादि-भ्रांतिः स्यात्।।९५-९६।।

भावानुवाद- पण श्रीभगवान् या वेळी पूर्वीपेक्षा अधिक गहन असे महान करुणामय माधुर्य दाखवत आहेत, आणि विविध मनमोहक लीला-विभ्रमाच्या छटाही दाखवत आहेत. श्रीभगवानांच्या या लीला मोहून टाकणा-या आहेत, म्हणजेच तशा लीला-विभ्रमामुळे घडू शकेल अशा अपराधांची शंका चार श्लोकात सांगत आहेत. जर कधी त्यांच्या लीला पाहून इतरांप्रमाणेच मलाही भ्रम झाला, तर मग तो अपराध होईल. यामुळे मला विशेष करून शंका वाटते. 'गंभीर' म्हणजे त्या लीला अत्यंत गहन, गंभीर आणि अमर्याद आहेत. 'पूर्वतः' म्हणल्याने श्रीरामचंद्रांसारख्या रूपात प्रकट झालेल्या लीलांच्यापेक्षाही जास्त गहन आहेत. परम मोहिनी म्हणजेच या सर्व लीला पाहून ज्ञानी मुनिही घोर भ्रमात पडतात. इथे 'भ्रम' म्हणजे 'हे अवतार आहेत की अवतारी' अशासारखे भ्रमात पाडणारे तर्क-वितर्क उपस्थित होतात।।९५-९६।।

अहो भवादृशां तातो यतो लोकपितामहः।
वेदप्रवर्तकाचार्यो मोहं ब्रह्माप्यविन्दत।।९७।।

[279]

[1/4/97-98]

श्लोकानुवाद- आहा! आपल्यासारख्या ऋषींचे पिता, सर्व लोकांचे पितामह, वेदप्रवर्तक आचार्य खुद्द श्रीब्रह्माही भगवंतांच्या त्या लीला पाहून मोहित झाले होते।।९७।।

दिग्दर्शिनी टीका- अहो विस्मये; यतो लीलाभंगीतः; वेदप्रवर्तकानां व्यासादीनां मन्वादीनां वा; गुरुरुपदेष्टा; एतादृशोऽप्यमुहादित्यर्थः वत्सबालहरण-प्रसंगे परम-आश्चर्यावलीदर्शनेन ज्ञानक्रियाशक्त्यपगमात्।।९७।।

भावानुवाद- आहा! (विस्मय) ज्यांच्या लीलाभंगिमांनी वेदांचे प्रवर्तक व्यास आणि मनुसारख्यांचे गुरु (उपदेशक) म्हणजे अशा ज्ञानी लोकांचे आचार्य स्वतः श्रीब्रह्माही वत्स-बालकाच्या हरणाच्या प्रसंगामध्ये भगवंतांच्या अति आश्चर्यकारक लीला पाहून ज्ञान व क्रियाशक्ति लुप्त होऊन मोहित झाले होते।।९७।।

वानराणामबुद्धीनां मादृशां तत्र का कथा।

वेतसि त्वमपि तदवृत्तं तद्विशंकेऽपराधतः ॥१८॥

श्लोकानुवाद- माझ्यासारख्या मंदमति वानरांचं काय सांगावं? या लीलांच्या मोहिनी-शक्तीबद्दल आपल्याला चांगलंच माहीत आहे, म्हणून मला अपराध होण्याची भीती वाटत आहे ॥१८॥

दिग्दर्शनी टीका- तत्र तस्यां मादृशां का कथा, वयंतु मनागदर्शनमात्रेणैव मोहं प्राप्स्याम इत्यर्थः। ननु ज्ञानपरा भ्रांता भवंतु नाम? महानधिकारसंबंधेन ब्रह्मापि मुह्यतु, भक्तानांतु तया मोहनं कथं संभवेदित्याशंक्य परमभागवतोत्तमो भवानपि मोहितोऽस्तीत्याशयेनाह- वेत्सीति। तस्या लीलाभंगया वृत्तम्, द्वारकायां प्रतिमहिषीगृह भ्रमणात् ॥१८॥

भावानुवाद- म्हणून या बाबतीत माझ्यासारख्या मंदबुद्धि वानराबद्दल काय सांगावं? म्हणजेच त्या लीला पहाताच मी होहून जाईन. जर म्हणाल की ज्ञानमार्गी मुनिना तर भ्रम होऊ शकेल आणि अधिकार प्राप्त असलेले ब्रह्मादेखील मोहीत होऊ शकतील, पण भगवंतांच्या लीलांमुळे भक्ताला मोह कसा निर्माण होईल? याच शंकेकरिता सांगत आहोत, परम भागवतोत्तम असलेले आपणही (श्रीनारद) त्यांच्या लीलांनी मोहून गेले होतात. म्हणून त्या लीलांची

[280]

[1/4/98-100]

मोहित करण्याची शक्ती आपण चांगलीच जाणता, कारण आपण द्वारकेमधील प्रत्येक राणीच्या महालाभोवती फे~या मारू लागला होता ॥१८॥

आस्तां वानन्यभावानां दासानां परमा गतिः।
प्रभोर्विचित्रा लीलैव प्रेमभक्ति विवर्द्धिनी ॥१९॥

श्लोकानुवाद- आमचे पांडवांच्याकडे घरी जाणे आवश्यक कर्तव्य आहे, याबद्दल अजून काही सांगण्याची गरज नाही. विशेषतः अनन्यभावाने भजन करणा~या दासांकरिता भगवंतांच्या तशा लीला हीच परम-गति आहे, कारण त्या प्रेमभक्ति वर्धमान करणा~या आहेत ॥१९॥

दिग्दर्शनी टीका- ननु तर्हि परमसेव्यस्य भगवतो दर्शनं तदेकापेक्षकैः सेवकैः किं न कर्तव्यमेवेत्याशंक्य ततस्वीकृत्यापि तत्र निजप्रयाणमन्यथा परिहरति आस्तामिति षडभिः। न विद्यतेऽन्यस्मिन् प्रभोस्तद्दर्शनाद्वा तदीयविचित्रलीलानुभवाद्वा इतरत्र भावो येषाम् तेषाम्। गतिः सर्वापत्सु शरणम्; न च केवलं गतिरेवेत्याह, प्रेमणा भक्तिः सेवा तस्या विशेषेण वृद्धिकारिणी च ॥१९॥

भावानुवाद- जर म्हणाल की परमसेव्य भगवंतांचं दर्शन करणे हे त्यांच्या निष्ठावान सेवकांचे कर्तव्यच नाही का? ही शंका दूर करण्याकरिताच त्याचा स्वीकार करूनही श्रीहनुमान आपल्या द्वारकेस न जाण्याचे कारण 'आस्तां' सारख्या सहा श्लोकात सांगत आहेत. पांडवांच्या घरी जाणे हे नक्कीच आमचे कर्तव्य आहे, या विषयी जास्त काय सांगू? विशेषतः भगवंतांचे दर्शन आणि त्यांच्या विचित्र लीला अनुभवणे याखेरीज इतर भाव किंवा इच्छा ज्यांना नाही, अशा निष्ठावान भक्तांकरिता भगवंतांच्या विचित्र लीलाच परम-गति आहेत. इथे 'गति' चा अर्थ आहे- सर्व प्रकारच्या संकटांमध्ये आश्रयाचे ठिकाण आहे. या लीला फक्त परम-गति आहेत, इतकेच नाही, तर अशा लीला दासांच्या प्रेमभक्तिसहै वाढवतात. म्हणजे भगवंतांच्या अशा लीलाच खासकरून प्रेमभक्ति वाढ करतात ॥१९॥

अथापि सहजाव्याजकरुणाकोमलात्मनि।
अवक्रभावप्रकृतावार्यधर्मप्रदर्शके ॥१००॥

[281]

[1/4/100-104]

एकपत्नीव्रतधरे सदा विनयवृद्धया।
लज्जयावनतश्रीमद्वदनेऽधोविलोकने ॥१०१॥
जगद्रञ्जनीशीलाढ्येऽयोध्यापुर पुरंदरे।
महाराजाधिराजे श्रीसीतालक्ष्मणसेविते ॥१०२॥
भरतज्यायसि प्रेष्ठ सुग्रीवे वानरेश्वरे।
विभीषणाश्रिते चापपाणौ दशरथात्मजे ॥१०३॥
कौशल्यानंदने श्रीमद्रघुनाथस्वरूपिणि।
स्वस्मिन्नात्यंतिकी प्रीतिर्मम तेनैव वर्द्धिता ॥१०४॥

श्लोकानुवाद- जरी श्रीदेवकीनंदनांचे अद्वैतरूप असलेल्या कौशल्यानंदन श्रीरामचंद्रांच्या स्वरूपाचेच मला आत्यंतिक प्रेम आहे आणि त्याच श्रीदेवकीनंदनांनी आपले अद्वैत स्वरूप श्रीरघुनाथांच्या श्रीचरणकमलांपाशी माझ्या भक्तीची वृद्धी केली आहे. म्हणून जे आपल्या स्वभावातील अत्यंत करुणमुळे कोमलचित्त, सरळ, आर्यधर्म दाखऊन देणारे, एकपत्नी-व्रत धारण करणारे, विनयाने नम्र होऊन सतत आपले मुखमंडल झुकऊन ठेवणारे, नजर सदैव झुकवणारे, जगातील लोकांचे रंजन करणारे, आयोध्यापुरीचे पुरंदर, महाराजाधिराज, श्रीसीता-लक्ष्मणांकडून सेवा केली जाणारे, श्रीभरतांचे ज्येष्ठ बंधू, वानरराज सुग्रीवावर प्रेम करणारे, माझ्यासारख्या वानरांचे ईश्वर, विभीषणाचे आधार, धनुष्य धारण करणारे, दशरथ-कौसल्येचे पुत्र अशा श्रीरघुपतिंच्या रूपावरच माझे निरतिशय प्रेम आहे ॥१००-१०४॥

दिग्दर्शिनी टीका- यद्यप्येवं सर्वथा तत्रागमनं युक्तमेव अथापि तथापि श्रीमतपरमशोभायुक्तं यद्रघुनाथस्य स्वरूपं श्रीरामचंद्रत्वं तद्वति स्वस्मिन्नेव तेनैव महाप्रभुणा श्रीदेवकीनंदनेन ममात्यंतिकी परमनिष्ठा प्राप्ता प्रीतिर्भावविशेषो वृद्धितास्तीत्यन्वयः। तमेवासाधारणविशेषणैः सप्तदशभिरात्मसहजप्रीत्यनुसारेण विशिनष्टि-सहजेति। सहजा स्वाभाविकी या अव्याजा निर्व्यलीका करुणा तथा कोमल आत्मा चित्तं स्वभावो वा यस्य। न विद्यते वक्रभावो वक्रता कौटिल्यं यस्यां तथाभूता प्रकृतिः स्वभावो यस्य। आर्याः पूज्यतमाः आसास्तेषां धर्म आचारस्तस्य प्रकर्षणं दर्शके स्वयमाचरणं द्वारा प्रवर्तके। विनयेन वृद्धया वृद्धिं प्राप्तया लज्जया अवनतं अतएव श्रीमतपरमसुंदरं वदनं यस्य; अतोऽथ एव न इतस्ततोऽवलोकनं दृष्टिर्यस्य। जगद्रञ्जयतीति तथाभूतं यत् शीलं स्वभावो वृत्तं वा

[282]

[1/4/100-105]

तेन आढ्ये युक्ते। प्रेष्ठः सख्येन परमप्रियः सुग्रीवो यस्य। वानराणां मादृशानामीश्वरे विभीषणेन शरणतया आश्रिते।।१००-१०४।।

भावानुवाद- जरी पांडवांकडे जाणे हे आमचे जरूरी कर्तव्य आहे, तरी श्रीदेवकीनंदनांचे अद्वैत असलेल्या अत्यंत शोभायमान श्रीरामचंद्रांच्या स्वरूपावरच माझे पूर्ण एकनिष्ठ प्रेम आहे आणि या प्रेमाचे त्याच श्रीदेवकीनंदनांनी संवर्धन केलेले आहे. म्हणून श्रीहनुमान आपल्या सहज प्रीतीनुसार 'सहज इत्यादि' सप्तदश (सत्रा) विशेषणांनी श्रीरामचंद्राची वैशिष्ट्ये वर्णन करत आहेत. सहजा-स्वाभाविक, निष्कपट करुणमुळे चित्त कोमल झालेले श्रीरामचंद्र कुटिलते पासून मुक्त किंवा सहज सरळ स्वभावाचे आहेत. आर्य म्हणजेच अत्यंत पूजनीय आणि स्वतःच्या आचरणाने आर्य धर्माला सन्मान मिळऊन देणारे आहेत. अतिशय विनयामुळे सदैव लज्जेने आपले अतिसुंदर मुखमंडल झुकवणारे आहेत, इकडे तिकडे न पहाता त्यांची नजर सतत खाली असते, ज्यांचा स्वभाव जगाला म्हणजेच सर्व प्राणीमात्रांना प्रसन्न करणारा आहे, सुग्रीव ज्यांचे परमप्रिय मित्र आहेत, जे माझ्यासारख्या वानरांचे ईश्वर आणि विभीषणांचे आश्रयस्थान आहेत, त्या श्रीरघुनाथांवरच माझे अतिशय प्रेम आहे।।१००-१०४।।

तस्मादस्य वसाम्यत्र तादृगरूपमिदं सदा।

पश्यन् साक्षात् स एवेति पिबंस्तच्चरितामृतम्।।१०५।।

श्लोकानुवाद- श्रीदेवकीनंदनांच्या त्या श्रीरामचंद्ररूपावरच माझी परमप्रिती वृद्धिगत होत आहे. म्हणून आपल्या समोर उभ्या ठाकलेल्या या श्रीमूर्तिलाच मी प्रत्यक्ष श्रीरामचंद्रांच्या रूपात पहातो आणि त्यांच्या चरित्राचे अमृतपान करून या किंपुरुषवर्षात रहात असतो।।१०५।।

दिग्दर्शिनी टीका- तस्मात्तद्विषयक प्रीतिवर्धनाद्धेतोः अस्य श्रीदेवकीनंदनस्य तादृग् उक्तलक्षणमिदं साक्षाद्वर्तमानं रूपं श्रीमूर्तिम्। साक्षाद्भूतः स श्रीरघुनाथ एवेति पश्यन् जानन् अवलोकयन् वा। तस्य चरितमेवामृतं आर्ष्टिसेनादिद्वारा पिबंश्च अत्र किंपुरुषवर्षे वसामि। एवं मम कुत्रापि स्वातंत्र्यं नास्ति मदिच्छया च किमपि न सिध्यतीति भावः।।१०५।।

[283]

[1/4/105-106]

भावानुवाद- म्हणून श्रीरामचंद्रावरी माझे प्रेम वाढल्याने श्रीदेवकीनंदनांचेच एक रूप असलेले श्रीरामचंद्रजी यांची लक्षणे असलेल्या माझ्या समोरची ही श्रीमूर्तिलाच मी प्रत्यक्ष श्रीरामचंद्रांच्या रूपात पहातो आणि आर्ष्टिसेनांसारख्यांनी गाईलेल्या त्यांच्या चरित्रामृताच्या रसाने पुष्ट होऊन या किंपुरुषवर्षात रहात असतो. म्हणून मी स्वतंत्र नाही, आणि माझी स्वतःची अशी इच्छा असूनही त्याचा काही उपयोग नाही।।१०५।।

यदा च मां कमप्यर्थमुद्दिश्य प्रभुरांडयेत्।

महानुकंपया किञ्चिद्दातुं सेवासुखं परम्।।१०६।।

श्लोकानुवाद- परंतु जर कधी विशेष कृपा करून प्रभुं आवश्यकता भासल्यास थोडे सेवेचे सुख देण्यासाठी मला बोलावतील-।।१०६।।

दिग्दर्शिनी टीका- अतो भगवदिच्छयैव तत्र मे गमनं भवतीत्याह-यदेति सपादद्वयेन। कमप्यर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य भारतयुद्धादौ कौरवसैन्यभयोत्पादनादि-निमित्तं परमन्यद्वा किञ्चित् सेवासुखं दातुं परमानुग्रहेण प्रभुः श्रीकृष्णदेव आहूयत्। तदा तत्र द्वारकायां हस्तिनापुरे वा यत्र स्थित आहूयेत्तत्रैव आशु भवेयं सद्य एव गंतास्मीत्युत्तरेणान्वयः। यद्वा, ननु तत् सेवैव ततपरमप्रिया किमन्यप्रयोजनेन ते तत्राह- किञ्चिदिति। परं श्रेष्ठम्; तदादिष्टार्थ-संपादनमेव मम परम सेवा-सुखमित्यर्थः।।१०६।।

भावानुवाद- म्हणून भगवंतांची इच्छा झाली तर मी पांडवांकडे जाऊ शकतो; ते ही तेंव्हाच की, जेव्हा प्रभु श्रीकृष्ण आपल्या काही कामासाठी मला बोलावतील. जसं महाभारत युद्धाच्या वेळी कौरवांच्या सेनेस भयभीत करण्याकरिता किंवा माझ्यावरील कृपा दर्शवण्याकरिता म्हणजेच थोडे सेवासुख देण्यासाठी जर ते मला बोलावतील, तर मी तत्काळ त्यांच्या श्रीचरणकमलांपाशी हजर होईन. त्या वेळी ते द्वारकेत असो किंवा हस्तिनापुरात अथवा कुठल्याही ठिकाणी का असेना. किंवा जर म्हणाल की त्यांची सेवा तुम्हाला अतिशय प्रिय आहे, तर प्रभुंना अजून कशाची गरज भासू शकेल? यासाठी सांगत आहोत की प्रभु जे काम करण्याचा आदेश देतील ते काम पूर्ण करण्यातच माझं परमसुख सामावलं आहे।।१०६।।

[284]

[1/4/107]

किं वा मद्विषयकस्नेहप्रेरितः प्राणतो मम।

रूपं प्रियतमं यत्तत् संदर्शयितुमीश्वरः।।१०७।।

श्लोकानुवाद- अथवा माझ्यावरील स्नेहाने प्रेरित होऊन (श्रीभगवानांनी) माझ्या प्राणांहून जास्त प्रिय असलेल्या श्रीरामचंद्रांचे रूप पहाण्यासाठी मला बोलावताच- || १०७ ||

दिग्दर्शिनी टीका- नन्वत्रापि तत् संपद्यमानमस्तीत्याशंक्य स्वयमेव पक्षांतरमाह-किं वेति। अहं विषयः पात्रं यस्य तेन स्नेहेन वात्सल्येन प्रेरितः सन् मम प्राणतो जीवनादपि प्रियतमं यद्रूपं श्रीरघुनाथस्वरूपं तत्। यत्तदिति। परमानिर्वचनीयमिति वा सम्यक् तत्तल्लीलामाधुर्यादि प्रकाशनपूर्वकं दर्शयितुमाहयेत्। अत्र च तत्तन्मधुर-वचनचातुरी लीलाचरित माधुरीविशेषस्य सदा साक्षादनुभवो न स्यादिति भावः। तत्र कथं तत् सिध्येत्? तत्राह-ईश्वरः सर्वं कर्तुं समर्थः; यद्वा, साक्षाद्भगवान् अवतारित्वात्। अत्र च प्रसिद्धयमाख्यायिकाऽनुसन्धेया। एकदा श्रीगरुडागेर्गर्वभञ्जन-कौतुकाय निजपादपद्मभक्तिविषयैकान्त्य-विशेषप्रदर्शनाय द्वारकायां श्रीभगवान् गरुड-मादिदेश, - 'मदाज्ञां श्रावयित्वा किंपुरुष-वर्षान्मत्पार्श्वं हनून्तमानय।' इति। स तत्र गत्वा तमब्रवीत्- 'भो हनुमन्! भगवान् श्रीयादवेद्रस्त्वामाह्वयति सत्वरमागच्छ।' इति। स च श्रीरघुनाथचरणारविदैक-भक्तिनिष्ठ-स्तदेकरतस्तद्वचनमनाद्रियमाणः क्रुद्धेन गरुडता बलात् भगवत्पार्श्वमानेतुं गृहितः सन् लांगलाग्रेण हेलयामुं चिक्षेप। स च सद्यो द्वारकायां निपतितो विहलो दृष्ट्वा भगवता विहस्योक्तः- 'भो गरुड! श्रीरघुनाथस्त्वामाह्वयतीति तं गत्वा वदेति। स्वयञ्च भगवान् श्रीरामचंद्रस्वरूपो भूत्वा श्रीबलरामं लक्ष्मणं विधाय सीतारूपं कर्तुमशक्तां सत्यभामामपि विहस्य श्रीरुक्मिणीं धृतसीतारूपां निज वामपार्श्वे निधाय द्वारकायामासित्। गरुडश्च पुनर्गत्वा तथैव तमुवाच। तच्छ्रुत्वा च स हनुमान् सद्यः परमानंदविवशः सन् धावन् समागतस्तथैव भगवंतं ददर्श, भक्त्या तुष्टाव च। अथ परमप्रीतादभगवतो निजाभीष्टान् वरानपि प्रापेति। || १०७ ||

भावानुवाद- आपण तर इथेच राहून ती सारी सेवासुखे उपभोगत आहात, दुसरीकडे कुठे जाण्याची आवश्यकताच काय? अशा प्रश्नाच्या शंकेने श्रीहनुमान स्वतःच त्याउलट सिद्ध करत आहेत. श्रीकृष्णांच्या माझ्यावरील वात्सल्यामुळे प्रेरित होऊन, माझ्या प्राणांहून जास्त प्रिय असलेल्या त्या परम अवर्णनीय श्रीरघुनाथांच्या स्वरूपाचे लीला-माधुर्य दाखऊन ते पहाण्यासाठी मला बोलावल्यास, मी तत्काळ प्रभुंना सेवासुख देण्यासाठी त्यांच्या

[285]

[1/4/107]

श्रीचरणकमलांपाशी हजर होईन. कारण, इथे किंपुरुषवर्षात प्रभुंचे मधुर बोलण्यातील चातुर्य आणि लीलाचरित्रातील विशेष माधुर्य सदैव प्रत्यक्षपणे अनुभवण्यास मिळत नाही.

जर म्हणाल की तिथे द्वारकेतही ते लीलामाधुर्य कशा प्रकारे अनुभवण्यास मिळेल? याचे उत्तर म्हणून सांगत आहोत की श्रीदेवकीनंदन स्वतः ईश्वर असल्याने काहीही करू शकतात. किंवा ते स्वतः प्रत्यक्ष भगवंतांचे अवतार आहेत, म्हणून ते श्रीरामचंद्रांचे स्वरूप दाखवण्यास समर्थ आहेत. या विषयावर एक प्रसिद्ध उपाख्यान आहे- एकदा द्वारकेत गरुडांचे गर्वहरण करण्याची लीला करण्याकरिता आणि श्रीहनुमानांच्या हृदयात असलेली केवळ आपल्या चरणकमलांची भक्ति सिद्ध करण्याकरिता श्रीभगवंतांनी गरुडांना आदेश दिला, 'गरुड! तुम्ही किंपुरुषवर्षामध्ये जाऊन हनुमानांना माझा आदेश सांगा व त्यांना माझ्याकडे घेऊन या.' त्यानंतर गरुड किंपुरुषवर्षात जाऊन श्रीहनुमानांना म्हणाले- 'हे हनुमान! आपल्याला भगवान् श्रीयादवेद्रांनी बोलावले आहे, तत्काळ तिकडे चला.' श्रीहनुमान श्रीरघुनाथजींच्या चरणकमलांचे एकनिष्ठ भक्त आहेत आणि त्यांच्या सेवेतच सदैव मग्न असतात, म्हणून पतिव्रतधर्माचा भंग होण्याच्या भयाने त्यांनी गरुडांच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष केले. त्यामुळे गरुड संतापून त्यांना बळाने भगवंतांकडे घेऊन जाण्यासाठी पकडू लागले, तेव्हा हनुमानांनी आपल्या शेषटाच्या टोकाने सहजपणे त्यांना दूर फेकले. त्यामुळे गरुड लांबवर द्वारका नगरीत येऊन पडले, त्यांना विव्हाळताना पाहून श्रीभगवंत स्मितहास्य करीत म्हणाले, 'हे गरुड! तुम्ही पुन्हा हनुमानांकडे जाऊन त्यांना सांगा की श्रीरघुनाथजींनी तुम्हाला बोलावले आहे.' त्यानंतर श्रीकृष्ण स्वतः श्रीरामचंद्र बनले, श्रीबलराम लक्ष्मण झाले, श्रीसत्यभामांना सीता होण्यास सांगितले गेले, पण त्या सीतेचे रूप धारण करू शकल्या नाहीत, म्हणून भगवंतांनी त्यांची थट्टा करून श्रीरुक्मिणीदेवींना श्रीसीताजींचे रूप धारण करण्यास सांगितले. श्रीरुक्मिणीदेवींनी श्रीसीतेचे रूप धारण करताच भगवंत आपल्या डाव्या बाजूस त्यांना बसऊन द्वारकेच्या सिंहासनावर विराजमान झाले. दुसरीकडे गरुडांनी पुन्हा श्रीहनुमानांजवळ जाऊन त्यांना भगवंतांचा आदेश सांगितला. श्रीहनुमान आपल्या प्रभु श्रीरघुनाथजींचा आदेश ऐकताच

[286]

[1/4/107-109]

परमानंदाने भाराऊन जाऊन तक्षणी उड्डान करून द्वारकेस पोहोचले आणि श्रीभगवंतांना असे म्हणजेच श्रीरामरूपात पाहून त्यांना आपल्या सेवेने संतुष्ट केले. श्रीभगवंतांनीही अत्यंत प्रेमाने त्यांना उत्तम वर दिले। || १०७ ||

तदा भवेयं तत्राशु त्यंतु गच्छाद्य पांडवान्।
तेषां गृहेषु तत् पथ्य परं ब्रह्म नराकृति। || १०८ ||

श्लोकानुवाद- जेव्हा ते मला बोलावतील तेव्हा त्यांच्या श्रीचरणी मी अवश्य उपस्थित होईन. आता आपण पांडवांकडे जा आणि त्यांच्या घरी असलेल्या त्या नराकृतितील परब्रह्माचे दर्शन करा। || १०८ ||

दिग्दर्शिनी टीका- प्रस्तुतं व्याख्यामः। ननु तदानीमेवाहमपि त्वतसंगत्या गमिष्यामि तत्राह-त्वन्विति। तत्र हेतुं वदन् भगवतस्तेषु कारुण्यभरमेव दर्शयति-तेषामिति। परं ब्रह्म साक्षाच्छ्रीनारायणं पथ्य दृग्भ्यां साक्षात्कुरु। अत्र च नराकृति-परमसुंदर-श्रीमदद्विभुजत्वाविष्कारात्। तत्रापि तदनिर्वचनीयविविध-मधुरतर-माहात्म्यमित्यर्थः। || १०८ ||

भावानुवाद- आता श्रीहनुमान या विषयाची व्याख्या करत आहेत. जर श्रीनारद म्हणतील की मी सुद्धा त्याच वेळी त्यांच्याच (श्रीहनुमानांच्या) बरोबर जाईन, याला उत्तर म्हणून 'तदा' सारखे पद सांगत आहोत. आपण आजच पांडवाजवळ जा. त्याच कारण

सांगताना सर्वप्रथम पांडवांबद्दल भगवंतांना असलेल्या करुणेचं वर्णन करीत आहोत. जरी भगवान् मुनिंच्याही शब्दात आणी मनात न दिसणारे आहेत, तरी पांडवांच्या घरी सुंदर दोन हातांच्या मनुष्याकृतिचा आकार धारण करून अनेक प्रकारे अवर्णनीय माधुर माहात्म्य दाखवत आहेत. म्हणून आपण त्यांच्या घरी असलेले परब्रह्म प्रत्यक्ष श्रीनारायण पाहून कृतार्थ व्हा।।१०८।।

स्वयमेव प्रसन्नं यन्मुनिहृद्वागगोचरम्।
मनोहरतरं चित्रलीलामधुरिमाकरम्।।१०९।।

श्लोकानुवाद- जरी ते प्रभु मुनिंच्याही वाक्य आणी मनास न दिसणारे असले, परम मनोहर आणी विचित्र प्रकारच्या मधुर लीलांचे

[287]

[1/4/109-110]

आधार-स्वरूप आहेत, तरी स्वतः अत्यंत प्रसन्नपणे पांडवांच्या घरी रहात आहेत।।१०९।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु कथं तर्हीदृशं परमदुर्लभं ततैः प्राप्तम्? तत्राह-स्वयमिति। विनैव किञ्चित् साधनं तान् प्रति प्रसन्नं कृतकारुण्यभरमित्यर्थः; एवं तेषां नित्यतादृशमहाभाग्यवत्तामाहात्म्यविशेष उक्तः। एवमुक्तमलभ्यलाभेन माहात्म्यविशेषमेव दर्शयितुं तस्यान्यदुर्लभतामाह-मुनीनां हृदो वाचश्चागोचरमविषयं तदिति सूचितमेव। परम सौंदर्यादिकमाह-मनोहरतरमिति। यतः चित्रो बहुविधो यो लीलाया मधुरिमा तस्य; यद्वा, चित्रयोर्लीला-मधुरिभ्रोराकरमुत्पत्तिक्षेत्रं कामादीनामपि तदंशलेशस्पर्शेनैव मनोहरत्वात्।।१०९।।

भावानुवाद- जर प्रश्न असेल की असे परम दुर्लभ परब्रह्म पांडवांना कशा प्रकारे पहाता येत असेल. याचे उत्तर म्हणून 'स्वयमेव' सारखे पद सांगत आहोत. जरी ते ऋषी-मुनिंनाही शब्दात वर्णन न करता येणारे आणी मनाने न समजणारे आहेत, तरी ते स्वतःच आनंद आहेत, म्हणजे कुठल्याही माध्यमाशिवाय वा किंचीतशा साधनाद्वारे आपली करुणा दाखवणारे आहेत. अशा प्रकारे स्वभावतः प्रसन्न होऊन पांडवांबद्दलची करुणा प्रकट करतात आणी सदैव तशाच अनेक प्रकारच्या मनोहर मधुर लीलांचा आधार बनून मनुष्याच्या आकारात परब्रह्मरूपामध्ये दिसतात. अशा प्रकारे पांडवांचे सौभाग्य आणी विशेष माहात्म्य यांचा उल्लेख केला गेला आहे. मुनिंना हे सौभाग्य प्राप्त नसल्याने ते मुनिंच्या मन व वाणीस न दिसणारे आहेत, असं म्हणूनही वेगळ्या रूपात पांडवांचेच विशेष माहात्म्य सूचित केले आहे. परम सौंदर्य वगैरे म्हणण्याचा उद्देश हा की ते अनेक प्रकारच्या मनोहर सुमधुर लीलांचा आधार आहेत म्हणजेच विविध मधुर लीलांची खाण वा उगम-स्थान आहेत. किंवा विविध मधुर लीलांचे उगम-स्थान असल्याने केवळ त्यांच्या जराशा स्पशनेच ते कामदेवांसारख्यांचं मन जिंकून घेतात।।१०९।।

बृहदव्रतधरानस्मांस्तांश्च गार्हस्थ्यधर्मिणः।
साम्राज्यव्यापृतान्मत्वा मापराधावृतो भव।।११०।।

श्लोकानुवाद- (हे श्रीनारद) आम्ही लोक निष्ठावान ब्रह्मचारी आहोत, पांडव गृहस्थ धर्माचे पालन करणारे आणी साम्राज्याच्या

[288]

[1/4/110-111]

व्यवस्थेत गुंतलेले आहेत, असा विचार करून स्वतःला अपराधी बनऊ नका।।११०।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु तैर्महाविषय भोगैश्चर्ययुक्तैः सहाकिञ्चनानां नैष्ठिकानां मादृशां संगोऽनुचितः इत्याशंक्य शिक्षयति-बृहदिति। अस्मादिति बहुत्वेन श्रीनारद-सनकादयः सर्व एव नैष्ठिकब्रह्मचारिणः संगृह्णांते। तान् पांडवान् गार्हस्थ्यं गृहस्थता, ततसंबन्धि धर्मयुक्तान्, तत्र च साम्राज्यं चक्रवर्त्तित्वं, तत्र व्यापृतान् ततकृत्यानुष्ठातुन् मत्वा अपराधेन आवृतो मा भव; तादृशेषु महत्तमेषु तथामननमेवापराधः, स च कदापि नापयाति, अतस्तादृशो माभूरित्यर्थः।।११०।।

भावानुवाद- 'पांडव अत्यंत ऐहिक भोग घेणारे आणी ऐश्वर्यवान आहेत, पण आम्ही लोक निष्कांचन आणी निष्ठावान ब्रह्मचारी आहोत, म्हणून माझ्यासारख्या व्यक्तीने त्यांच्या सहवासात रहाणे योग्य नाही' - अशा शंकेने श्रीहनुमान (श्रीनारदांना) समजवण्यासाठी 'बृहद्' सारखी पदे सांगत आहेत. आम्ही लोक निष्ठावंत ब्रह्मचर्य धारण केलेले मोठे व्रतस्थ आहोत, इथे 'आम्ही लोक' म्हणजे श्रीनारद आणी श्रीसनकांसारखेही निष्ठावान ब्रह्मचारी लक्षात घेतलेले आहेत. पांडव गृहस्थ आहेत म्हणजेच गृहस्थधर्माचे पालन करतात, विशेषतः चक्रवर्ती साम्राज्याचा कारभार चालवण्याच्या कामात व्यस्त असतात आणी राजाचे कार्य करण्यात गुंतलेले असतात- असा विचार करून स्वतःला दोषी करू नका. म्हणजे अशा महान भागवतांबद्दल असा विचार करणे म्हणजेच त्यांना हलके समजणे हा अपराध आहे आणी हा अपराध कधीही धुऊन निघणार नाही. म्हणून असा विचार करून अपराध करू नये।।११०।।

निःस्पृहाः सर्वकामेषु कृष्णपादानुसेवया।
ते वै परमहंसानामाचार्याच्चर्यपदाम्बुजाः।।१११।।

श्लोकानुवाद- पांडव खरोखर निःस्पृह आहेत म्हणजे सदैव श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांची सेवा करून ते सर्व प्रकारच्या भोगांच्या इच्छेतून मुक्त झालेले आहेत. म्हणून त्या पांडवांचे चरणकमल परमहंस आचार्यांसाठीही पूजनिय आहेत।।१११।।

दिग्दर्शिनी टीका- यतस्तादृकसाम्राज्येऽपि तेषां परमाकिञ्चन-साम्राज्यमेवेत्याह-निःस्पृहा इति, सर्वेषु ऐहिकामुष्मिकेषु कामेषु भोगेषु निःस्पृहाः स्पृहामात्रमपि न

[289]

[1/4/111-112]

कुर्वन्तीत्यर्थः। अतः परमहंसानां अंत्याश्रमिमूर्द्धन्यानां ये आचार्या गुरवस्तैरपि अर्चयितुं योयानि पदाम्बुजानि येषां ते, तेषां परमतुच्छात्मानुभवसुख-निष्ठत्वात्, एषाञ्च परममहानंदमय भक्तिरसिकत्वात्।।१११।।

भावानुवाद- म्हणून पांडवांचे तसे ऐश्वर्य आणि साम्राज्य असूनही ते अत्यंत विरागी आहेत आणि साम्राज्याचे अधिकारी असूनही त्यांना भोगांची कामना नाही; म्हणजेच ते ऐहिक आणि पारमार्थिक सर्व प्रकाराच्या भोगेच्छांपासून मुक्त झालेले आहेत. म्हणून ते परमहंसांचेही गुरु आहेत, म्हणजे अखेरच्या आश्रमाचे मानविंदू असणाऱ्या परमहंसांचेही गुरो असल्याने ते पुजनीय आहेत, कारण ते सातत्याने श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांची सेवा करून सर्व विषय भोगांच्या इच्छेचा त्याग केलेला आहे. पण परमहंस लोक अति तुच्छ अशा आत्मानुभव-सुखावरील निष्ठेचाही त्याग करू शकत नाहीत. अशा प्रकारे पांडव परम आनंदमय भक्तिरसप्रिय असल्याने परमहंसांनाही वंदनीय आहेत।।१११।।

तेषां ज्येष्ठस्य साम्राज्ये प्रवृत्तिर्भगवतप्रियात्।
अतो बहुविधा देवदुर्लभा राज्यसंपदः।।११२।।

श्लोकानुवाद- पांडवांमधील ज्येष्ठ श्रीयुधिष्ठिर महाराजांच्या साम्राज्यात फक्त भगवंतांच्या प्रेमाकरिताच प्रवृत्ति आहे आणि याचमुळे त्यांच्याकडे देवांनाही दुर्लभ अशी राज्य-संपत्ति आहे।।११२।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवञ्चेत्तर्हि साम्राज्येन किम्? तत्राह-तेषामिति। पांडवानां ज्येष्ठस्य श्रीयुधिष्ठिरस्य; भगवतः प्रियात् प्रीतिं पर्यालोच्येत्यर्थः साम्राज्यस्वीकारे सति सर्वत्र भगवद्भक्तिप्रवर्तनेनाखिललोकानां परमं हितं स्यात्तेन च भगवतः संतोषविशेषः स्यादित्येतदर्थमेवेति भावः। तथा च प्रथमस्कंधे (श्रीमद्भा. १/१२/४) - 'अपीपलद्धर्मराजः पितृवद्रञ्जयम् प्रजाः। निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्ण-पादानुसेवया।।' इति। अत्र च प्रजा रञ्जयन्निति वदता श्रीसूतेन भगवद्भक्ति-प्रवर्तनद्वारैव प्रजारञ्जनात् पितृवत्ताः पालयामासेत्येवाभिप्रेतम्। तदुक्तं श्रीनारदेन शौनकं प्रति हरिभक्तिसुधोदये- 'अहोऽति धन्योऽसि यतः समस्तो, जनस्त्वयेश प्रवलीकृतोऽयम्। उत्पादयेद् योऽत्र भवाद्विद्वानां, भक्तिं हरौ लोकपिता स धन्यः।।' इति। अतोऽस्मादुक्ताद्धेतोः देवदुर्लभा अपि राज्यं संपदादयो राज्ञो युधिष्ठिरस्य कामपि प्रीतिं मनोविकारविशेषं जनयितुं क्वचित् कदाचिदपि नाशकन्निति तृतीयश्लोकोत्तरार्धेनान्वयः। राज्यं राज्ञः कर्म

[290]

[1/4/112]

प्रजापालनादि, तेन संपदः प्रजाकृतपुण्य-षष्ठांश प्राप्त्या धर्मसंपत्तयः; यद्वा राज्यं राष्ट्रं तस्मिन् संपदः ताश्चात्र सद्धर्मलक्षणा एव गृह्यंते, प्राधान्यात्। अग्रेते त्वैहिकोक्तेश्च; एव ज्येष्ठस्य तत्र प्रवृत्त्या कनिष्ठानामपि तत्र प्रवृत्तिस्तस्य साम्राज्ये न च तेषामपि साम्राज्यमित्याद्युक्त्या तेषामैक्येन परस्परं परमसौहार्देन सद्धर्मपालनादि-माहात्म्यविशेषश्च दर्शितः।।११२।।

भावानुवाद- जर शंका असेल की असे भक्तिचे रसिक असताना साम्राज्याची काय आवश्यकता? याच्या उत्तरासाठी 'तेषां' सारखे पद सांगत आहोत. असं केल्यामुळे प्रभु प्रसन्न होतील-हा विचार करूनच पांडवांमधील ज्येष्ठ महाराज श्रीयुधिष्ठिर साम्राज्य करण्यास प्रवृत्त झाले. साम्राज्याचा स्वीकार केल्याने सर्वत्र भगवदभक्ति-प्रसाराच्या माध्यमातून सर्वांचं परम कल्याण होईल आणि भगवान् संतुष्ट होतील, याच उद्देशाने त्यांनी साम्राज्याचा स्वीकार केला. जसं, प्रथम-स्कंधात सांगितलं आहे- "धर्मराज श्रीयुधिष्ठिर सतत श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांचे स्मरण करत असल्यामुळेच सर्व वैषयीक इच्छांपासून मुक्त झाले होते. ते आपल्या पित्याप्रमाणे प्रजेला आनंदी ठेऊन आणि भक्तिचा प्रसार करत राज्यकारभार चालवत होते." वरील श्लोकात 'प्रजारञ्जन' - पदाच्या व्याख्येत श्रीसूतगोस्वामी म्हणतात- भगवदभक्तिच्या प्रसाराने प्रजेला आनंद देणे. आणि 'पितृवत्-पालन' याचा अर्थही भगवदभक्तिचा प्रसार करून केलेले पालन हाच आहे.

श्रीहरिभक्तिसुधोदय ग्रंथात शौनकांना श्रीनारदांनी केलेला उपदेशही याच प्रकारचा आहे- "आपण अत्यंत धन्य आहात, कारण आपण सर्व व्यक्तिसंधे असलेली ईश्वर-भक्ति जागृत करत आहात. वास्तविक जे संसाराच्या दुःखाने त्रासलेल्या व्यक्तिसंधे हृदयात हरिभक्तिचा उदय करतात, ते सर्व लोकांचे पिता आणि पालनकर्ता आहेत, तेच धन्य आहेत." म्हणून महाराज श्रीयुधिष्ठिरांना अनेक प्रकारच्या देव-दुर्लभ राज्य-ऐश्वर्यामध्ये जराही रस नाही आणि त्यांच्या मनात कधीही विकार उत्पन्न होऊ शकत नाही. इथे संपत्तिचा अर्थ राज्य आणि राज्याच्या प्रजेचे पालन करून प्रजेने केलेल्या पुण्याचा जो अंशभाग राजाला मिळतो, तीच पुण्य-संपत्ति आहे. किंवा संपत्तिचा अर्थ आहे राज्य आणि राज्यातील सारी संपत्ति आणि या संपत्तिला

[291]

[1/4/112-113]

समृद्धिचे लक्षण समजले पाहिजे. 'पांडव-ज्येष्ठ' या शब्दप्रयोगाने ज्येष्ठ बंधूच्या संपत्तिला कनिष्ठ बंधूची संपत्ति समजावे. अशा प्रकारे पांडवांमधील परस्पर ऐक्यामुळे अत्यंत सौहार्दाने सद-धर्म पालनासारख्या वर्तनाची मोठी महती दाखऊन दिली गेली आहे।।११२।।

राजसूयाश्रमेधादिमहापुण्यार्जितास्तथा।
विष्णुलोकादयोऽत्रापि जम्बुद्वीपाधिराजता।।११३।।

श्लोकानुवाद- राजसूय आणि अश्रमेध या सारख्या यज्ञ-अनुष्ठानाच्या महापुण्याने मिळवलेल्या विष्णुलोकाचे आणि या लोकामधीलही जंबुद्वीपाचे श्रीयुधिष्ठिर अधिपति आहेत।।११३।।

दिग्दर्शिनी टीका- राजसूयाश्वमेधादिकस्य स्वयमेव साक्षाद्विहितस्य यागादि कर्मणस्तेन यन्महापुण्यं भक्तिलक्षणं भगवतसमर्पणात्, तेनार्जिताः साधिताः; तथेत्युक्तसमुच्चये, तेन प्रकारेणेति वा, तादृशा इति वा। विष्णुलोकः श्रीवैकुण्ठ आदिः सर्वतः श्रेष्ठयात् सर्वोपरितनत्वाच्च मुख्यो येषां स्वर्लोकदीनां ते श्रीवैकुण्ठलोकप्राप्त्या तत्रैव तदन्तर्वर्तिं सर्वलोकप्राप्तेः। तत्रत्य सुखसागरेऽन्य सर्वसुखप्रवाहांतर्भावाद्वा, किंवा स्वेच्छया स्वर्गादिभोगक्रमेण वैकुण्ठगमनात्। एवं पारलौकिकीः संपदो निगद्य ऐहिकीरप्याह- अत्रापित्यादिना पादत्रयेण। अत्र अस्मिं ल्लोकेऽपि।।११३।।

भावानुवाद- श्रीयुधिष्ठिर महाराज राजसूय आणि अश्वमेध या सारखे भक्तिलक्षणांनी युक्त यज्ञ स्वतः करूनही ते सारे श्रीभगवंतांना समर्पण करत, म्हणून राज-ऐश्वर्याला महापुण्याने मिळवलेले म्हंटले गेले आहे. 'तथा' शब्दाच अर्थ आहे समूह म्हणजेच एका जातीच्या वस्तुचे एकत्व. म्हणून त्यांच्यासाठी तथा प्रकारच्या महान पुण्याद्वारे मिळवलेले श्रीवैकुण्ठलोक वगैरे लोकांच्या प्राप्तिची गोष्ट सांगितली गेली आहे. इथे 'आदि' शब्दाने सर्वात उच्च स्थानी असलेला वैकुण्ठलोक आणि त्यामधील सर्व लोकांची प्राप्ति म्हणजेच श्रीवैकुण्ठलोकाची प्राप्ति झाल्याने त्यामधील स्वर्गादि लोकांचीही प्राप्ति झाली, असं समजावं. श्रीवैकुण्ठातील सुख समुद्राप्रमाणे असल्याने इतर लोकांमधील सुख त्यामध्ये विलीन होणा-या प्रवाहांसारखे आहे, म्हणून सर्व प्रकारच्या सुखांचा वैकुण्ठ-सुखामध्ये अंतर्भाव होतो. श्रीयुधिष्ठिरांसह सारे पांडव स्वेच्छेने स्वर्गादि सुख भोगण्यासाठी वैकुण्ठास गेले.

[292]

[1/4/113-115]

अशा प्रकारे त्यांच्या परलोकातील ऐश्वर्याचे वर्णन करून आता ऐहिक संपत्तिचा महिमा 'अत्रापि' सारख्या तीन चरणांमध्ये वर्णन करत आहोत।।११३।।

त्रेलोक्यव्यापकं स्वच्छं यशश्च विषयाः परे।

सुराणां स्पृहणीया ये सर्वदोषविवर्जिताः।।११४।।

कृष्णप्रसदजनिताः कृष्ण एव समर्पिताः।

नाशकंकामपि प्रीतिं राज्ञो जनयितुं क्वचित्।।११५।।

श्लोकानुवाद- श्रीयुधिष्ठिर महाराजांचे त्रिभुवन व्यापणारे स्वच्छ यश आणि इतर सर्व दोषरहित गोष्टी देवतांकरिता आदरणीय आहेत. श्रीकृष्णांच्या कृपेने ही संपत्ति त्यांना सहजच प्राप्त झाली आहे आणि ती श्रीकृष्णांसाठीच समर्पित आहे. त्यामुळे या सर्व गोष्टी यधिष्ठिर महाराजांना कुठल्याच प्रकारचे प्रेम उत्पन्न करण्यास समर्थ नाहीत।।११४-११५।।

दिग्दर्शिनी टीका- परे अन्येऽपि विषयाः स्वकचंदनाद्युपभोगद्रवाणि; ये विषयाः स्पृहणीया एव, न तु लभ्याः। पूर्वं पारलौकिक्य संपदो देवदुर्लभा इत्युक्तम्, इदानीमैहिक्योऽपि देवस्पृहणाया एत्येवमपुनरुक्तार्थता द्रष्टव्या। स्पृहणीयत्वे हेतुः; सर्वदोषैर्नश्वरत्वादिभिर्विवर्जिताः परित्यक्ताः; यतः कृष्णप्रसादेन जनिताः, न तु स्वकर्मोपार्जिताः। ननु तथापि विषया वृहण्णतावत् सहजसर्वदोषाश्रया अनर्थकारिण एव। सत्यं, भगवत् समर्पणेन विषयस्याप्यमृतत्वश्रवणात्। किञ्चिदपि दोषं कर्तुं न प्रभवति, प्रत्युत गुणानेव वृहतीत्याशयेनाह-कृष्ण एव सम्यक् निष्काम-त्वादिनाऽपि ताः।।११४-११५।।

भावानुवाद- श्रीयुधिष्ठिरांचे या लोकावरील व जंबूद्वीपावरील आधिपत्य आणि त्रिभुवन व्यापणारे निर्मळ यश आणि सर्व प्रकारे निर्दोष असलेल्या इतर भोग्य वस्तु, हार-चंदन इत्यादींची इच्छा देवदेखील करतात, तरीही त्यांना मिळत नाहीत. जरी पूर्वीही त्यांच्या परलोकातील संपत्तिच्या वर्णनाच्या प्रसंगात 'देवदुर्लभ' म्हंटलं गेलं आहे, तरी आता ऐहिक संपत्तिच्या वर्णनातही 'देव देखील इच्छा करतात' म्हणल्याने द्विरुक्ति झाली आहे. याचे कारण हे आहे की या सर्व वस्तु नश्वरतेसारख्या दोषांपासून मुक्त आहेत, कारण ही सारी संपत्ति भगवान् कृष्णांच्या कृपेने प्राप्त झाली आहे- आपल्या कर्मांनी कमावलेली नाही.

[293]

[1/4/114-116]

जर म्हणाल की अग्नि जसा स्वभावतः च उष्ण आहे, तसेच सर्व विषय स्वभावतः दोषमूलक असल्याने अनर्थकारक आहेत ना? ही गोष्ट खरी आहे, पण ते सर्व विषय श्रीभगवंतांच्या चरणकमलांवर अर्पण होताच अमृतमय होऊन जातात- असं बोललं जातं. म्हणजेच त्यांच्यात कुठलाही दोष रहात नाही; किंवा ते अनर्थही घडऊ शकत नाहीत, उलट त्या विषयांचं रुपांतर महान गुणांमध्ये होतं. इथे श्रीकृष्णांना अर्पणाचा अर्थ संपूर्ण निर्लेपतेने म्हणजेच फक्त श्रीकृष्णांच्या सेवेकरिता प्रेमभावाने श्रीकृष्णांनाच अर्पण, असा घ्यावा।।११४-११५।।

कृष्णप्रेमाग्निदं दह्यमानांतः करणस्य हि।

क्षुदाग्निविकलस्येव वासः रत्रकचंदनादयः।।११६।।

श्लोकानुवाद- वस्त्र, हार आणि चंदनादि वस्तु जशा भुकेल्या व्यक्तिला सुख देण्यास समर्थ नसतात, त्याच प्रकारे हे सर्व विषयही महाराज श्रीयुधिष्ठिरांच्या, श्रीकृष्णप्रेमरूपी अग्निमुळे दग्ध, अंतःकरणाला सुख देण्यास समर्थ नसतात।।११६।।

दिग्दर्शिनी टीका- तथापि प्रीत्युत्पादनाशक्तौ मुख्यं हेत्वंतरं दर्शयितुं कृष्ण-समर्पण-फलमेव वदन् राजानं विशिनष्टि-कृष्णपति। कृष्णे यः प्रेमा स एव स्पर्शमात्रेणाशेष-महादोषराशिदाहकत्वात्, तथा तद्वतां हृदि विरहावसरे संतापजनकत्वात्, संभोगसमयेऽपि भाविविरहशंकया अंतर्ज्वालकत्वात्। किंवा परममहानंदचरमकाष्ठा परिणामरूप निजसहजोत्तमधर्मेणाग्निस्तुल्यत्वादग्निस्तेन दंदह्यमानमतिशयेन भृशं दह्यमानमंतःकरणं मनो यस्य तस्य; हि हेतौ निश्चये वा। तथा च दशमस्कंधे (श्रीमद्भा. १०/२०/४५) शरद्वर्णने- 'आग्निष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम्। जनास्तापं जहृर्गोप्यो न कृष्णहतचेतसः।।' इति। अस्यार्थः-शरतकालीन-पुष्पित-वनवायुमनुभूय सर्वे जनास्तापं जहृः, गोप्यस्तु तापं न जहृः। कुतः? कृष्णं हतानि चेतांसि यासां ताः, कृष्णप्रेमाग्निगाढदग्धत्वात्; अतएव महातापमेव

प्रापुरित्युक्तं स्यात्। शरदाधिकं ततप्रेमणः उद्दीपनादिति, तत्राप्येवमुह्यम्। तत्र दृष्टान्तमाह-क्षुदेवाग्निः सर्वधातुशोषकत्वात्, तेन विकलस्य विह्वलस्य यथा स्वीकृता अपि वस्त्रादयो हर्षं जनयितुं न शक्नुवन्ति, अपि तु शोकमेव जनयन्ति। आदिशब्देन कलत्र-पुत्रादयः। यथा तस्यानुभोगैव तच्छ्रुतिः सुखञ्च स्यात्तथास्य कृष्णप्राप्त्यैव विरहाग्निशान्तिः सुखञ्चेति दृष्टान्तेन ध्वनितम्। अथवा प्रीत्युत्पादन शक्त्यभावमात्रे एकांशं दृष्टान्तोऽयम्।।११६।।

[294]

[1/4/116]

भावानुवाद- तरीही सर्व भोग्य वस्तु श्रीयुधिष्ठिर महाराजांच्या अंतःकरणाला कुठल्याच प्रकारे सुख देण्यास समर्थ नाहीत. का? याचं मुख्य कारण दाखवण्याच्या उद्देशाने श्रीकृष्णांना समर्पण करण्याचा उल्लेख करून आता महाराज श्रीयुधिष्ठिरांचे वैशिष्ट्य सांगत आहेत. श्रीकृष्णांबद्दलचे जे प्रेम आहे, त्या प्रेमाच्या एका स्पर्शानेच अनंत प्रकारचे मोठमोठे दोषही सहज नष्ट होतात, याकरिता प्रेमाची तुलना अग्निशी केलेली आहे. श्रीकृष्णांच्या विरहात ते प्रेम प्रेमीच्या हृदयात संताप निर्माण करणारे ठरते आणि संभोगाच्या वेळी पुढील विरहाच्या चिंतेने रतिसुख नाहीसे होते. म्हणून श्रीकृष्णप्रेम नेहमीच अग्निसारखे भडकलेले असते.

किंवा प्रेम ही वस्तु परमानंदाची अंतीम सीमा आहे, त्यामुळे त्याचा परिणामही त्याच्या तापदायी सहजप्रवृत्तितुसार अग्निसारखा दाहक आहे. म्हणजेच हा प्रेमानंद ज्याच्या हृदयात निर्माण होतो, त्याचे हृदयही सदैव अग्निसारखे भडकलेले असते. दशम-स्कंधातील शरद ऋतुच्या वर्णनात या विषयीचा दाखला आला आहे, "फुलांनी फुललेल्या वनातील समशीतोष्ण व सुगंधित हवेमुळे प्राणीमात्रांची काहिली तर शमली, पण गोपींची काहिली आणखीनच वाढली. का? ज्यांचे चित्त श्रीकृष्णांनी चोरले होते, त्या गोपींना श्रीकृष्णप्रेमरूपी अग्निची झळ मोठ्या प्रमाणात बसल्याने त्या दाह-ग्रस्त झाल्या. म्हणजेच शरद ऋतुच्या मंद सुगंधित हवेमुळे त्यांचा प्रेमाग्नि अजूनच भडकला. (इथे त्या लीलांचं वर्णन केलेलं नाही.) या विषयी दृष्टान्त आहे- वस्त्र, हार आणि चंदन अशा वस्तुंमुळे भुकेल्याला समाधान मिळत नाही, कारण भुकेची आग शरिरातील सर्व धातुंना शोषून शरीराला व्याकुल करते. यामुळे वस्त्र आणि चंदन-हार असे पदार्थ भुकेल्याकरिता सुखदायक नसतात, तर दुःखदायकच असतात. 'आदि' शब्दाने पुत्र-पत्नि वगैरेही समजावे.

[295]

[1/4/116-118]

जर भुकेने ग्रासलेल्या व्यक्तिला अन्न-भोजन मिळाले, तरच त्याचा जठराग्नि शांत होऊ शकतो; त्याच प्रकारे श्रीकृष्णप्रेमरूपी अग्निने ग्रासलेल्या व्यक्तिला विषय-भोगाच्या वस्तु समाधान देऊ शकत नाहीत, जर त्या व्यक्तिला श्रीकृष्ण मिळाले, तरच त्याच्या विरहाग्निची ज्वाला शांत होऊ शकेल आणि पूर्ण सुखी होऊ शकेल. हेच या दृष्टान्तामधून सांगितले आहे. किंवा हा दृष्टान्त प्रेम निर्माण करण्याच्या शक्तिच्या अभावामुळे एकांशानेच घेण्यासारखा आहे।।११६।।

अहो! किमपरे श्रीमदद्रौपदी पहिषीवरा।

तादृशा भ्रातरः श्रीमदभीमसेनार्जुनादयः।।११७।।

न प्रिया देहसंबंधान्न चतुर्वर्गसाधनात्।

परं श्रीकृष्णपादाब्जप्रेमसंबंधतः प्रियाः।।११८।।

श्लोकानुवाद- आह! विषयांबद्दल अजून काय सांगु? महिषी-शिरोमणी श्रीमती द्रौपदीदेवी आणि अनेक गुणालंकारयुक्त भीम, अर्जुनासारखी भावंडेही श्रीयुधिष्ठिरांना प्रिय नाहीत. तरीही श्रीयुधिष्ठिर त्यांच्यावर जे प्रेम करतात, ते देहाने संबंधित असल्यामुळे नाही, तर श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांवर असलेल्या प्रेमाशी संबंधित असल्यानेच ते सारे त्यांना प्रिय आहेत।।११७-११८।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु तस्य द्रौपद्यां पत्यां भातृष्वपि कनिष्ठेषु परमाप्रीतिर्वर्तते, तत्राह- अहो इति द्वाभ्याम्। अपरे धनभोगादयो बांधवाद्यश्च तस्य प्रीतिं जनयितुं नाशकन्निति किं वक्तव्यं, श्रीमदद्रौपद्यादयोऽपि नाशकन्नित्यर्थः। या च कदाचिदन्योन्यं तेषां प्रीतिर्दृश्यते, सा च न देहसंबंधादिना, किंतु श्रीकृष्णभक्तिसंबंधेनैवेत्याह-नेति। अथवा श्रीकृष्णैकप्रियस्य तस्यापरे प्रिया न भवतीति किं वक्तव्यं, द्रौपद्यादयोऽपि देहसंबंधादिना न प्रिया इति द्वाभ्यामन्वयः। महिषीषु राजपत्नीषु वरा श्रेष्ठा सर्वसद्रूपगुणाद्यलङ्कृतत्वात्; अतएव श्रीमती चासीं द्रौपदी चेति तादृशा रूपगुणादिभिर-अनिर्वचनीया; देहसंबंधात् पाणिग्रहणजन्मादि-दैहिकसंबंधाद्धेतोः। चतुर्वर्गस्य धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनात् संपादनादपि न प्रियाः। तच्च 'माता तीर्थं पिता तीर्थं भार्या तीर्थं तथैव च। पुत्रतीर्थं' इत्यादि पद्मपुराणीयवचनं तत्तदुपाख्यानानुसारेण भार्याया द्रौपद्याः पुत्रतुल्यानां कनिष्ठभातृणामपि भीमादीनां तीर्थत्वात् स्वत एव तत्तत् साधन सामर्थ्ययोगाच्चोह्यम् परं केवलं श्रीकृष्णपादाब्जयोस्तेषां प्रेम किंवा

[296]

[1/4/117-118]

तेष्वेव तयोः प्रेम तत्संबंधेनैव। प्रिया इति पुनः प्रयोगेण कृष्णप्रेम संबन्धात् प्रियत्वात्प्रियः सूचितः। श्रीकृष्णभक्तानां हि परस्परं प्रियताभक्तिस्वभावेन तद्वुद्ध्ये तद्रसास्वादन-महासुखाय वा भवतीति प्रसिद्धमेव। एवमेकस्यापि गुणाः सर्वेष्वन्येष्वपि पर्यवस्यतीति सर्वेषामेव तेषां तत्तदुक्तमाहात्म्यं द्रष्टव्यम् कनिष्ठानां ज्येष्ठानुवर्तित्वात्। अयं च 'संपदः क्रतवो लोका महिषी भ्रातरो मही। जंबुद्वीपाधिपत्यञ्च यशश्च त्रिदिवं गतम्।। किं ते कामाः सुरस्पर्हा मुकुदमनसो द्विज। अधिजहमुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे।।' इति प्रथमस्कंधोक्त (श्रीमद्भा. १/१२/५-६) श्लोकद्वयार्थस्य विस्तरो ज्ञेयः।।११७-११८।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की महाराज श्रीयुधिष्ठिरांचे आपल्या पत्नीवर आणि भीम-अर्जुनादि कनिष्ठ भावांवर इतके प्रेम का दिसून येते? याचकरिता 'अहो' सारखे दोन श्लोक लिहीले आहेत. त्यांचे बंधू देखील त्यांच्याकडे प्रेम उत्पन्न करण्यास समर्थ नाहीत, मग भोग्य संपत्तिविषयी काय बोलावं? श्रीमती द्रौपदीही त्यांच्यामध्ये प्रेम उत्पन्न करण्यास समर्थ नाही, तरीही द्रौपदीवर त्यांचे प्रेम दिसून येते. हे प्रेम शारिरीक संबंधांमुळे नाही, तर फक्त श्रीकृष्णभक्तिच्या संबन्धांमुळे आहे. श्रीकृष्ण-संबंध नसलेले इतर भोग्य विषय तर दूर, रमणीची

सम्राज्ञी, राजमहिषियामध्ये सर्वश्रेष्ठ, सर्व सदगुणांनी व रूपाने शोभायमान दौपदी आणि तशाच गुणांनी नटलेले भीमार्जुनासारखे बंधूदेखील श्रीयुधिष्ठिरांना प्रिय नाहीत. तरीही कधीतरी त्यांच्याबद्दलचे त्यांचे जे प्रेम दिसून येते, ते विवाहामुळे जुळलेले शरीरसंबंध अथवा जन्मामुळे निर्माण झालेल्या दैहीक नात्यामुळे धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष अशांमधील सहाय्यामुळे नाही. "माता तीर्थ, पिता तीर्थ, पत्नी तीर्थ, पुत्र तीर्थ" अशा पद्मपुराणातील वचनानुसार पत्नी द्रौपदी, पुत्रासारखे भीम-अर्जुन असे कनिष्ठ बंधू हेच तीर्थ-स्वरूप आहेत. म्हणून जरी ते पुरुषार्थामध्ये एकमेकांना सहाय्य करत असले, तरी श्रीयुधिष्ठिरांचे आपल्या बंधुवर व पत्नीवर जे प्रेम आहे ते देहाशी संबंधीत नाही, तर केवळ श्रीकृष्णांच्या श्रीचरणकमलांशी असलेल्या प्रेमसंबंधामुळे आहे. श्रीकृष्णांच्या भक्तांचे एकमेकांवर जे प्रेम असते, त्या प्रेमाच्या संबंधांमुळेच त्यांच्या प्रेमभाव दिसून येतो.

[297]

[1/4/117-119]

मुळ श्लोकामध्ये 'प्रिया' शब्दाच्या पुनरावृत्तिचे कारण म्हणजे केवळ कृष्णप्रेम-संबंधातच त्यांचे परस्परावरील प्रेम सूचित केले जाते. वास्तविक कृष्णभक्तांना एकमेकांविषयी असणारी ममता वा प्रेम हा भक्तिचाच स्वभाव आहे आणि त्यामुळे महासुख प्राप्त होते, हे सर्वज्ञात आहे. अशा प्रकारे एकाचे गुण इतरांमध्ये परिणीत होतात. म्हणून फक्त श्रीयुधिष्ठिर महाराजांच्या माहात्म्यामध्ये इतरांचेही माहात्म्य दिसून येते आणि मग कनिष्ठही ज्येष्ठांच्या बरोबरीचे होतात, म्हणजेच ज्येष्ठांचे सर्व गुण कनिष्ठामध्येही परिणीत होतात. असा महान महिमा प्रथम-स्कंधात (श्रीमद्भा. १/१२/५-६) वर्णन केलेला आहे-"महाराज श्रीयुधिष्ठिरांची संपत्ति, यज्ञ, यज्ञोपाजित पुण्य, पत्नी, बंधू आणि जंबुद्वीपाच्या साम्राज्याची स्वर्गातील देवताही स्तुति करतात. पण त्या देव-दुर्लभ अतुलनिय ऐश्वर्यामध्येही धर्मराज श्रीयुधिष्ठिरांना आकर्षित करण्याचे सामर्थ्य नाही, कारण ते फक्त श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांचेच चिंतन करीत असत. या विषयी अजून काय बोलू? ज्या प्रकारे भूकेने कळवळलेला माणूस अन्नाव्यतिरीक्त चंदन, हार अशा गोष्टींचा कधीच विचार करत नाही, त्याच प्रकारे श्रीकृष्णप्रेमाच्या आगीने दग्ध झालेल्या श्रीयुधिष्ठिरांच्या अंतःकरणात अफाट राज्य-ऐश्वर्यासारखी कुठलीही भोग्य वस्तु, प्रेम उत्पन्न करण्यास समर्थ नाही." या टीकेला वरील दोन श्लोकांच्या अपेक्षित अर्थाचे विवेचन म्हणता येईल।।११७-११८।।

वानरे मया तेषां निर्वक्तुं शक्यते कियत्।
माहात्म्यं भगवन् वेत्ति भवानेवाधिकाधिकम्।।११९।।

इति श्रीबृहद्भागवतामृते भगवत्कृपासार निद्वारखंडे
भक्तोनाम चतुर्थोऽध्यायः।

श्लोकानुवाद- हे भगवन्! मी वानर आहे, पांडवांचे माहात्म्य मी कस जाणावं, आणि त्यांचं माहात्म्य वर्णन करायची शक्ति तरी माझ्यात कुठे आहे? आपण तर त्यांचं माहात्म्य माझ्यापेक्षा जास्त जाणता।।११९।।

श्रीबृहद्भागवतामृतातील प्रथमखंडाच्या चतुर्थ अध्यायाचा
श्लोकानुवाद समाप्त.

[298]

[1/4/119]

दिग्दर्शिनी टीका- तेषां पांडवानां कियत्माहात्म्यं निर्वक्तुं निरूपयितुं शक्यते, अपितु किञ्चिदपि न शक्यत एव। कुतः? वानरेण अनुकृत वानर जातित्वादित्यर्थः। अतोऽलं तत् कथनेनेति भावः। ननु तर्हि कथं मया ज्ञेयं? तत्राह-भगवन्! हे सर्वज्ञवर! मद्दुक्तादप्यधिकं ततोऽप्यधिकं भवानेव जानाति; तच्च द्वारकागमनोन्मुख-श्रीभगवतः प्रेम बोधनादिकमूह्यम्।।११९।।

इति श्रीभागवतामृतटीकायां दिग्दर्शिन्यां प्रथमखंडे चतुर्थोऽध्यायः।

भावानुवाद- पांडवांचं माहात्म्य वर्णन करण्यास मी समर्थ आहे काय? म्हणजेच त्यांचे माहात्म्य समजावण्याची जराशीही पात्रता माझ्यामध्ये नाही. का? मी वानर आहे, म्हणजेच वानरांची शक्ति यापेक्षा जास्त ती काय असणार? हेच पुष्कळ आहे. जर श्रीनारद विचारतील की मग मला पांडवांचा महिमा कसा ठाऊक होईल? त्याच्या उत्तरासाठी सांगतो- हे भगवन्! हे सर्वज्ञर! मी सांगितलेल्या पांडवांच्या महिम्यापेक्षाही त्या महिम्याविषयी आपणास जास्त माहित आहे. आता द्वारकेला जाण्यास सिद्ध असलेल्या नारदांनासमोर भगवंतांच्या प्रेमासारखा विषय अव्यक्तच राहिला।।११९।।

श्रीबृहद्भागवतामृतातील प्रथमखंडाच्या चतुर्थ अध्यायावरील
दिग्दर्शिनी टीकेचा भावानुवाद समाप्त

[299]

पञ्चमोऽध्यायः (प्रियः)

श्रीपरीक्षिदुवाच-

तत्र श्रीनारदो हर्षभराक्रांतः सनत्तनम्।
कुरुदेशं गतो धावन् राजधान्यां प्रविष्टवान्।।१।।

श्लोकानुवाद- महाराज श्रीपरीक्षित म्हणाले- तेंव्हा श्रीनारदांनी हर्षभराने नृत्य करत-करत कुरुदेशामध्ये जाऊन तत्काळ महाराज श्रीयुधिष्ठिरांच्या राजधानीत प्रवेश केला।।१।।

दिग्दर्शिनी टीका

पञ्चमे निजमाहात्म्यं मुन्युक्तं पांडवा यथा।
निरस्योचुर्यदूनां तत्तथा तंऽप्युद्धवस्य तत्।।

नर्त्तनेन नृत्येन सहितं यथा स्यात्तथा धावन् राजधान्यां श्रीयुधिष्ठिर-महापुर्यां प्राविशत्।।१।।

भावानुवाद- या पाचव्या अध्यायात श्रीनारदांनी सांगितलेल्या आपल्या माहात्म्याचे पांडवांनी जसं खंडन करून यादवांच्या माहात्म्याचं वर्णन केलं आहे, तसंच यादवांनीही आपल्या माहात्म्याचं खंडन करून श्रीउद्धवांच्या महिम्याचं गुणगान केलं आहे.

श्रीनारदांनी नाचत-नाचत आणि कधी धावत महाराज श्रीयुधिष्ठिरांच्या राजधानीत प्रवेश केला।।१।।

तावत् कस्यापि यागस्य विपत्पातस्य वा मिषात्।
कृष्णमानय पश्याम इति मंत्रयता स्वकैः।।२।।
धर्मराजेन तं द्वारि तथा प्राप्तं महामुनिम्।
निशम्य भ्रातृभिर्मात्रा पत्नीभिश्च सहोत्थितम्।।३।।

श्लोकानुवाद- त्या वेळी धर्मराज श्रीयुधिष्ठिर आपल्या आस-जनांसह हा विचारविनिमय करत होते की काही यज्ञ वा विपत्तिचे निमित्ताने

[300]

[1/5/2-3]

श्रीकृष्णांना बोलाऊन त्यांचं दर्शन करावं. पण त्याच वेळी द्वारपालाकडून श्रीनारदांच्या आगमनाची खबर ऐकून त्यांच्या स्वागताकरिता स्वतः धर्मराज आपली माता, पत्नी आणि भावांसह उठून उभे राहिले।।२-३।।

दिग्दर्शिनी टीका- यावदंतः प्रविशति तावदेव धर्मराजेन श्रीयुधिष्ठिरेण, तथा तेन नर्त्तनादिप्रकारेण द्वारि प्राप्तमागतं तं नारदं निशम्य द्वारापालाधिकारितः श्रुत्वा भ्रात्रादिभिः सह उत्थितं मंत्रणादासनाद्वेति द्वाभ्यामन्वयः। किं कुर्वता? स्वकैर्भ्रत्रिमात्यादिभिः समं मंत्रयता। किं कृष्णमानाय भीमादिप्रेषणेन द्वारकातो हस्तिनापुरमिदं प्रापय पश्यामः? एत्येतत्। कथं कस्यचिदयागस्य अश्वमेधादियागस्य येति तदर्थं शीघ्रागमना संभावनया, पक्षांतरे विपदां दुष्टारिकुलविहिताभिभवादि रूपाणामापदं पातस्य पातनस्य विनाशनस्येत्यर्थः। यद्वा, अकस्मादागमनस्य तथापि तन्निरसनस्येत्येष एवार्थः पर्यवस्यति। मिषात् छलेन; वस्तुतस्तु तत्तदसद्भावेऽपि केवलं श्रीभगवद्दर्शनार्थमेव तत्तदुद्भावनात्। एवं तेषामश्वमेधादियज्ञविधानं तत्तदापदगणस्वीकरणञ्च सर्वं श्रीकृष्ण-संदर्शन लाभायैवेति ध्वनितम्। एत्थं पूर्वोक्तप्रकारेणापि तदापदां द्वैविध्यं बोद्धव्यम्। कतिचित्तास्तेषां माहात्म्यविख्यापनाय भगवतैव प्रेषिते, कतिचिच्च भगवतसंदर्शनार्थं तैरेव स्वयमुत्थाप्यंत इति। एवमन्येष्वपि भक्तेषूह्यम्।।२-३।।

भावानुवाद- जेंव्हा श्रीनारद नाचत-नाचत अंतःपुराच्या दारी प्रवेश करते झाले, तेंव्हा धर्मराज श्रीयुधिष्ठिर आपली माता, बंधू अशा आस-जनांसह विचार-विनिमय करीत होते. ते काय विचार-विनिमय करत होते? अश्वमेधासारख्या यज्ञाचा संकल्प किंवा दुष्ट शत्रूने केलेल्या आक्रमणाचे संकट, असे काहि निमित्त करून भीमाला पाठऊन श्रीकृष्णांना द्वारकेहून हस्तिनापुरात बोलवावे आणि त्यांचे दर्शन घ्यावे. पण अश्वमेध यज्ञाचे निमित्त केल्यास ते ताबडतोब येणे शक्य नाही. उलट शत्रूच्या आक्रमणाने आलेले संकट आणि आपला पराजयाची वार्ता ऐकताच ते तत्काळ येतील. त्याच वेळी अचानक द्वारपालाने दिलेली नाचत येणाऱ्या नारदांच्या आगमनाची बातमी ऐकून श्रीयुधिष्ठिर त्यांच्या स्वागतासाठी आपली माता, पत्नी आणि भावांसह आसनावरून उठून उभे राहिले.

वास्तविक त्या वेळी पांडवांना ना कुठला यज्ञ वगैरे करायची गरज होती आणि ना कुठले संकट कोसळण्याची शंका होती, तरीही भगवंतांना पहाण्यासाठी ते

[301]

[1/5/2-5]

आपसात सल्लामसलत करत होते. यातून हे सुद्धा सूचित होते की त्यांच्याकडून अश्वमेधासारख्या यज्ञाचा संकल्प आणि संकटात असल्याचा निरोप पाठविणे, सारे काही श्रीकृष्णांचे दर्शन घडावे म्हणूनच आहे. म्हणून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे संकटेही दोन प्रकारची असतात. काही संकटे पांडवांचा महिमा जगात प्रसिद्ध करण्यासाठी स्वतः श्रीभगवंतांकडूनच पाठवली जातात, तर काही संकटे पांडवांच्या इच्छेमुळे असतात म्हणजेच श्रीभगवंतांचे दर्शन करण्यासाठी ते स्वतःच ती संकटे निर्माण करतात. पण इथे इतर भक्तांवर येण्याऱ्या तशा संकटांबाबत काही बोलले गेले नाही।।२-३।।

ससंभ्रमं धावता त् सोऽभिगम्य प्रणम्य च।
सभामानीय सत्पीठे प्रयत्नादुमवेशितः।।४।।
राजा पूजार्थमानीतैः पूर्ववदद्रव्यसंभ्रयैः।
मातस्त्वच्छ्वशुरानेव सभृत्यानार्चयत् स तान्।।५।।

श्लोकानुवाद- धर्मराज श्रीयुधिष्ठिरांनी उत्साहाने धाऊन श्रीनारदांना प्रणाम केला आणि त्यांना आदराने सभेत आणून त्यांना आग्रहाने उत्तम आसनावर बसवले. त्यानंतर श्रीयुधिष्ठिरांनी ज्या काही वस्तु श्रीनारदांच्या पुजेकरिता आणल्या होत्या, हे माते! श्रीनारद त्याच वस्तुंनी आपले सासरे श्रीयुधिष्ठिर आणि त्यांच्या सेवकांची पूजा करू लागले।।४-५।।

दिग्दर्शिनी टीका- स च नारदः अभिगम्य पुरोभूय गृहीत्वा; प्रणम्य साष्टांग नत्वा। धर्मराजेनेत्यनुवर्त्त एव तथापि राज्ञेति पुनः प्रयोगो विचित्रासंख्यपूजाद्रव्यसद्यः-संपादनशक्तिबोधनार्थम्। यथापूर्वं, महामुनेः पूजार्थमानीतैरेव न तु समर्पितेः। यावत्ते तैस्तस्य पूजां कर्तुमारभेरन् तावदेवेत्यर्थः। तान् युधिष्ठिरादीन् भृत्यसहितान् स महामुनिराचयत् पूजयामास। त्वच्छ्वशुरानिति तेषां संबन्धेन तस्या अपि तादृशं माहात्म्यं ध्वनयति। हे मातरिति परमाश्चर्येण संबोधनम्।।४-५।।

भावानुवाद- महाराज श्रीयुधिष्ठिर उत्साहाने धावत श्रीनारदांसमोर आले आणि त्यांना साष्टांग प्रणिपात केला. श्रीनारदांनीही त्यांना प्रणाम केला. मग महाराज श्रीयुधिष्ठिरांनी पूर्विप्रमाणे श्रीनारदांच्या पुजेकरिता विविध प्रकारची पूजा-सामग्री मागवली.

[302]

[1/5/4-7]

इथे 'राज्ञा' शब्द पुन्हा वापरल्याने अनेक प्रकारची साग्रसंगीत पूजा-सामग्री तत्क्षणी हजर करण्याची युधिष्ठिरांच्या शक्तिकडे निर्देश केलेला आहे. महाराजांनी पूजेची सारी सामग्री मागवली, परंतु समर्पण केले नाही. पण त्या पूजन सामग्रीद्वारे श्रीयुधिष्ठिर महाराज पूजा करण्यास सुरुवात करणार, त्याच वेळी हे माते! आपले सासरे महाराज श्रीयुधिष्ठिरादि बंधू आणि त्यांच्या सेवकांची पुजा त्याच सामग्रीने श्रीनारद करू लागले. 'आपले सासरे' या संबन्धामुळे श्रीउत्तरादेवींचा महिमाही पांडवासारखाच असल्याचे सुचविले आहे।।४-५।।

हनुमदगदितं तेषु कृष्णानुग्रहवैभवम्।

मुहुः संकीर्त्तयामास वीणागीत विभूषितम्।।६।।

श्लोकानुवाद- पांडवांवरील श्रीकृष्णांच्या कृपेचा महिमा श्रीहनुमानांनी ज्या प्रकारे वर्णन केला होता, त्याचेच संकीर्तन श्रीनारद वीणेच्या झंकाराच्या साथीने वारंवार अत्यंत मधुर स्वरात करू लागले।।६।।

दिग्दर्शिनी टीका- तेषु पांडवेषु यः कृष्णस्यानुग्रहस्तस्य वैभवं विस्तारं महत्वं वा। वीणागीतेन विभूषितं यथा स्यात्तथा वीणा मध्ये मध्ये वादयन् तथा तदगायंश्च परम-मधुर-प्रकारेण संकीर्त्तयामासेत्यर्थः।।६।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच दिसून येतं।।६।।

श्रीनारद उवाच-

यूयं नृलोके वत भूरिभागा, येषां प्रियोऽसौ जगदीश्वरेशः।

देवो गुरुर्बंधुषु मातुलेयो, दूतः सुहृत् सारथिरुक्तितंत्रः।।७।।

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- या नरलोकात आपण लोकच परम सौभाग्यशाली आहात, कारण जगदीश्वरांचेही ईश्वर भगवान् श्रीकृष्ण आपले प्रिय, इष्टदेव, गुरु, बांधवांमध्ये मामेभाऊ, दूत, सारथी, मित्र आणि आज्ञाधारक सेवक आहे।।७।।

दिग्दर्शिनी टीका- तदेवाह-यूयमित्यादिना भवतां कृते परमित्यंतेन। नृलोक इति महाभोगैश्वर्यास्पदस्वर्गादौ वैराग्याद्यभावेन स्वत एव भगवदनुग्रहविशेष-प्राप्त्ययोगात्।

[303]

[1/5/7]

भूरिर्महत्तापरमकाष्ठाप्राप्तः भागः भगवदनुग्रहभरप्रापकभक्तिविशेषलक्षणं भागधेयं भजनमेव वा। यद्वा, भगवदनुग्रहविशेषे अंशो येषां ते। तत्र हेतुः-येषां युस्माकमसौ श्रीदेवकीनंदनः प्रियः प्रियताविषयः। कथंभूतोऽसौ? जगदीश्वराणां ब्रह्मरुद्रादीनामपीशः नियंता, अनेन भूरिभागत्वमेव साधितम्। किञ्च, न केवलं प्रिय एव, देवश्च नित्योपास्यः सर्वापत्सु रक्षक इत्यर्थः। गुरुश्च साक्षात् सर्वोपदेशकर्त्ता। बंधुषु जन्मादिसंबन्धबद्धेषु बांधवेषु मध्ये वर्त्तमानश्च बंधुरित्यर्थः। तत्रापि मातुलेयः लोके मातुलेयपैतृस्वसेय-भ्रातृणामन्योन्यं सौहृदविशेषदर्शनात् परमस्नेहविषय इत्यर्थः। यद्वा, बंधुषु मध्ये मातुलेयो मातुसंबन्धेन परमस्निग्ध इत्यर्थः। दूतश्च उपप्लवाख्य-विराटनगरादद्भ्रस्तिनापुरे दुर्योधन-सदसि प्रेषणात्; सुहृच्च प्रत्युपकारानपेक्षकतया निरुपाधिपरम-हिताचरणपरः; सारथिश्च भारतयुद्धादावर्जुनस्य रथयोजनाश्चग्रहणादिना। उक्तितंत्रश्च वचन प्रतिपालनपरः; 'उभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत।' (श्रुतिप्रमाणं) इत्याद्यर्जुनवचसेतस्ततः सद्यो रथनयनात्। यद्वा, एवमुक्तितंत्र इत्युपसंहारः; यद्वा, किमन्यदबहु वक्तव्यं, उक्तितंत्रोऽपि। यदा भवंतो यदाज्ञापयंति, तदैव तदा स इव निष्पादयतीत्यर्थः। अथवा उक्तितंत्रशब्देन सेवक एवोच्यते, स्पष्टतया तथानुक्तिश्च श्रवणकटुकत्वात्। ततश्चैव हनूमदुक्तसेवन-वीरासनादिकमपि सूचितं भवति; एवं देवत्वादिना प्रियत्वमेव साधितमित्यपि ज्ञेयम्; यद्वा, प्रिय इत्यस्य सर्वणैवान्वयः, ततश्च प्रियो देवः इष्टदेवता प्रेमभरेण नित्यमुपास्य इत्यादिकं यथायथमूह्यम्; एवमर्जुनादिसेवित-श्रीरुद्रद्रोणादि व्यवच्छेदो द्रष्टव्यः। प्रियत्वञ्च सर्वत्रैवांतर्भूतमिति परमप्रियताविषयत्वञ्च स्वत एव सिध्येदिति दिक्। अयं भावः; -ब्रह्म-रुद्रादीनां केवलमीश्वर एव युस्माकं च प्रिय इत्यादिरुपः। यद्वा, नियंतृत्वातैः केवलमीश्वर त्वेनोपास्यते, युस्माकंतु प्रियो देवस्तथापि गुरुः; एवमग्रेऽपि अतस्तेभ्योऽपि यूयं श्रेष्ठा इति।।७।।

भावानुवाद- श्रीनारदांनी पांडवांवरील श्रीकृष्णांच्या कृपेचे महिमागान 'यूयं' आदि श्लोक क्रमांक ७ पासून सुरू करून 'भवतां कृते परम'

श्लोक क्रमांक ४४ पर्यंत खुलासेवार केलेले आहे. या नरलोकात आपण लोकच सौभाग्यशाली आहात. इथे 'नूलोक' शब्दामुळे कोणी असं समजू नये की फक्त नरलोकातच अत्यंत भाग्यवान लोक आहेत, पण स्वर्गादि लोकांमध्ये यापेक्षा अधिक सौभाग्यशाली अनेक व्यक्ति आहेत. म्हणून सांगत आहोत की प्रमाणाबाहेर भोग आणि ऐश्वर्य-संपत्तीने समृद्ध स्वर्गादि लोकांमध्ये वैराग्याचा अभाव असल्याने स्वाभाविकच भगवंतांच्या कृपेच्या प्राप्तिचा उपयोग नाही. 'भूरिभाग्य' पदातील 'भूरि' शब्दाचा अर्थ अत्यंत किंवा पराकाष्ठा

[304]

[1/5/7]

(अंतिम सीमा) प्राप्त केलेले आहे आणि 'भाग्य' शब्दाचा अर्थ ज्यामधून भगवंतांची संपूर्ण कृपा प्राप्त होते, अशा भक्ति-लक्षणांनी युक्त भाग्य किंवा भगवंतांचं भजनरूपी भाग्य. म्हणून तीच भगवदकृपा प्राप्त करून देणा-या भक्तिच्या लक्षणांनी युक्त भाग्याची परम सीमा म्हणजेच भूरिभाग्य. किंवा 'भूरिभाग्य' म्हणण्याचा उद्देश आहे की भगवंतांच्या कृपेचा अंश ज्यांना प्राप्त आहे वा जे भगवंतांच्या कृपेचा लहानसा हिस्सा आहेत, म्हणून पांडव हेच आत्यंतिक भाग्यवान आहेत. याचं कारण सांगताना म्हणत आहोत की ब्रह्मा, रुद्र अशा ईश्वरांचेही जे ईश्वर आहेत, ते श्रीदेवकीनंदन आपले (पांडवांचे) प्रिय आहेत. यामधून पांडवांचे आत्यंतिक भाग्य सिद्ध झाले.

श्रीनारद आणखी म्हणत आहेत की श्रीदेवकीनंदन आपले फक्त प्रियच नाहीत, तर इष्टदेव, गुरु आणि बांधवही आहेत. 'इष्टदेव' म्हणजे ज्यांची सदैव उपासना केली जाते आणि जे सर्व संकटांपासून रक्षण करतात ते. 'बांधव' म्हणजे जन्मासारख्या घटनांमुळे संबंधीत झालेले आणि आईकडील संबंधी कुटुंबे. म्हणजेच आई जशी स्नेहमूर्ति असते, श्रीकृष्णही तसेच आत्यंतिक स्निग्ध आहेत आणि 'बंधु' शब्दानेही जन्मासारख्या घटनांमुळे संबंधीत आणि अशा बंधुंमध्येही आईकडील नातेसंबंधी. अशा प्रकारे बंधुप्रेम दाखविल्याने ते परम-स्नेहाला पात्र आहेत. ते आपले दूत आहेत, कारण त्यांना आपल्या बाजूने दूत म्हणून उपप्लव नावाच्या विराट नगरातून हस्तिनापुरात दुर्योधनाच्या महाली पाठविले गेले होते. ते आपले सहूद आहेत, कारण उपकार करून कुठलीही अपेक्षा न करता कुठल्याही हेतूशिवायच आपले हित ते करतात, ते आपले सारथी आहेत, कारण त्यांनी महाभारताच्या युद्धात अर्जुनाच्या रथाच्या घोड्यांचे लगाम हाती घेऊन रथ चालवला होता. ते आपले आज्ञाधारक सेवक आहेत, कारण युद्धाच्या वेळी जेव्हा अर्जुन म्हणे- 'हे अच्युत! माझा रथ दोन्ही सेनांच्या मध्यभागी घेऊन चला.' हा आदेश ऐकून त्याच क्षणी श्रीकृष्णांनी रथ दोन्ही सेनांच्या मधोमध आणून उभा केला होता. अशा प्रकारे त्यांचे आज्ञाधारक सेवकत्व दाखवण्या-या प्रसंगाचा शेवट करताना

[305]

[1/5/7-8]

म्हणत आहेत की यावर जास्त का बोलू; ते आपले आज्ञाधारक सेवक आहेत, कारण आपण ज्या वेळी जो आदेश देता, त्या आदेशाचे ते तत्काळ पालन करतात. किंवा इथे 'उक्तितंत्र' शब्दाने सेवक असे समजावे, कारण श्रीकृष्णांकरिता 'सेवक' शब्दाचा वापर ऐकण्यास अत्यंत कटू वाटतो, म्हणून स्पष्टरूपाने 'सेवक' असा उल्लेख न करता 'उक्तितंत्र' शब्द वापरला आहे. यामधून श्रीहनुमानांकडून सांगितलेल्या सेवक आणि वीरासन अशा गोष्टंबद्दलही सूचित झाले आहे.

अशा प्रकारे मुळ श्लोकातील 'देवो गुरु' सारख्या वाक्यांमध्येही प्रियत्वच सिद्ध झाले आहे; किंवा 'प्रिय' शब्दाचा सर्व पदांबरोबर अन्वय करूनच अर्थ शोधवा लागेल, जसं प्रिय देवता, प्रिय गुरु इत्यादि. 'प्रिय देवता' म्हणजेच प्रिय इष्टदेव, ज्याची उपासना रोज प्रेमाने केली जाते. या प्रकारे अर्जुनासारख्यांकडून देवतारूपातील रुद्र आणि गुरुरूपातील द्रोणाचार्य अशांच्या बोलण्याचे खंडन झाले. म्हणजे काही विशेष कार्याच्या सिद्धिसाठीच अर्जुनाने कधी रुद्रदेवांची आराधना केली होती आणि द्रोणाचार्यांना गुरुच्या रूपात सन्मान दिला होता. पण श्रीरुद्रांच्याहूनही श्रीकृष्ण हेच त्यांचे प्रिय दैवत आहे आणि द्रोणाचार्यांपेक्षा श्रीकृष्ण हेच प्रिय गुरु आहेत. अशा प्रकारे 'प्रिय' शब्दाचा सर्व पदांशी अन्वय केल्यावर सहजपणे सिद्ध होतं की, श्रीकृष्ण हेच त्यांचे परम प्रिय आहेत. म्हणून सारांश हा आहे की ब्रह्मा-रुद्र वगैरे फक्त ईश्वर आहेत आणि हे (श्रीदेवकीनंदन) आपले प्रिय ईश्वर आहेत. किंवा ब्रह्मा-रुद्र हे फक्त नियंत्रकाच्या रूपातच उपास्य आहेत आणि श्रीकृष्ण प्रिय इष्टदेवतेच्या रूपात उपास्य आहेत. याशिवाय अधिक घनिष्ट असलेला संबंध म्हणजे हे गुरु आहेत. अशा प्रकारे आधीच हा सर्व विचार केला गेला आहे, त्यामुळे नरलोकात आपणच सर्वात जास्त सौभाग्यशाली आहात।।७।।

यो ब्रह्मरुद्रादिसमाधिदुर्लभो, वेदोक्तित्पयविशेषगोचरः।

श्रीमान् नृसिंहः किल वामनश्च श्रीराघवेद्रोऽपि यदंशरूपः।।८।।

[३०६]

[१/५/८]

श्लोकानुवाद- त्या भगवंतांचे दर्शन ब्रह्मा-रुद्र अशा देवतांना समाधिमध्येही दुर्लभ आहे, ते वेदांच्या संपूर्ण साराचा विषय आहेत आणि श्रीनृसिंहदेव, श्रीवामन आणि श्रीरामचंद्र असे अवतारही त्यांचे अंश स्वरूप आहेत।।८।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु श्रीदेवकीनंदनस्य प्रियत्वादिना अस्माकं माहात्म्यं तदा भवति। यद्यसौ निगूढो दुर्लभतरः स्यात्, स चास्मादुशानां गृहेषु सदा सुलभः संबंधीति किमित्यतिस्तुतिः क्रियते इत्याशंका तस्यात्यंतदौर्लभ्यादि-परममहिमानमाह-य इत्यादिना चित्रताचितेत्येतेन ग्रंथेन। तत्रादौ परमदुर्लभत्वं दर्शयति-श्लोकाद्येन; ब्रह्म-रुद्रादीनां समाधावपि दुर्लभः। कुतः? वेदानामुक्तयो वचनानि तेषामपि यत्तात्पर्यं न तु साक्षाद्वृत्तिः तस्यापि विशेषः कोऽपि सारांशः तस्यैव गोचरः, न तु अतन्निरसनद्वारा ब्रह्मवत्तामर्यमात्रस्य विषय इत्यर्थः, श्रीकृष्णस्य मधुरमधुर-सञ्चिदानंदघनरूपत्वात्। ननु तर्हि श्रीनृसिंहादयोऽपि पीदृशा एवेत्याशंक्य तेभ्योऽपि वैशिष्ट्यमाह-श्रीमानिति पादत्रयेण; श्रीमानित्यनेन नृसिंहस्य परमभयंकररूपत्वेऽपि तथा वामनस्य हृस्वत्वेऽपि परमविचित्रशोभोद्दिष्टा। अयमर्थः-स्वभक्त-वात्सल्यात्तादृशरूपत्वेन स्तंभमध्यादाविभूतो नृसिंहदेवस्तथा पादद्वयाक्रांतत्रैलोक्यः वलये विश्वरूपप्रदर्शकस्त्रिविक्रमो वामनश्च। तथा साक्षाद्भगवान् श्रीराघवेन्द्रः श्रीरामचंद्रोऽपि यस्य देवकीनंदनस्य अंशरूपः अवतारतुल्यः, साक्षाद् भगवत्वेऽप्यनाविष्कृताशेष-पारमैश्वर्यत्वेन अवतारवत् प्रतीतेः। किलेति, 'एते चांश कलाः पुसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्।' (श्रीमद्भा. १/३/२८) इत्यादि प्रसिद्धं प्रमाणयति; इत्थं श्रीनृसिंह-श्रीवामन-रघुनाथसेवकेभ्यः श्रीप्रह्लाद-बलि हनुमद्भ्योऽपि पांडवानां माहात्म्यं सुसिद्धम्।।८।।

भावानुवाद- जर शंका असेल की आमचे प्रिय, इष्ट असे असूनही ते (श्रीदेवकीनंदन) तर अतिशय गूढ आणि दुर्लभ परब्रह्मस्वरूप आहेत, म्हणून आमच्यासारख्या मनुष्यमात्रांकडे ते नेहमी का रहातील? यामधून हे समजू शकतं की आपण आम्हा लोकांची जास्त स्तुति करत आहात, पण असं का करत आहात? या प्रश्नाच्या अपेक्षेने श्रीनारद आधी श्रीदेवकीनंदनांची परमदुर्लभता दाखऊन देत आहेत. त्यांचं दर्शन ब्रह्मा-रुद्रादि देवतांना समाधीअवस्थेत देखील होणे कठीण आहे. का? ते फक्त वेद-वाक्यांचे संपूर्ण सार-रूप विषय आहेत, पण प्रत्यक्ष नाहीत, म्हणजेच वेद-वाक्यांच्या सारांश वृत्तिने ते ब्रह्मादिकांच्या अनुभवाचा विषय असतात, पण प्रत्यक्षरूपात नाहीत. प्रत्यक्ष रूपात ते वेदांमधूनही न दिसणारे आहेत.

[307]

[1/5/8-9]

ते देवकीनंदन श्रीकृष्ण परममधुर सच्चिदानंदघन-स्वरूप आहेत. ब्रह्मांप्रमाणे केवळ चिन्मात्र सत्ता नाहीत, म्हणू ते वेदांच्या प्रत्यक्ष वृत्तिने दिसू शकत नाहीत. जर म्हणाल, मग श्रीनृसिंह, श्रीवामन वगैरेही असेच आहेत का? हीच शंका दूर करण्यासाठी त्यांच्यापेक्षा श्रीकृष्णांचे वैशिष्ट्य दर्शवण्यासाठी 'श्रीमान्' इत्यादि म्हणत आहोत. श्रीनृसिंह, श्रीवामन आणि श्रीरामचंद्रजीदेखील त्यांचेच अंश आहेत, म्हणून ते सर्व सच्चिदानंदघन-स्वरूप आहेत, पण या भगवंतांच्या अवतारांपेक्षा श्रीकृष्ण अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. जसे श्रीमान् नृसिंहदेव भयंकर रूप धारण करूनही अनेक प्रकारे शोभायमान आहेत आणि श्रीवामनदेव अत्यंत लहान असूनही परम विचित्ररूपाने शोभून दिसतात. थोडक्यात श्रीनृसिंहदेव आपल्या भक्तांवरील वात्सल्यामुळे कृपा करून खांबातून प्रकटले होते आणि श्रीवामनदेवही आपल्या भक्तांवर कृपा करून दोन पाउलांनी त्र्यलोक्य व्यापून विश्वरूप-दर्शक त्रिविक्रम मूर्तिच्या रूपात होते. साक्षात भगवान् श्रीरामचंद्रही श्रीदेवकीनंदनांचे अंशावतार आहेत. जरी श्रीरामचंद्रजी प्रत्यक्ष भगवान् आहेत, तरी त्यांनी या अवतारात आपले अपार वैभव दाखविले नाही, म्हणून ते अवतारासारखेच वाटतात. श्रीकृष्ण हेच सर्व अवतारांचे निर्माते आहेत; जसं= "पूर्वी संगितलेले सर्व अवतारी पुरुष भगवंतांचे अंश वा हिस्सा आहेत, पण सर्वशक्तिमान असल्याने श्रीकृष्ण हेच स्वतः भगवान् आहेत." अशा प्रसिद्ध पुराव्यांमधून श्रीनृसिंहदेव, श्रीवामनदेव आणि श्रीरामचंद्रांचे सेवक अनुक्रमे श्रीप्रल्हाद महाराज, श्रीबळी महाराज आणि श्रीहनुमानांपेक्षा श्रीकृष्णांचे सेवक असलेल्या पांडवांचे माहात्म्य जास्त सिद्ध होतं।।८।।

अन्येऽवताराश्च यदंशश्लेशतो ब्रह्मादयो यस्य विभूतयो मताः ।
माया च यस्येक्षणवर्त्मवर्तिनी दासी जगत्सृष्ट्यवनांतकारिणी ।।९।।

श्लोकानुवाद- इतर सर्व अवतार श्रीदेवकीनंदनांच्या अंशाचे कण आहेत, ब्रह्मादि देवगण त्यांची आयुधे आहेत, जगातील उत्पत्ति-स्थिति-लय माया त्यांच्या संकेतानुसार त्यांची आज्ञा पाळते ।।९।।

[308]

[1/5/9]

दिग्दर्शिनी टीका- अन्ये मत्स्य-कूर्मादयो यस्य अंशतस्तल्लेशतश्च पृथ्वाद्य इति ज्ञेयम्; अतो ब्रह्मादयोऽपि यस्य देवकीनंदनस्य विभूतयः वैभवरूपाः सेवका इत्यर्थः न तु लीलावतारा मताः शास्त्रतत्त्वविद्धिः। यथोक्तं नारदं प्रति ब्रह्मणेव द्वितीयस्कंधे (श्रीमद्भा. २/६/४३-४६) - 'अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा, दक्षादयो ये भवदादयश्च। स्वर्लोकपालाः खगलोकपाला, नृलोकपालास्तल्लोकपालाः।। गंधर्व-विद्याधरचारणेशा, ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः। ये वा ऋषीणामृषभाः पितृणां, दैत्येद्रसिद्धेश्वर दानवेन्द्राः।। अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूत, कुष्माण्ड-यादोमृगपक्ष्यधीशाः। यत्किञ्च लोके भगवन्महस्वदोजः सहस्वदबलवत् क्षमावत्। श्रीहीविभूत्यात्मवदद्वतार्ण, तत्त्वं परंपरुपवदस्वरूपम्।। प्राधान्यतो यानृष आमनंति, लीलावतारान् पुरुषस्य भूम्नः। अपीयतां कर्णकषायशोषान्, अनुक्रमिष्ये त एमान् सुपेशान्।' इति। व्याख्यातश्च श्रीधरस्वामिपादैः - 'अहं ब्रह्मा, भवः श्रीरुद्रः, यज्ञो विष्णुः, दक्षादयो ये इमे प्रजेशाः, भवदादयश्च नैष्ठिकाः, तल्लोकपालाः पातालाधिपतयः, गंधर्वादीनामीशाः, यक्षादीनां नाथाः रक्षोरगेति संधिरार्षः; ऋषीणां पितृणां ऋष्याः; प्रेतादीनामधीशाः, किं बहुना, यत् किञ्चित् भगवदादि तत् सर्वं परमं तत्त्वं तद्विभूतिरित्यर्थः। तत्र भगवदैश्वर्ययुक्तं, महस्वत्तेजोयुक्तं, ओजःसहसी इंद्रियमनःशक्ती तदयुक्तम्; बलं दार्व्यं तदयुक्तम्, श्रीः शोभा, हीरकर्मजुगुप्सा, विभूतिः संपत्तिः, आत्मा बुद्धिस्तदयुक्तम्, अर्णो वर्णः, अद्भुतार्णम आश्चर्यवर्णमित्यर्थः, रूपमेव स्वरूपम्, रूपवत् अस्वरूपञ्च यत् तत् सर्वं परं तत्त्वं तद्विभूतिरित्यर्थः।' एवं श्रीभगवद्गीता विभूत्यध्यायोक्तानुसारेण गुणावतारानपि विभूतिषु गणयित्वा अधुना सच्चिदानंदघनलीलावतारान् वक्तुमाह-प्राधान्यत इति; अन्येऽप्यप्रसिद्धाः क्षुद्रावतारा बहवः संति, इमांश्च मुख्यान् तेऽनुक्रमेण कथयिष्यामीत्यर्थः। तथा च प्रथमस्कंधे (श्रीमद्भा. १/३/२६) - 'अवतारा ह्यसंख्येयाः हरेः सत्त्वनिधेर्द्रिजाः। यथाविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्वतः।।' इति। अस्यार्थः-सत्वमत्र परमकारुण्यम्; अतएवासंख्येया अवताराः अविदासिनः उपक्षयशून्यात् सरसः सकाशात् कुल्याः क्षुद्रप्रवाहा इवेति। यद्यपि ब्रह्मादयस्त्रयो गुणावतारा एव, न तु विभूतयस्तथापि श्रीभगवद्भक्तिप्रवर्तनात् भक्तसादृश्येन श्रीब्रह्मा-रुद्रौ विभूतिमध्येऽपि क्वचित् कथ्येते; तयोः साहचर्येण किंवा प्रतिमन्वंतर-मन्वतरतो भगवतो रूपस्यैकस्य मन्वंतरपालनाधिकारा-पेक्षया यज्ञादिरूपः श्रीविष्णुरपि; तत्र च यद्यपि यज्ञो लीलावतार एव; यथोक्तं तेन तत्रैव (श्रीमद्भा. २/७/२) लीलावतारकथनाध्याये- 'जातो रुचेरजनयत् सुमनाय सुयज्ञ, आकृतिसुनुरमरानथ दक्षिणायाम्।' इत्यादि। तथापि तस्य स्वायंभुवमन्वंतरपालनाधिकारापेक्षया तदानींतेनन्द्वापेक्षया वा, विभूतिषु गणनेत्युह्यम्। मुख्यलीलावताराणां क्रमसंख्या च लीलास्तोत्रादवगन्तव्या। तेषां तद्विभूतित्वे हेतुं दर्शयन् सकलप्रपञ्चैश्वर्यां मायाया अपि साक्षात्प्राप्त्यभावेन पुनस्तस्यैव दुर्लभतामाह-मायेति। यस्य श्रीदेवकीनंदनस्य

[309]

[1/5/9]

ईक्षणं दृष्टिः, तस्य वर्त्मनि अतिदूर इत्यर्थः। वर्तितुं शीलमस्याः सा, अतएव दासीतुल्यत्वात् दासी परमाधिनेत्यर्थः। कथंभूता? जगतः सर्वप्रपञ्चस्य सृष्टि-स्थिति-संहारकारिण्यपि; अतस्तदधीनानां ब्रह्मादीनां स्वत एव परमदासत्वं सिद्धम्।।९।।

भावानुवाद- मत्स्य-कूर्म असे अवतार म्हणजे श्रीदेवकीनंदनांचे अंश आहेत. पृथु सारखे त्यांच्या अंशाचेही अंशमात्र आहेत आणि ब्रह्मादि

देवता त्यांच्या विभूति किंवा त्यांचे वैभव दर्शविणारे सेवक आहेत, पण लीलावतार नाहीत, हेच शास्त्र जाणणारे साधु सांगतात. या विषयी श्रीनारदांशी बोलताना श्रीब्रह्मांकडून सांगितलं गेलं आहे. जसं- "हे नारद! मी, रुद्र, विष्णु, प्रजापतिगण, इतर सर्व देवर्षि, स्वर्गलोकपाल, मनुष्यलोकपाल, पाताळाचे पालनकर्ते, गंधर्वराजे, विद्याधारांचे राजे, चारणराज, यज्ञराज, उरगराज, नागपति, ऋषिश्रेष्ठ, पितृश्रेष्ठ, दैत्येंद्र, सिद्धेश्वर, दानवेंद्र, प्रेतपति, पिशाच्चपति, भूतपति, कुष्मांडाधिपति, यादोपति, मृगराज, पक्षीराज इतकेच नाहीत तर, लोकांमध्ये जे काही ऐश्वर्यशाली, तेजस्वी, इन्द्रिय शक्तिवान, मनःशक्तिवान, बलिष्ठ, क्षमाशाली, शोभायमान, संपत्ति संपन्न, विनयशील, बुद्धिवान, आत्मस्वरूप, अद्भुत रूपसंपन्न किंवा कुरूप अशा वैशिष्ट्यपूर्ण आकृतिचे जे वैभव आढळते, ते परमपुरुष भगवंतांची विभूति किंवा अवतार तत्व आहेत. पण त्या परमपुरुषांनी घेतलेले इतर प्रकारचे जे लीला अवतार आहेत, त्यांची नावे व चरित्र ऐकल्याने कानांमधील मळ नाहीसा होतो. हे नारद! मी त्या अवतारांचे चरित्र कथन करीत आहे, तुम्ही कर्णसंपुटाद्वारे (कानांनी) त्याचे सेवन करा म्हणजेच ऐका." या श्लोकातील व्याख्येमध्ये श्रीधरस्वामीपाद लिहितात-"मी (ब्रह्मा), रुद्र, विष्णु, दक्षांसारखे प्रजापति, तुमच्यासारखे निष्ठावंत ब्रह्मचारी, स्वर्गलोकपाल, भुवनलोकपाल, मर्त्यलोकपाल, पाताळासारख्या लोकांचे पालनकर्ते, गंधर्व श्रेष्ठ, विद्याधर श्रेष्ठ, चारणाधिपति, यक्षराज, उरगगणपति, नागगणाधिराज, ऋषि आणि पितृगण, प्रेत-पिशाच्च-भूत-कुष्मांड-यादपति, मृग-पक्षांसारख्यांचे अधिपति इतकंच नव्हे तर, सर्व लोकांमधील जे काही ऐश्वर्यशाली आहे, म्हणजेच तेजस्वी, शरिरमनाने शक्तिशाली आणि शक्ति, दृढता, शोभा, अकर्म, जुगुप्सा, संपत्ति, बुद्धि, आश्चर्यकारक, रुपवान-या सर्व भूमा पुरुषांच्या विभूति आहेत."

[310]

[1/5/9]

अशा प्रकारे श्रीभगवद्गीतेतील विभूतियोग अध्यायातील क्रमाने सगुण अवतारांची विभूतिमध्ये गणना करून, आता सच्चिदानंदधन लीलावताराबद्दल सांगण्याकरिताच उद्धृत केलेल्या 'प्रधान्यत' अशा श्लोकांमधून सांगत आहोत की वरील क्रमाने तेच परमपुरुष प्रथम चतुःसन रूपात ब्राह्मण म्हणून प्रकट झाले होते. अशा प्रकारे लीलावतारांच्या नावाचे वर्णन करण्यास प्रवृत्त होऊन श्रीब्रह्मांनी हे देखील सांगितलं की त्या परमपुरुषांचे लहान-सहान अनेक अवतार आहेत. पण त्यामधील प्रसिद्ध म्हणजेच या सर्व अवतारातील प्रमुख अवतारांबाबत क्रमाने कथन करीन. या विषयी प्रथम-स्कंधात सांगितलं गेलं आहे-"हे द्विजगण! सत्वनिधि श्रीहृरिचे अनेक अवतार आहेत, त्यांचं वर्णन जास्त काय करू? जसं एकाच अक्षय सरोवरामधून असंख्य छोटे-छोटे प्रवाह निर्माण होऊन वेगवेगळ्या दिशांना वहातात, त्याच प्रकारे त्या सत्वनिधी भगवंतांचे अनेक अवतार निर्माण होतात." या श्लोकातील 'सत्व' शब्दाने आत्यंतिक कारुण्यशक्ति म्हणजेच अनेक अवतार धारण करण्याची शक्ति समजून येते. म्हणून अनेक अवतार होणे हे शाश्वत आहे आणि सर्वच अवतार करुणेपोटी जगात वारंवार घेतले जातात. अक्षय सरोवरातून वहाणारे प्रवाह जसे शाश्वत आहेत, तसेच एका भगवंतांचे अनेक अवतार घेत रहाणे हे शाश्वत आहे. म्हणून त्या सर्व अवतारांमध्ये देहही घनस्वरूप परमानंद, सर्व गुणांनी युक्त व निर्दोष आहे. जरी श्रीब्रह्मा-विष्णु-रुद्र सगुण अवतार असले-विभूति नसले, तरी ते भगवद्भक्तांप्रमाणे भगवदभक्तिचा प्रसार करतात, त्यामुळे त्यांना कधी कधी विभूतिही म्हंटले जाते. पण श्रीविष्णुंची सगुण अवतारात किंवा विभूतिमध्ये गणना केल्यावरही किंवा प्रति मन्वंतरातील अवतरण करणारे असल्याने म्हणजे श्रीभगवंतांचे मन्वंतर पालन वा अधिकार अशासारख्या आशेने यज्ञादिरूप किंवा श्रीविष्णुरूप असूनही ते लीला अवतार आहेत. लीला अवतार वर्णनातील प्रसंगात सांगितलं गेलं आहे, "ते प्रजापति आकृतिच्या गर्भात सुयज्ञ नावाने आवडीने जन्म घेतात व दक्षिणेच्या गर्भातून सुषमसारखे श्रेष्ठ देव उत्पन्न करत या पुत्रांबरोबर स्वायंभुव मन्वंतराचे पालन करतात." ते यज्ञरूप भगवंत आता या

[311]

[1/5/9-10]

मन्वंतरात स्वतः इंद्र बनलेले आहेत. जरी काही-काही-ठिकाणी त्यांना विभूति म्हंटलं गेलं आहे, तरीही ते लीला अवतार आहेत. म्हणजेच मन्वंतर पालनाच्या अधिकाराच्या विचाराने आणि त्या वेळी त्यांच्या इंद्रत्वाच्या विचाराने त्यांचं विभूतिरूपाने वर्णन केलं गेलं आहे, वास्तविक ते लीला अवतारच आहेत. तरी मुख्य लीलावतारांचा क्रम लीलास्तोत्रासारख्या ग्रंथातून समजावयास हवा.

अशा प्रकारे त्यांचे विभूति रूपात गणना केली जाण्याचे कारण सांगून आता सर्व प्रापंचिक ईश्वरी मायेशी असलेला प्रत्यक्ष संबंध श्रीकृष्ण प्राप्तिचा अभाव आणि दुर्मिळता 'माया' सारख्या पदांमधून दाखवत आहोत. ही माया दासीप्रमाणे श्रीदेवकीनंदनांच्या दृष्टीपासून लांब अंतरावर आहे, हाच मायेचा स्वभाव आहे. म्हणजे दासी ज्याप्रमाणे आपल्या मालकाच्या नजरेपासून दूर राहून कार्य करते, तसाच मायेचा स्वभाव आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणून दासीबरोबर तुलना करण्यासारखी असल्याने ती पराधीन आहे. ती माया कशी आहे? जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि विनाश करणारी आहे, म्हणून मायेच्या अधीन ब्रह्मादि देवतांचे स्वभावतः दास असणे सिद्ध झाले।९।।

यस्य प्रसादं धरणीविलापतः क्षीरोदतीरे व्रतनिष्ठया स्थिताः।

ब्रह्मादयः कञ्चन नालभंत स्तुत्वाप्युपस्थानपराः समाहिता।।१०।।

श्लोकानुवाद- धरणीच्या विलापाने व्याकूळ होऊन ब्रह्मादि देवांनी क्षीरसागराच्या तटी जमा होऊन पूर्ण निष्ठेने व्रत, पूजा आणि एकाग्रपणे स्तुति करूनही ते देव भगवंतांचे दर्शन अथवा इतर कुठल्याच प्रकारची त्यांची कृपा प्राप्त करू शकले नव्हते।।१०।।

दिग्दर्शिनी टीका- समाधिदुर्लभत्वमेवेतिहासद्वारा किञ्चिद्दर्शयति-यस्येति। अपीति यथापेक्षं सर्वत्रैव योजनीयम्। धरण्या विलापतो हेतोः व्रतनिष्ठया वायुभोजनादि नियमपरतया क्षीरोदस्य लक्ष्मीपितुस्तीरे स्थिता अपि उपस्थानं अर्चनवंदनादिकं ततप्रवणा अपि समाहिताः तन्निष्ठीकृतबहिरंतःकरणा अपि संतः स्तुत्वा पुरुषसूक्तादिना स्तुतिं कृत्वा कञ्चन दर्शनाश्वासनादिरूपं प्रसादमपि नालभंत, कुतस्तं प्राप्नुविरित्यर्थः। इदञ्च दशमस्कंधारंभे सुप्रसिद्धमेव।।१०।।

[312]

[1/5/10-11]

भावानुवाद- मागील श्लोकात सांगितलं गेलं आहे की ते श्रीकृष्ण ब्रह्म-रुद्रादि देवतांना समाधिमध्येही दुर्लभ आहेत, आता त्याचेच

इतिहासातून (उदाहरणातून) वर्णन करत आहोत. भूमि देवतेचा आक्रोश ऐकून ब्रह्मादि देवतांनी व्याकुळ होऊन निष्ठापूर्वक व्रताचरणाने म्हणजेच फक्त वायु-भक्षणानेच नियम पाळून, क्षीरसागराच्या किनारी राहून, पूजे-अर्चेत मग्न होऊन, बाहेरील व आतील इंद्रियांचा निरोध करून (विषयांवरून हटऊन), एकाग्र चित्ताने पुरुषसुक्तासारख्या मंत्रांनी स्तुति करूनही, ते प्रभुंचे दर्शन अथवा त्यांचे कुठलेही आश्वासन यासारखी कृपाही प्राप्त करू शकले नाहीत, प्रत्यक्ष प्रभुंना प्राप्त करणे तर खूप लांबची गोष्ट आहे. हे सुप्रसिद्ध उपाख्यान दशम-स्कंधात दिसून येते।।१०।।

ब्रह्मणैव समाधौ खे जातामधिगतां हृदि।
यस्य प्रकाशयतामाज्ञां सुखिता निखिलाः सुराः।।११।।

श्लोकानुवाद- केवळ श्रीब्रह्माच समाधिमध्ये आपल्या हृदयरूपी आकाशात उतरलेल्या दैव-वाणीच्या रूपातील त्यांच्या आज्ञेशी परिचित झाले होते आणि ती प्रसिद्ध आज्ञा प्रकाशित करून त्यांनी सर्व देवतांना संतुष्ट केले होते।।११।।

दिग्दर्शनी टीका- ननु तदुपस्थानादिकं न कदापि वैफल्यमर्हति। सत्यं, तेषां प्रार्थनायाः परमगरिष्ठत्वेन द्रुतसिद्धेरसंभवादिति वदन् परमदौर्लभ्यमेवाह-ब्रह्मणैवेति। यस्य जगदीश्वरेशस्य तां सुप्रसिद्धामाज्ञाम्। 'पुरेव पुंसावधृतो धराज्वरो, भवद्विरंशै-र्यदुपुपजन्याताम्। स यावदुर्व्यां भरमीश्वरेश्वरः, स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि।। वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः परः। जनिष्यते ततप्रियार्थं संभवंत्वमरस्त्रियः।। वासुदेव कलानंतः सहस्रवदनः स्वराट्। अग्रतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया।। विष्णोर्माया भगवती यया संमोहितं जगत्। आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थं संभविष्यति।।' (श्रीमद्भा. १०/१/२२-२५) इत्यत्रोद्दिष्टम्। ब्रह्मणैव केवलमधिगतां ज्ञानद्वारात्म-साक्षात्कृताम्; तत्रापि समाधौ बहिरिन्द्रियवृत्तिप्रत्याहारेण मनस एकाग्रतायां सत्याम्; तत्रापि खे आकाशे जातामार्विभूताम् आकाशवाणीरूपां, न तु साक्षाद्दृष्ट-वक्तुकामित्यर्थः। प्रकाश्य परमनिगूढामपि देवान् प्रति प्रकाशं नीत्वेत्यर्थः। सुखिताः सुखिनः कृताः।।११।।

[313]

[1/5/11]

भावानुवाद- जर म्हणाल की भगवंतांची अर्चना कधीही निष्फळ ठरू शकत नाही. याकरिता सांगत आहोत की हे खरं आहे, पण त्यांची प्रार्थना करणे अतिशय महत्वाचे असले तरीही त्यांना प्रसन्न करणे इतके सहज नाही, म्हणून अशा प्रार्थना तत्काळ सफल होणे अशक्य आहे. हा विचार पूर्वीच्या श्लोकांमध्ये वर्णन करून आता भगवंतांच्या दुष्प्राप्य असण्याविषयी सांगत आहोत. श्रीब्रह्मा समाधिमध्ये आकाशवाणी ऐकून देवांना म्हणू लागले, "हे देवांनो! मी भगवंतांचा आदेश ऐकला आहे, आपण गोंगाट बंद करून तो एका आणि तत्काळ त्यांची आज्ञा पाळा. (हे म्हणून श्रीब्रह्मांनी श्रीभगवंतांनी सांगितलेली वचने ऐकवली) तुम्ही सांगण्यापूर्वीच पुरुष (श्रीभगवान्) धरणीदेवींचे दुःख जाणतात; (इथे श्रीक्षीरोदकशायीकरिता वापरलेला 'पुरुष' शब्द म्हणजे भगवान् श्रीकृष्ण असे समजावे) तुम्ही सारे आपापल्य अंशापासून यदुवंशियांच्या पुत्र-पौत्रादिकांच्या रूपात जन्म घ्या आणि जोवर ते परमेश्वर (श्रीकृष्ण) काळाच्या शक्तिने पृथ्वीचा भार हलका करण्यासाठी पृथ्वीवर प्रकट होऊन लीला करतील, तोवर तुम्हीही (इथे 'तुम्ही' म्हणजे क्षीरोदकशायी विष्णुंसह सर्व देवता) यदुकुलामध्ये वास्तव्य करा. परमपुरुष प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण लवकरच श्रीवसुदेवांच्या घरी अवतार घेतील. त्यांना प्रसन्न करण्याकरिता देव-पत्निदेखील पृथ्वीवर जन्म घेतील. त्याच श्रीवासुदेवांचे अंश सहस्रमुखी स्वराट् अनंतदेवही भगवंतांना प्रसन्न करण्यासाठी त्यांच्या आधीच अवतार घेतील. भगवती विष्णुमाया ज्या जगाला मोहित करतात, त्याही भगवंतांच्या आज्ञेने कार्यसिद्धीसाठी श्रीयशोदेच्या गर्भात अंश रूपाने प्रकट होतील." श्रीभगवंतांची ही आज्ञा श्रीब्रह्माना केवळ बुद्धि-वृत्तिच्या प्रेरणेने समाधि अवस्थेत असताना आपल्या हृदयात ठाऊक झाली होती. म्हणजेच बाह्य इंद्रियांना वश करून व केवळ मनाची एकाग्रता साधून आकाशवाणीच्या माध्यमाने ही आज्ञा त्यांनी प्राप्त केली होती, पण आज्ञा देणा-याला पाहू शकले नव्हते. आपल्या हृदयरूपी आकाशात प्रकटलेली ती दैववाणीरूपी परम गूढ आज्ञा उघड करून श्रीब्रह्मांनी सर्व देवतांना आनंदित केलं होतं।।११।।

[314]

[1/5/12-13]

कस्मिन्नपि प्राज्ञवरैर्विविक्ते गर्गादिभिर्यो निभूतं प्रकाशयते।
नारायणोऽसौ भगवाननेन साम्यं कथञ्चिल्लभते न चापरः।।१२।।
अतः श्रीमधुपुर्यां यो दीर्घविष्णुरिति श्रुतः।
महाहरिर्महाविष्णुर्महानारायणोऽपि च।।१३।।

श्लोकानुवाद- विद्वानांमध्ये श्रेष्ठ गर्गादि मुनिंनी एका निर्जन स्थळी गुप्तपणे त्यांना प्रकट करताना सांगितलं होतं की या श्रीकृष्णांची तुलना फक्त भगवान् श्रीनारायणांबरोबरच काही अंशाने होऊ शकते, पण संपूर्णपणे नाही. म्हणून ते श्रीमधुपुरीमध्ये दीर्घविष्णु, महाहरि, महानारायण सारख्या नावांनीही प्रसिद्ध आहेत।।१२-१३।।

दिग्दर्शनी टीका- ननु तर्हि साक्षाद्भगवान् श्रीनारायण एवायमित्याशंक्य श्रीगुरुडादि वैकुंठपार्षदिभ्योऽपि तेषां महत्वातिशयं वक्तुं श्रीनारायणादपि माहात्म्यमाह-कस्मिन्निति द्वाभ्याम्। श्रीनंदादौ व्यक्ततया तस्यानुक्तिरग्रे परमानुग्रहचरमकाष्ठापात्रतया वक्ष्यमानत्वेनाधुना ततप्रसंगानौचित्यात्। विविक्ते एकांते; तत्रापि निभूतं शनैः शनैर्यः श्रीदेवकीनंदनः प्रकाशयते। कथं? असौ श्रीवैकुंठेश्वर एव अनेन श्रीकृष्णेन समतां केनापि प्रकारेण अवतारित्वादिना श्रीमदड-सौष्ठवादिना वा लभते, न तु सम्यक्तयेत्यर्थः। कथंभूतः भगवान्? 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य (वीर्यस्य) यशसःश्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीडना।।' इत्युक्त-भगशब्दार्थयुक्तोऽपि। अतएव नारं जीवसमुहं अयते कारुण्यभरेण पश्यति, ज्ञानक्रियाशक्ति दानेन पालयति, सत्कर्मणि प्रवर्तयति चेति। नारायणोऽपि, न च अपरः श्रीमहापुरुषादिः 'एतनानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्'- (श्रीमद्भा. १/३/५) इत्यादिनाऽवतारिवत्तस्य महिम्नि श्रयमाणेऽपि तादृशपरममधुरगुणरूपलीलाद्य श्रवणात्। यद्वा, अप्यर्थं चकारः, न विद्यते परः श्रेष्ठो यस्मात् स सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः। सोऽपि कथाञ्चिदपि साम्यं न लभते परमप्रेमविशेषविस्तारकतादृशरूपगुणलीलामाधुरी-सारतरंगाप्रकटनात्। यथोक्तं श्रीनंदं प्रति गर्गेण

दशमस्कंधे (श्रीमद्भा. १०/८/१९) 'तस्मान्नदात्मजोऽयं ते नारायण समो गुणैः। श्रिया कीर्त्यानुभावेन गोपायस्व समाहितः॥'
इति। अस्वार्थः- 'नारायण एव समो यस्य सः सोऽपि कंः श्रीगुणादिभिरेव न तु मधुरमधुरवेशविहारविशेष-विस्तारणादिना। यद्वा,
गुणादीनामुत्तरेण संबन्धः। गोपानां तादृशां आयः प्रेमसंपदां वृद्धिर्लाभो वा यद्वा, शुभावहो विधिस्तस्मिन् सुसमाहितः परमोदयुक्तः।
स्वेति पाठे आयस्वशब्दाभ्यां योगक्षेमे अभिधीयते। अतस्तदर्थमत्र रूपगुणलीलाविशेष प्रकटनात् वैकुंठे च तदविधानात् अयमेव साक्षादभगवान्
श्रीनारायणादप्यधिक इति भावः। अतः अस्मादेवोक्ताद्धेतोः यः श्रीदेवकीन्दनः श्रुतः विश्रुतः प्रसिद्ध इत्यर्थः। अपि शब्दः पुनः
प्रयुक्तो, यच्छब्दश्चाप्रसिद्धमपि महानारायणेति साध्यतः पूर्वोक्तानुसारात्॥१२-१३॥

[315]

[1/5/12-13]

भावानुवाद- जर प्रश्न असेल की हे श्रीदेवकीन्दनच प्रत्यक्ष भगवान् श्रीनारायण आहेत का? ही शंका दूर करण्याकरिता आणि श्रीगुरुडादि
वैकुंठवासींच्यापेक्षा श्रीनंदादि ब्रजवासिंचे अधिक महत्व वर्णन करण्याकरिता प्रथम श्रीनारायणांपेक्षाही मोठे असलेले श्रीदेवकीन्दनांचे
माहात्म्य 'कस्मिन्' अशा श्लोकामधून सांगत आहोत. जरी या 'कस्मिन्' पदाने त्या श्रीनंद आणि ब्रजवासीनाच निर्देशित केलं गेलं आहे,
तरी त्यांचे नाव स्पष्टपणे घेतलेलं नाही. त्यांनी श्रीकृष्णांची महान कृपा अंतीम सीमेपर्यंत प्राप्त केली आहे, त्यामुळे त्यांचं माहात्म्य पुढे
सांगू. पण, या प्रसंगी त्यांचं माहात्म्य सांगणं योग्य नाही, असा विचार करूनच फक्त 'कस्मिन्' पदाने फक्त इशारा करत आहोत.

अशा प्रकारे विद्वानांमध्ये श्रेष्ठ गर्ग आदि मुनिंनी एका निर्जन स्थळी श्रीदेवकीन्दनांना हळू-हळू दृष्टीस आणले. कशा प्रकारे? षडैश्वर्यशाली
श्रीवैकुंठेश्वर या श्रीकृष्णांबरोबर काही काही बाबतीत साम्य दर्शवतात, पण संपूर्णपणे नाही. अवतारी असणे किंवा शरीराकृती अशा काही
बाबतीत श्रीकृष्ण आणि श्रीनारायणांमध्ये थोडा-थोडा सारखेपणा आहे, पण सर्व बाबतीत सर्वप्रकारे साम्य नाही. भगवान् श्रीनारायण कसे
आहेत? संपूर्ण ऐश्वर्य, धर्म (वीर्य), यश, श्री, ज्ञान व वैराग्य हे सहा गुण 'भग' शब्दात समाविष्ट आहेत आणि हे सहा गुण पूर्णपणे
श्रीनारायणांमध्ये अस्तित्वात आहेत, म्हणून त्यांना षड-ऐश्वर्यशाली भगवान् म्हंटलं जातं. 'नार' शब्दाचा अर्थ आहे जीवसमूह आणि
'अयन' शब्दाचा अर्थ कारुण्यभावाने जे पहातात आणि ज्ञान-क्रिया शक्ति देऊन पालन आणि सतकर्मास प्रवृत्त करतात. म्हणून त्या
श्रीवैकुंठेश्वरांचं नाव हेच श्रीनारायण आहे आणि असे भगवान् श्रीनारायणही कधी-कधी श्रीकृष्णांसारखे वाटतात. पण या देवकीन्दनांमध्ये
वरील गुण अद्भुतपणे म्हणजे संपूर्णपणे प्रकट होतात, त्यामुळे तेच मूळ नारायण किंवा महानारायणाच्या रूपाने प्रसिद्ध आहेत. म्हणून गर्ग
मुनिंनी सांगितलं आहे, "वैकुंठेश्वर श्रीनारायणांचे या श्रीकृष्णांशी काही-काही गोष्टीत साम्य आहे." श्रीनारायणांपेक्षा श्रेष्ठ कोणीही
महापुरुष नाही,

[316]

[1/5/12-14]

जसं-"ज्यांची मूर्ति इतर सर्व अवतारांचे बीज आहे." इत्यादि पुराव्यांनी हे जाणलं जातं की श्रीनारायण निरनिराळ्या अवतारांचे मूळ किंवा
सर्व अवतार धारण करणारे असले, तरीही ते श्रीदेवकीन्दनांसारखे परममधुर रूप-गुण-लीला असणारे नाहीत. किंवा 'न चापरः'
पदातून जो सर्वश्रेष्ठ आहे- असा बोध होतो. असे सर्वश्रेष्ठ श्रीनारायणांचेही या श्रीदेवकीन्दनांशी जरासेही साम्य नाही, कारण श्रीकृष्ण
उत्कट प्रेमभाव पसरविणारे रूप, गुण आणि लीला-माधुर्याची तत्वे प्रकट करून त्या प्रेमाची उधळण करतात. जसं, श्रीनंदमहाराजांना
श्रीगर्गाचार्य म्हणाले होते-"हे नंद! तुमचा हा पुत्र गुण, श्री, कीर्ति व प्रभावाने श्रीनारायणांच्या बरोबरीचा आहे, तुम्ही काळजीपूर्वक
त्याचा संभाळ करा."

तात्पर्य हे की ज्यांचे गुण, रूप, श्री (ऐश्वर्य), किर्ति हे श्रीनारायणांसारखे आहे, तेच श्रीनारायणांसारखे आहेत. आता त्याच
श्रीनारायणांचे काही-काही गुण यांच्यासारखे आहेत, पण मधुर-मधुर वेश, लीला दाखवण्यामध्ये समानता नाही. हे श्रीकृष्ण श्रीनंदादि
गोपांची 'आयः' म्हणजे प्रेम संपदा वाढवणारे आहेत. 'अयः' शब्दाचा अर्थ आहे- कल्याणकारी विधि आणि सुंदर रितीने एकत्र केलेली
परमानंदरूपी संपत्ति. किंवा 'स्वेति' म्हंटल्याने 'आयः' आणि 'स्व' शब्दांनी योगक्षेम असा अर्थ होतो. म्हणून ते गोपाळांचे
योगक्षेम-स्वरूप आहेत, म्हणून त्यांच्यावर चित्त एकाग्र करा. श्रीगर्गांच्या या बोलण्यातून असं ध्वनित होतं की श्रीकृष्ण गोपाळांची
काळजी घेणारे आहेत, त्यामुळे वृंदावनामध्ये अत्यंत मधुर गुण, रूप व लीला प्रकट करतात. पण वैकुंठामध्ये अशी काळजी घेणारी
व्यवस्था नाही, तरी हेच प्रत्यक्ष भगवान् आहेत; म्हणजे श्रीकृष्णांमध्ये श्रीनारायणांहून अधिक अद्भुत स्वरूपाचे गुण आहेत, म्हणून हे
श्रीकृष्णच स्वतः-भगवंतांच्या नावाने विख्यात आहेत॥१२-१३॥

यस्य प्रसादः सन्मौनशांतिभक्त्यादिसाधनैः।

प्राथ्यो नः स स्वयं वोऽभूत् प्रसन्नो वशवर्त्यपि॥१४॥

[317]

[1/5/14]

श्लोकानुवाद- शुद्धात्मा, मुक्ति, भक्ति आणि साधुंचा सहवास अशा साधनांनी ज्यांची कृपा प्राप्त करता येत नाही, तेच श्रीकृष्ण कोणत्याही
साधनाशिवाय सहजपणे तुम्हा लोकांवर प्रसन्न आहेत आणि आपल्याला वश झालेले आहेत॥१४॥

दिग्दर्शिनी टीका- इदानी जगद्वंशेभ्योऽपि महामुनिभ्यो भवंतः श्रेष्ठा इत्याशयेनाह-यस्येति। सत् उत्कृष्टं यन्मौनं आत्मरामता
शांतिर्मुक्तिः, भक्तिर्नवधा, आदिशब्देन श्रीमूर्तिदर्शनवैष्णवसंगमादि; तैरव साधनैः यस्य श्रीदेवकीन्दनस्य प्रसादोऽनुग्रहविशेषो
नोऽस्माकं प्रार्थनीय एव, न त्वद्यापि प्राप्तः प्राप्तव्यो वा। सः स्वयमेव साधनैर्विना वो युस्माकं प्रसन्नोऽभूत्; न च केवलं प्रसन्न एव
वशवर्ती वश्योऽपि तत्तदाज्ञाप्रति पालनादिना। तथा च सप्तमस्कंधे श्रीनारदेनैव श्रीयुधिष्ठिरं प्रति (श्रीमद्भा. ७/१०/४८-५०,
७/१५/७५-७७) 'युयं नुलोके वत भूरिभागा, लोकान् पुनाना मूनयोऽभियंति। येषां गृहाणावसतीति साक्षाद् गूढं परं ब्रह्म
मनुष्यलिंगम्। स वा अयं ब्रह्म महद्भिर्भुगव कैवल्य निर्वाणसुखानुभूतिः। प्रियः सुहृद्दः खलु मातुलेय आत्मारहणीयो विधिकृदगुरुश्च॥ न
यस्य साक्षाद् भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम्। मौनेन भक्तयोपशमेन पूजितः, प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः॥' इति।

अहो महाधन्यः श्रीप्रह्लादः यः किल तादृशभगवदनुग्रहगोचरः, वयंत्वधन्या इति मनसि विषीदत इव पांडवानालक्ष्य प्रह्लादचरिताख्यानशेषे श्रीनारदः श्लोकत्रयीमेतामब्रवीत्। अस्यास्त्वयमर्थः- येषां युस्माकं गृहान् मूनयोऽभियंति सर्वतः समायांति तत् कस्य हेतोः? गूढं परं ब्रह्म नराकारं सत्यं प्रत्यक्षं वसतीति तद्दर्शनार्थमित्यर्थः। गूढत्वमेव वदन् तस्य परमदुर्लभतामाह-ब्रह्मणा मादृशतातेन महद्भिश्चान्यैः सनकादिभिः। यद्वा, वेदेन ब्रह्मादिभिश्च विमृग्यमेव, न तु साक्षाल्लभ्यं यतकैवल्य निर्वाणसुखं निरुपाधिपरमानंदः तदनुभूतिरूप एव। एवं गूढत्वादिना परमानिर्वचनीयो यः स एव वो युस्माकं प्रियः सुहृदित्यादिरूपो भवति। तत्र प्रियः प्रीतिकारी; सुहृत् निरुपाधिहितकारी; आत्मा प्रमप्रीतिविषयः; अर्हणीय इष्ट-देवतात्वेनोपास्यः; विधकृत् आज्ञानुवर्ती; अयमिति तत्रैव सभायामासीनं भगवंतमडुल्या निर्दिशति। एवं परमदुर्लभ तरोऽपि युष्मद्विषयकानुग्रहविशेषेण सर्वेषामधुना लोचनदृश्यतां गतः इति भूरिभागत्वं युक्तमेवेत्यर्थः। ननु ईदृशं परं ब्रह्म चेत्तर्हि कथं द्रष्टसहस्रस्त्रीषु रतिः, कथं वा धर्माद्याचरणं तस्येत्यत्राह-यस्य रूपम् तत्त्वम्। यद्वा, साक्षाद्दृश्यमानं एकांगसौंदर्यमपि भवादिभिरपि धिया स्वबुद्ध्यापि वस्तुतया इदमित्थमिति साक्षान्नोपवर्णितं वर्णयितुं न शक्तं, कुतो लीलावैभवं तद्ब्रह्म मुखेन तदपि मादृशनेत्यर्थः। स तु युस्माकं स्वयमेव प्रसन्नः; अस्माकंतु मौनादिसाधनैस्ततःप्रसादः प्रार्थनीय एवेत्याह-मौनेनेति। एष इति पूर्वोक्तोऽयमितिवत्। अयं भावः- न हि

[318]

[1/5/14]

प्रह्लादस्य गृहे परं ब्रह्म वसति; न च तद्दर्शनाय मूनयस्तदगृहानभियंति; न च तस्य परं ब्रह्म मातुलेयादिरूपेण वर्तते; न च स्वयमेव प्रसन्नः; अतो यूयमेव ततोऽपि महामुनिभ्योऽपि भवपद्मजादिभ्योऽपि भक्तेभ्योऽप्यस्मत्तो भूरिभागा इति।।१४।।

भावानुवाद- आता श्रीनारद पांडवांचे सर्व जगाला वंदनीय असलेल्या महामुनिपेक्षाही अधिक असलेले श्रेष्ठत्व दर्शवण्यासाठी 'यस्य' सारखी पदे सांगत आहेत. उत्कृष्ट मौनव्रत म्हणजेच आत्मरतता, शांति म्हणजेच मुक्ति, नवधा भक्ति आणि श्रीमूर्तिचे दर्शन आणि वैष्णवांचा सहवास अशा साधनांनी श्रीदेवकीनंदनांच्या विशेष कृपेकरिता फक्त प्रार्थना करता येते, पण ती कृपा प्राप्त केली जाऊ शकत नाही. तेच भगवान् श्रीकृष्ण कृष्टल्याही साधनांशिवाय स्वतःच आपल्यावर प्रसन्न झाले आहेत, नुसते प्रसन्नच नाही तर आपल्याला वश होऊन आपल्या आज्ञापालनासारखी कामेही करत आहेत. कोणे एके काळी श्रीयुधिष्ठिर महाराज म्हणाले होते, "आहा! काय हे श्रीप्रह्लाद महाराजांचे सौभाग्य! ते अतिशय धन्य आहेत! ते भगवंतांच्या खास कृपेला पात्र आहेत, पण आम्ही लोक धन्य नाही." अशा प्रकारे स्वतःला अभागी मानून जेव्हा श्रीयुधिष्ठिर दुःखी झाले, तेव्हा त्यांना उद्देशुन (श्रीप्रह्लाद चरित्र-उपाख्यानातील अखेरच्या भागात) श्रीनारद म्हणाले, "हे राजेंद्र! प्रह्लाद भाग्यवान आहेत, आणि आम्ही अभागी आहोत असं मानून आपण दुःख करू नये. मनुष्यलोकात आपण लोकच अत्यंत भाग्यवान आहात, कारण लोकपावन मुनिगण सातत्याने आपल्या घरी ये-जा करत असतात आणि आपल्या घरी साक्षात परब्रह्म मनुष्यदेहरूपात गुप्तपणे रहात आहे. ते श्रीकृष्णच परब्रह्म आहेत, त्यामुळे महान लोकही त्यांना कैवल्य-निर्वाणसुखाच्या अनुभवामधून शोधत आहेत. पण तेच परब्रह्म आपले प्रिय, हितचिंतक, मामे-भाऊ, आत्मा, पूजनीय इष्टदेव, आज्ञाधारक सेवक आणि गुरु आहे. म्हणून आपल्याइतकं भाग्यवान कोण आहे? हे राजन्! साक्षात शिव, ब्रह्मादि देवही आपापल्या बुद्धिने ज्यांचं रूप निश्चितपणे सांगू शकत नाहीत, मी त्यांचं काय वर्णन करू शकतो? तेच भक्ताधीन भगवान् मौनव्रत, प्रत्याहार आणि भक्तिनेच पूजले जाऊन प्रसन्न होवो." असं म्हणून श्रीनारदांनी आपल्या बोटाने त्या सभेत असणा-या श्रीभगवंतांकडे इशारा केला

[319]

[1/5/14]

याचा भावार्थ असा की असे अत्यंत दुर्लभ असणारे परब्रह्म आपल्यावरती कृपावंत होऊन या वेळी सर्वांना दर्शन देत विराजमान झालेले आहेत, म्हणून आपल्या भूरिभाग्याविषयी मी जास्त काय बोलू? जर म्हणाल की आमच्या घरी जगाला पवित्र करणा-या मुनिंची ये-जा असण्याचे कारण काय आहे? याच्या उत्तरादाखल सांगत आहोत की आपल्या घरी गुप्तरूपाने परब्रह्म प्रत्यक्ष मनुष्याकारात रहात आहे, त्यामुळे ऋषी-मुनि त्यांचं दर्शन घेण्यासाठीच ये-जा करतात.

अशा प्रकारे भगवंतांच्या गूढ अस्तित्वाची गोष्ट सांगून आता त्यांच्या आत्यंतिक दुर्लभतेविषयी सांगत आहोत. ब्रह्मादि देवता आणि माझ्यासारखे सनकादि महाऋषीही ज्यांच्या रूपाविषयी नक्की काही सांगू शकत नाहीत, किंवा ब्रह्मादि देवताही ज्यांना वेदांमध्ये शोधत असतात, पण ते प्रत्यक्षरूपात प्राप्त न झाल्याने ते कैवल्य-निर्वाणसुख आहेत म्हणजेच परमानंद-स्वरूप आहेत असे सांगतात. असे गूढ आणि अवर्णनीय परमब्रह्म भगवान् हेच आपले प्रिय, शुभचिंतक आहेत. इथे प्रिय म्हणजे प्रीतिकारक, शुभचिंतक म्हणजे हित करणारे, आत्मा म्हणजे प्रेम, पूजनीय म्हणजे इष्टदेवता असल्यामुळे उपास्य, विधकृत् म्हणजेच आज्ञेचे पालन करणारे आहेत.

जर पश्र्व असेल की असे परब्रह्म असूनही त्यांनी सोळा हजार एकशे आठ राण्यांशी विवाह का केला किंवा धर्माचे आचरण का केले? यासाठी सांगत आहोत- 'यस्य रूपं तत्त्वम्' ब्रह्मादि देवताही त्यांच्या तत्वांचे निश्चित वर्णन करू शकलेले नाहीत. किंवा प्रत्यक्ष दिसणा-या या परब्रह्माच्या एका बाजूचे (अंशमात्र) सौंदर्यच आपापल्या बुद्धिने अनुभऊन 'ते असे आहेत' 'ते तसे आहेत' म्हणून केवळ निर्देशक करून थोडेसेच वर्णन केलेले आहे. पण प्रत्यक्षरूपात म्हणजेच संपूर्णरूपात वर्णन करू शकलेले नाहीत. म्हणून त्यांचे जे महान लीला-वैभव आहे, ते अवर्णनीय आहे, देवता त्यांचा अनुभव किंवा वर्णन कसे करू शकतील? जरी इथे मी भव (शिव) आणि पद्मयोनि (ब्रह्मा) यांच्या नावाचाच प्रामुख्याने उल्लेख केला आहे, तरीही आम्ही म्हणजे

[320]

[1/5/14-15]

मी आणि सनकादि ऋषीही त्या तत्वाचे निश्चितपणे वर्णन करण्यास किंवा त्यांच्या लीलांचा अनुभव घेण्यास असमर्थ आहोत. पण असा महान महिमा असलेले परब्रह्म आपल्यावर स्वतःच प्रसन्न आहे. जरी आम्ही मौनव्रतासारख्या साधनांनी त्यांच्या कृपेसाठी प्रार्थना करतो, तरी त्यांना प्राप्त करू शकत नाही.

सारांश असा आहे की श्रीप्रह्लादांच्या घरी परमब्रह्माने प्रत्यक्षरूपात निवास केला नाही आणि त्यांच्या दर्शनासाठी ऋषी-मुनिही तिथे गेले

नाहीत. परब्रह्माचा श्रीप्रल्हादांशी पांडवांप्रमाणे मामाचे पुत्र असण्यासारखा कोणताही संबंध नाही. म्हणून आपण श्रीप्रल्हादांपेक्षा जास्त भाग्यवान आहात, यापेक्षा अधिक काय बोलू? शिव, ब्रह्मादि देवता आणि माझ्यासारखे सनकादि मुनि आणि इतर भगवदभक्तांपेक्षा आपणच भूरिभाग्यवान आहात।।१४।।

अहो श्रृणुत पूर्वतु केषाञ्चिदधिकारिणाम्।
अनेन दीयमानोऽ भून्मोक्षः स्थितिरियं सदा।।१५।।

श्लोकानुवाद- आहा! एका. पूर्वी असा नियम होता की श्रीभगवान् काही खास अधिकार असलेल्यांनाच मोक्ष देत असत।।१५।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवमुक्तस्य परमश्रेष्ठस्य प्राप्तौ निदानं तु तदीयासाधारण-महिमभरमाधुरी-प्रकाशनमेवेत्याशयेनाह-अहो! इति दशभिः। आश्चर्यम्, मोक्षादिकारिणां मध्ये केषाञ्चित्; अनेन श्रीदेवकीनंदनैव; स्थितिर्मर्यादा; कदाचिदप्यत्र व्यभिचारो नास्तीत्यर्थः।।१५।।

भावानुवाद- पांडव असे श्रेष्ठ ठरण्याचे मूळ कारण आहे, श्रीकृष्णांनी तसा खास मधूर महिमा दाखवणं. याच अभिप्रायाने 'अहो' सारख्या दहा श्लोकांमध्ये श्रीकृष्णांच्या महिमा-माधुर्याचे वर्णन करत आहोत. किती आश्चर्याची गोष्ट आहे! याच श्रीदेवकीनंदनांनी आपल्या मागील अवतारांमध्ये मोक्ष प्राप्तिचे अधिकारी असलेल्यांमधील काही-काही खास लोकांनाच मोक्ष मिळऊन दिला होता. पण आता तो मोक्ष ते सर्वांना मिळऊन देत आहेत आणि त्यात काही अयोग्यही नाही।।१५।।

[321]

[1/5/16-17]

कालनेमिर्हिरण्याक्षो हिरण्यकशिपुस्तथा।
रावणः कुंभकर्णश्च तथान्ये घातिताः स्वयम्।।१६।।
मुक्तिं न नीता भक्तिर्न दत्ता कस्मैचिदुत्तमा।
प्रह्लादाय परं दत्ता श्रीनृसिंहावतारतः।।१७।।

श्लोकानुवाद- श्रीभगवंतांनी कालनेमि, हिरण्याक्ष आणि हिरण्यकश्यपुसारख्या असुरांचा आणि रावण कुंभकर्णादि राक्षसांचा स्वतः वध करूनही त्यांना मुक्ति दिली नाही; म्हणून त्यांनी कुणालाच आपली उत्तमा भक्ति दिली नाही, या विषयी मग काय म्हणावं? तरी त्यांनी फक्त श्रीनृसिंह अवतारातच श्रीप्रल्हादांना ज्ञानमिथा-भक्ति दिली होती।।१६-१७।।

दिग्दर्शिनी टीका- तदेवाह-कालेति सपञ्चाक्षरश्लोकेन। अनेनेत्यनुवर्तते एव कालनेमिर्घातितो मारितः। स्वयमेव श्रीवैकुण्ठेश्वररूपेण देवासुरयुद्धे। हिरण्याक्षश्च श्रीवराहरूपेण, हिरण्यकशिपुः श्रीनृसिंहरूपेण, रावणकुंभकर्णी श्रीरघुनाथरूपेण, अन्ये च दैत्यराक्षसादयः तत्तत्-संबन्धिप्रभृतयः। स्वयमेवानेनेते घातिता अपि मुक्तिं न प्रापिताः। अस्मिन्नेवावतारे तद्दानेनास्यैव महामहिमविशेषबोधनाय। अथ कथं भगवद्भक्तिप्राप्तास्त्वित्याह-भक्तिरिति। उत्तमा विशुद्धा प्रेमलक्षणा वा परं केवलं दत्ता भक्तिः; सा च ज्ञानमिश्रेति बोद्धव्यम्। उत्तरत्र शुद्धामित्युक्तः। प्राक् प्रह्लादेन स्वयमेव तथोक्तत्वाच्च सप्तम्यांतस्।।१६-१७।।

भावानुवाद- श्रीभगवंतांनी मुक्तिदेखील सहजपणे दिली नाही, हे सांगण्याकरिता 'कालेति' श्लोक सांगत आहोत. प्रभुंनी श्रीवैकुण्ठेश्वराच्या रूपात देव-असुर युद्धामध्ये कालनेमिचा, श्रीवराहाच्या रूपात हिरण्याक्षाचा, श्रीनृसिंहरूपात हिरण्यकशिपुचा आणि श्रीरघुनाथांच्या रूपात रावण, कुंभकर्णासारख्या राक्षसांचा स्वतः वध करूनही त्यांना मुक्ति प्राप्त करून दिली नाही. म्हणून त्यांच्याकडून कुणालाही उत्तमा भक्ति दिली गेली नाही, या विषयी जास्त काय सांगावे? पण श्रीकृष्ण अवतारात तीच मुक्ति सहज दिल्यामुळे त्यांच्या मोठा महिम्याचा निर्देश करण्यासाठीच असा उल्लेख झाला आहे. म्हणजेच पूर्वी जिथे मुक्तिच दिली नाही, तर विशुद्ध प्रेमभक्ति कशी देणार? पण फक्त श्रीनृसिंह अवतारातच त्यांनी श्रीप्रल्हादांना ज्ञानमिथा-भक्ति दिली होती. श्रीप्रल्हादांची भक्ति शुद्धभक्ति नाही, असं यापूर्वी स्वतः श्रीप्रल्हादांकडूनच सांगितलं गेलं आहे।।१६-१७।।

[322]

[1/5/18-19]

हनूमान् जाम्बुवान् श्रीमान् सुग्रीवोऽ थ विभीषणः।
गुहो दशरथोऽ प्येते नूनं कपियते जनाः।।१८।।

श्लोकानुवाद- श्रीरामावतारात श्रीमान् हनुमान, जाम्बुवान्, सुग्रीव, विभीषण, गुहक आणि राजा दशरथांसारख्या काही व्यक्तींनी त्यांच्याकडून ही शुद्धभक्ति प्राप्त केली होती।।१८।।

दिग्दर्शिनी टीका- हनूमदादयः कतिपये जना जीवाः सेवका वा शुद्धां ज्ञानकर्माद्य-संभिन्नां भक्तिं तु रघुनाथावतारे अस्माच्छ्रीदेवकीनंदनाल्लेभिरे इत्युत्तरेणान्वयः। श्रीमान् परमसौभाग्यसंपदयुक्तः; अस्य च सर्वत्रैवानुषंगः। नूनं निश्चये वितर्के वा, लक्षणेन तेषु शुद्धभक्तेरनुमानात्। यद्वा, नूनमित्यस्य दशरथोऽ पीत्यनेनैव संबंधः। ततश्च ब्रह्मशापादेव पुत्रविच्छेदशोकेन मरणाच्छुद्धभक्तौ संशये जातेऽ पितस्य पुत्रस्नेहेन शुद्धभक्तिसंभावनया वितर्कः। अतएवात्रापि शब्दोऽ पि।।१८।।

भावानुवाद- श्रीरामचंद्रजींच्या अवतारात श्रीहनुमानांसारखे काही सेवक आणि काही जीवांनी याच श्रीदेवकीनंदनांकडून शुद्धभक्ति म्हणजे ज्ञान-कर्म विरहीत भक्ति प्राप्त केली होती. 'श्रीमान्' म्हणजे परमसौभाग्यरूपी संपत्तिच समजावी लागेल आणि असे सर्व लोक परम सौभाग्यशाली आहेत. इथे 'नूनं' शब्द निश्चय दर्शवण्यासाठी किंवा तर्क-वितर्कासाठी वापरला गेला आहे, म्हणजेच ज्या लक्षांनी

त्यांच्या शुद्ध भक्तिचा नित्कर्ष काढला जातो ती लक्षणे. किंवा या 'नूनं' शब्दाचा श्रीदशरथांशीही संबंध आहे, जसं ब्राह्मणांच्या शापाने पुत्रवियोगात त्यांचा मृत्यु झाल्याने त्यांच्या शुद्धभक्तिबद्दल संशय निर्माण होतो. दुसरीकडे श्रीरामचंद्रावर असलेलं त्यांचं पुत्रप्रेम पाहून शुद्धभक्तिची शक्यता वाटते, हाच तो तर्क-वितर्क आहे. याकरिता मूळ श्लोकात 'दशरथ' शब्दानंतर 'अपि' शब्द वापरला गेला आहे।। १८।।

रघुनाथावतारेऽस्माच्छुद्धां भक्तिं तु लेभिरे।
विशुद्धस्य च कस्यापि प्रम्णो वात्तापि न स्थिता।। १९।।

श्लोकानुवाद- जरी श्रीरामावतारात काही महात्म्यांनी शुद्धभक्ति प्राप्त तर केली होती, पण त्या अवतारात विशुद्ध प्रेम प्राप्त झाल्याचे ऐकीवात नाही।। १९।।

[323]

[1/5/19-21]

दिग्दर्शिनी टीका- विशुद्धस्य स्वारसिकस्य, न तु गुणरूपाद्यपेक्षकस्येत्यर्थः। कस्यापीति पतिपुत्रादिभावेन जायमानेषु नानाविधेषु विशुद्धेषु प्रेमसु मध्ये कस्यचित् एकतरस्यापीत्यर्थः। यद्वा, अनिर्वाच्यस्य श्रीगोपीनामिव श्रीकृष्णप्रेम-विशेषस्येत्यर्थः। वात्तापि तदानीं नासीत् कुतश्च प्राप्तिरित्यर्थः।। १९।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीदशरथ विशुद्ध स्वारसिक भक्त असूनही त्यांची भक्ति श्रीरामचंद्राच्या गुण-रूपावर अवलंबून नाही, कारण पति-पुत्र अशा भावांमधून निर्माण झालेल्या ना-ना प्रकारच्या विशुद्ध प्रेमांमधून कुठल्या एका भावाचा विचारही त्या वेळी प्रचलित नव्हता. किंवा गोपीप्रमाणे विशुद्ध अवर्णनीय प्रेमाची गोष्टही त्या वेळी कुणाच्या कानी पडलेली नव्हती. त्यामुळे तशा विशुद्ध प्रेमाची प्राप्ति कशी शक्य होती?।। १९।।

इदानीं भवदीयेन मातुलेयेन नो कृताः।
मुक्ता भक्तास्तथा शुद्धप्रेमसंपूरिताः कति।। २०।।

श्लोकानुवाद- पण या वेळी आपले मामाचे पुत्र श्रीकृष्णांनी अनेक व्यक्तींना मुक्ति, भक्ति आणि शुद्ध प्रेमरस दिला नाही का?।। २०।।

दिग्दर्शिनी टीका- कति मुक्ताः, कति भक्ताः, कति शुद्धप्रेमरससंपूरिताश्च न कृता, अपि तु बहव एव ते ते कृता इत्यर्थः। भवदीयमातुलेयेनेति तादृशमहिमवतः श्रीकृष्णस्य तादृक् संबन्धेन तेषामपि तादृङ्माहात्म्यं सूचयति।। २०।।

भावानुवाद- श्रीकृष्णांनी अनेक व्यक्तींना मुक्ति, भक्ति आणि शुद्ध प्रेमरस दिला नाही का? म्हणजे अनेक व्यक्ती मुक्ति, भक्ति आणि प्रेमरसात नाहून कृतार्थ झाल्या. मूळ श्लोकातील 'भवदीयेन मातुलेयेन' म्हणजे 'आपल्या मामांचे पुत्र' पदाने तसा महिमा असलेल्या श्रीकृष्णांबरोबर संबंध आल्याने आपणा लोकांचेही तसेच माहात्म्य दर्शविले जात आहे।। २०।।

आत्मना मारिता ये च घातिता वार्जुनादिभिः।
नरकार्हाश्च दैतेयास्तन्महिम्नामृतं गताः।। २१।।

[324]

[1/5/21]

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांनी स्वतः ज्यांचा वध केला आहे किंवा ज्यांचा वध अर्जुनासारख्यांकडून करविला आहे, ते सर्व दैत्य नरकात जाण्याच्या योग्य होते, पण त्यांनी श्रीकृष्णांच्या महिम्यामुळे मुक्ति प्राप्त केली आहे।। २१।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्रादौ प्राप्तमोक्षान्निर्दिशति-आत्मनेति। ये दैतेयाः पुतनादयः; वेत्युक्त-समुच्चये; ये च अर्जुन भीमादिभिः कृत्वा घातिताः कर्णदुर्योधनादयः, तेऽपि दैत्यांशप्रवेशाद्दैतेया एव। अप्यर्थे चकारः। नरकार्हा नरकयोग्या अपि विष्णुवैष्णवद्रोहात्। तस्य भवदीय मातुलेयस्य महिम्नैव अमृतं मुक्तिं प्राप्ताः। तथा च द्वितीयस्कंधे (श्रीमद्भा. २/७/३४-३५) 'ये च प्रलंबखरदूर्दूरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कुज-पौण्ड्रकाद्याः। अन्ये च सात्वकपिबल्वल-दंतवक्र-सप्तोक्ष-संबरविदूरथ-रुक्मिमुख्याः।। ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः, कांबोजमत्स्यकुरुसुअयकैकयाद्याः। यास्यंतदर्शनमलं बलपार्थभीमव्याजाहृयेन हरिणा निलयं तदीयम्।।' इति। एतयोरर्थः-ये च प्रलंबादयस्ते सर्वे हरिणा हेतुभूतेन तदीयं तेषां योग्यं निलयं नितरां लयं मोक्षम् अदर्शनं दर्शनाविषयं पुनर्दर्शनरहितं वा परमाभावरूपत्वात्। अलमत्यर्थम्; यद्वा, अदर्शनेषु अदृश्येषु मध्ये मलरूपं परमहेयमित्यर्थः, भक्तिरसविघातकत्वात्। यास्यंति प्राप्यंतीत्युत्तरेणान्वयः। दूर्दूर इव दूर्दूरो वक्रः; कपिद्विविदः। ननु खरकपिबल्वल-प्रमुखाः बलभद्रेण निहताः; कांबोजादयश्च भीमार्जुनादिभिः, शंबरः प्रद्युम्नेन, यवनो मुचुकुंदेन न तु हरिणा। तत्राह-बलपार्थभीमेत्यादयः व्याजाहृया कपटनामानि यस्य तेनेति। यदि च तदीय निलयं श्रीवैकुण्ठमिति व्याख्या तदा मुक्ता इत्यस्य वैकुण्ठयनेन संसारबंधछेदनान्मुक्ताः कृताः मोचिता इत्यर्थो द्रष्टव्यः।। २१।।

भावानुवाद- 'आत्मनेति' श्लोकातून सर्वप्रथम मोक्ष प्राप्त करणा-या दैत्यांची नावे सांगत आहोत. या श्रीकृष्णावतारात त्यांनी पूतनेसारख्या ज्या दैत्यांचा स्वतः वध केला आहे, किंवा ज्यांना भीम अर्जुनाकरवी मारलं आहे, ते सर्व नरक भोगण्यास योग्य असे होते, तरी आपल्या मामांचे पुत्र श्रीकृष्णांच्या कृपेने त्या सर्वांनी मुक्ति प्राप्त केली आहे. इथे कर्ण-दुर्योधन अशा क्षत्रिय राजांना दैत्य म्हंटले गेले आहे, कारण त्यांच्या शरिरात दैत्याचा अंश असल्याने ते श्रीविष्णु आणि वैष्णवांशी द्रोह करत असत, त्यामुळे त्यांची गणनाही दैत्यांमध्ये केली गेली आहे.

द्वितीय-स्कंधात सांगितलं आहे-"प्रलंबासुर, खर, बक, केशी, अरिष्ट, मल्लगण, कुवलयपीड, कालयवन, कपि, पौण्ड्रक, शाल्व,

[325]

[1/5/21-23]

नरक, बल्लव, दंतवक्र, सप्तोक्ष, संबर, विदुरथ, आणि रुक्मीसारखे प्रमुख योद्धा आणि काम्बोज, मत्स्य, कुरु, सूज्य आणि केकय अशा ज्या कोणी धनुष्यादि अस्त्रे धारण करून युद्धात अहंकार दाखवला होता, ते सर्व श्रीविष्णुच्या हातून निःशस्त्र होऊन मुक्त झाले होते. खरोखर श्रीकृष्णांचे हे कार्य अलौकिक आहे. जरी या दैत्यांपैकी कोणी-कोणी स्वतःच श्रीकृष्णांच्या हातून निःशस्त्र झाले होते; काम्बोज आदि दैत्य भीम आणि अर्जुनाकडून निःशस्त्र झाले होते; प्रद्युम्नांकडून संबर निःशस्त्र झाला होता; मुचकुंदांकडून कालयवन निःशस्त्र झाला होता, तरी ते सर्व श्रीकृष्णांच्या हातूनच निःशस्त्र झाले होते- असं समजावं लागेल, कारण श्रीबलराम, भीम, अर्जुन, आदि श्रीकृष्णांचेच फसवे (दूसरे) नाव आहे.

त्यामुळे हे सर्व मारले गेलेले दैत्य पुनर्दर्शनाविना असलेल्या संपूर्ण मोक्षपदाला गेले. किंवा 'यास्यंतदर्शनमलं' पदाचा दुसराही अर्थ असू शकतो; ते सर्व दैत्य पुनर्दर्शनाशिवाय असलेल्या या परम अभावातील म्हणजेच ज्यामध्ये संपूर्ण विलय होतो अशा मोक्षपदाला गेले, म्हणजेच त्यांना पुन्हा कुठलाही देह प्राप्त झाला नाही. किंवा अदर्शनमल-स्वरूप मोक्षाला प्राप्त झाले होते, अदर्शनरूप लय किंवा मोक्ष भक्तिरसाचा नाश करणारा असल्याने मलस्वरूप आहे. जरी 'तदीय निलय' म्हंटल्याने श्रीवैकुंठ पदाचा बोध होतो, तरी (मूळ श्लोकात) 'मुक्ति' शब्द असल्याने वैकुंठात आणल्यावरही संसार-बंधनामधून सुटका करणारी मुक्ति असा अर्थ घ्यावा लागेल. म्हणून इथे मुक्ति म्हणजे दैत्यांची संसार-बंधनातून सुटका।।२१।।

तपोजपज्ञानपरा मुनयो येऽर्थासाधकाः।

विश्वामित्रो गौतमश्च वशिष्ठोऽपि तथापरे।।२२।।

तं कुरुक्षेत्रयात्रायां गत्वा कृष्णप्रसादतः।

भक्तिं तं प्रार्थ्यतां प्राप्याभवंस्तद्भक्तितत्पराः।।२३।।

श्लोकानुवाद- तपनिष्ठ विश्वामित्र, गौतम, ज्ञाननिष्ठ वशिष्ठ आणि इतर मुनिंनी धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्षाचे

[326]

[1/5/22-23]

साधक असूनही कुरुक्षेत्र यात्रेच्या वेळी श्रीकृष्णांना भक्तिची प्रार्थना केली होती आणि श्रीकृष्णांच्या कृपेने भक्ति प्राप्त करून अखेर ते भक्तिमध्येच रममाण झाले होते।।२२-२३।।

दिग्दर्शिनी टीका- इदानीं प्राप्तभक्तिकानाह-तप इति द्वाभ्याम्। विश्वामित्रादयस्त्रयः क्रमेण तप आदि परा अपि। अतएव अर्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणां साधका अपि। तं कृष्णं, तां भक्तिम्। तथा च तेषां प्रार्थनं दशमस्कंधे (श्रीमद्भा. १०/८४/२६) - 'तस्याद्य! ते ददृशुमाङ्घ्रिमघौघमर्षं, तीर्थास्पदं हृदिकृतं सुविपक्वयोगैः। उतसिक्त-भक्त्यपहताशयजीवकोषा, -श्रापुर्भवदगतिमधानुगृहाण भक्तान्।।' इति। व्याख्यातञ्च श्रीधरस्वामीपादैः - 'अघौघस्य मर्षं नाशकरं यदगंगाख्यं तीर्थं तस्यास्पदमाश्रयम्। सुविपक्वयोगैरपि हृदि कृतं केवलं न तु दृष्टम्। तस्य तेऽङ्घ्रिं ददृशुम दृष्टवंतो वयं बहुभिः पुण्यैः। अतोऽस्मानुगृहाण, भक्तान् कृत्वानुग्रहं कुर्वित्यर्थः। ननु किं भक्त्या यथा पूर्वं तप एव तप्यतां तत्राहुः -उत्सिक्ता उद्विक्ता या भक्तिस्तयाऽपहत आशयलक्षणो जीवकोषो येषां त एव पूर्वं भगवदगतिं परमपदमापुनान्य' इति।।२२-२३।।

भावानुवाद- आता 'तपेति' या दोन श्लोकांमध्ये श्रीकृष्णांकडून भक्ति प्राप्त करणा-या मुनिंची गोष्ट सांगत आहोत. तपनिष्ठ विश्वामित्र, जपनिष्ठ गौतम, ज्ञाननिष्ठ वशिष्ठ आणि इतर मुनिंनी धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्षाचे साधक असूनही कुरुक्षेत्री येऊन प्रथम श्रीकृष्णांची भक्तिसाठी प्रार्थना केली होती, आणि त्यांच्या कृपेने प्राप्त झालेल्या भक्तिमध्ये रममाण झाले होते.

या विषयी दशम-स्कंधात सांगितलं आहे, "हे श्रीकृष्ण! आज आम्ही आपल्या चरणकमलांचं दर्शन केलं. हे श्रीचरणकमल आता सर्व प्रकारची पापे धुऊन टाकणारे आहेत, गंगा तीर्थ निर्माण करणारे आहेत आणि योगाने सिद्धि प्राप्त करणा-या योग्यांकडूनही हृदयात ज्यांचं ध्यान केलं जातं असे आहेत. तरी आज आम्ही प्रत्यक्ष त्या श्रीचरणांचंच दर्शन केलं आहे, म्हणून भक्ति देऊन आमच्यावर कृपा करा. तत्वज्ञानयुक्त भक्तिने ज्यांचा वासनामय जीव-कोष नाश पावला आहे, तेच आपल्या श्रीचरणकमलांची भक्ति करतात." या श्लोकातील व्याख्येत श्रीधरस्वामी म्हणतात- "परिपक्व म्हणजेच परमसिद्धि प्राप्त केलेले योगी ज्या श्रीचरणकमलांचं आपल्या हृदयामध्ये ध्यान करतात, पण प्रत्यक्ष दर्शन घेऊ शकत नाहीत; जे श्रीचरणकमल सर्व पापांचा

[327]

[1/5/22-24]

नाश करणारे आहेत; गंगा नावाच्या तीर्थाचे आश्रयस्वरूप आहेत; हे प्रभो! आपल्या त्याच श्रीचरणकमलांचे अनेक पुण्यांचे फळ म्हणून आज आम्ही दर्शन केले आहे. आता आपण आम्हाला भक्त बनऊन आपली कृपा करा."

जर म्हणाल की भक्तिची काय आवश्यकता आहे, तुम्ही पहिल्याप्रमाणेच जप-तप आदि करा. त्याचकरिता मुनिगण सांगत आहेत-"हे प्रभो! आपल्या श्रीचरणकमलांच्या दर्शनाने आमच्या हृदयात भक्तिचा उदय झाला आहे आणि त्यामुळे आमच्या वासनारूपी जीवकोषाचा नाश झाला आहे. म्हणून आम्ही आपल्या श्रीचरणकमलांच्या प्राप्तिची इच्छा धरतो, दूसरी कुठलीच गती आम्हाला नको।।२२-२३।।

स्थावराश्च तमोयोनिगतास्तरुलतादयः ।
शुद्धसात्विकभावास्या तत्प्रेमरसवर्षिणः ॥ २४ ॥

श्लोकानुवाद- तामसयोनि प्राप्त झालेले तरु-लतांसारखे स्थावर जीवही श्रीकृष्णांच्या कृपेने शुद्ध सात्विक भाव प्राप्त करून सदैव प्रेमरस धारेचा वर्षाव करत आहेत ॥ २४ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- अधुना प्रेमसंपूरितानाह-स्थावरा इति। अप्यर्थः चकारः। तमोयोनिः स्थावरत्वं बहिरिन्द्रियशक्त्यसद्भावात् तां प्राप्ता अपि वृंदावनादौ स्थितास्तरुलतादयः। यद्यपि तत्रत्यास्तामसा न भवति, तथापि साधारणस्थावर-तुल्यतादृष्ट्या तथोक्तमिति ज्ञेयम्। यद्वा, हस्तिनापुरादिवर्तिनः यथोक्तं श्रीभगवंतं प्रति श्रीकृत्या प्रथमस्कंधे (श्रीमद्भा. १/८/४०)- 'इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपद्मौषधि-वीरुधः। वनाद्रिनद्युदवंतो ह्येधंते तव वीक्षिताः॥' इति। अत्र च भवता परमानुकंपया दृष्टाः संतः एधंते परमप्रेमसंपतप्राप्या वर्धते सर्वतोऽधिकतरा भवतीति वदंत्या स एवार्थोऽभिप्रेतः। शुद्धसात्विकानां परमवैष्णवानां यो भावस्तता। यद्वा, शुद्धसात्विकः रजस्तमोऽसंपृष्टो यो भावः प्रेमानुभावरूपस्तंभादिस्तस्य प्राप्तया। तस्य भगवतः प्रेमरसवर्षिणः सततमधुधारास्त्रावव्याजेन प्रेमसंपत्तिलक्षणाश्रुधारा-वृष्टियुक्ता अभवन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

भावानुवाद- आता 'स्थावरा' इत्यादि श्लोकांमधून प्रेमाने परिपूर्ण अचल अशा प्राण्यांचा महिमा सांगत आहोत. तामस योनि प्राप्त झालेले वृक्ष-वल्लींसारखे जीव सर्वसामान्यपणे बाह्य इंद्रिये क्रियाशील नसल्याने एका जागीच

[328]

[1/5/24-25]

असतात, तरीही श्रीवृंदावनादि धामांमध्ये असलेले वृक्ष-वेली बाहेरील इंद्रियांच्या क्रियाशीलतेअभावी अचल असूनही, त्यांना श्रीकृष्णांच्या कृपेने सात्विक भाव प्राप्त झाले आहेत. म्हणजेच श्रीवृंदावनातील वृक्ष-वेलींसारखे जीव तामस योनितील नाहीत, तरीही साधारण अचल जातंशी तुलना करून असं वर्णन करत आहोत. किंवा हस्तिनापुरातील वृक्ष-वेलींवाबत असं समजलं जावं. जसं, प्रथम-स्कंधात भगवान् श्रीकृष्णांना श्रीकृतीदेवी म्हणतात, "हे श्रीकृष्ण! तुम्ही इथे असल्यामुळे, हा देशही समृद्ध झाला आहे आणि येथील औषधी वृक्ष-वेली वेळच्या-वेळी फळे पिकवत आहेत. म्हणजेच आपल्या कृपादृष्टीमुळे हे सर्व पर्वत, वन, सरोवर इत्यादींची पुरेपूर भरभराट होत आहे." वरील श्लोकात 'तव वीक्षिताः' पदाचा अर्थ आहे- आपल्या परम कृपादृष्टीने हे सारे समृद्ध होत आहेत, तसंच 'एधंते' पदाचा अर्थ आहे- आपली प्रेम-संपदा प्राप्त करून त्यांची भरभराट होत आहे, हाच अर्थ या श्लोकात अभिप्रेत आहे. किंवा वास्तविक वृक्ष-वेली या अचल असूनही त्यांनी परम वैष्णवांप्रमाणे शुद्ध सात्विक भाव प्राप्त केलेला आहे, असं समजावं. अशा प्रकारे त्या वृक्ष-वेलीही श्रीभगवंतांच्या प्रेम-रसधारेच्या वर्षावाने म्हणजेच अखंड मधुर धारांच्या वर्षावाच्या बहाण्याने प्रेम-संपदेचे लक्षण असलेल्या अश्रुधारांचा वर्षाव करीत आहेत ॥ २४ ॥

हे कृष्णभ्रातरस्तस्य किं वर्णोऽ पूर्वदर्शितः ।
रूप-सौंदर्य-लावण्य-माधुर्यश्चर्यताभरः ॥ २५ ॥

श्लोकानुवाद- हे श्रीकृष्णांच्या बंधुनो! श्रीकृष्णांचे रूप, सौंदर्य, लावण्य आणि माधुर्य यांचा आश्चर्यकारक महिमा मी कुठवर वर्णन करू, ते सारे तर अपूर्व आहे ॥ २५ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- एवं मुक्त्यादिदानेन माहात्म्यभरमुक्त्वाधुना स्वत एव तत्तद्धेतुत्वेन तदीयरूपादि-महिमानमाह-हे कृष्णेति द्वाभ्याम्। अपूर्वदर्शितः पूर्व

[329]

[1/5/25-26]

वैकुण्ठेऽ वतारेषु-चाप्रकटीकृतः। रूपमाकारः, सौंदर्यमवयवसौष्ठवम्, लावण्यं कांतिविशेषः, माधुर्यं स्मितभूनर्तनकटाक्षादिः तेषामाश्चर्यता चित्तचमत्कारकारित्वं तस्या भरोऽ तिशयः किं वर्ण्यः अपितु वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रीकृष्णांकडून मुक्ति, भक्ति आणि प्रेम अशा दानांचं माहात्म्य कथन करून आता त्यांच्या सर्व माहात्म्याचे कारण म्हणजेच स्वयंसफूर्त अशा त्यांचा रूपादि महिमा 'हे कृष्णेति' या दोन श्लोकांमध्ये वर्णन करत आहोत. हे श्रीकृष्णांच्या बंधुनो! श्रीकृष्णांचं रूप वगैरे सारंच अभूतपूर्व आहे, यापूर्वी कधीहि म्हणजे वैकुण्ठेश्वर श्रीनारायणांच्या अवतारातही असं संपूर्णपणे प्रकट झालेलं नाही. रूप म्हणजे त्यांचा आकार; सौंदर्य म्हणजे त्यांच्या शरिराची सुंदरता आणि सुडौलता; लावण्य म्हणजे विशेष तेज; माधुर्य म्हणजे स्मित हास्य, भूनर्तन म्हणजे कटाक्ष इत्यादि. या गुणांचा आश्चर्यकारक महिमा म्हणजेच अतिशय चित्तात चमत्कार करण्याचे वर्णन कुठवर करावे; म्हणजेच मी वर्णन करण्यास असमर्थ आहे ॥ २५ ॥

अपूर्वत्वेन तस्यैव यो विस्मयविधायकः ।
तथा लीलागुणाः प्रेमा महिमा केलिभूरपि ॥ २६ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांचे अपूर्व रूप वगैरे त्यांनाच स्तिमित करतात; त्यांची लीला, गुण, प्रेम, महिमा आणि लीलाभूमिही तशीच अपूर्व आहे ॥ २६ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- कुतस्तस्य श्रीकृष्णस्यापि यो रूपसौंदर्याद्याश्चर्यताभरः विस्मयं विदधातीति तथा सः। केन हेतुना; अपूर्वत्वेन परमाश्चर्यतया। यद्वा, पूर्ववृत्तत्वेन पूर्वं कदापीदृशो नासीत्, कथमधुना जात इत्येतेनेत्यर्थः। यथा रूपादि तथा तादृश्य एव लीलादयः;

तत्र लीला विचित्रचरितानि, गुणाः कारुण्यादयः, प्रेमा भक्तविषयकः, भक्तानां वा तद्विषयकः। महिमा दीनवात्सल्यादिर्भक्तजनाधीनत्वादिर्वा, केलिभूमिः श्रीवृंदावनादि; कृष्णभ्रातर इति तत्तत्त्वं भवंत एव सम्यग् विदंत्यनुभवन्ति चेति यूयमेव भूरिभागा इति भावः ॥ २६ ॥

भावानुवाद- श्रीकृष्णांचे रूप आणि सौंदर्यादि गोष्टि त्यांनाच विस्मयचकित करतात. का? कारण, त्यांचं असं आत्यंतिक आश्चर्यकारक रूप-सौंदर्य यापूर्वी कधीच प्रकट झालं नव्हतं. त्याच प्रकारे त्यांची लीला,

[330]

[1/5/26-27]

त्यांचं विचित्र चरित्र, कारुण्य असे गुण, भक्तांबद्दल असलेलं त्यांचं प्रेम आणि त्यांच्याबद्दल भक्तांना असणारं प्रेम, दीनदुबळ्यांबद्दल असलेला त्यांच्या वात्सल्याचा महिमा किंवा भक्तांच्या अधीन होण्याचा महिमा आणि त्यांची लीलाभूमी श्रीवृंदावन अशा गोष्टींचंही तेच माहात्म्य आहे. 'श्रीकृष्णभ्रातृगण' म्हणण्याचं तात्पर्य हे की आपण त्यांच्याशी असलेल्या बंधुत्वाच्या नात्यामुळे त्यांच्या या माहात्म्याशी तत्वता परिचित आहात आणि आपल्याला त्याचा अनुभवही आहे. म्हणून आपण लोकच भूरिभाग्यवान म्हणजे अत्यंत भाग्यशाली आहात ॥ २६ ॥

मन्येऽत्रावतरिष्यत्र स्वयमेवमसौ यदि।

तदास्य भगवत्तैवाभविष्यत् प्रकटा न हि ॥ २७ ॥

श्लोकानुवाद- मी असं मानतो की जर श्रीकृष्ण स्वतः या भूमंडळात अवतीर्ण झाले नसते, तर त्यांची परम भगवत्ता म्हणजेच भगवान् म्हणून असलेले माहात्म्यही जगाला समजले नसते ॥ २७ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- ननु वद्येते पूर्वं नासन्, तदा नित्यत्वहानिः स्यात्। यदि वासन् तदा पूर्वतोऽस्य श्रेष्ठयं न सिध्येदित्याशंक्याह-मन्य इति द्वाभ्यम् अहमेवं मन्ये। अत्र भूतले श्रीमथुरायां वा असौ श्रीकृष्णः स्वयं यदि नावतरिष्यत्; अप्यर्थे एव-शब्दः, भगवता परमेश्वरत्वमपि प्रकटा व्यक्ता ना भविष्यत्, किं पुनः परमाश्चर्यरूपादिभरस्तादृशलीलादयश्च, साक्षात् सर्वैरननुभूयमानत्वात्। हि निश्चितम्; यद्वा, तादृशरूपादिकमेव भगवत्ता सा प्रकटा नाभविष्यदेव। अप्रकटत्वेन तेनासन्नेवेति मन्य इति भावः ॥ २७ ॥

भावानुवाद- जर शंका वाटली की आधी कधीही असे रूप प्रकट झाले नाही, तर मग आता कसे प्रकट झाले? जर त्यांचं रूप अपूर्व आहे, तर मग त्यांचे शाश्वत अस्तित्व कुठे राहिलं; आणि जर म्हंटलं की ते पूर्वीही होतं, तर मग त्यांचे अपूर्व असण्याचे श्रेष्ठत्व सिद्ध होत नाही. अशा प्रकारच्या प्रश्नांच्या अपेक्षेनेच 'मन्ये' असे दोन श्लोक सांगत आहोत. माझा विचार असा आहे की श्रीकृष्ण जर स्वतः या भूमंडळावरील श्रीमथुरेमध्ये अवतीर्ण झाले नसते, तर त्यांच्या परम आश्चर्यकारक रूपाची गोष्ट सोडाच, त्यांचे परमेश्वरत्वाचीही अभिव्यक्ति झाली नसती. 'हि' अव्यय निश्चय दाखवण्याकरिता वापरला आहे. थोडक्यात जरी त्यांचं परम ऐश्वर्य आणि रूप, लीला आणि

[331]

[1/5/27-28]

निवास हा शाश्वत आहे म्हणजेच प्रपंचापलिकडील गोलोकात सदैव अस्तित्वात आहे, तरी ते भूमंडळात त्यांनी अवतार घेतला नसता तर कधीच प्रकट झाले नसते किंवा जगातील कुठल्याही जीवाला त्याचा अनुभव घेऊ शकला नसता. तरी त्यांच्या तशा रूप-लीलांमुळे जगात त्यांची भगवत्ता अपूर्वच होती, पण या वेळी जगात प्रकट झाल्याने सारे त्याचा अनुभव घेत आहेत. म्हणून मला वाटतं की जगात जर असं रूप, वैभवादि असलेली त्यांची भगवत्ता अस्तित्वात आली नसती, तर मग ती भगवत्ता शाश्वत असूनही जगात दिसू शकली नसती. म्हणून मी नक्किच भगवंतांच्या त्या रूपाची गणना 'न असण्यात' केली असती म्हणजेच ते 'नाहीत' असंच मानलं असतं ॥ २७ ॥

इदानीं परमां काष्ठां प्राप्ताभूत् सर्वतः स्फुटा।

विशिष्टमहिमश्रेणी-माधुरीचित्रताचिता ॥ २८ ॥

श्लोकानुवाद- या वेळी श्रीकृष्णांच्या विशिष्ट महिम्याचे बहुरंगी माधुर्य ना-ना प्रकारांमधून पसरलेले आणि उत्तुंग सीमेपर्यंत पोहोचलेले आहे, तरी तीच भगवत्ता सर्व प्रकारे सर्वत्र प्रकट होत आहे ॥ २८ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- इदानीमत्रावतरणे तु सर्वतः सर्वथा सर्वत्र स्फुटाभूत्। तत्रापि परमां काष्ठां निष्ठां प्राप्ता सती। तत्प्रकारमेवाह-विशिष्टा उत्तमा या महिमश्रेण्यस्तासां माधुरी तस्याश्चित्रता वैचित्र्यी बहुविधत्वं तया आचिता व्याप्ता सती। एवं श्रीकृष्णस्यावतारित्वमवतारत्वमपि प्रसक्तम्। अतएव तत्तत्प्रमैश्वर्यादिकं परममाधुर्यादिकमपि युगपदेव तस्मिन् सुसंगच्छत इति भावः ॥ २८ ॥

भावानुवाद- आता त्यांच्या या अवतारामध्ये तशा रूपाने युक्त त्यांची भगवत्ता सर्व प्रकारे सर्वत्र पसरली आहे आणि त्यांचं माधुर्याचीही पराकाष्ठा होत आहे. कशा प्रकारे? त्यांचा विशिष्ट आणि उत्तम महिमा अनेक प्रकारच्या माधुर्याच्या त-हामधून पसरला जाऊन अंतिम सीमा गाठत आहे. अशा प्रकारे श्रीकृष्ण अवतार घडवणारे असूनही त्यांच्या अवताराची गोष्टच उपलब्ध होत आहे. म्हणून श्रीकृष्णांच्या अवतारी असण्यामुळे त्यांच्यामध्ये तसे परम ऐश्वर्य आणि परम माधुर्य असणे सुसंगतच झालं आहे ॥ २८ ॥

[332]

[1/5/29]

कृष्णस्य कारुण्यकथास्तु दूरे तस्य प्रशस्यो वत निग्रहोऽपि।

कंसादयः कालियपूतनाद्या बल्यादयः प्रागपि साक्षिणोऽत्र ॥ २९ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांच्या कृपेची गोष्ट तर दूर, त्यांचा निग्रह (दंड) ही प्रशंसनीय आहे. श्रीकृष्णावतारामध्ये कंस, कालिया आणी पूतना इत्यादि आणी पूर्वीच्या अवतारातील बळीसारखे असुर याला साक्षी आहेत ॥ २९ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- इत्थं श्रीभगवतोऽनुग्रहादिगुणमहिमानं संक्षेपेणोक्त्वा निग्रह-व्याजमाहात्म्य-विशेषमाह-कृष्णस्येति। वत हर्षे, तस्य कृष्णस्य निग्रहोऽपि प्रशस्यः परमस्तुत्यः। अत्र निग्रहप्रशंसने कंसादयः साक्षिणः प्रमाणम्। तथाहि जीवने कंसस्य श्रीमथुराधिपत्यम्। तथा 'आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन् पिबन्। चिंतयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत्॥' (श्रीमद्भा. १०/२/२४) इत्येष महायोगिदुर्लभो भावोऽजनि। मरणे च मञ्जुनिपातितस्य तस्योपर्येव पतनाद् वक्षसि पादपद्माक्षेपः साक्षाच्छ्रीमुखदर्शनम्। विश्रान्तौ तद्देहस्य यदुकुलगोपवर्ग-परिवृत्त-श्रीभगवत्-साक्षाद्राजयोग्यदाहादिसंस्कारः। परम बंधुवत् ततपत्नीनामाश्रासनं ततपित्रे राज्य-समर्पणमित्यादि। आदिशब्देन कंससदृशाश्राणुरादयो मल्ला जरासंधादयश्च राजानः शिशुपाल-दंतवक्राभ्यां व्यतिरिक्ताः ग्राह्याः। तयोर्ब्राह्मणापराधिनोरपि पूर्वभक्तत्वापेक्षया कृपायोग्यत्वात्। तत्र मल्लादीनां कंसाज्ञादिना भगवता सह मल्लयुद्धार्थं कंसवद्भावविशेषो नूनं जात एव। विशेषतो निजगोपैरिव मल्लैः सहालिंगमहाप्रसादरूपनियुद्धक्रीडा वृत्ता। 'यामाहुर्लीकिकीं संस्थां हतानां समकारयत्'- (श्रीमद्भा. १०/४४/४९) इत्यनेन तेषामपि तथैवांतासंस्कारः सिद्धः। जरासंधस्य च श्रीबलदेवगृहीतस्यपि वीरयशोविस्तारणाय मुहुर्मुहुः परिमोचनम्। अंते च स्वयं तद्गृहे सुहृदभ्यां सह गत्वा ब्रह्मण्यता-वदान्यता-दूर्जयत्वादि-महाकीर्त्तिर्जगति व्यक्तं स्थापितैव। एवं पौण्ड्रदीनामन्येषामप्युह्या। मुक्तिश्च सर्वेषां तेषामपि विशेषणैवेत्युक्तमेवात्र आत्मना मारिता ये चेति। श्रीभागवतादौ च (श्रीमद्भा. ११/५/४८) - 'वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्र-शाल्वाद्यो गतिविलासविलोकनाद्यैः। द्यायंतः आकृतिधियः शयनासनादौ, ततसाम्यमापुरनूरक्तधियां पुनः किम्॥' इत्यादिवचनैः। अधुना तेभ्योऽपि विशेषं गोकुलगतानां वक्तुं पृथक्त्वेनाह-कालियेति। नियुद्धे चानूरादिभ्योऽपि तस्य च महाभोगेन श्रीमदंगालिंगं सम्यग्रवृत्तमेव। श्रीपादाब्जरजःस्पर्श-सौभाग्यञ्च ततपत्नीभिः 'कस्यानुभावोऽस्य न देव! विद्यहे'- (श्रीमद्भा. १०/१६/३६) इत्यादिना वर्णितमेव। तत्र च तद्रजःस्पर्शमहाकौतुक-नृत्यलीलागतिविशेषेण। ततश्च तस्य सर्वापि फणराजी प्रत्येकं तादृशरंगस्थली बभूव। पश्चात् स्तुतिपूजाविशेषः; आज्ञा प्रसादलाभः; श्रीगरुडभयपरित्यक्तनिजावास-रमणकाख्यमहाद्वीप-सुखवासलाभः; सहजवैरि श्रीवैनतेयं

[333]

[1/5/29]

सह परमं सख्यं तेन सम्मानञ्च। यतः परमदुर्लभस्य श्रीमतपादारविंदासाधारणचिह्नस्य सुदर्शनस्य मस्तके धारणमित्यादि। पूतनायाश्च गोकुले गोगोपीगणमध्ये सत्तमवेशनागमनम्। अतएवोक्तं ततप्रसंगे श्रीबादरायणिना-(श्रीमद्भा. १०/६/३) 'न यत्र श्रवणादीनि' इति। अतस्तया केवलं भाग्यविशेषेणैव तत्रागतमिति तदभिप्रायः। ततश्च श्रीब्रह्मादिध्येयं तच्छ्रीपादाब्जद्वयं निजोत्संगे सलालनं निवेशितम्; परमपि लालनादिकं तथाकृतम्। येन श्रीयशोदा मातापि परमविस्मिता अभूत्। तच्च तत्रैवोक्तम् (श्रीमद्भा. १०/६/९) - 'अतिवामचेष्टिताम्' इति, 'निरीक्ष्यमाणे जननी ह्यतिष्ठताम्' इति। एवं मातृवल्लालनेनैव मातृगतिरासा। तच्च 'पूतना लोकबालिनी' (श्रीमद्भा. १०/६/३५) इत्यादि श्रीशुकोक्ता 'सद्वेषादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवापिता' (श्रीमद्भा. १०/१४/३५) इति ब्रह्मोक्त्या 'अहो! वकी यं स्तनकालकूटम्' (श्रीमद्भा. ३/२/२३) इत्यादि श्रीमदुद्धवोक्त्या चाभिव्यञ्जितमेवास्ते। अथ मरणेऽपि तद्वक्षस्थले भगवतः क्रीडाकौतुकम्। 'बालञ्च तस्या उरसि क्रीडन्तम्' (श्रीमद्भा. १०/६/१८) इति तत्रैवोक्तेः। तथा पाञ्चभौतिकस्यापि तदराक्षसदेहस्य दाहेऽगुरुतोऽपि सौरभं दिक्षु प्रसृतम्। 'दह्यमाणस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः। उत्थितः' (श्रीमद्भा. १०/६/३४) इति तत्रैवोक्तेरिति दिक्। आद्यशब्देन कालियादिवद्-गोकुल-संबन्धिनो यमलार्जुनाघासुरादयः। तत्र यमलार्जुनयोस्तादृशाद्भुतदामोदरबंधलीलाया मध्ये प्रवेशः। महामुनिशापविमोचनं तादृशस्तुतिप्रार्थना-प्रेमभक्तिवरप्राप्तिरिति दिक्। अघासुरस्य च महाशरीरांतरे ससखिवत् सगणस्य भगवतोऽद्भुतप्रवेशादिक्रीडा, विश्वाद्भुतत्वावहमोक्षप्राप्तिः, मृतशरीरस्यापि महाक्रीडाता जाता। 'राजन्नाजगरं चर्म शुष्कं वृंदावनेऽद्भुतम्। व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाक्रीडगहरम्॥' (श्रीमद्भा. १०/११/३६) इति तत्रैवोक्तेः। एवमन्येषामपि बकारिष्टकेशिप्रभृतीनां दशमस्कंधादुक्त्या स्फुटमेव मनीषिभिर्धयम्। एवं श्रीगोपिकादीनां रासक्रीडादौ त्यागदोषोऽपि प्रेम विशेषवृद्धये। प्रेमभराकृष्टचित्तस्य भगवतस्तत्तत्-प्रेमालापश्रवणपरतया सम्वृत्तः परमगुण एव पर्यवसितः। तच्च तत्रैव। 'नाहंतु सख्यो भजतोऽपि जन्तून् भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये।' (श्रीमद्भा. १०/३२/२०) इत्यादि श्लोकत्रयेण श्रीभगवन्मुखादेव व्यक्तम्। अत्राप्येव तथैव व्यक्तं भावि। प्रागपि इत्यादि शब्दस्यायमर्थः। साक्षादवतारिणोऽस्य तदयुज्यत एव; अस्य श्रीवामनावतारेऽपि। तत्र च बंधनादिना श्रीबलेः परमेश्वरादि विख्यापनं व्यक्तमेव। तथा स्वर्गराज्यात् भ्रंसितस्यापि तस्य स्वर्गराज्याधिक-सुतलराज्य-महाविभूतिसंपादनं द्वारेऽवस्थानम्; रावणादिनिवारणादिना द्वारपालव्यवहारपरिपालनम्; कुशदैत्यपीडित-दुर्वाससः परमातिप्रार्थनयापि बलिद्वारात्यजनादिकं तत्तदाख्यानतः श्रीमद्भागवतादौ प्रसिद्धमेव। एतच्चावतारेऽपि तस्मिन्नेनेदृशं कृतमित्यधुना अवतारिणोऽस्य महामाहात्म्य एव पर्यवस्यतीत्यत्रोक्तम्। आदि-शब्देन मधु-कैटभ-कालनेमि प्रभृतयः। तेषां तथा तथा युद्धक्रीडादिकौतुकेन महाप्रसादलाभः पुराणेषु प्रसिद्ध एवेति दिक्। अलमिति विस्तरेण ॥ २९ ॥

[334]

[1/5/29]

भावानुवाद- अशा प्रकारे भगवंतांच्या कृपेसारख्या गुणांचा महिमा थोडक्यात वर्णन करून आता त्यांच्या निग्रहाच्या (दंडाच्या) निमित्तानेही जे विशेष माहात्म्य दिसून आलं आहे, ते 'कृष्णस्य' सारख्या श्लोकांमध्ये सांगत आहोत. आहा! किती आनंदाची गोष्ट आहे! श्रीकृष्णांची कृपा तर दूर, त्यांचे शासनही स्तुति करण्याजोगे आहे. अशा प्रकारे श्रीकृष्णांच्या शासनाविषयी कंसासारखे दैत्यही साक्षी व पुरावा ठरतात. जसं, "श्रीमथुरेचा राजा असूनही कंस आपल्या आयुष्यभर सिंहासनावर बसता, उठता, रहाता, खाता, पिता, प्रवास करता सदैव वैरभावाने श्रीऋषिकेशांविषयीच विचार करण्यात मग्न होत असे." अशा प्रकारे महायोग्यांनाही दुर्लभ असा भाव जिवंत असतानाच कंसाला प्राप्त झाला होता. श्रीकृष्णांकडून मंचकावरून पाडला जाऊन मरताना कंसाने आपल्या छातीवर श्रीकृष्णांच्या श्रीचरणकमलांना कवळले आणी प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांच्या मुखकमलाचे दर्शन घेत प्राण सोडला. देहत्याग केल्यानंतरही त्यांच्या देहाचा सत्कार झाला म्हणजे श्रीभगवंतांनी स्वतः यादवासह व गोपासह हजर राहून राजोचित रीतिने त्याचा अग्निसंस्कार करविला होता. त्यानंतर श्रीकृष्णांनी कंसाच्या राण्यांचे बंधुप्रमाणे गोड बोलून सांत्वन केले आणी त्यांचे पिता श्रीउग्रसेन यांच्याकडे राज्य सोपविले. मूळ श्लोकात

'आदि' शब्दाने चाणूरादि मल्ल आणि शिशुपाळ आणि दंतवक्र यांना वगळून जरासंधादि राजांनाही कंसाप्रमाणेच समजायला हवे. शिशुपाळ आणि दंतवक्र ब्राह्मणांचे अपराधी होते, त्यामुळे राक्षसांप्रमाणेच वागत. पण ते आधी भक्त असल्याने प्रभुंच्या कृपेस योग्य बनले-असे समजावे. कंसाच्या आज्ञेने ज्या सर्व मल्लांनी भगवंतांबरोबर मल्लयुद्ध केलं होतं, त्यांनीही कंसासारखाच किंवा त्यापेक्षा जरा कमी श्रीकृष्ण-भाव प्राप्त करूनसुद्धा त्याच्याप्रमाणेच सदगति प्राप्त केली होती. विशेषतः श्रीकृष्ण आपल्या प्रिय गोपाळांबरोबर जशी कुस्ती खेळत असत, तशीच कुस्ती खेळण्याच्या निमित्ताने श्रीकृष्णांनी आलिंगनासारख्या कृतिंनी आपला

[335]

[1/5/29]

महाप्रसाद दिला होता. " त्यानंतर लोकपावन श्रीभगवंतांनी राज-स्त्रियांचे सांत्वन केले आणि आपल्याकडून सर्व मृत व्यक्तींवर सारे लौकिक संस्कार करविले. " यामुळे त्या सर्वांवरही कंसाप्रमाणेच अंतिम संस्कार झाले- हे सिद्ध होतं.

जरासंधाने श्रीबलरामांना पकडल्यावरही श्रीकृष्णांनी त्याची शौर्य-किर्ति पसरवण्याकरिता पुनः पुन्हा त्यांना सोडविले होते. त्याच्या अंतकाळीही आपल्या बंधू-बांधवांबरोबर स्वतः त्याच्या घरी जाऊन श्रीकृष्णांनी आपली ब्रह्मण्यता, महावदान्यता आणि दुर्जयत्वाची महान किर्ति जगात प्रस्थापित केली होती. पौण्ड्रकादिकांनाही अशी सदगति प्राप्त झाली असे समजावे. या सर्वांनी मुक्ति मिळवली होती, या विषयी अधिक काय बोलावे? विशेष करून जे स्वतः श्रीकृष्णांकडून निःशस्त्र झाले होते, त्यांच्याबद्दल यापूर्वीच सांगण्यात आले आहे. श्रीमद्भागवतात म्हंटलं गेलं आहे, "शिशुपाल, पौण्ड्रक आणि शाल्वादि राजांना शत्रुत्वाच्या भावनेने झोपताना, जेवताना आणि उठता-बसता सर्वकाळ गति, विलास आणि अवलोकनादि क्रियांद्वारे श्रीकृष्णांचाच विचार करत-करत सारूप्य, सायुज्य अशा गोष्टी प्राप्त झाल्या होत्या, म्हणून ज्यांचं मन श्रीकृष्णांवर सदैव अनुरक्त आहे, त्यांच्या सदगतिविषयी शंका कसली?" अशा वाक्यांमधून शत्रुत्व भाव असलेल्या राजांबद्दल सांगून आता गोकुळातील त्यांच्यापेक्षा जास्त भाग्यशाली असलेल्या कालिय आणि पूतना इत्यादींची वैशिष्ट्ये वेगवेगळी सांगत आहोत.

मल्लयुद्धाच्या वेळी चाणूरादि मल्लांना ज्या प्रकारे श्रीकृष्णांना आलिंगन करण्याचे सौभाग्य मिळाले होते, गोकुळातील कालियाला त्याच्या वरचढ म्हणजे श्रीचरणकमलांच्या धूळीचे सौभाग्य प्राप्त झाले होते. या विषयी कालियाच्या पत्नि म्हणतात, "हे देवा! आम्हाला हे समजत नाही की हा कालिया नाग कुठल्या पुण्याच्या बळाने आज श्रीलक्ष्मीलाही ज्याची इच्छा असते अशी आपल्या श्रीचरणांची धूळ मस्तकी धारण करू शकला आहे." अशा प्रकारे कालियाच्या मस्तकावरील भगवंतांच्या श्रीचरणकमलांच्या धूळीच्या स्पर्शाचे महान कौतुक म्हणजे नृत्य-लीलेच्या विशेष वेगाने त्याचा प्रत्यक फणाच

[336]

[1/5/29]

भगवंतांचा नृत्य-मंच बनला होता. त्या कालियाने भगवंतांची स्तुति, पूजा वगैरेही केली होती आणि त्यांच्या आज्ञेची कृपाही प्राप्त केली होती; म्हणजे श्रीगरुडाच्या भयाने सोडलेल्या आपल्या रमणक नावाच्या निवास-स्थानी पुन्हा सुखाने रहाण्याचे सौभाग्य प्राप्त केले होते. श्रीगरुडांनीदेखील आपले स्वाभाविक शत्रुत्व सोडून त्याच्याबरोबर मैत्री करून त्याला सन्मान दिला होता, कारण कालियाने आपल्या मस्तकावर परमदुर्लभ भगवंतांच्या श्रीचरणकमलांवरील सुदर्शनासारखी विशेष चिन्हे धारण केली होती.

पूतनेच्या सौभाग्याचे कारण हे आहे की ती राक्षसी असूनही गोकुळात गोप-गोपिंमध्ये पवित्र रूपात म्हणजेच आईच्या रूपात आली होती. म्हणून त्याविषयी श्रीशुकदेव गोस्वामींनी सांगितलं आहे, "ज्या ठिकाणचे रहिवासी आपापले काम करत असताना भगवंतांच्या राक्षस-नाशक नावाचे स्मरण आणि भजन करत असतील, त्या ठिकाणी राक्षसी प्रवेश करू शकेल? कधीही नाही, त्यामुळे अशा परिस्थितीत पूतनेचे सौभाग्य थोर असल्यानेच ती पवित्र रूपात प्रवेश करू शकली. मग स्त्रीरूप धारण करणा-या त्या राक्षसीने ब्रह्मादिकांचेही साध्य असलेल्या भगवंतांच्या श्रीचरणकमलांना आपल्या मांडीवर ठेऊन मातेप्रमाणे अत्यंत प्रेमभराने त्यांचे कौतुक केले होते. पूतनेने असे चकित करणारे लाड केले की ते पाहून माता यशोदाही स्तिमित झाली होती. ही गोष्ट श्रीमद्भागवतातील पूतना-वध प्रसंगात सांगितली गेली आहे-"श्रीकृष्णांच्या दोन्ही माता, श्रीयशोदा आणि श्रीरोहिणी, पूतनेला घरात पाहून तिच्याकडे पहातच राहिल्या, तिला अडऊ शकल्या नाहीत." अशा प्रकारे आईसारखे प्रेम केल्याने पूतनेला मातृगति प्राप्त झाली होती. आणि "बाळाचा घात करणारी, रक्त पिणारी राक्षसी पूतना, श्रीकृष्णांचे प्राण घेण्यासाठी त्यांना स्तनपान करऊनही मातृगतिला प्राप्त झाली." असे विषय श्रीशुकदेव गोस्वामींच्या कथनात सांगितले गेले आहेत. आणि "केवळ भक्तांचे अनुकरण करूनच पूतनादिंनी आपल्या सा-या

[337]

[1/5/29]

कुळाबरोबर श्रीभगवंतांना प्राप्त केलं आहे." अशी श्रीब्रह्मांची वचनेही हेच दर्शवितात. "भगवंतांचा दयाळूपणा अतिशय आश्चर्यकारक आहे! दुष्ट पूतनेने प्राण घेण्यासाठी श्रीकृष्णांना आपल्या विषाने माखलेल्या स्तनांचे पान करवले होते, पण तरीही त्या पूतनेला आईसारखी गति प्राप्त झाली. म्हणजे श्रीकृष्णांनी केवळ तिचे पवित्र रूप पाहूनच तिला सदगति दिली होती." अशा श्रीउद्धवांच्या वचनातही हा विषय सांगितला गेला आहे. पूतनेच्या मृत्युच्या वेळी भगवंतांनी तिच्या वक्षस्थळावर क्रिडा केली होती-"बाळाने तिच्या वक्षस्थळावर क्रिडा केली होती." अशा वचनांमुळे हे आणखीन स्पष्ट झाले आहे. पूतनेला पंचमहाभूतांनी बनलेले राक्षसी शरीर असूनही तिच्यावर अग्निस्कार करताना अगुरू-चंदनापेक्षाही सुंदर वास चोहिकडे दरवळत होता. "पूतनेचा देह जेव्हा जळत होता, तेव्हा त्यातून अगुरू सारखे सुगंधित धूर येत होता." अशी प्रसिद्ध वाक्येही हेच दर्शवितात.

मूल श्लोकातल्या 'पूतनादि' पदातील 'आदि' शब्दामधून गोकुळाशी संबंधित कालिया, यमलार्जुन आणि अघासुर वगैरेही गृहीत धरावे लागतील. त्यातील यमलार्जुनाचे सौभाग्य असे की दामबंधन-लीलेमध्ये श्रीकृष्णांनी त्या यमलार्जुनात प्रवेश करून त्याला मुळापासून उखडून महामुनिंच्या शापातून मुक्त केले होते आणि त्याला स्तुति, प्रार्थनेचा सुयोग देऊन प्रेमभक्तिचे वरदान दिले होते. अघासुराचे सौभाग्य असे की त्याच्या सर्पाकृति विशाल शरीरात श्रीकृष्णांनी आपल्या सवंगड्यांसह प्रवेश करून तिथे अद्भुत लीला केल्या होत्या. त्या खेळाच्या

निमित्ताने श्रीकृष्णांनी अघासुरालाही सर्व विश्वाला आश्चर्यचकित करणारी अद्भुत मुक्ति दिली होती. त्याच्या मृत शरीरावरील वाळलेली कातडी खूप दिवस श्रीकृष्ण आणि त्यांच्या मित्रांसाठी महाक्रिडेचे स्थळ बनली होती. "वृंदावनात अघासुराचे अद्भुत कातडे वाळून अनेक दिवसांपर्यंत ब्रजवासियांना खेळण्यासाठी गुहा बनले होते." अशा प्रकारे बक, केशी, अरिष्टांसारख्या राक्षसांची गोष्ट दशम-स्कंधामध्ये स्पष्टपणे उल्लेखित झाली आहे, त्यामुळे श्रीनारदांनी त्याचा उल्लेख केला नाही.

[338]

[1/5/29]

अशाच प्रकारे रासलीलेच्या वेळी गोपिंचा त्याग करण्याचा श्रीकृष्णांना लागलेला दोषही प्रेमाचे संवर्धन करण्यामुळे महागुणात परिवर्तित झाला आहे. गोपिंचा प्रेमाने आकृष्ट झालेले श्रीकृष्ण ताटातुट होण्याच्या वेळेस त्यांचा प्रेमालाप ऐकण्यात पूर्ण मग्न झाले होते, म्हणून त्यांच्याकडून केला गेलेला त्याग वगैरे दोषांचंही महान गुणांमध्ये पर्यवसन झालं आहे. रासलीला प्रसंगातच सांगितलं गेलं आहे- (श्रीकृष्णांनी पाहिलं की गोपी त्यांना कृतघ्न आणि गुरुद्रोही मानून आपापसात नेत्रपल्लवी करत गूढ हसू लागल्या, गोपिंचा हा गैरसमज दूर करण्याकरिता भक्तांबाबत भगवंतांचा जो भाव आहे, तो प्रकट करत आहोत.) "हे सख्यांनो! मी कृतघ्न, गुरुद्रोही यापैकी काहीही नाही; मी आत्मस्वरूप आणि तुम असूनही तुमच्या प्रेमाने वश होऊन रमतो, म्हणून त्या अर्थाने मी अनात्मस्वरूप आणि शांत-दास्यादि रसांहूनही मधूरसाच्या आस्वादासाठी उत्सुक असल्याने अतुम आहे. मी कृतघ्न नाही, कारण गोपबालक असल्यामुळे नीति-शास्त्राचे अध्ययन न घडताही नारायण असल्याने मी सर्वज्ञ आणि कृतज्ञही आहे; मी गुरुद्रोही नाही, याविषयी जास्त काय बोलावं, कारण तुमच्या विलासी कटाक्षाने घायाळ होऊनच मी अदृश्य झालो होतो, तेही फक्त तुम्हाला माझ्या वशातल्या एका अवर्णनीय स्वप्रेमाचे दान करण्यासाठीच. जर म्हणाल की ते प्रेम कसे आहे? तर सांगतो, ऐका. जे माझं भजन करतात, त्यांना मी भजत नाही, कारण असं करण्याने ते सदैव माझाच विचार करत रहातील, जसे कोणा निर्धन व्यक्तिला धन मिळवल्यावर व ते धन हरवल्यावर त्या धनाच्याच विचारात मग्न राहून बाकी सर्व विसरून जाते. म्हणून मी तुमच्या डोळ्यासमोरून गेलो तरी तुमच्यापासून दूर नसतो. जर म्हणाल की मग आपण अदृश्य का होता? जरी मी आधीच याचं कारण तुम्हाला सांगितलं आहे, तरी पुन्हा एकदा ऐका. हे अबलांनो! माझ्यासाठी धर्म-अधर्माचा त्याग करून तुम्ही सदैव माझ्याच चिंतनात मग्न रहाता; तरीही माझ्याबद्दल तुम्हाला वाटणा-या आसक्ति वाढ करण्यासाठी आणि तुमचे प्रेमालाप ऐकता-ऐकता व त्यामुळे अप्रत्यक्षपणे तुमची सेवा स्वीकारत,

[339]

[1/5/29-30]

तुमच्या डोळ्यांसमोरून दिसेनासा झाल्यावरही मी तुमच्या मागे-मागे चालत होतो. म्हणून हे प्रेमिकांनो! मी खरोखरच तुमचा प्रियतम आहे, त्यामुळे अप्रत्यक्ष रूपात तुमचेच भजन करत होतो, म्हणून प्रियतमाला दोष देणे तुमच्यासाठी योग्य नाही." अशा तीन श्लोकांमधून भगवंतांनी गोपिंवरील आपल्या कृपेबद्दल स्वतः आपल्या तोंडानेच सांगितलं आहे, हे पुढेही सांगितलं जाईल.

वास्तविक प्रत्यक्ष अवतारी श्रीकृष्णांचे असे वर्तनच सयुक्तिक आहे. याच श्रीकृष्णांच्या वामन अवतारातही असे वर्तन सर्वज्ञात आहे. श्रीभगवंतांनी बळीला बांधून त्यांचे असीम धैर्य पूर्ण विश्वात विख्यात करण्यासाठीच अशी निष्ठुरता दाखवली होती. बळीने स्वर्गाचे राज्य पुन्हा बळकावल्यावर श्रीवामनदेवांनी त्यांना स्वर्गांहूनही जास्त महाविभूतिंनी समृद्ध अशा सुतल राज्याचे आधिपत्य देऊन आणि त्यांच्या दारावर द्वारपाल बनून त्यांच्यावरील आपली विशेष कृपा दाखऊन दिली. रावणांसारख्या दिग्विजयींच्या उपद्रवापासून त्यांचे रक्षण करून आपल्या कर्तव्याचंही पालन केलं आहे. कुश-दैत्यांच्या त्रासाने पीडित दुर्वासांकडून अत्यंत आर्ततेने विनवणी करूनही भगवान् श्रीवामनदेवांनी त्यांची विनवणी ऐकलीदेखील नाही; म्हणजेच श्रीभगवान् दुर्वासांचे रक्षण करण्याकरिता बळीचे द्वार सोडून जाण्यास तयार नव्हते. हे उपाख्यान श्रीमद्भागवतासारख्या पुराणांमध्ये लिहीलेले आहे. म्हणून या श्रीवामनावताराचा तसा महिमाही मुळात अवतारी भगवान् श्रीकृष्णांच्या महिम्यातच रूपांतरित झाला आहे. 'आदि' शब्दाने मधुकैटभ, कालनेमि असे असुरही यामध्ये आहेत असे समजावे आणि त्यांच्याबरोबर भगवंतांचे युद्धक्रीडेसारखे कौतुक आणि महाप्रसाद (कृपेचा) देणे वगैरेही वरील पुराणांमध्ये वर्णन केलेले आहे. ग्रंथ-विस्ताराच्या भयाने या ठिकाणी त्या लीलांचा उल्लेख झालेला नाही।। २९।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

इति प्रगायन् रसनां मुनिर्निजा, -मशिक्षयन्माधव-कीर्तिलंपटाम्।
अहो प्रवृत्तासि महत्त्ववर्णने प्रभोरपीति स्वरदैर्विदश्यताम्।। ३०।।

[340]

[1/5/30-31]

श्लोकानुवाद- महाराज श्रीपरीक्षित (आपल्या मातेला) म्हणाले- अशा प्रकारे भगवान् श्रीकृष्णांचं गुणगान करत-करत मुनिवर्य श्रीनारद मध्येच आपली जिभ चाऊन म्हणाले-"आहा! प्रभु श्रीकृष्णांचा महिमा सांगायाला तू प्रवृत्त होत आहेस का?' असं करून त्यांनी माधवांची कीर्ति वर्णन करण्यास लोभावलेल्या आपल्या जिभेला योग्य शासन केलं।। ३०।।

दिग्दर्शिनी टीका- इत्येवं प्रकर्षेण गावन् निजां रसनां जिहामशिक्षयत् वक्ष्यमाणं शिक्षयामास। माधवस्य मधुवंशसमुद्रचंद्रस्य भगवतः कीर्त्तो यशसि तन्माहात्म्य कीर्त्तने वा रसिकामपि। किं कृत्वाशिक्षयत्? तां रसनां स्वरदैर्निजदंतैर्विदश्य। कथम्? अहो! विस्मये खेदे वा। अनुचितप्रवृत्त्या प्रभोः श्रीकृष्णस्यापि महत्त्ववर्णने त्वं प्रवृत्तासि इत्येवं तथोक्तेयत्यर्थः। अयं भावः-चतुरानन-सहस्रवदनादयो यदवर्णयितुं न शक्नुवन्ति तत् कथं त्वं वर्णयसि? अतस्त्वदशक्तया दाष्ट्र्यमेव ते फलिष्यतीति।। ३०।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे श्रेष्ठत्वासह श्रीकृष्णांचं गुणगान करत-करत देवर्षि श्रीनारदांनी आपल्या जिभेला शिक्षा दिली. 'माधव' म्हणजे मधुवंशरूप समुद्रातील चंद्रस्वरूप भगवान् श्रीकृष्ण असे लक्षात येते, म्हणून त्यांचा महिमा कथन करण्यास प्रवृत्त झालेल्या किंवा कीर्तिचे वर्णन करणा-या जिभेला शिक्षा दिली. कशी दिली शिक्षा? ती रसना आपल्या दातांनी चाऊन म्हणजेच दातांमध्ये तीला दाबून. का

चावली जिभ? हाय! (विस्मय व दुःखाने) चतुरानान ब्रह्मा आणि सहस्रानन अनंतशेष वगैरेही ज्यांचा महिमा वर्णन करण्यास असमर्थ आहेत, त्या श्रीकृष्णांचा महिमा तू वर्णन करतेस? असे अयोग्य काम करण्यास उद्युक्त का झालीस? त्यामुळे फक्त माझे धाडसच दिसून येत आहे।।३०।।

रसने ते महद्भाग्यमेतदेव यदीहितम्।
किञ्चिदुच्चारयैवेषां तत् प्रियाणां स्वशक्तिः।।३१।।

श्लोकानुवाद- अगं माझ्या रसने (जिभे)! जर तू प्रभुंच्या या प्रियभक्तांचा जरासाही महिमा आपल्या शक्तिनुसार वर्णन करू शकलीस, तरी मी त्यात तुझे मोठे सौभाग्य समजेन।।३१।।

[341]

[1/5/31]

दिग्दर्शिनी टीका- किमशिक्षयत्तदाह-रसने इति। अप्यर्थे एवशब्दो यथापेक्ष्यं सर्वत्र संबन्धीयः। एषामपि, किमुत एषामीश्वरस्य? ईहितं चेष्टितमपि किमुत महिम्नः? तत्रापि किञ्चिदपि किमुत समग्रम्? उच्चारयेति उच्चारणमात्रं कुर्याः; संभावनायां सप्तमी। किमुत संकीर्तयसीति दिक्। इति यदेतदपि तव महद्भाग्यम्; एतदुक्तं भवति। यद्यपि श्रीभगवत इव तत्प्रियजनानामपि माहात्म्यमनिर्वचनीयमेव, तथाप्यनाद्यंतया परमदुर्वितर्क्यतया च निजज्ञानाविषयत्वाद् भगवन्महिम्नो वर्णनं किल दुःशकमेव। तद्भक्तानां तु कथञ्चिजसादृश्येन साक्षादनुभूयमानत्वेन च यथादृष्टचेष्टितमात्रस्य वर्णने काचित् किल शक्तिर्घटतेऽपि कदाचिदसत्यादिना तदन्यथावर्णने जायमानमपराधं ते दीनवत्सलाः क्षमितुमप्यर्हतीति तेषां महत्त्व-वर्णनमेवोचितमिति। अत्र च श्रीमद्भक्तानां माहात्म्यवर्णनमेव श्रीभगवतो माहात्म्यवर्णनं परमिति गूढोऽभिप्राय इति दिक्।।३१।।

भावानुवाद- देवर्षि श्रीनारदांनी आपल्या रसनेला काय शिक्षा दिली, ते 'रसने' सारख्या श्लोकांमधून सांगत आहोत. 'अपि' या अर्थी 'एव' शब्दाचाही योग्य प्रकारे सर्वत्र संबंध आहे. रसने! तू जेव्हा त्या भगवान् श्रीकृष्णांच्या प्रियभक्तांच्या चरित्राचे किंचितही वर्णन करू शकशील, तेव्हाच मी तुला अत्यंत भाग्यशाली समजेन, त्यांच्या इष्टदेवांच्या म्हणजे श्रीभगवंतांच्या वर्णनाची गोष्ट तर दूरच. तरीही, जर तू आपल्या सामर्थ्यानुसार भक्तांचा महिमा जरासाही उच्चारू शकलीस तरच त्याला मी तुझं परम-सौभाग्य म्हणून, संपूर्ण वर्णन करू शकलीस तर मग काय बोलू? म्हणजेच भक्तांचा महिमा देखील अवर्णनीय आहे; म्हणून तो सांगण्याचे सौभाग्यही अवर्णनीय आहे आणि मग तू जे सांगत आहेस, त्यालाच तू आपले आत्यंतिक सौभाग्य समज. संकीर्तनाने काय फळ मिळतं ते सांगण्यापलिकडे आहे. जरी भगवंतांसारखाच त्यांच्या भक्तांचा महिमाही अवर्णनीय असला तरीही भगवंतांचा महिमा अनादि अनंत आणि केवळ तर्कापलीकडचा आहे आणि माझ्या ज्ञानापलिकडचा असल्याने मला त्याचे वर्णन करता येणे अशक्य आहे. पण त्यांच्या भक्तांचे आचरण काहीसे माझ्या आचरणासारखे आणि प्रत्यक्ष अनुभवाचा विषय असल्यामुळे कदाचित प्रयत्न केल्यास त्याचं वर्णन करणं काही अंशी शक्य होऊ शकेल. माझ्या असामर्थ्यामुळे त्या वर्णनात काही त्रुटि राहून जायची शक्यता आहे आणि त्यामुळे

[342]

[1/5/31-32]

अपराध घडू शकतो; पण तो अपराध दीनवत्सल भक्तांसाठी क्षमा करण्यायोग्य आहे म्हणजेच ते अशा अपराधाला क्षमा करतात. म्हणून भक्तांचं माहात्म्य वर्णन करणे हेच कर्तव्य आहे. याचा गूढ अर्थ असा की भगवंतांच्या माहात्म्याचे वर्णन करण्यापेक्षा त्यांच्या भक्तांचं माहात्म्य वर्णन करणे अधिक श्रेष्ठ आहे. हाच या प्रसंगातून मिळणारा इशारा आहे।।३१।।

श्रीनारद उवाच-

महानुभावा भवतास्तु तस्मिन् प्रतिस्वकं यः प्रियताविशेषः।
भवत्सु तस्यापि कृपाविशेषो धृष्टेन नीयेत स केन जिह्वाम्।।३२।।

श्लोकानुवाद- हे महानुभावानो! भगवान् श्रीकृष्णांवरील आपणा सर्वांचे प्रेम दिसून येते, भगवान् श्रीकृष्णांचीही आपल्यावर तशीच विशेष कृपा असल्याचे दिसते. कोणी धाडसी व्यक्तिच या कृपेचे आपल्या जिभेने वर्णन करण्याची हिम्मत करू शकेल।।३१।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवं सामान्येन सर्वेषामेव माहात्म्यमुक्त्वा इदानीं प्रत्येकं भगवत्कृपाविशेषेण माहात्म्यविशेषं वक्तुमादौ तथावर्णने स्वकीयायोग्यतामाशंक्याह-महेति। हे महानुभावाः! परममाहात्म्यवंतः! तस्मिन् श्रीकृष्णे प्रतिस्वकं प्रत्येकमित्यर्थः। तस्य श्रीकृष्णस्यापि प्रतिस्वकं भवत्सु यः कृपाविशेषः, स केन धृष्टेन जिह्वां नीयेत प्राप्येत? यस्तं वर्णयेत् स निर्लज्ज इत्यर्थः। निजाशक्येऽनिर्वचनीय वर्णने प्रवृत्तेः।।३२।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे सामान्यपणे पांडवांच्या माहात्म्याचे वर्णन करून आता श्रीनारद एकेक पांडवांवरील भगवंतांच्या कृपेचे माहात्म्य वर्णन करण्यास उत्सुक होत आहेत. सर्वप्रथम त्या वर्णनात आपल्या योग्यतेबद्दल शंका घेऊन 'महेति' श्लोक सांगत आहेत. हे महानुभावानो! हे परम माहात्म्य असलेल्या माहात्म्यांनो! श्रीकृष्णांवर असलेले आपणा सर्वांचे जे विशेष प्रेम दिसून येतं, तशीच श्रीकृष्णांचंही आपल्यावर असलेली विशेष कृपा दिसून येते. कोण धाडसी व्यक्ति त्यांच्या या विशेष कृपेचा महिमा आपल्या जिभेने उच्चारण्याची हिम्मत करेल. त्याचं वर्णन करण्याचा प्रयत्न जो करेल

[343]

[1/5/32-34]

तो निर्लज्ज आहे, कारण तो अशा विषयाचं वर्णन करण्यास प्रवृत्त होत आहे की ज्या विषयाचं वर्णन करता येऊच शकत नाही।।३२।।

माता पृथेयं यदुनंदनस्य स्नेहाद्रमाश्रासनवाक्यमेकम्।
आक्रूरवक्त्रात् प्रथमं निशम्य प्रेमप्रवाहे निममज्ज सद्यः ॥ ३३ ॥

श्लोकानुवाद- आपल्या माता श्रीकुंतीदेवी, अक्रूराच्या मुखाने ऐकलेल्या श्रीयदुनंदनांच्या फक्त एक आश्वासक वाक्यामुळे प्रेमाच्या प्रवाहामध्ये गुंग झाली होती ॥ ३३ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- तथापि ततकीर्तनैकरसिकत्वात् ततपरिल्यागाशक्तेस्तथैव माहात्म्यं वर्णयति-मातेति सप्तभिः, भवतां माता; यद्वा भवन्मातृत्वेन मादृशामपि मातैव। समाश्रासनवाक्यम्- 'स भवान् सुहृदां वै नः श्रेयान् श्रेयश्चिकीर्षया। जिज्ञासार्थं पांडवानां गच्छस्व गजसाहयम् ॥' (श्रीमद्भा. १०/४८/३२) इत्यादि दशमस्कंधानुरूपम्। प्रथममिति, ततः पूर्वं तादृश-वाक्याश्रेवणात् ॥ ३३ ॥

भावानुवाद- तरीही श्रीनारदांना भक्तांचे माहात्म्य कथन करण्यामध्ये अतिशय रस असल्याने आणि त्याचा मोह सुटत नसल्यानेच ते पांडवांचे वर्णन करत आहेत. हेच 'माता' सारख्या सात श्लोकांमधून विस्ताराने सांगितले जात आहे. आपल्या माता, किंवा आपल्या माता असल्यामुळे माझ्याही माता, ह्या श्रीकुंतीदेवी (अक्रूराकरवी पाठवलेल्या) श्रीकृष्णांचे फक्त एका आश्वासक वाक्य "हे तात! माझे जितके आप्तस्वकीय आहेत, त्या सर्वांमध्ये आपण श्रेष्ठ आहात, म्हणून आपण पांडवांचे कुशल-मंगल- म्हणजेच ते कसे आहेत, हा समाचार आणण्याकरिता तत्काळ हस्तिनापूरस जा." अक्रूरांच्या तोंडून पहिल्यांदाच हे बोलणे ऐकून त्या प्रेमाच्या प्रवाहात दंग झाल्या, कारण यापूर्वी त्यांनी असे प्रेमळ बोलणे कधीच ऐकले नव्हते ॥ ३३ ॥

विचित्रवाक्यैर्बहुधा रुरोद स्फुटेवृणां यच्छ्रवणेन वक्षः।
भवतस्वपि स्नेहभरं परं सा ररक्ष कृष्णप्रियतामपेक्ष्य ॥ ३४ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीयदुनंदनांचे आश्वासक बोलणे ऐकून श्रीकुंतीदेवींनी अनेक प्रकारे शोक करत आक्रोश केला होता.

[344]

[1/5/34]

त्यांचा हा आक्रोश ऐकून कुणाचंही हृदय विदीर्ण होईल. त्यांना फक्त श्रीकृष्णांच्या कृपा-प्राप्तिच्या आशेनेच आपल्याबद्दल स्नेह वाटतो ॥ ३४ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- प्रेमरसपूरनिमग्नतालक्षणमाह-विचित्रेति। 'कृष्ण! कृष्ण! महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन। प्रपन्नां पाहि गोविंद! शिशुभिश्चावसीदतीम् ॥ नान्यत्तव पदाम्भोजात् पश्यमि शरणं नृणाम् ॥' (श्रीमद्भा. १०/४९/११-१२) इत्यादि दशमस्कंधोक्तैर्विचित्रैर्वाक्यैः कृत्वा। यस्य रोदनस्य येषां वा वाक्यानां वा श्रावणेन नृणां हृदयं स्फुटेत् विदीर्येताद्यापि; संभावनायां सप्तमी। ननु कथं तर्हि पुत्रेष्वस्मासु तस्याः स्नेहः संभवेत्तत्राह-भवतस्विति। अपिशब्देन परमसत्पुत्रतया स्नेहभरयोग्यता बोध्यते। तथापि सा पृथा; भवत्सु कृष्णस्य प्रियता प्रेम; यद्वा, कृष्णः प्रियो येषां, कृष्णस्य प्रिया इति वा; तेषां भावः कृष्णप्रियता तामेव परं केवलमपेक्ष्य। ररक्षेति:-श्रीकृष्णविषयक-भक्तिभरस्वभावेन स्वयमेव पुत्रादि-स्नेहमपसरंतमपि निरुध्य रक्षतीत्यर्थः। रक्षणस्य दार्ढ्यबोधनार्थं वर्तमानेऽप्यतीत-निर्देशः ॥ ३४ ॥

भावानुवाद- श्रीकुंतीदेवींनी प्रेमरसात मग्न होण्याचे लक्षण 'विचित्रेति' श्लोकामधून सांगत आहोत. त्यांनी ना-ना प्रकारे आक्रोश करत म्हंटले होते, "हे कृष्ण! हे कृष्ण! हे महायोगि! हे विश्वात्मा! हे विश्वपालक! मी आपल्याला शरण आले आहे, माझ्या मुलांबरोबर मी सतत क्लेशांनी भरलेल्या या जगात रहात आहे. हे गोविंद! माझे रक्षण करा! काळाच्या भयाने भयभीत झालेल्या माणसांना तुमच्या श्रीचरणकमलांव्यतिरिक्त दुसरं कुठलंही शरण जावं असं ठिकाण मला दिसत नाही." दशम-स्कंधात वरीलप्रमाणे अनेक प्रकारे विलाप करत त्यांनी अशु ढाळले होते. त्यांचा असा विलाप ऐकूनच कुठल्याही माणसाचं हृदय विदीर्ण होईल.

जर प्रश्न असेल की जर त्यांचं कृष्णांवर इतकं प्रेम आहे, तर मग त्यांचं आपल्या मुलांवर प्रेम असणं कसं शक्य आहे? 'भवत्स्वपि' सारख्या पदामधून याचं उत्तर देत आहोत. या पदातील 'अपि' शब्दाने ध्वनित होतं की तुम्हा लोकांसारखे परम सुपुत्र असल्यानेच त्यांचे असे महान प्रेम शक्य झाले. पण त्या तुम्हा लोकांबरोबर असलेले श्रीकृष्णांचे संबंध पाहून, किंवा आपल्यावर असलेले श्रीकृष्णांचे प्रेम पाहून, किंवा श्रीकृष्ण ज्यांना प्रिय आहेत,

[345]

[1/5/34-35]

तेच कृष्णांना प्रिय आहेत आणि त्याच कृष्णप्रेमींवर असलेल्या प्रेमांमुळेच आपल्याबद्दल त्यांच्या अंतःकरणात माया आहे. इथे 'ररक्ष' पदाचे तात्पर्य हे की फक्त श्रीकृष्णांवर असलेल्या स्वाभाविक भक्तिमुळे श्रीकुंतीदेवींना आपल्या पुत्रांबद्दल प्रेम वाटत नव्हते, पण त्या पुत्रांच्या श्रीकृष्ण-भक्ति करण्याच्या स्वभावानेच म्हणजे त्यांचे श्रीकृष्णांशी असलेले संबंध जाणूनच त्या त्यांच्यावर प्रेम करत असत. त्यांचे तसे दृढ प्रेम दर्शवण्यासाठीच वर्तमान काळातील क्रियेमध्ये भूतकाळ वापरलेला आहे ॥ ३४ ॥

चिरेण द्वारकां गंतुमुद्यतो यदुजीवनः।
काकुस्तुतिभिरावृत्य स्वगृहे रक्षतेऽनया ॥ ३५ ॥

श्लोकानुवाद- यादवांचे प्राणस्वरूप असणारे श्रीकृष्ण दीर्घ काळापर्यंत आपल्या राजभवनात राहूनही जेव्हा द्वारकेला जाण्यास निघाले, तेव्हा श्रीकुंतीदेवींनीच आपल्या नम्र स्तुतिप्रद बोलण्याने त्यांना अडऊन आपल्या घरी ठेऊन घेतले होते ॥ ३५ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- किञ्च चिरेणेति, भारतयुद्धादिनिमित्तं युधिष्ठिरादिनिकटे तत्-पुर्यादौ चिरमवस्थानात्। यदुजीवन इति चिरविरहेण मृतप्रायान् यादवान्जीवयितुमित्यर्थः। काक्युक्ताभिः स्तुतिभिः; 'नमस्ये पुरुष त्वाद्यम्' (श्रीमद्भा. १/८/१८) इत्यादि प्रथमस्कंधोक्ताभिः। आवृत्य निरुध्य; अनया पृथया; रक्षत इति वर्तमाननिर्देशेन पौनःपुन्यं बोध्यते।। ३५।।

भावानुवाद- श्रीनारद अजुनही काही सांगत आहेत, महाभारत युद्धाकरिता श्रीयुधिष्ठिरादि पांडवांबरोबर दीर्घ काळ राहिल्यानंतर श्रीकृष्ण जेव्हा द्वारकेला जाण्यास निघाले, तेव्हा याच श्रीकुंतीदेवींनी विनयाने म्हंटलं होतं, "हे कृष्ण! तुम्हाला नमस्कार करते, तुम्ही स्वतःच ईश्वर आहात, प्रकृतिस अदृश्य असलेले आदि-पुरुष आहात." अशी प्रथम-स्कंधातील स्तुति-वचनांद्वारे श्रीकृष्णांना जाण्यापासून थांबऊन आपल्या घरी आणखी काही दिवस ठेवले होते. मूळ श्लोकातील 'रक्षते' क्रियापद वर्तमान काळाचे निर्देशक आहे, म्हणजेच यादवांचे जीवन असलेल्या श्रीकृष्णांना श्रीकुंतीदेवींनी पुनःपुन्हा अडवले होतं, असं दिसून येतं. 'यदुजीवन' पदाचा अर्थ हा आहे की आपले जीवन-स्वरूप

[346]

[1/5/35-37]

असलेल्या श्रीकृष्णांच्या अनेक दिवसांच्या विरहाने यादव मृतवत् झाले होते, म्हणून यादवांचे जणू प्राणच असलेले श्रीकृष्ण त्यांना दर्शन देऊन जिवंत करण्यासाठी पुनःपुन्हा द्वारकेला जाण्यास तयार व्हायचे आणि श्रीकुंतीदेवीही पुनःपुन्हा त्यांना अडऊन आपल्या घरातून जाऊ देत नव्हत्या।। ३५।।

युधिष्ठिरायापि महाप्रतिष्ठा लोकद्वयोत्कृष्टतरा प्रदत्ता।
तथा जरासंधवधादिना च भीमाय तेनात्मन एव कीर्तिः।। ३६।।

श्लोकानुवाद- भगवान् श्रीकृष्णांनी महाराज युधिष्ठिरांना इहलोका आणि परलोकात जशी महान कीर्ति मिळऊन दिलेली आहे, तशीच कीर्ति जरासंध वधासारख्या लीलांद्वारे भीमसेनांनाही मिळऊन दिली आहे।। ३६।।

दिग्दर्शिनी टीका- महती प्रतिष्ठा कीर्तिः; तेन कृष्णेन प्रकर्षेण दत्ता, राजसूयादि-संपादनात्।
अतएवोक्तमष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे- 'युधिष्ठिरप्रतिष्ठाता' इति। आत्मन एवेति बारंबारं हंतुं प्राप्तस्यापि जरासंधस्याहननात्।। ३६।।

भावानुवाद- महाप्रतिष्ठा-महान कीर्ति म्हणजेच श्रीकृष्णांनी राजसूय यज्ञ संपन्न करून श्रीयुधिष्ठिर महाराजांना कीर्तिमान केले होते. म्हणून अष्टोत्तरशतनामस्तोत्रात श्रीकृष्ण 'युधिष्ठिर-प्रतिष्ठाता' नावाने प्रसिद्ध पावले आहेत. अशा प्रकारे जरासंधादि राजांचा वध करण्यास स्वतः समर्थ असूनही भीमसेनांकरवी त्यांचा व करून श्रीकृष्णांनी आपली कीर्ति त्यांना मिळऊन दिली।। ३६।।

भगवानयमर्जुनश्च तत् प्रियसख्येन गतः प्रसिद्धताम्।
न पुराणशतैः परैरहो महिमा स्तोतुममुष्य शक्यते।। ३७।।

श्लोकानुवाद- सर्व प्रकारच्या ऐश्वर्याने संपन्न अशा अर्जुनांनी देखील श्रीकृष्णांचा प्रिय सखा म्हणून कीर्ति मिळवली आहे. आहा! शेकडो पुराणे आणि शास्त्रेही त्यांचा महिमा वर्णन करू शकणार नाहीत।। ३७।।

[347]

[1-5-37-38]

दिग्दर्शिनी टीका- भगवानिति परमगौरवेण; किंवा 'उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति।।' एवंलक्षणेन भगवत्तुल्यतया वा; तस्य कृष्णस्य प्रियसख्येन प्रियसखतयैव प्रसिद्धिं प्राप्तः। परैरन्यैश्च श्रेष्ठैरिति वा; अहो आश्चर्यं अमुष्य अर्जुनस्य।। ३७।।

भावानुवाद- या श्लोकात अर्जुनाकरिता अत्यंत गौरवाने 'भगवान्' शब्द वापरला आहे. किंवा "जो सर्व प्राण्यांची उत्पत्ति, विनाश, गति-अगति आणि विद्या व अविद्येचा गाभा जाणतो, त्यांच्याकरिताच 'भगवान्' शब्द वापरला जातो." या शास्त्रीय लक्षणांच्या आधारे भगवंतांसारखेच असल्याने किंवा भगवान् श्रीकृष्णांचे परममित्र असल्याने अर्जुन जगात प्रसिद्धि पावले आहेत. आहा! (आश्चर्य) अनेक पुराणे आणि शास्त्रेही त्यांचा महिमा नीट वर्णन करू शकणार नाहीत।। ३७।।

नकुलः सहदेवश्च यादुकुं प्रीतिपरौ यमौ।
अग्रपूजाविचारादौ सर्वैस्तदवृत्तमीक्षितम्।। ३८।।

श्लोकानुवाद- (जुळे भाऊ) नकुल आणि सहदेवांनाही श्रीकृष्णांबद्दल ज्या प्रकारची प्रीति वाटते, तिची खूण त्यांनी राजसूय यज्ञाच्या वेळी सर्वांत आधी श्रीकृष्णांच्या पूजेचा प्रस्ताव मांडून पटवली होती, जे सर्वांनी प्रत्यक्ष पाहिलं आहे।। ३८।।

दिग्दर्शिनी टीका- यमौ यमलावित्यनेन एकस्य वृत्तमन्यस्मिन्नपि पर्यवस्यतीति बोध्यते। अग्रपूजायाः राजसूयेऽ ग्राहणं कस्मै देयमित्येवं विचारादौ, आदिशब्देन व्यवहारादि। तदवृत्तं तयोः श्रीकृष्णप्रियतावृत्तम ईक्षितं साक्षादनुभूतं राजसूयदौ।। ३८।।

भावानुवाद- हे नकुल व सहदेव श्रीकृष्णांवर निरतिशय प्रेम करतात. इथे 'यमौ' (जुळे भाऊ) ने एकाचि वृत्ति दुस-यामध्येही आढळते असं समजावं, म्हणजे दोघांचेही प्रेम सारखेच आहे. अग्रपूजा म्हणजेच राजसूय यज्ञाच्या प्रसंगी सर्वांत प्रथम कुणाला अर्घ्य (पूजा) द्यावी, त्याचा प्रस्ताव आणि तशी कृती. राजसूय यज्ञात उपस्थित असलेल्या सर्व लोकांनी त्या जुळ्या भावांच्या श्रीकृष्ण-प्रेमाच्या वृत्तिचा प्रत्यक्ष

अनुभव घेतला आहे।।३८।।

[348]

[1/5/39]

श्रीद्रौपदी च हरिणा स्वयमेव राजसूयादिपूत्सववरेष्वभिषिक्तकेशा।
संबोध्यते प्रियसखीत्यवितात्रिपुत्र-दुःशासनादिभयतो हृतसर्वशोका।।३९।।

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांनी स्वतः राजसूय यज्ञ उत्सवात द्रौपदीच्या केसांवर अभिषेक केलेला आहे; ते द्रौपदीला 'प्रियसखी' म्हणतात आणि दुर्वासा आणि दुःशासनाच्या भयापासून रक्षण करून श्रीकृष्णांनी तिचे संपूर्ण दुःख हरण केले आहे।।३९।।

दिग्दर्शिनी टीका- हरिणा स्वयमेवाभिषिक्ताः; स्वहस्तेन मंत्रपूतजलकलसैः स्नापिताः केशा यस्याः सा। हे प्रियसखि! इत्येवं संबोध्यते आमंत्रयते अत्रिपुत्रो दुर्वासास्तस्माद् यद्भयं, धर्मराजेन निमंत्रितस्य सशिष्यगणस्य तस्य भोजनार्थं सूर्यवरप्राप्त-निजभोजनांतर-त्यक्तान्नपात्रेऽ नासद्भावात्, दुःशासनाच्च सभामध्ये वस्त्र-आकर्षणादिना यद्भयं, तस्मात्तस्मादविता रक्षिता च या। स्वयमागत्य स्थालीलघ्न-शाकान्नप्राशनमात्रेण शिष्यगणसहितदुर्वाससस्तृप्तिजननात् क्षुद्रभावनाधिकपाकदोषभीत्या सद्योऽ पसारणात्, सभामध्ये च वस्त्रानन्त्यापादनात्। किञ्च, हता नाशिता दुःशासनघातदिना सर्वे शोकाः सभामध्यानयनादि संभवाः यस्याः सा।।३९।।

भावानुवाद- स्वतः श्रीकृष्णांनी राजसूय यज्ञातील उत्सवामध्ये द्रौपदीला आपल्या हातांनी मंत्रांद्वारे शुद्ध केलेल्या पाण्याच्या कलशाने स्नान घातले आणि तिचे केस अभिषिक्त केले होते. श्रीकृष्ण त्यांना 'हे प्रियसखि!' म्हणून संबोधित करतात आणि त्यांनी अत्रिऋषिंचे पुत्र दुर्वासांच्या शापापासून द्रौपदीचे रक्षण केले आहे. याचे वर्णन अशा प्रकारे आहे- कोणे एके काळी जेव्हा पांडव काम्यवनात वनवासाचा काळ घालवत होते, महाराज श्रीयुधिष्ठिरांनी महर्षि दुर्वासांना आपल्या साठ हजार शिष्यांसह भोजनाचे निमंत्रण दिले, पण ते खूप उशिरा पांडवांकडे आले. त्या वेळी श्रीयुधिष्ठिर महाराजांचे आपल्या बंधु व पत्नि द्रौपदींसह भोजन करून झालेले होते. सुर्याने वरदान दिले होते की द्रौपदीचे भोजन झाल्यानंतर भोजनाची थाळी धुऊन साफ केल्यावर त्यांच्या जवळचे अन्न संपेल; त्यामुळे त्या वेळी त्यांचे भोजन पदार्थ संपून गेले होते. तेव्हा अन्न नसल्याने उत्पन्न झालेले भय श्रीकृष्णांनी दूर केले होते. कशी? श्रीकृष्णांनी स्वतःच वनात येऊन थाळीला चिकटलेला भाजीचा एक कण खाऊन 'तृप्तोऽस्मि' म्हटलं असं म्हंटल्याबरोबर शिष्यांसह

[349]

[1/5/39-40]

महर्षि दुर्वासांचं पोट पूर्णपणे भरलं आणि परत भोजन करावे लागण्याच्या भितीने ते तिथून तत्काळ पळून गेले. भीती याची होती की आता भोजन केले नाही तर पांडवांनी केलेला स्वैपाक वाया जाईल आणि तो दोष आपल्याला लागेल.

भर सभेत दुःशासन जेव्हा द्रौपदीची साडी खेचत होता तेव्हा कृष्णाने त्या साडीला अनंतपट वाढवले होते. अशा प्रकारे दुःशासनाच्या भितीपासून द्रौपदीचे रक्षण केले होते. मग कुरुक्षेत्रावरील युद्धात दुःशासनासारख्यांचा वध करून सभेत खेचून आणल्याने द्रौपदीला जो मनस्ताप झाला होता, त्याचे निराकरण केले।।३९।।

आस्वादनं श्रीविदुरौदनस्य श्रीभीष्म-निर्याणमहोत्सवश्च।
तत्कृतत्वादृशपक्षपात-स्यापेक्षवैवेति विचारयध्वम्।।४०।।

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांनी विदुरांकडे भोजनाचा जो आस्वाद घेतला होता आणि भीष्मांचा निर्वाणोत्सव म्हणजेच वैकुंठ-गमनाचा महोत्सव संपन्न केला होता, त्याचाही विचार करा. केवळ आपल्या बाजूला असल्याने वा आपल्यावरील प्रीतिमुळेच त्यांनी हे केलं होतं, इतर कुठल्याही कारणामुळे नाही।।४०।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु अन्नभक्षेण श्रीविदुरे, श्रीभीष्मे च मरणसमयेऽपि महोत्सवापादनेनास्मत्तोऽधिकोऽदृश्यते? तत्राह- आस्वादनमिति। प्रीत्या तत्तद्रसग्रहणपूर्वकं सन्नाद्यं भक्षणम्; श्रीभीष्मस्य निर्याणं निःशेषेण गमनं मरणम्; यद्वा, अपुनरावृत्तिकं श्रीवैकुंठलोकलाभाय भगवतसादृश्येन भगवतसायुज्यमित्यर्थः; तदेव महानुत्सवः। एवं यत्र कुत्रापि भक्तानां भगवतसायुज्यप्राप्त्युक्तिस्तु केवलं सञ्चिदानंदविग्रहत्वेन भगवतसादृश्याद वैकुंठप्राप्तियोग्यता-बोधनायैवेत्यग्रे व्यक्तं भावि। तेन विदुरेण, तेन च भीष्मेण कृतो यस्त्वादृशेषु पक्षपातः साहायं स्नेहविशेषो वा तस्यैवापेक्षया, न तु तयोः सद्वृत्ताद्यपेक्षयाः तयोः स्वकीयल्पानुवृत्त्या तादृशमहाप्रसादलाभासंभवादित्यर्थः। इत्येतत् विचारेण जानीथ। एवं लोके परमानुग्रह-पात्रतया प्रसिद्धाभ्यामाभ्यामपि सकाशात् पांडवानां भूरिभागत्वं दर्शितम्।।४०।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की श्रीकृष्णांनी विदुरांच्या घरी अन्न-ग्रहण केलं होतं आणि भीष्मांच्या मरतेवेळीही महोत्सव केला होता, म्हणून आमच्यापेक्षा (पांडवांपेक्षा) त्यांच्यावरील श्रीकृष्णांची जास्त कृपा

[350]

[1/5/40]

दिसून येते का? याकरिता 'आस्वादनं' आदि पद सांगत आहोत. ते लोक तुम्हा पांडवांवर प्रेम करत असल्यानेच त्यांच्यावरही श्रीकृष्णांची अशी कृपा दिसून येत आहे. श्रीकृष्णांनी प्रेमाने वा प्रशंसा करत विदुरांकडे अन्नाचा आस्वाद घेतला होता आणि भीष्मांचा निर्वाण म्हणजेच संपूर्णपणे जाण्याचा वा मरणरूप महोत्सवही साजरा केला होता. किंवा निर्वाण म्हणजे अपुनरावृत्तिरूप (संसारात पुन्हा न येणे) श्रीवैकुंठ प्राप्त करून सादृश्य म्हणजेच भगवतांच्या सारखेच रूप प्राप्त केले होते असे समजावे. तर असा भगवत् सायुज्यरूप भीष्मनिर्वाण महोत्सव श्रीकृष्णांनी संपन्न केला होता. अशा प्रकारे जेव्हा काही-काही ठिकाणी भक्तांच्या सायुज्यमुक्तिबाबत सांगितले जाते, त्या ठिकाणी फक्त

भगवंतासारखे सच्चिदानंदरूप प्राप्त होण्याचा किंवा वैकुंठ प्राप्तिचा निर्देश करण्यासाठीच सांगितले जाते; या विषयी पुढे चर्चा होईल.

प्रत्यक्षात अशाच प्रकारे विदुरांकडचा अन्नरस चाखणे किंवा भीष्मांचा भगवत् सादृश्यरूप वैकुंठ-प्राप्ति महोत्सव साजरा करणे घडले होते. हे सुद्धा याकरिता की ते दोघांनाही आपल्याबद्दल (पांडवांबद्दल) स्नेह होता आणि ते आपली बाजू घेत असत. त्यामुळेच त्यांनी श्रीकृष्णांची अशी कृपा प्राप्त केली होती, इतर कशामुळेही नाही. म्हणजेच त्यांच्या साधुवृत्तिमुळे त्यांच्यावर अशी कृपा झाली नाही, कारण त्यांच्यामध्ये भगवंतांचि सेवा करण्याची वृत्ति खूप कमी होती आणि अशी अल्प सेवावृत्ति असताना अशी कृपा प्राप्त होणे अशक्य आहे. याचा आपण स्वतःच विचार करून पहा. अशा प्रकारे श्रीभगवंतांच्या परम कृपेस पात्र समजले जाणाऱ्या विदुर आणि भीष्मांपेक्षा पांडवांचे सौभाग्य जास्त दाखवले आहे।।४०।।

अहो वत महाश्र्वर्य कवीनां गेयतां गताः।
भवदीय-पुरस्त्रीणां ज्ञानभक्त्युक्तयो हरौ।।४१।।

श्लोकानुवाद- आहा! किती आश्चर्यकारक गोष्ट आहे! आपल्या नगरातील सर्व स्त्रियाही श्रीकृष्णांच्या उद्देशाने ज्या ज्ञान व भक्तीची

[351]

[1/5/41]

चर्चा करतात, तो सगळा श्रीव्यासांसारख्या कविंच्या वर्णनाचा विषय झाला आहे।।४१।।

दिग्दर्शिनी टीका- अस्तु तावद्भवतां वार्त्ता, भगवतसंबंधेन पौरजनानामपि परमाश्र्वर्यमहिमेत्याह-अहो इति। कवीनां श्रीव्यासादीनां गेयतां संकीर्तन-योग्यतां प्राप्ताः। हरौ श्रीकृष्णे यत् ज्ञानं भक्तिश्च ताभ्यां कृत्वा उक्तयो वचनानि। तथा च प्रथमस्कंधे (श्रीमद्भा. १/१०/२१) 'स वै किलायं पुरुषः पुरातनो, य एक आसीदविशेष आत्मनि। अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु।।' इत्याद्याः पञ्चश्लोकाः ज्ञानोक्तयः। 'अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलमहो अलं पुण्यतमं मधोवनम्। यदेष पुंसामृषभः प्रियः श्रियः, स्वजन्मना चाक्रमणेन चाञ्चति।।' (श्रीमद्भा. १/१०/२६) इत्यादयश्च चत्वारो भक्त्युक्तय इति।।४१।।

भावानुवाद- तुम्हा लोकांचा महिमा काय सांगावा, तुमच्याशी संबंध आल्याने तुमच्या राज्यातील लोकांचाही महिमा अद्भुत झालेला आहे- हे 'अहो' सारख्या श्लोकामध्ये सांगत आहोत. आहा! काय हे आश्चर्य! आपल्या नगरातील सर्व स्त्रिया श्रीकृष्णांबद्दल ज्या ज्ञान व भक्तीची एकमेकांमध्ये चर्चा करतात, ती चर्चा म्हणजे श्रीव्यासांसारख्या कविंच्या वर्णनाचा विषय झाला आहे. जसं, प्रथम-स्कंधात सांगितलं आहे- "हे पुराणपुरुष साक्षात ईश्वर आहेत. सगुण होण्यापूर्वी तसंच (अविद्येचा नाश करणारी जीवाची उपाधी) तीन्ही गुण ज्या प्रलयकाळात लोप पावतात त्या काळात ते अव्यक्त रूपात एकटेच होते. नंतर त्यांनी जीवाचे नाव व रूप दाखवण्याकरिता आपल्या कालशक्तिने प्रेरित झालेली जीवमोहिनी आणि निर्मितीची इच्छा करणाऱ्या प्रकृतिकडे नजर टाकली होती." असे श्रीमद्भा. (१/१०/२१-२५) पाच श्लोकांमधील ज्ञान ऐकून मग श्रीमद्भा. (१/१०/२६-२९) पर्यंत चार श्लोकात भक्तीचे वर्णन करत आहेत, जसं "आहा! हे पुरुषोत्तम भगवान ज्या यदुवंशात अवतीर्ण झाले आहेत, तो यदुवंश धन्य आहे. मधुवनाचे (वृंदावनाचे) तर काय भाग्य आहे! श्रीदेवकीनंदनांचा जन्म आणि त्यांच्या लीलांमुळे त्यांचा पदस्पर्श झालेले हे ठिकाण परम पवित्र झालेले आहे. द्वारकेच्या माहात्म्याला काही सीमाच नाही, आपल्या छातीवर द्वारकेला धारण केल्याने पृथ्वीदेखील धन्य झाली आहे." अशा प्रकारे भक्ति दर्शवणारी विधाने आहेत।।४१।।

[352]

[1/5/42]

सहैपौत्रेण कयाधुनंदनोऽ नुकंपितोऽ नेन कपींद्र एकलः।
ससर्वबंधुः सजना भवादृशा महाहरेः प्रेमकृपाभरास्पदम्।।४२।।

श्लोकानुवाद- कयाधुनंदन श्रीप्रल्हाद महाराजांनी आपल्या एकमेव नातवंडाबरोबर आणि कपींद्र श्रीहनुमानांनी एकट्यानेच श्रीहरिंची कृपा प्राप्त केलेली होती. पण तुम्ही लोक तर आपल्या सर्व बंधु-बांधव आणि आसांसह श्रीहरिंच्या विशेष कृपेस पात्र ठरला आहात।।४२।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवमुपसंहरिष्यन् पूर्वोद्दिष्टं श्रीप्रल्हाद-हनूमद्भ्यां सकाशात् भूरिभागत्वं साक्षादेवाह-सहेति, एकेन पौत्रेण बलिनैव सह कयाधुनंदनः प्रल्हादः। यथोक्तं श्रीभगवता एकादशस्कंधे (श्रीमद्भा. ११/१२/५) - 'बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः' इति। अनेन श्रीकृष्णेन; कपींद्रो हनुमांस्तु एकलः एकाक्येव, नैष्ठिकब्रह्मचारित्वेन पुत्राद्यभावात्। बांधवाः पुत्रकलत्रादयः; स्वजनाः पौरामात्यादयः; यद्वा, बांधवा संबंधिनः, द्रूपदविराटाद्याः; स्वाज्ञातयः दुर्योधनादीनामपि सदगतिप्राप्तेः; जनाः भृत्य प्रजादयाः; तै सवैरेव सहिताः। तत्रापि महाहरेः परमावतारिणः परममहामनोहरस्य श्रीकृष्णास्य तत्रापि प्रेमयुक्त्याः कृपायाः भरस्य भाजनम्।।४२।।

भावानुवाद- आता शेवट करत पूर्वी सांगितल्या श्रीप्रल्हाद व श्रीहनुमांपेक्षाही पांडवांच्या महाभाग्यशाली असण्याचे वर्णन करित आहोत. कयाधुनंदन श्रीप्रल्हाद महाराजांनी आपले एकलते एक नातु बळी महाराजांसह श्रीभगवंतांची कृपा प्राप्त केली होती. जसं, एकादश-स्कंधात भगवान म्हणतात- "वृत्रासुर आणि कयाधुनंदन श्रीप्रल्हादांसारख्या अनेकानी मला प्राप्त केलं होतं." कपींद्र श्रीहनुमानांनी एकट्यानेच श्रीकृष्णांची कृपा प्राप्त केली होती. श्रीहनुमान निष्ठावान ब्रह्मचारी असल्याने त्यांना पुत्र-पत्नी असे कोणीच आस नव्हते. पण आपण लोकांनी मात्र आपल्या पुत्र-पत्नि असे स्वजन, सेवक, मंत्री आणि प्रजेसह श्रीकृष्णांची कृपा प्राप्त केलेली आहे. किंवा बांधवांशी संबंधीत द्रूपद व विराटादि आणि आपले नातेसंबंधी दुर्योधनादिंनीही श्रीकृष्णांच्या कृपेने सदगति मिळवली आहे. तुम्हा लोकांचं दुसरं वैशिष्ट्य हे की श्रीप्रल्हाद आणि श्रीहनुमानांनी श्रीकृष्णांच्या अवताराकडून कृपा प्राप्त केली, पणा आपण तर परम मनोहर अशा स्वतः खुद्द श्रीकृष्णांचीच विशेष कृपा प्राप्त केली आहे; फक्त कृपाच नाही, तर प्रेममय कृपा प्राप्त केली आहे।।४२।।

[353]

[1/5/43]

उद्दिश्य यान् कौरवसंसदं गतः

कृष्णः समक्षं निजगाद मादृशां

ये पांडवानां सुहृदोऽथै वैरिणस्ते

तादृशा मेऽपि ममासवो हि ते ॥४३॥

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांनी कौरवांच्या भर सभेत आमच्या समोरच तुम्हा लोकांना उद्देशून म्हंटलं होतं, "जे पांडवाचे हितकारी, ते माझेही हितचितक आहेत; जे त्यांचे शत्रु आहेत, ते माझेही शत्रु आहेत, कारण पांडव माझे प्राण आहेत" ॥४३॥

दिग्दर्शिनी टीका- तदेव दर्शयति-उद्दिश्येति; मादृशां महामुनिप्रभृतीनां समक्षं साक्षादेव; अनेन सर्वमहाजनविदितत्वं सत्यत्वञ्चेति सूचितम्। किं तत्। ये पांडवानां सुहृदः हितकर्तारः ते ममापि सुहृदः, ये च तेषां वैरिणो विद्वेषारस्ते ममापि वैरिण इत्यर्थः। हि यस्मात् ते पांडवाः मम असवः प्राणतुल्याः परमप्रियतमा इत्यर्थः। तथा च श्रीभगवद्वाक्यं उद्योगपर्वणि- 'यस्तान् द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु। ऐकात्म्यमागतं विद्धि पांडवैधर्माचारिभिः ॥' इति। अन्यत्रापि- 'द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषंतं नैव भोजयेत्। पांडवान् द्विषसे राजन्! मम प्राणा हि पांडवाः ॥' इति ॥४३॥

भावानुवाद- पांडवांवर श्रीकृष्णांची कशी कृपा होती, हे 'उद्दिश्य' सारख्या श्लोकामध्ये सांगत आहोत. श्रीकृष्ण कौरव-सभेत तुम्हा लोकांना उद्देशून माझ्यासारख्या ऋषींसमोर म्हणाले होते. यामधून सर्व महान लोक जे परम सत्य जाणतात तेच सूचित होत आहे. श्रीकृष्ण काय म्हणाले होते? "जे लोक पांडवांचे सुहृद (हितैषू) आहेत, ते माझेही हितैषू आहेत आणि जे त्यांचे शत्रु आहेत, ते माझेही शत्रु आहेत, कारण पांडव मला प्राणांप्रमाणे प्रिय आहेत." जसं, महाभारतातील उद्योग पर्वत भगवान् म्हणतात-"जे लोक पांडवांचा द्वेष करतात, ते माझाच द्वेष करतात आणि जे पांडवांचे सहचर आहेत, ते माझेही सहचर आहेत. म्हणून धर्माचे आचरण करणारे पांडव आणि मी एकच आहोत असे समजा." आणि दुसऱ्या ठिकाणीही म्हंटलं गेलं आहे की एकदा कौरवांनी भगवान् श्रीकृष्णांना भोजनास येण्याची विनंती केली होती, तेंव्हा भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले होते-"जे इतरांचा द्वेष करतात अशा लोकांकडे भोजन करू नये आणि त्यांनाही भोजनास बोलाऊ नये.

[354]

[1/5/43-44]

हे राजन्! तुम्ही लोक पांडवांचा द्वेष करता, परंतु पांडव मला माझ्या प्राणांप्रमाणे आहेत" ॥४३॥

धाष्ट्यं ममाह्ये भवतां गुणान् किल

ज्ञातुं वक्तुं प्रभवेत् स एकलः।

निर्णीतमेतत्तु मया महाप्रभुः

सोऽत्रावतीर्णो भवतां कृते परम् ॥४४॥

श्लोकानुवाद- आहा! तुम्हा लोकांचे गुणगान करणे हे माझे धाडस आहे, कारण आपले गुण तर केवळ भगवान् श्रीकृष्णच चांगल्या प्रकारे जाणतात आणि तेच त्यांचे वर्णन करू शकतात. तरी मी हा निश्चय केला आहे की भगवान् श्रीकृष्ण या जगामध्ये फक्त तुम्हा लोकांकरिताच अवतीर्ण झालेले आहेत ॥४४॥

दिग्दर्शिनी टीका- उपसंहरति-धाष्ट्यमिति। स श्रीकृष्णः एकलः एक एव भवतां गुणान् ज्ञातुं वक्तुं शक्नुयात् नान्यः, तस्यैव तदनु रूपव्यवहारदर्शनात्। किलेति निश्चये वितर्के वा, अनिर्वचनीयादिस्वभावकत्वेन सम्यगनवधारणात्। अतस्तदवर्णने मम प्रवृत्तिर्धाष्ट्यमेवेत्यहो कष्टमित्यर्थः। 'किं नु बहुनोक्तेन? किं मया तु एतन्निर्णीतम्? किं स महाप्रभुः श्रीदेवकीनंदनः परं केवलं भवताम् कृते निमित्तम् भवदीयसुखसंपन्माहात्म्यविशेषविस्तारणार्थमेवात्रावतीर्णः? इति ॥४४॥

भावानुवाद- म्हणून तुम्हा लोकांच्या गुणांचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न करणेही माझं धाडसच आहे, असं म्हणत देवर्षि श्रीनारद उपसंहार करत आहेत. आपले गुण तर फक्त श्रीकृष्णांनाच चांगले ठाऊक आहेत आणि तेच त्यांचं वर्णन करू शकतात, इतर कोणीही नाही. विशेष करून श्रीकृष्णांचे आपल्या गुणांनुसार वर्तन पाहून माझी खात्री पटली आहे की आपले सारे गुण जाणणे आणि ठरवणे शक्य नाही. ते अवर्णनीय आहेत, म्हणूनच ते सांगण्याचा प्रयत्न माझा प्रयत्न धाडसाचाच म्हणावा लागेल. याच अर्थाने म्हणत आहोत - आहा! त्या गुणांचे वर्णन करण्याची माझी आवड म्हणजे एक दुःसाहसच आहे! म्हणून अधिक बोलण्याची गरज नाही, माझी खात्री झाली आहे की भगवान् श्रीदेवकीनंदन फक्त

[355]

[1/5/44-46]

आपल्या सुख-संपत्तिची (प्रसन्नतेची) आणि माहात्म्याची वृद्धि करण्याकरिताच या पृथ्वीवर अवतीर्ण झालेले आहेत ॥४४॥

श्रीपरीक्षिदुवाच-

अथ क्षणं लज्जयेव मौनं कृत्वाथ निःश्वसन्।

धर्मराजोऽब्रवीनमातृभातृपत्नीभिरत्विः ॥४५॥

श्लोकानुवाद- महाराज श्रीपरीक्षित म्हणाले-हे माते! तेंव्हा क्षणभर मौन राहून आणि शरमून एक दीर्घ श्वास घेऊन महाराज श्रीयुधिष्ठिर आपली माता, बंधू आणि पत्निसह म्हणू लागले।।४५।।

दिग्दर्शिनी टीका- स्वमाहात्म्यश्रवणेन लज्जया; इवेति वस्तुतश्चातुस्या मनोदुःखेन परमोपहासमिव मत्वा शोकेनेत्यर्थः। अतएव निःश्वसन् उच्चैर्दीर्घश्वासं मुञ्चन्; यद्यपि मात्रादिभिरन्वित इत्युक्तं, तथापि तेषां क्रमेणैवोक्तिरवगंतव्या, अग्रे अथैवोक्तेः।।४५।।

भावानुवाद- महाराज श्रीयुधिष्ठिर आपली थोरवी ऐकून लाजल्यासारखे झाले. इथे 'इव' काराचा अर्थ आहे की वास्तविकपणे भक्ति ही अतृप्त असते, म्हणून आपले सांगण्यात आलेले माहात्म्य अतिशय उपहासानेच सांगितले गेले असे मानून श्रीयुधिष्ठिर मनात दुःखी झाले. मग एक क्षण मौन धारण करून दीर्घ श्वास घेत आपली माता, बंधू व पत्निसह म्हणू लागले. जरी इथे माता, बंधूसह म्हणले गेले आहे, तरी त्यांनी आपापले विचार एक-एक करून सांगितले आहेत, हे पुढे समजून येईल.

वावदूक-शिरोधार्य नैवास्मासु कृपा हरेः।
विचार्याभीक्षणमस्माभिर्जातु काप्यवधार्यते।।४६।।

श्लोकानुवाद- श्रीयुधिष्ठिर म्हणाले- हे वाग्मि-शिरोमणी (श्रीनारद)! आम्ही वारंवार विचार करूनही आमच्यावर भगवान् श्रीविष्णुंची कुठलीही कृपा असल्याचे ठरऊ शकलेलो नाही।।४६।।

दिग्दर्शिनी टीका- हे वावदूकानां वाग्मिनां शिरोधार्य! तेषु श्रेष्ठतमेत्यर्थः। एतेन वाकचातुर्यादेव भवतैवमुक्तं, न तु परमार्थविचारादिति ध्वनितम्। यतः

[356]

[1/5/46-48]

अस्मासु काचिदपि हरेः कृपास्माभिरभीक्षणं मुहुर्मुहुर्विचार्य जातु कदाचिदपि नैवावधार्यते, न निश्चयेन ज्ञायते।।४६।।

भावानुवाद- हे वाग्मि-शिरोमणि (श्रीनारद)! आपण आपल्या संभाषणचातुर्यामुळे असं बोलत आहात, पण परमार्थाचा विचार आपण केलेला नाही. हेच यामधून ध्वनित होत आहे. याचं कारण म्हणजे आम्ही सतत विचार करूनही आमच्यावर भगवंतांची कुठल्याच प्रकारची कृपा असल्याचे नक्की जाणू शकलेलो नाही म्हणजेच आम्हाला त्या कृपेबाबत समजू शकलेले नाही।।४६।।

प्राकृतानां जनानां हि मादृगापदगणेक्षया।
कृष्णभक्तौ प्रवृत्तिश्च विश्वासश्च हसेदिव।।४७।।

श्लोकानुवाद- असं वाटतं की आमच्यावर कोसळणारी संकटे पाहून सामान्य लोकांमधील श्रीकृष्णांचे भजन करण्याची वृत्ति आणि विश्वास नष्ट होईल।।४७।।

दिग्दर्शिनी टीका- तदेव सहेतुकं दर्शयति-प्राकृतानामिति दशभिः, प्राकृतानां बहिर्दृष्टिदुष्टानाम्, मादृक्षु तद्भक्तेषु य आपदगणः तसेक्षया दृष्ट्या 'न वासुदेव-भक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्', इत्यादिरूपो विश्वासः, तस्य हासात् प्रवृत्तिश्च हसेत् वृद्धतीव। तदानीमपि सम्यक् तादृशत्वाभावादिवशब्दः।।४७।।

भावानुवाद- 'आमच्यावर भगवान् श्रीकृष्णांची कृपा नाही' हे कारणासह स्पष्ट करण्यासाठी श्रीयुधिष्ठिर 'प्राकृतानां' अशा श्लोकापासून सुरुवात करून 'अस्मासु' पर्यंत दहा श्लोक सांगत आहेत. आमच्यासारख्या भक्तांवरील आपत्ति पाहून प्राकृत म्हणजेच सांसारिक दृष्टिच्या दोषामुळे दुष्ट लोकांची श्रीकृष्ण-भजनाची आवड कमी होईल किंवा 'श्रीवासुदेवांच्या भक्तांचे अमंगल कधीच होऊ शकत नाही' अशा शास्त्रातील वचनांवरील त्यांची श्रद्धा कमी होऊन जाईल. वास्तविक त्या वेळी तेथील लोकांमध्ये अशा विश्वासाची कमतरताच दिसून येत होती. म्हणून 'इव' काराचा वापर केलेला आहे।।४७।।

एतदेवातिकष्टं नस्तदेकप्राणजीविनाम्।
विनात्रं प्राणिना यद्वन्मीनानाञ्च विना जलम्।।४८।।

[357]

[1/5/48-49]

श्लोकानुवाद- प्राणी ज्या प्रकारे अन्नाशिवाय आणि मासा जसा पाण्याशिवाय जिवंत राहू शकत नाही, त्याच प्रकारे आम्हीही श्रीकृष्णांशिवाय जगू शकत नाही. श्रीकृष्ण हेच आमचे एकमेव प्राण आहेत, म्हणून त्यांच्यामुळेच आम्ही जीव धारण करू शकतो।।४८।।

दिग्दर्शिनी टीका- एतत् कृष्णभक्तिविश्वासप्रवृत्ति-हसनमेव, नत्वापदगणभोगः; यतः स कृष्ण एव, सा कृष्णभक्तिर्वा; एकोऽद्वितीयो मुख्यो वा। प्राणः सूत्रात्माख्यो देहधारकः तद्धेतुर्वायुर्वा; तेनैव जीवितुं शीलमेवामिति तथा तेषाम्। तत्र दृष्टान्तद्वयं विनिति, जलं विना मीनानाञ्च यद्वदित्यनेन क्षणमपि तदतिकष्टसहनासामर्थ्यमुक्तम्।।४८।।

भावानुवाद- सामान्य लोकांमधील श्रीकृष्णांचे भजन करण्याची गोडी आणि विश्वास नष्ट होईल, ही एकच गोष्ट आम्हाला अत्यंत दुःखद वाटते, नाहीतर विपत्ति भोगण्याचे आम्हाला काही दुःख नाही. भगवान् श्रीकृष्ण आणि त्यांची भक्तिच आमचा प्राण आहे म्हणजे त्यांना

आमच्या प्राणांचा प्राण जाणूनच आम्ही जगत आहोत. इथे 'प्राण' म्हणजे देह धारण करणारा 'आत्मा' किंवा त्यासाठी लागणारा प्राणवायु समजावा. वायुशिवाय जसा जीव क्षणभरही जगू शकत नाही, तसेच आम्ही लोक श्रीकृष्णांच्या भक्तिशिवाय जगू शकत नाही. या करिता एक उदाहरण आहे-प्राणी जसा अन्नाशिवाय व मासा पाण्याशिवाय एक क्षणभरही जगू शकत नाही. यामधून दाखवलं जात आहे की भगवान् श्रीकृष्ण आणि त्यांच्या भक्तिशिवाय पांडवांचे प्राण जी तडफड करतात, ती क्षणभरही सोसण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात नाही।। ४८।।

अतोऽर्थितं मया यज्ञसंपादनमिषादिदम्।
निष्ठां दर्शय भक्तानामभक्तानामपि प्रभो।।४९।।

श्लोकानुवाद- याकरिता मी राजसूय यज्ञ संपन्न करण्याच्या निमित्ताने श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांशी हीच प्रार्थना केली होती, "हे प्रभो! आपण आपल्या भक्तांच्या आणि अभक्तांच्या निष्ठेबद्दल विवेचन करा"।।४९।।

[358]

[1/5/49-51]

दिग्दर्शिनी टीका- अतोऽस्मादेव हेतोः राजसूयादियज्ञसंपादनच्छलेन इदमर्थितं याचितम्, मिषादिति; अन्यथा तत्फलादौ तात्पर्याभावात्; अथवास्य पदस्योत्तरेणान्वयः। कितदाह-निष्ठामिति। शिति-त्वद्भक्ता ऐहिकामुष्मिकाशेषसंपद्भाजो भवन्ति, अन्ये च तद्विपरीता इत्येवंलक्षणम्। यथोक्तमनेनैव दशमस्कंधे (श्रीमद्भा. १०/७२/५) 'तद्देवदेव भवतश्चरणारविंद-सेवानुभावमिह पश्यतु लोक एषः। ये त्वां भजन्ति न भजंत्युत वोभयेषां, निष्ठां प्रदर्शय विभो! कुरु सृष्टयानाम्।।' इति।।४९।।

भावानुवाद- यामुळेच मी राजसूय यज्ञ पार पाडण्याच्या निमित्ताने भगवान् श्रीकृष्णांना विनंती केली, 'हे प्रभो! आपण आपल्या भक्तांच्या व अभक्तांच्या निष्ठेचे म्हणजेच स्थितिचे विवेचन करावे', अन्यथा या राजसूय यज्ञाद्वारे मिळणा-या फळाचे सार्थकच होणार नाही. इथे स्थिति शब्दाने समजावे की फक्त भगवंतांचे भक्तच ऐहिक व पारलौकिक अनंत संपत्तिचे अधिकारी असतात, म्हणून तीच 'स्थिति' अपेक्षित आहे. भक्तांशिवाय इतर सर्व लोकांचे याच्या उलट लक्षण असते म्हणजेच या लोकात व परलोकात ते केवळ दुःखच भोगतात. याबद्दल स्वतः धर्मराज श्रीयुधिष्ठिरांनी सांगितलं आहे, "हे भगवन्! या सर्व लोकांना आपल्या श्रीचरणकमलांच्या सेवेचं महत्त्व समजू दे. हे विभो! कौरव आणि पांडवांमध्ये जे आपले भजन करतात आणि जे करत नाहीत, त्या दोन्हीही प्रकारच्या लोकांच्या गतिविषयी सांगा"।।४९।।

लोकोऽयंतु यतो लोका सर्वे त्वद्भक्तसंपदः।
ऐहिकामुष्मिकीश्चित्राः शुद्धाः सर्वविलक्षणाः।।५०।।
भूत्वा परमविश्वस्ता भजंतस्तत्पदांबुजम्।
निर्दुःखा निर्भया नित्यं सुखित्वं यांति सर्वतः।।५१।।

श्लोकानुवाद- संसारातील सर्व जीव आपल्या (श्रीकृष्णांच्या) भक्तांचे लौकिक आणि पारलौकिक विचित्र, पवित्र व विलक्षण ऐश्वर्य पाहून अतिशय विश्वासाने आपल्या श्रीचरणकमलांचे भजन करून सर्व प्रकारच्या दुःखापासून व भीतीपासून मुक्त होऊन तेंव्हाच सदैव सुख प्राप्त करू शकतील।।५०-५१।।

[359]

[1/5/50-52]

दिग्दर्शिनी टीका- यतो निष्ठादर्शनाद्धेतोः; त्वद्भक्तानां संपदो विभूतीलोक्यंतः वीक्ष्यमाणाः सर्वेऽपि लोकाः परमविश्वस्ता भूत्वा तव पादाम्बुजं भजंतः नित्यं निर्गताशेषदुःखा निर्गताखिलभयाश्च संतः सर्वत्र सुखित्वं सौख्यं यांति प्राप्नुवन्तीति द्वाभ्यामन्वयः। कीदृशीस्ताः? ऐहिकीः राजसूयादियागसाम्राज्यादीः, आमुष्मिकीर्देवगण-पूज्यत्वाद्याः; चित्रा बहुविधाः; शुद्धाः सर्वदोषरहिताः; अतएव सर्वाभ्यो धर्मादि-परलोकसंपदभ्यो विलक्षणा असाधारणीरित्यर्थः।।५०-५१।।

भावानुवाद- म्हणून सर्व लोकांनी भगवदभक्तांचे ऐहिक व पारलौकिक ऐश्वर्य पाहून, अतिशय विश्वासाने आपल्या श्रीचरणांचे भजन करित, सदैव सगळीकडे अपार दुःखे आणि भीतीपासून मुक्त होऊन शाश्वत सुख प्राप्त करावे. हे ऐश्वर्य कसे आहे? ऐहिक म्हणजे राजसूय यज्ञासारखे अनेक प्रकारचे यज्ञ करता येतील असे म्हणजे कोणतेही दुःख नसलेले साम्राज्य वगैरे असणे; आणि पारलौकिक संपत्ति म्हणजे देवतांनाही पूजनीय असणे इत्यादि अलौकिक माहात्म्य असे समजावे. म्हणून सर्वश्रेष्ठ आणि धर्म पालनाने मिळणा-या भक्तिच्या संपत्तिला सर्वात विलक्षण संपत्ति म्हंटलेलं आहे।।५०-५१।।

संप्रत्यभक्तानस्माकं विपक्षांस्तान् विनाशय च।
राज्यं प्रदत्तं यत्तेन शोकोऽभूत्पूर्वतोऽधिकः।।५२।।

श्लोकानुवाद- आता श्रीकृष्णांनी आमच्या विरोधी अभक्तांचा नाश करून आम्हाला राज्य दिलेले आहे, पण त्यामुळे आम्ही अधिकच दुःखी झालेलो आहोत।।५२।।

दिग्दर्शिनी टीका- नन्वीदामीमापदगण-विनाशदिना तन्मनोरथस्तेन संपादित एव, कथं शोचसि? तत्राह-संप्रतीति। तस्या भक्ता एवास्माकं विपक्षास्तान्, तान् सुप्रसिद्धान् जरासंध-शिशुपाल-दुर्योधनादीन् विशेषेण पुनर्जन्माभावात् समूलतया नाशवित्वा, तेन राज्यदानेन, पूर्वतः आपतकालीनाच्छोकादप्यधिकः।।५२।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की आता तर श्रीकृष्णांनी आपल्या सर्व संकटांचा नाश करून आपले सर्व मनोरथ पूर्ण केलेले आहेत, मग का शोक करता? याचेच उत्तर म्हणून 'सांप्रत्य' सारखे पद

[360]

[1/5/52-54]

म्हणत आहेत. जरी या वेळी श्रीकृष्णांनी त्यांची भक्ति न करणारे आणि आमचे विरोधी जरासंध, शिशुपाल आणि दुर्योधन सारख्यांचा नाश करून आम्हाला राज्य दिले, हे खरे; पण यामुळे आम्ही संकटांमध्ये झालो त्यापेक्षाही जास्त दुःखी झालो।।५२।।

द्रोणभीष्मादिगुरवोऽभिमन्युप्रमुखाः सुताः।

परेऽपि बहवः संतोऽस्मद्धेतोर्निधनं गताः।।५३।।

श्लोकानुवाद- या राज्याकरिताच द्रोण आणि भीष्मादि गुरू, अभिमन्यु सारखे पुत्र आणि अनेक धार्मिक राजांचा मृत्यु झालेला आहे।।५३।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्र हेतुमाह- द्रोणेति त्रिभिः। संतः साधवः श्रीकृष्णभक्ता इत्यर्थः। निधनं गताः मृताः, तत्रापि अस्माद्धेतोः अस्मद्राज्यादि-सिद्धयर्थमित्यर्थः।।५३।।

भावानुवाद- श्रीयुधिष्ठिर आपल्या दुःखाचे कारण सांगत आहेत- हे राज्य मिळवण्यासाठी द्रोणाचार्य आणि भीष्म पितामहांसारखे गुरुवर्य आणि अनेक धार्मिक म्हणजेच श्रीकृष्णभक्त राजांचा मृत्यु झालेला आहे. या सर्वांच्या मृत्युचं कारण फक्त आम्हीच आहोत म्हणजे आम्हाला राज्य मिळऊन देण्याकरिताच त्या सर्वांनी मरण पत्करले आहे।।५३।।

स्वजीवानाधिकप्रार्थ्यश्रीविष्णुजनसंगते।

विच्छेदेन क्षणञ्चात्र न सुखांशं लाभामहे।।५४।।

श्लोकानुवाद- वास्तविक भगवान् श्रीकृष्णांच्या भक्तांचा सहवास आम्हाला जीवनाहून जास्त प्रार्थनिय आहे, पण आता त्याच भक्तांच्या वियोगामुळे आम्ही लोक या जगात एक क्षणभरही व जरासेही सुख मिळऊ शकत नाही आहोत।।५४।।

दिग्दर्शिनी टीका- अतः स्वजीवनादपि अधिकं प्रार्थ्या, यद्वा, अधिका महत्तरा अतएव प्रार्थ्या या श्रीविष्णुजनैर्भगवद्भक्तेः संगतिस्तस्य विच्छेदादेन हेतुना; अप्यर्थे चकारः। क्षणमपि सुखस्यांशं लेशमपि न लाभामहे।।५४।।

[361]

[1/5/54-56]

भावानुवाद- म्हणून महान भक्तांचा सहवास आम्हाला आमच्या जीवनापेक्षाही प्रिय आहे. पण त्याच श्रीविष्णुभक्तांच्या सहवासाशिवाय आम्ही या राजधानीत एक क्षणही किंचितसेही सुख मिळऊ शकत नाही।।५४।।

श्रीकृष्णवदनाम्भोजसंदर्शनसुखञ्च तत्।

कदाचित् कार्ययोगेन केनचिज्जावते चिरात्।।५५।।

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांच्या अवर्णनीय मुखकमलाचे दर्शन घेण्याचे सुखही आता बराच काळ मिळत नाही. आता तर कधी-कधी अश्वमेध यज्ञासारख्या निमित्तानेच ते सुख प्राप्त होते, त्यामुळे अतिशय दुःख होते।।५५।।

दिग्दर्शिनी टीका- किञ्च श्रीकृष्णेतिः तत् पुरातुभूतम्, अनिर्वचनीयमिति वा कार्यस्य अश्वमेधादेर्योगेनैव अतोऽधुना परमः शोको जात एवेति भावः।।५५।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादावरूनच दिसून येतं।।५५।।

यादवानेव सदबंधून् द्वारकायामसौ वसन्।

सदा परमसद्भाग्यवतो रमयति प्रियान्।।५६।।

श्लोकानुवाद- या वेळी भगवान् श्रीकृष्ण द्वारकेत राहून आपले परम बंधू आणि परम सौभाग्यशाली प्रियतम यादवांना सतत सुख देत आहेत।।५६।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु भगवतसदृशास्तस्यान्ये प्रियजना न हि संति; तद्भवदर्थार्थमेव कुत्रापि गतस्तं निष्पाद्यागतप्राय इति चेन्न; अस्मत्तोऽपि यादवास्तस्य परमप्रियतमा इति वक्तुं तेषां सौभाग्यविशेषमाह-यादवानिति। सदबंधून् परमोत्कृष्ट-बांधवान्, अतएव प्रियान्, कुतः? परमसत् परमोत्कृष्टं भाग्यं श्रीकृष्णभक्तिविशेषरूपं तद्वतः। अतएवासौ श्रीकृष्णः सदा रमयति। एवं तादृश भाग्याभावेन वयं तदुपेक्षिता निकृष्टा यादवाश्च परमधन्या इति भावः।।५६।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की आपल्याइतकं दुसरं कोणीही भगवान् श्रीकृष्णांना प्रिय नाही, म्हणून ते आपल्या काही कामाकरिताच दुसरीकडे कुठे गेले असतील, व काम करून पुन्हा परत

[362]

[1/5/56-57]

येतील, असंच समजा. 'नाही! आमच्यापेक्षा यादवच त्यांना परम प्रिय आहेत' हे सांगण्यासाठी श्रीयुधिष्ठिर यादवांच्या सौभाग्याविषयी 'यादवा' असे पद वापरत आहेत. यादव श्रीकृष्णांचे प्रियतम बंधू किंवा सर्वश्रेष्ठ आप्त आहेत, श्रीकृष्णांचे ते प्रियतम असल्याने तेच सगळ्यात सौभाग्यशाली आहेत. इथे 'भाग्य' म्हंटल्याने श्रीकृष्णांवरील विशेष भक्ति दिसून येते आणि यादव श्रीकृष्णांवरील त्या विशेष भक्तिमुळेच परम भाग्यशाली आहेत. म्हणूनच श्रीकृष्ण आता द्वारकेतच राहातात आणि यादवांना सदैव सुख देतात. पण तशी भक्ति आमच्याकडे नसल्याने आम्हा लोकांची श्रीकृष्ण उपेक्षाच करतात, त्यामुळे आम्ही अतिशय खालच्या दर्जाचे आहोत आणि यादव परम धन्य आहेत, हाच याचा अर्थ।।५६।।

अस्मासु यत्तस्य कदापि दौत्यं सारथ्यमन्यञ्च भवदभिरीक्ष्यते।
तदभूरिभारक्षणाय पापनाशेन धर्मस्य च रक्षणाय।।५७।।

श्लोकानुवाद- हे श्रीनारद! आपण कधी-कधी श्रीकृष्णांना आमचे दूत, सारथी म्हणून किंवा इतर कामे करताना पहाता, पण ते ही सर्व कार्ये फक्त भू-भार कमी करण्याकरिता व पापाचा नाश करून धर्माचे रक्षण करण्याकरिताच करतात।।५७।।

दिग्दर्शिनी टीका- एवञ्चेत् दौत्यादिकं कथं संभवति? तत्राह-अस्मास्विति अन्यत् उपदेष्टृत्वादिकञ्च, पापानामधर्माणां तद्धेतूनां वा नाशेन; अस्य पदस्य पूर्वेण परेणापि संबन्धः। तत्तदर्थमेव तत् सर्वं करोति, न त्वस्मतस्नेहेनेति भावः।।५७।।

भावानुवाद- जर तुम्हा लोकांची श्रीकृष्णांकडून उपेक्षा होते तर मग भगवान् श्रीकृष्ण आपली दूतासारखी कामे करतात हे कसे? याच्याच उत्तराकरिता 'अस्मासु' सारखे पद सांगत आहोत. आपण जेव्हा कधी-कधी त्यांना आमचे दूत, सारथी वा उपदेशक म्हणून कार्यभार स्विकारताना पाहिले, ते आमच्यावरील प्रेमासुळे नाही तर केवळ जमिनीचा भार हलका करण्यासाठी आणि पापांचा नाश करून धर्माचे संरक्षण करण्यासाठीच- असं समजावं।।५७।।

[363]

[1/5/58-59]

श्रीपरीक्षिदुवाच-

अथ श्रीयादवेंद्रस्य भीमो नर्मसुहृत्तमः।
विहस्योच्चैरुवाचेदं शृणु श्रीकृष्णशिष्य हे।।५८।।

श्लोकानुवाद- महाराज श्रीपरीक्षित म्हणाले- तेंव्हा श्रीयादवेंद्रांचे नर्म (विनोदी) सुहृद भीमसेन मोठ्यांदा हसून म्हणू लागले, हे श्रीकृष्णांचे शिष्य! जरा माझपण ऐका।।५८।।

दिग्दर्शिनी टीका- नर्म परिहासकौतुकं, ततसंबन्धो सुहृत्तमः, अत उच्चैर्विहस्य इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं हे कृष्णशिष्येति एतादृशं धूर्तवचनचातुर्यादिकं तेनैव त्वं शिक्षितोऽसि, न च तवात्र कोऽपि दोष इति भाव इत्यर्थः।।५८।।

भावानुवाद- श्रीकृष्णांचे नर्म सुहृद म्हणजेच त्यांच्याशी थट्टा-मस्करी करणारे परममित्र भीमसेन मोठ्याने हसत म्हणू लागले- हे श्रीकृष्णांचे शिष्य देवर्षि नारद! आपण हा धूर्तपणा आणि चातुर्य त्या चतुरशिरोमणींकडून शिकलात का? आहा! समजलं, यात आपला काहीही दोष नाही।।५८।।

अमुष्य दुर्बोधचरित्रवारिधे, -मर्यादादिहेतोश्चतुरावलीगुरोः।
प्रवर्त्तते वागव्यवहारकौशलं न कुत्र किं तत्र वयं प्रतीमः।।५९।।

श्लोकानुवाद- भगवान् श्रीकृष्णांच्या लीला सागराप्रमाणे गहन आणि दुर्बोध आहेत. ते मायेचे आदिकारण स्वरूप आणि चतुरांचेही गुरू आहेत, म्हणून त्यांच्या वाणीचे लालित्य आणि व्यवहारपटुत्व कुठे म्हणून प्रभाव पाडत नाही? आम्ही ही सर्व तत्त्वे जाणतो, म्हणून अशा गोष्टींवर विश्वास ठेवत नाही।।५९।।

दिग्दर्शिनी टीका- अमुष्य श्रीकृष्णस्य दुर्बोधं यच्चरित्रं लीला तस्य वारिधेः। मायाया आदिकारणस्य, अतएव चतुराणां धूर्तानामवली पंक्तिः, तस्या गुरोः परम-चतुरसिंहस्येत्यर्थः। अतः वाचां व्यवहाराणां कौशलं परिपाटी; यद्वा वाक् व्यवहारेषु च पाठवं किं कुत्र न प्रवर्त्तते? अपि तु कुत्रचिन्महालीलाया, कुत्रापि महामाया, कुत्रचिच्च महाचातुर्येणेत्येवं सर्वत्र सर्वं तत् प्रवर्त्तत एवेत्यर्थः। अतो न तु सौहार्दं परमार्थतया वेति भावः। अतएव वयं तत्तत्त्वाभिज्ञास्तकौशलं न प्रतीमः, तत्र न विश्वसिम इत्यर्थः।।५९।।

[364]

[1/5/59-61]

भावानुवाद- श्रीकृष्णांचे चरित्र आणि लीला सागराप्रमाणे सखोल आहेत, त्यामुळे त्या सहजपणे कोणीच समजू शकत नाही. ते मायेचे मूळ कारण आहेत आणि चतुर व धूर्त जनांचे गुरू आहेत. म्हणून त्यांच्या बोलण्यातील नैपुण्य आणि व्यवहारातील कौशल्य याचा प्रभाव कुठे बरं पडत नाही? म्हणजेच सर्वत्र पडतो; तरी कुठे महालीला, कुठे महामाया, कुठे महाचातुर्य यामधून सर्वत्र त्यांचा प्रभाव पडतो. म्हणून त्यांच्या वागण्या-बोलण्यातील कौशल्य आमचे सुहृद असल्या कारणाने म्हणजेच परमार्थापाटी (वास्तविकपणे) नाही, म्हणून आम्ही अशा गोष्टींवर विश्वास ठेवत नाही।।५९।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

सशोकमवदन्मातस्ततो मम पितामहः ।
कृष्णप्राणसखः श्रीमानर्जुनो निःश्वसन्मुहुः ॥ ६० ॥

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित महाराज म्हणाले- हे माते! मग श्रीकृष्णांचे प्राणप्रिय मित्र, माझे पितामह श्रीअर्जुन दुःखित अंतःकरणाने वारंवार निश्वास टाकत म्हणू लागले ॥ ६० ॥

दिग्दर्शिनी टीका- कृष्ण एव प्राणसखो यस्य, कृष्णस्य प्राणतुल्यः परमः प्रियः सखेति वा; अतः श्रीमान् सर्वशोभासंपन्नः, अतएव तन्नैष्ठुर्यस्मारणेन शोक-सहितं यथा स्यात्तथा मुहुर्निश्वासन्नवदत् ॥ ६० ॥

भावानुवाद- श्रीकृष्णांचे जिवश्च-कंठश्च मित्र किंवा ज्यांचे प्राणप्रिय मित्र श्रीकृष्ण आहेत, ते श्रीमान् म्हणजेच सर्व शोभायमान अर्जुन आपल्या मित्राची निष्ठुरता आठऊन शोकपूर्ण हृदयाने वारंवार उच्छ्वास सोडत म्हणू लागले ॥ ६० ॥

श्रीभगवानर्जुन उवाच-

भगवत्प्रियतमेशेन भगवन्नमुना कृतः ।
कृपाभरोऽपि दुःखाय किलास्माकं बभूव सः ॥ ६१ ॥

श्लोकानुवाद- श्रीअर्जुन म्हणाले, हे भगवान्! आपले प्रियतम प्रभु श्रीकृष्णांनी आमच्यावर जी कृपा केली आहे, ती आमच्या दुःखाचेच कारण नाही का? ॥ ६१ ॥

[365]

[1/5/61-63]

दिग्दर्शिनी टीका- भो भगवन् श्रीनारद! भवतः प्रियतमो य ईशः स्वामी तेनामुना श्रीकृष्णेन; स सारथ्यादिलक्षणः। पूर्वं भीमेन नर्मसुहृदा श्रीकृष्णकृत-कृपाभरस्य लीलादिकृतत्वादपरमार्थतोक्त्या निरासः कृतः, अर्जुनेन च ततप्रिय-सखत्वात् सर्वमंगीकृत्यान्यथा परिहरतीति विवेचनीयम् ॥ ६१ ॥

भावानुवाद- हे भगवन् श्रीनारद! आपले प्रियतम प्रभु श्रीकृष्ण आमच्याशी जसे वागले आहेत म्हणजेच सारथी वगैरे बनून आमच्यावर जी कृपा दाखवली आहे, ते आमच्या दुःखाचेच कारण नाही का? म्हणजेच त्यांचे सर्व वर्तनच आमच्या दुःखाचे कारण आहे. आधी श्रीकृष्णांचा नर्म-विनोदी सखा भीमसेन याने श्रीकृष्णांच्या ज्या कृपेला त्यांची लीला म्हणून त्यांच्या परमार्थतेचा (यथार्थतेचा) अस्वीकार केला होता, पण आता अर्जुन त्याचा स्वीकार करत आहेत. याच कारण म्हणजे अर्जुन श्रीकृष्णांचे परममित्र आहेत, त्याने सर्व स्वीकार करूनही दुसऱ्या बाजूने अस्वीकार करत आहेत ॥ ६१ ॥

स्वधर्मैकपरैः शुष्कज्ञानवद्धिः कृता रणे ।
भीष्मादिभिः प्रहारा ये वर्ममर्मभिदो दृढा ॥ ६२ ॥
ते तस्यां मत्कुते स्वस्य श्रीमूर्त्तिं चक्रपाणिना ।
वार्यमाणेन च मया सोढाः स्वीकृत्य वारशः ॥ ६३ ॥

श्लोकानुवाद- स्वधर्म पालक पण कोरडे ज्ञान असलेल्या पितामह भीष्मांनी युद्धात ज्या अस्त्रांनी माझ्यावर प्रहार केला होता, ती सर्व अस्त्रे कठीण कवच भेदणारी व हृदय विदिर्ण करणारी होती; पण चक्रपाणी श्रीकृष्णांनी मी अडऊनदेखील माझ्या रक्षणाकरता त्या सर्व अस्त्रांना आपल्या दिव्य शरिरावर झेललं होतं ॥ ६२-६३ ॥

दिग्दर्शिनी टीका- तदेव सहेतुकं प्रपञ्च्य दर्शयति-स्वेति नवभिः। भीष्मादिभि-भारत युद्धे ये प्रहाराः कृतास्ते चक्रपाणिना श्रीकृष्णेन; मत्कुते मज्ज्यादिसिद्ध्यर्थम्; तस्यां परमसौकुमार्यादियुक्तायां मादृशजीवन-रूपायां स्वस्य श्रीमूर्त्तिं श्रीकृष्णेन वारशः स्वीकृत्य सोढा इति द्वाभ्यामन्वयः। कीदृशैः? स्वधर्मः-'पित्रादयोऽपि हंतव्याः क्षत्रियेण रणांगने' इत्येवं लक्षणः; स एवैकः परः अवश्यकर्तव्यत्वेन श्रेष्ठो येषां तैः तदेकप्रवीणैः इत्यर्थः। तथापि सर्वसद्धर्मफलरूपे तस्मिन् प्रहाराः परमानुचितास्तत्राह-शुष्कं यज्ज्ञानं परब्रह्मरूपे श्रीकृष्णेऽस्त्रपीडादिकं कथञ्चिदपि न

[366]

[1/5/62-63]

संगच्छतेत्यादिरूपं तदयुक्तैः; एवं भक्तिपरत्वाभावेन श्रीकृष्णचरणारविंद-मकरंदास्वाद-ज्ञानविशेषाभावात् प्रेमहान्या तथा तैर्व्यवहृतमिति भावः। वर्माणि क्वचानि, मर्माणि च प्राणसंधिस्थानानि अन्येषां भिदंतीति तथा ते, अतएव दृढाः; यद्वा, भक्तवात्सल्यरसेनाविर्भवत्याः प्रस्वेदधारायास्तेनैव रक्तपूरतया प्रदर्शनात्। तच्च लोके स्वभक्तवात्सल्यभरबोधनार्थमेवेति ज्ञेयम्। कीदृशेन तेन? मया वार्यमाणेनापि; भो भगवन्! युद्धाकरणप्रतिज्ञां कृत्वापि भवान् भीष्मादीन् हंतुं कथमग्रे सरति? कथं वा मयि वर्तमाने भगदत्तादीनां प्रहारानात्मनि स्वीकरोतीत्यादिवचनैः पादग्रहणादिना च निरुध्यमानेनापि। चक्रपाणिनेति यद्यपि चक्रमेव स्वयं सर्वास्तान् हन्तुं सद्यः शक्नोति, सर्वान् प्रहारांश्च तान् विनिवारयितुं हेलया प्रभवति, तथापि केवलं मदीयकीर्त्यतिशयार्थमेव स्वयमयुध्यमानेन तेन ते सोढा इति भावः। एवं स्वीकृत्येति च ज्ञेयम्। अन्यथा हेलया ते प्रहाराः सुखं वञ्चिताः स्युरिति दिक् ॥ ६२-६३ ॥

भावानुवाद- 'श्रीकृष्णांची कृपा आमच्या दुःखाचे कारण बनली' - हेच 'स्वधर्म' सारख्या श्लोकातून कारणासह सांगत आहेत. भीष्म पितामहांसारख्या महारथ्यांनी ज्या अस्त्रांनी माझ्यावर प्रहार केले होते, चक्रपाणि श्रीकृष्णांनी मला वाचवण्याकरता म्हणजेच मी विजयी व्हावे म्हणून अतिशय सुकोमल आणि माझ्यासारख्या भक्तांना जीवनस्वरूप असलेल्या आपल्या दिव्य श्रीमूर्तिवर त्या सर्व अस्त्रांचे प्रहार झेलले. ते भीष्म कसे आहेत? स्वधर्म पालन करणारे आहेत. जरी 'रणभूमीमध्ये पित्याप्रमाणे असलेल्या गुरुजनांना मारणेही क्षत्रिय धर्मात बसते' अशा वर्णाश्रम धर्मातर्गत आवश्यक असलेल्या कर्तव्यांचे पालन करण्यामध्ये ते तत्पर होते, तरी सर्व धर्मांच्या अंतिम फळाप्रमाणे असलेल्या श्रीकृष्णांच्या सुकुमार अंगावर घाव घालणे संपूर्ण अयोग्य होते. (अर्जुन) आणखीही काही सांगत आहेत, 'ते शुष्कज्ञानी आहेत' म्हणजेच परब्रह्म श्रीकृष्णांच्या शरिरावर अस्त्रांच्या घावांनी वेदना होणे जराही शक्य नाही, असे कोरडे ज्ञान त्यांना होते. पण भक्ति अभावी कधीही भगवान् श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांच्या मधुसेवनाचा स्वाद चाखता येत नाही किंवा त्यांच्या माधुर्याचे ज्ञान प्राप्त होत नाही. म्हणून, जरी श्रीभीष्मदेव नुसत्या कोरड्या ज्ञानाने श्रीकृष्णांना परब्रह्म मानत असत, तरी ते भक्त नव्हते. भक्त नसताना केवळ कोरड्या ज्ञानाने भगवंतांच्या श्रीचरणकमलांच्या मधुसेवनाचा स्वाद आणि

[367]

[1/5/62-64]

त्यांची गोडी मिळू शकत नाही. ते श्रीकृष्णांवर प्रेम करत नसल्याने त्यांनी श्रीकृष्णांच्या परम सुकुमार शरिरावर कवच-भेदी व मर्म-भेदी शक्तिवान अस्त्रांचा प्रयोग केला होता आणि भगवंतांनीही ते सारे प्रहार सहन केले होते. किंवा जगामध्ये भक्ताबद्दलचे वात्सल्य प्रकट करण्यासाठी श्रीकृष्णांनी आपल्या शरिरावर त्या अस्त्रांचे प्रहार स्वीकारून घामाच्या धारांच्या रूपाने रक्तधारा वाहू दिल्या होत्या. प्रत्यक्षात जगामध्ये भक्ताबद्दलचे वात्सल्य दाखऊन देणे हेच याचे कारण समजले पाहिजे.

जर म्हणाल की श्रीभगवंतांचे ते भक्त-वात्सल्य कशा प्रकारचे होते? या साठी सांगत आहेत मी त्यांना विरोध करूनही म्हणजेच मी असे म्हणूनही की, 'हे भगवन्! आपण महाभारताच्या युद्धात अस्त्र धारण करून युद्ध करणार नाही अशी प्रतिज्ञा घेतलेली आहे, मग अशी प्रतिज्ञा करूनही आपण भीष्मांसारख्या योद्ध्यांचा विनाश करण्यात पुढाकार का घेत आहात? मी इथे असताना आपण भगदत्तांसारख्यांच्या अस्त्रांचे प्रहार का सहन करत आहात?' असे बोलून वारंवार नम्रपणे विनवण्या करून त्यांचे श्रीचरण धरून त्यांना थांबवले तरीही, फक्त माझ्याकरिताच त्या चक्रपाणि श्रीकृष्णांनी आपल्या शरिरावर भीष्मादिकांकडून केले गेलेले प्रहार स्वीकारले होते. इथे 'चक्रपाणि' म्हणण्याचा उद्देश हा आहे जरी श्रीकृष्ण स्वतः सुदर्शनचक्राने सर्व प्रकारचे प्रहार अडवण्यास आणि भीष्मादि शत्रुपक्षातील लोकांचा सहजपणे नाश करण्यास समर्थ होते, तरी फक्त माझे यश झळाळून उठावे म्हणून स्वतः युद्ध न करता त्यांनी त्या सर्व अस्त्रांचे प्रहार झेलले होते. तसे न करण्याने भीष्मादिही त्यांच्या शरिरावर अशा प्रकारे अस्त्रप्रहार करण्याच्या सुखापासून वंचित राहिले असते।। ६२-६३।।

तन्मे चिंतयतोऽद्यापि हृदयान्नापसर्पति।

दुःखशल्यमतो ब्रह्मन् सुखं मे जायतां कथम्।। ६४।।

श्लोकानुवाद- हे ब्रह्मन्! त्या प्रहारांचं स्मरण करून आजही त्या दुःखाचे शल्य माझ्या हृदयातून गेलेले नाही. म्हणून मी सुखी असण्याची शक्यताच कुठे आहे?।। ६४।।

[368]

[1/5/64-66]

दिग्दर्शिनी टीका- तत्प्रहारसहनं चिंतयतः स्मरतो मम हृदयादद्दुःखमेव शल्यं मर्मपीडाहेतुत्वात् नापसर्पति नापैति, यथा हृदयलग्नशल्यस्य विषयभोगादिना न किञ्चित् सुखं स्यात्तथेति भावः।। ६४।।

भावानुवाद- हे ब्रह्मन्! श्रीकृष्णांनी सहन केलेल्या त्या प्रहारांच्या आठवणीमुळे आजही त्या दुःखाचे शल्य माझ्या हृदयातून गेलेले नाही. त्या स्मृति मर्मभेदक वेदनांचे कारण बनलेल्या आहेत. जर हृदयातून ते शल्य निघून गेले नाही तर विषयभोगांमधून सुख मिळू शकेल का? म्हणून मी सुखी असण्याची शक्यता तरी आहे का?।। ६४।।

कर्मणा येन दुःखं स्यान्नजप्रियजनस्य हि।

न तस्याचरणं प्रीतेः कारुण्यस्यापि लक्षणम्।। ६५।।

श्लोकानुवाद- ज्या कार्यामधून आपल्या प्रिय जनांना दुःख होते, ते करावे लागणे हे कधीच प्रेमाचे वा कृपेचे लक्षण असू शकत नाही।। ६५।।

दिग्दर्शिनी टीका- नन्वेतदेव महतः सख्यस्य कारुण्यस्य च लक्षणं, तत्राह-कर्मणेति तस्य कर्मणः आचरणं विधानम्। अस्तु तावत् प्रीतेः प्रेमणः, कारुण्यस्यापि कस्यचिदनुग्रहस्यापि न लक्षणं भवतीत्यर्थः।। ६५।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की श्रीकृष्णांचं ते आचरण सख्य-भाव दर्शविणा-या करुणेचं लक्षण नाही का? याचेच उत्तर म्हणून सांगत आहेत की जे कार्य केल्याने प्रिय व्यक्तिला दुःख होते, ते करणे हे काही कृपेचं वा करुणेचं लक्षण होऊ शकत नाही, प्रेमाच्या लक्षणाची गोष्ट तर खूप लांब राहिली।। ६५।।

भीष्मद्रोणादिहिननास्त्रिवृत्तं मां प्रवर्त्तयन्।

महाज्ञानिवरः कृष्णो यत्किञ्चिदुपदिष्टवान्।। ६६।।

श्लोकानुवाद- जेव्हा मी रणभूमिमधून भीष्म-द्रोणादि गुरुजनांना मारण्यापासून परावृत्त झालो होतो, तेव्हा महाज्ञानी श्रीकृष्णांनी मला ते करण्याकरिता प्रवृत्त (प्रेरित) करण्यासाठी काही उपदेश दिला होता।। ६६।।

दिग्दर्शिनी टीका- नन्वेवं चेत्तर्हि सर्वोपनिषतसारोऽनेन त्वयि कथं गीतः स्यात्तत्राह-भीष्मेति पञ्चभिः। प्रवर्त्तयन् तत्र प्रवर्त्तयितुम्, हेतौ शतृङ्।। ६६।।

[369]

[1/5/66-68]

भावानुवाद- जर वाटत असेल की आपल्यावर श्रीकृष्णांची कृपा नाही, तर मग त्यांनी आपल्याला सर्व उपनिषदांचे सार असलेल्या गीतेचा उपदेश का दिला? याच्याच उत्तराकरिता 'भीष्म' असे पाच श्लोक सांगत आहोत. मला श्रीभीष्म-द्रोणादिंना मारण्यास प्रेरित करण्यासाठीच श्रीकृष्णांनी काही उपदेश केला होता।। ६६।।

यथा श्रुतार्थश्रवणाच्छुष्कज्ञानिसुखप्रदम्।
महादुःखकृदस्माकं भक्तिमाहात्म्यजीविनाम्।। ६७।।

श्लोकानुवाद- गीतेचा शब्दशः अर्थ ऐकणे फक्त कोरडे ज्ञान असलेल्यांनाच सुख देणारे आहे; माझ्यासाठी तर तो उपदेश अत्यंत दुःखदायक आहे, कारण भक्तिचा महिमा ऐकूनच जगणा-या भक्तांना अशा उपदेशामधून सुख मिळत नाही।। ६७।।

दिग्दर्शिनी टीका- यथाश्रुतस्य साक्षादवृत्त्या प्रतिपाद्यमानस्य अर्थस्य श्रवणात्; तत् शुष्कज्ञानिनां आत्मानात्मविवेकपराणां मुमुक्षुणां वा सुखप्रदमप्यस्माकं महादुःखकरं भवति। कुतः? भक्तिमाहात्म्यमेव जीवो जीवनं तद्वताम्; यद्वा, तनैव जीवितुं शीलमेषामिति तेषाम्।। ६७।।

भावानुवाद- गीतेच्या शब्दशः (जसाच्या तसा) म्हणजे प्रत्यक्ष वृत्तिने सांगितलेल्या अर्थाचे श्रवण केल्याने तो उपदेश; ज्यांना कोरडे ज्ञान आवडते त्यांनाच म्हणजेच आत्म-अनात्म विवेकात मग्न होऊन मोक्षाविषयी जाणू ईच्छिणा-यांनाच सुख प्राप्त होते, पण माझ्यासारख्या भक्तीची आसक्ति असलेल्यांना ते ज्ञान दुःखदायक आहे. का? कारण भक्तिचा महिमा ऐकणे हेच आमचे जीवन आहे आणि भक्ति-माहात्म्याची आसक्ति असलेल्या भक्तांना तो उपदेश ऐकून समाधान वाटत नाही।। ६७।।

तामर्यस्य विचारेण कृतेनापि न तत्सुखम्।
किञ्चित् करोत्युतामुष्य वञ्चनां किल बोधनात्।। ६८।।

श्लोकानुवाद- त्या उपदेशाचे तात्पर्य लक्षात घेतले तरीही तो उपदेश आम्हाला जराही सुख देऊ शकत नाही, उलट त्या उपदेशामुळे आम्हाला श्रीकृष्णांनी केलेली वंचनाच लक्षात येते।। ६८।।

[370]

[1/5/68-70]

दिग्दर्शिनी टीका- ननु तात्पर्यार्थ एव श्रेयान्, स च भक्तिमाहात्म्यपर एवेति। भक्तांनां भवादृशां सुखं कुर्यादेव, तत्राह-तात्पर्यस्येति। तत् प्रत्युत अमुष्य श्रीकृष्णस्य वञ्चनां ततकर्तृकां मादृगविषयकां प्रतारणाम्, किल निश्चितम्।। ६८।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की या उपदेशाचे तात्पर्य लक्षात घेणे श्रेयस्कर आहे, कारण हा उपदेश भक्तिचे माहात्म्य दर्शवितो, म्हणून आपल्यासारख्या भक्तांकरिता सुखदायक आहे. याच उत्तर देत सांगत आहोत हा उपदेश आम्हाला सुखी करू शकत नाही, उलट तो श्रीकृष्णांच्या वंचनेत परिणीत होतो।। ६८।।

यतसदा सर्वदा शुद्धनिरूपाधिकृपाकरे।
तस्मिन् सत्यप्रतिज्ञे सन्मित्रवर्ये महाप्रभौ।। ६९।।
विश्वस्तस्य दृढं साक्षात् प्रासात्परमान्मम प्रियम्।
महामनोहराकारात्र परब्रह्मणः परम्।। ७०।।

श्लोकानुवाद- सदैव सर्व प्रकारे आत्यंतिक शुद्ध कृपेचे समुद्र, सत्यप्रतिज्ञ आणि परमहितकारी बंधूंमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या त्या श्रीकृष्णांवरच आमचा दृढ विश्वास आहे. प्रत्यक्षरूपात प्राप्त असलेल्या त्यांच्या परममनोहर मनुष्याकृति परब्रह्माशिवाय आम्हाला इतर काहिही प्रिय नाही।। ६९-७०।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्र हेतुमाह-यदिति द्वाभ्याम्। तस्मात् श्रीकृष्णात् परमन्यन्मम प्रियं साध्यं फलं नास्तीति द्वयोरन्वयः। कथम्भूतस्य? तस्मिन् श्रीकृष्णे दृढं विश्वस्तस्य; विश्वासहेतुत्वेन विशेषणचतुष्कं शुद्धेत्यादि; सदा सर्वदेति यथायथं सर्वत्रापि योजनीयम्। सत्या प्रतिज्ञा 'न मे भक्तः प्रणश्यति' (श्रुतिप्रतिज्ञा) इत्यादिरूपा यस्य। सन्मित्रेषु परमोत्कृष्ट हितकारिषु वर्ये श्रेष्ठे महाप्रभौ सर्व-सामर्थ्यभवतीत्यर्थः। कथम्भूतात्? तस्मात् महामनोहर आकारः श्रीमूर्त्तियस्य तथाभूतात् परब्रह्मणः श्रीदेवकीनंदनस्वरूपादित्यर्थः। तत्रापि साक्षादपरोक्षतया प्रकर्षण सख्यादिना प्रासान्न व्यवहितात्; अतस्तस्य तथात्वान्मम च तस्मिन्नेव परमविश्वासदन्यत् किमपि साध्यं तं विना न संभवतीति तादृशोपदेशो वैयर्थ्यापत्त्या प्रतारण एव पर्यवस्यति; तच्च भीष्मद्रोणादि-घातनार्थमिति साधूक्तं श्रीयुधिष्ठिरेण तद्भूमिभार-क्षपणायेति भावः।। ६९-७०।।

[371]

[1/5/69-71]

भावानुवाद- 'श्रीकृष्णांकडून दिला गेलेला गीतेचा उपदेश आम्हाला सुख देऊ शकत नाही' - 'यत्' सारख्या दोन श्लोकांमध्ये याचं कारण सांगत आहेत. त्या श्रीकृष्णांच्या परम मनोहर श्रीमूर्तिशिवाय मला बाकी काहीही साध्य करायचे नाही आणि त्या महाप्रभु श्रीकृष्णांवर माझा दृढ विश्वास देखील आहे. या विश्वासाचे कारण सांगण्याकरिता 'शुद्ध' सारख्या चार विशेषणांचा वापर केला आहे. 'सदा-सर्वदा' हे दोन शब्द ज्या-त्या ठिकाणी सर्वत्रच वापरावे लागतील. जसं, ते सदा-सर्वदा सत्यवचनी आहेत- 'माझ्या भक्तांचा कधीही नाश होत नाही' अशासारख्या ज्यांच्या प्रतिज्ञा कधीच खोट्या ठरत नाहीत. 'सन्मित्रवर्य' म्हणजे अत्यंत हितकारी असे बंधूमधील श्रेष्ठ बंधू, कारण महाप्रभु (श्रीकृष्ण) काहीही करण्यास समर्थ आहेत. ते महाप्रभु कसे आहेत? ते परममनोहर आहेत-जरी ते मनुष्याकृतित म्हणजेच परममनोहर आकार धारण केलेले परब्रह्म श्रीदेवकीनंदन-स्वरूप आहेत, तरी ते मला माझा प्रिय सखा म्हणून लाभलेले आहेत. म्हणजेच अप्रत्यक्षपणे नाही तर प्रत्यक्ष प्रिय सख्याच्या रूपात लाभलेले आहेत, म्हणून काहीही संशय नाही. त्यांच्यावर माझा दृढ विश्वास आहे आणि त्यांच्याशिवाय माझे काहीही उद्दिष्ट नाही. म्हणून त्याव्यतिरिक्त म्हणजे माझ्या वंचनेखेरीज ते मला इतर कुठल्याही साध्याविषयी उपदेश करू शकत नाहीत. म्हणजेच मला त्यांनी केलेला गीतेचा सार स्वरूप उपदेश (जो भगवद विश्वासाचा आधार असलेली प्रपत्ति वा शरणागतिचा उपदेश आहे) व्यर्थच आहे. म्हणून त्याला फसवणूकीशिवाय अजून काय म्हणावे? पण हा उपदेश फक्त भीष्म-द्रोण आदिंचा वध करण्याकरिताच दिला गेलेला आहे. म्हणून महाराज श्रीयुधिष्ठिरांनी जे सांगितले आहे- "पृथ्वीचा भार हलका करणे आणि पापांचा नाश करून धर्माचे रक्षण करणे हाच त्यांच्या अशा वागण्याचा उद्देश आहे", ते सत्य वचनच समजावे।।६९-७०।।

श्रीनकुल-सहदेवावृत्तुः-

यद्विपदगणतो धैर्यं वैरिवर्गविनाशनम्।
अश्वमेधादि चास्माकं श्रीकृष्णः समपादयत्।।७१।।

[372]

[1/5//71-73]

श्लोकानुवाद- श्रीनकुल-सहदेव म्हणाले- हे भगवन्! श्रीकृष्णांनी आमच्या संकटांमध्ये आम्हाला धीर देऊन शत्रुंचा विनाश करविला आणि अश्वमेधासारखे यज्ञ संपन्न केले।।७१।।

दिग्दर्शिनी टीका- अश्वमेध आदिर्यस्य सतकर्मणस्तच्च।।७१।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच दिसून येतं।।७१।।

यच्च तेन यशोराज्यं पुण्याद्यप्यन्यदुर्लभम्।
व्यतनोदभगवंस्तेन नास्य मन्यामहे कृपाम्।।७२।।

श्लोकानुवाद- किंवा आमचे यज्ञ, राज्य आणि दुर्लभ पुण्यासारख्या गोष्टीमध्ये जी वाढ झाली, ही आम्ही त्यांची कृपा मानत नाही।।७२।।

दिग्दर्शिनी टीका- तेन धैर्यादिसंपादनेन अन्यैर्दुर्लभमपि क्रमेण यथादि व्यतनोत् श्रीकृष्णः। भगवन्! हे श्रीनारद! तेन यथादिविस्तारेण अस्य श्रीकृष्णस्य कृपां न मन्यामहे वयम्, परम-फलरूपस्य तदीव-संदर्शनस्य चिरमसद्भावात्।।७२।।

भावानुवाद- श्रीकृष्णांनी आपत्तिमध्ये आमच्यामध्ये जे धैर्य निर्माण केले आणि इतरांना दुर्लभ असलेल्या पुण्यासारख्या सत्कर्मांमध्ये लाऊन आमचे यश वाढविले आहे, याला आम्ही श्रीकृष्णांची विशेष कृपा समजत नाही. पण त्यांचं दर्शनच आम्हासाठी परमफळाप्रमाणे आहे, तरी खूप काळ आम्ही त्यांच्या दर्शनापासूनही वंचित झालेला आहोत।।७२।।

किंत्यनेकमहायज्ञोत्सवं संपादयन्नसौ।
स्वीकारेणाग्रपूजाया हर्षयेन्नः कृपा हि सा।।७३।।

श्लोकानुवाद- पण अनेक महायज्ञ-उत्सव पार पाडून त्यांनी आमच्या अग्रपुजेच्या विनंतीला मान देऊन जो आनंद आम्हाला दिला आहे, त्यालाच आम्ही त्यांची कृपा मानतो।।७३।।

दिग्दर्शिनी टीका- संपादयन्निति-सदा संदर्शनमभिप्रैति। हि यतः सैव कृपा तस्य।।७३।।

भावानुवाद- राजसूयासारखे अनेक यज्ञ-महोत्सव करण्याच्या निमित्तानेच आम्हाला सदैव त्यांचं दर्शन प्राप्त होत असे. हीच आमच्यावर त्यांची कृपा आहे असे आम्ही मानतो।।७३।।

[373]

[1/5/74-76]

श्लोकानुवाद- हे ब्रह्मन् (श्रीनारद)! आता आम्ही त्यांच्याकडून वंचित होऊन आपले आयुष्य कसे जगावे? आता तर त्यांचे दर्शनही आम्हाला दुर्लभ झाले आहे।।७४।।

दिग्दर्शिनी टीका- तेन श्रीकृष्णेन वञ्चिता उपेक्षिताः संतः कथं जीवामः जीवितुं शक्नुम इत्यर्थः। यदयस्मात्तस्य श्रीकृष्णस्य दर्शनमप्यस्तु

तावद्ग्रपुजा-स्वीकारेण महोत्सव-संपादनं नोऽस्माकं परमदुर्घटमभूत् ॥७४॥

भावानुवाद- श्रीकृष्णानीच आमची उपेक्षा केल्यावर आम्ही कसे जगू? आता तर आम्हाला त्यांचं दर्शनही दुर्मिळ झालं आहे, मग त्यांनी अग्रपूजेचा मान स्विकारून राजसूय यज्ञाचा महोत्सव पूर्ण करवण्याविषयी काय बोलावे? ॥७४॥

श्रीपरीक्षिदुवाच-

तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां द्रौपदी शोकविह्वला |
संस्तभ्य यत्नादात्मानं क्रंदंत्याह सगदगदम् ॥७५॥

श्लोकानुवाद- महाराज श्रीपरीक्षित म्हणाले- हे माते! त्या सर्वांचे बोलणे ऐकल्यावर श्रीद्रौपदी शोकाने विह्वळ होऊन आक्रोश करत म्हणू लागली, मग प्रयत्नपूर्वक स्वतःला सावरून सदगदीत आवाजात बोलू लागली ॥७५॥

दिग्दर्शिनी टीका- तेषां श्रीयुधिष्ठिरादीनां तत् पूर्वोक्तं वचनं श्रुत्वेति कथञ्चित् सम्वृतशोकादपि पुनस्तेषाः तादृशवचःश्रवणात् शोकेन विह्वला सती पश्चादात्मानं यत्नात् संस्तभ्य स्थिरीकृत्येत्यर्थः ॥७५॥

भावानुवाद- श्रीद्रौपदीने आत्तापर्यंत कसेबसे स्वतःचे दुःख लपवले होते, पण महाराज श्रीयुधिष्ठिर व इतरांचेही बोलणे ऐकून ती दुःखाने व्याकुळ झाली आणि मग प्रयत्नपूर्वक स्वतःला सावरून रडता-रडता म्हणू लागली ॥७५॥

श्रीकृष्णोवाच-

श्रीकृष्णेन मम प्राणसखेन बहुषा त्रपा |
निवारणीया दुष्टाश्च मारणीयाः किलेदृशः ॥७६॥

[374]
[1/5/76-79]
कर्तव्योऽनुग्रहस्तेन सदेत्यासीन्मतिर्मम |
अधुना पतितास्तातभ्रातृपुत्रादयोऽखिलाः ॥७७॥
तत्रापि विदधे शोकं न तदिच्छानुसारिणी |
किन्त्वैच्छं प्राप्नुमात्मेष्टं किञ्चित्तच्छलात् फलम् ॥७८॥

श्लोकानुवाद- श्रीद्रौपदी म्हणाली- मी अशी आशा करत होते की माझा प्राणसखा श्रीकृष्णांनी यापूर्वीही ज्या प्रकारे माझी लाज राखली आहे आणि महान अपराधी दुर्योधन-दुःशासनासारख्या दुष्टांचा विनाश करून सदैव आम्हावर कृपा केली आहे, तशाच प्रकारे ते आताही कृपा करत रहातील आणि हेच त्यांचे कर्तव्यही आहे. जरी आता माझे पिता द्रुपद, दृष्टद्युम्नासारखे बंधू, प्रतिविंध्यासारखे पुत्र एक-एक करून युद्ध भूमिवर मारले गेले, तरी मी 'सारी कृष्णांची इच्छा आहे' आणि 'प्रियतमाची इच्छा पूर्ण होणे हेच अत्यंत सुखदायक असते' हे जाणून जराही दुःख केले नाही. पण त्या सर्व सर्व दुःख-तापाकडून मला प्रिय असलेले एक तरी फळ मिळेल अशी आशा बाळगून होते ॥७६-७८॥

दिग्दर्शिनी टीका- यतः ईदृशः अनिर्वचनीय-महादोषकारिण इत्यर्थः । यद्वा दुर्योधन-दुःशासनादयस्तत्सदृशाश्च तदनुगा इत्यर्थः ; एवमनुग्रहस्तेन श्रीकृष्णेन सदा कर्तव्य इत्येषा मम मतिरासीत् । ईदृश इत्यस्या त्रैव वान्वयः । ततश्च लज्जानिवारणादि-सदृशोऽनुग्रह इत्यर्थः । तातो द्रुपदः ; भ्रातरो दृष्टद्युम्नाद्याः ; पुत्राः प्रतिविंध्यादयः । तच्चाहं न शोचामि, प्रत्युत निजाभीष्ट सिद्ध्याशया साधेववामंसीत्याशयेनाह-तत्रेति, तातादिघातनेऽपि; यतस्तस्य श्रीकृष्णस्य या इच्छा तामेवानुसतुं शीलमस्या इति तथाभूतास्मि । प्रियतमस्येष्टसिद्धिरेव परमसुखप्रदेति न्यायात् । तस्य तस्य तातादि-घातनस्य तदर्थशोकादेवां छलात् आत्मनो मम इष्टं प्रियं किञ्चिन्निरूपमं फलं प्राप्नुमैच्छम् ॥७६-७८॥

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच समजून येतं ॥७६-७८॥

तेन सांत्वयितव्याहं हतबंधुजना स्वयम् |
श्रीकृष्णेनोपविश्यात्र मत्पार्श्वे युक्तिपाटवैः ॥७९॥

श्लोकानुवाद- मला वाटत होते की श्रीकृष्ण आमच्या बरोबर राहून आणि स्वतः माझ्याजवळ बसून आपल्या चतुर मधुर संभाषणाने

[375]
[1/5/79-82]
मला आनंदीत करतील आणि मेलेल्या बंधू-बांधवांच्या वियोगाकरिता माझे सांत्वन करतील ॥७९॥

दिग्दर्शिनी टीका- तदेवाह-तेनेति द्वाभ्याम् । स्वयमेव तेनाहं सांत्वयितव्या, मधुरवचनेनाप्याययितव्या ॥७९॥

भावानुवाद- श्लोकानुवादावरूनच समजतं ॥७९॥

तानि तानि ततस्तस्य पातव्यानि मया सदा।
मधुराणि मनोज्ञानि स्मितवाक्यामृतानि हि ॥८०॥

श्लोकानुवाद- म्हणून मला अशी आशा होती की मी सदैव त्यांच्या त्या मधुर हास्ययुक्त संभाषणरूपी अमृताचा स्वाद चाखत राहीन ॥८०॥

दिग्दर्शिनी टीका- ततस्तस्माद्धेतोः, तस्य श्रीकृष्णस्य; स्मितयुक्तानि वाक्यान्येवा-मृतानि ॥८०॥

भावानुवाद- श्लोकानुवादाप्रमाणेच ॥८०॥

तदस्तु दूरे दौर्भाग्यान्मम पूर्ववदप्यसौ।
नायात्यतो दया कास्य मंतव्या मयका मुने ॥८१॥

श्लोकानुवाद- हाय! ती आशा पूर्ण होणे तर दूरच, माझं दुर्भाग्यच आहे की आता ते पहिल्याप्रमाणे आमच्या जवळ येतही नाहीत. म्हणून देवर्षि श्रीनारद! मी याला श्रीकृष्णांची कृपा कशी समजू शकते? ॥८१॥

दिग्दर्शिनी टीका- तत् स्मितवाक्यामृतपानम्; असौ श्रीकृष्णः; अतोऽस्माद्धेतोः; अस्य श्रीकृष्णस्य का दया मंतव्या, अपि तु न कापि मन्यात इत्यर्थः ॥८१॥

भावानुवाद- श्लोकानुवादात दिसून येतं ॥८१॥

श्रीपरीक्षिदुवाच-

शोकार्तेव ततः कुंती कृष्णदर्शनजीवना।
सारत्रं सकरुणं प्राह स्मरंती तत्कृपाकृपे ॥८२॥

श्लोकानुवाद- महाराज श्रीपरीक्षित म्हणाले- तेंव्हा श्रीकृष्णांच्या दर्शनमुळेच जिवंत असलेल्या श्रीकुंतीदेवी, श्रीकृष्णांची कृपा आणी

[376]

[1/5/82-83]

उपेक्षा आठऊन दुःखाने व्याकुळ होऊन अश्रुपात करित करुण स्वरात म्हणू लागल्या ॥८२॥

दिग्दर्शिनी टीका- इवेत्यनेन श्रीकृष्णकृपाभर-पात्रतया शोकासंभवेऽपि शोकार्तान्या स्त्री यथा तथैवेत्यनेन शोकोद्रेक एव बोध्यते। कृष्णस्य दर्शनमेव जीवनं यस्याः; तस्य कृष्णस्य कृपामकृपाञ्च उपेक्षां स्मरंती चिंतयंती ॥८२॥

भावानुवाद- श्रीकृष्णांचे दर्शन हेच ज्यांचं जीवन आहे, अशा श्रीकुंतीदेवी शोकाकुल झाल्याप्रमाणे रडत-रडत बोलू लागल्या. इथे 'इव' कार म्हणजेच 'शोकाकुल झाल्याप्रमाणे' म्हणण्याचा अर्थ असा की जरी श्रीकृष्णांच्या कृपेस पात्र असलेल्यांना शोकासारखी दुःखे असणे अशक्य आहे, तरी स्त्रीसुलभ स्वभावाने शोक वाटल्यामुळे श्रीकुंतीदेवींचा शोकही शोकाकुल व्यक्तिसारखाच समजला पाहिजे. त्या शोकाचे कारण आहे- श्रीकृष्णांची कृपा आणी अकृपा म्हणजेच उपेक्षेच्या जाणीवेने झालेले दुःख ॥८२॥

श्रीपृथोवाच-

अनाथायाः सपुत्राया ममापदगणतोऽसकृत्।
त्वस्या मोचनात् सम्वग्देवकीमातृतोऽपि यः
कृपाविशेषः कृष्णस्य स्वस्यामनुमितो मया ॥८३॥

श्लोकानुवाद- श्रीकुंतीदेवी म्हणाल्या- मी आपल्या मुलांबरोबर एखाद्या अनाथाप्रमाणे संकटांच्या सागरात बुडले होते, पण श्रीकृष्णांनी मला वारंवार सर्व संकटांमधून मुक्त केलं होतं. त्यामुळे माझा असा नित्कर्ष होता की श्रीकृष्णांनी आपली माता श्रीदेवकीपेक्षाही जास्त कृपा माझ्यावर केलेली आहे ॥८३॥

दिग्दर्शिनी टीका- कृपामाह-अनाथाया इति सार्धेन। त्वरयासकृत् बारंवारं सम्यग् यथा स्यात्तथा मोचनाद्धेतोः। देवकीनाम्नी या माता तस्या अपि सकाशान् यः कृष्णस्य कृपाविशेषः स्वस्यां मयि अनुमितः जातः। यथोक्तमेतयैव प्रथमस्कंधे (श्रीमद्भा. १/८/२३-२४) - 'यथा हृषीकेश! खलेन देवकी, कसेन रुद्धातिचिरं शुचापिता। विमोचिताहञ्च सहात्मजा विभो, त्वयैव नाथेन मुहुर्विपदगणात्।। विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः। मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो, द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः।।' इति। अनयोरर्थः- मातृतोऽपि मय्यधिका तव प्रीतिः। तथाहि हे हृषीकेश! यथा देवकी कसेन रुद्धा त्वया विमोचिता, अहं किं

[377]

[1/5/83]

तथैवेति काङ्क्षा महान् विशेष उक्तः। तं दर्शयति, सा अतिचिरं रुद्धा सती तस्मादेव सकृद् विमोचिता तथा शुचापिता च सती; न च तस्याः

पुत्रा रक्षिताः। अस्ति चान्यो नाथस्तस्याः; अहंतु विपदगणात् तत्रापि मुहुः शीघ्रञ्च सात्मजा च त्वयैव नाथेन; विषदगणमेव दर्शयति-
विषात् भीमस्य विषमोदकदानात्, महाग्नेः जतुगृहदाहात्, पुरुषादा हिडिबादयो राक्षसाः तेषां दर्शनात्, असतसभाया द्युतस्थानादिति;
एवं पूर्वोक्तस्य आपदगणस्य विवरणञ्च ज्ञेयम्।।८३।।

भावानुवाद- आता 'अनाथाया' सारख्या दीड श्लोकामध्ये श्रीकुंतीदेवी आपल्यावरील श्रीकृष्णांच्या कृपेचे लक्षण सांगत आहेत. मी आपल्या पुत्रांबरोबर अनाथ स्त्री सारखी वारंवार संकटांच्या सागरात डुबक्या खात होते आणि श्रीकृष्ण वारंवार मला त्या सर्व संकटांमधून मुक्त करत होते. त्यामुळे मला असं वाटत होतं की आपली माता श्रीदेवकीपेक्षाही श्रीकृष्णांनी माझ्यावर विशेष कृपा केलेली आहे. त्यांच्या या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ प्रथम-स्कंधातील वचनांचा उल्लेख केला जात आहे. श्रीकुंतीदेवी म्हणत होत्या- "हे हृषीकेश! तुम्ही दुःखाने पोळलेल्या आपल्या देवकीमातेची दुष्ट कंसाच्या कारावासातून सुटका केलीत आणि माझ्या मुलांसह माझे अनेक संकटांमधून वारंवार रक्षण केलंत. हे विभो! अशा प्रकारे माझ्यावर तुम्ही आपल्या मातेपेक्षाही जास्त कृपा केली आहे. अनेक मदत करणारे असूनही त्यांना दीर्घ काळ कारागृहातील छळ सोसावा लागला होता, तुम्ही त्यांना मुक्त करण्यास उशीर केलात. पण मला कुणाचेच सहाय्य नव्हते, म्हणून मी जेव्हा-जेव्हा संकटात सापडले तेव्हा-तेव्हा माझ्या मुलांसह तत्काळ माझी त्या संकटातून सुटका करून तुम्ही माझ्यावर असलेली तुमच्या कृपाची परिसीमाच दाखऊन दिलीत. आणि विष-प्रयोगातून, पेटलेल्या लक्षागृहातून आणि राक्षसांच्या तावडीतूनही माझ्या मुलांचे रक्षण केलंत. तसेच दुष्ट लोकांच्या सभेत द्युत खेळताना, वनवासातील हाल भोगताना आणि युद्धभूमिमध्ये अस्त्रांच्या संकटाच्या भयापासूनही रक्षण केलं आहे आणि आता तुम्ही अश्वत्थाम्याच्या ब्रह्मास्त्रापासूनही आमचे रक्षण केलं आहे."

अशा प्रकारे श्रीकुंतीदेवी, श्रीकृष्णांच्या आपल्यावरील श्रीदेवकीपेक्षाही जास्त असलेल्या कृपेबद्दल सांगत आहेत. म्हणजेच श्रीदेवकी कंसाच्या कारागृहात दीर्घ काळ कैद होत्या आणि त्यांना श्रीकृष्णांनी केवळ

[378]

[1/5/83-84]

एकदाच संकटांमधून मुक्त केले होते. पण मला मात्र वारंवार संकटांमधून मुक्त केलेले आहे. श्रीदेवकींना अत्यंत दुःख झाले होते, पण मला तेवढे दुःख नव्हते; म्हणजे श्रीदेवकींच्या पुत्रांचे रक्षण होऊ शकले नाही, पण माझे सर्व पुत्र सुरक्षित आहेत. श्रीदेवकी सधवा असूनही खूप काळाने मुक्त झाल्या होत्या आणि मी विधवा असल्याने तत्काळ आपल्या पुत्रांसह मुक्त झाले. ती संकटे कशी होती? भीमाला विष-मिश्रित लाडू खाऊ घालणे, लक्षागृह जाळणे, हिडिबेसारख्या राक्षसांच्या तावडीत सापडणे, दुष्टांच्या सभेत जुगार खेळावा लागणे इत्यादी. या सर्व संकटांमध्ये आमचे रक्षण केल्याने मला असे वाटत होते की श्रीकृष्णांनी माझ्यावर संपूर्ण कृपा दाखवली आहे आणि यापुढेही ते ती तशीच दाखवतील।।८३।।

स चाधुनात्मनोऽन्येषामपि गेहेषु सर्वतः।

स्त्रीणां निहतबंधूनां महारोदनसंश्रुतेः।

मनस्यपि पदं जातु न प्राप्नोति कियन्मम।।८४।।

श्लोकानुवाद- त्यांची अशी विशेष कृपा लाभण्याची आशा तर दूर, माझ्यावर श्रीकृष्णांची जराशी कृपा आहे- असादेखील विचार मी आता करू शकत नाही, कारण आता बंधु-बांधवांच्या मृत्युमुळे आमच्या आणि इतरांच्याही घरांमधून केवळ हाहाःकार म्हणजेच स्त्रियांच्या रुदनाचा आवाज ऐकू येतो।।८४।।

दिग्दर्शिनी टीका- अकृपामाह- स चेति सार्द्धेन; स कृपाविशेषश्चाधुना मम मनस्यपि अस्तु, तावदवाक्-स्वीकारादौ कियत् स्वल्पमपि पदं न प्राप्नोतीत्यन्वयः। तत्र हेतुः-आत्मन इत्यादि।।८४।।

भावानुवाद- आता 'स चेति' सारख्या दीड श्लोकांमध्ये श्रीकुंतीदेवी श्रीकृष्णांच्या उपेक्षेची लक्षणे सांगत आहेत. श्रीकृष्णांची विशेष कृपा तर दूर राहिली, माझ्यावर त्यांचि थोडीदेखील कृपा आहे- असा विचार देखील आता मी मनात सुद्धा करू शकत नाही की त्याचा शब्दांमधूनही स्वीकार करू शकत नाही. कारण आता चोहोबाजुंनी फक्त हाहाःकारच ऐकू येत आहे म्हणजेच युद्धामध्ये आपजन मृत्यु पावल्याने स्त्रियांचा आक्रोशच कानावर पडत आहे।।८४।।

[379]

[1/5/85]

अतस्तद्दर्शनत्यक्ताः संपदः परिहृत्य वै।

आपदः प्रार्थितास्तस्मिन्मया तद्दर्शनापिकाः।।८५।।

श्लोकानुवाद- म्हणून मी त्यांच्या दर्शनापासून विन्मुख झाले आहे, त्यामुळे त्यांच्या दर्शनाशिवाय असलेल्या संपत्तिच्या (सुखांच्या) इच्छेचा त्याग करून मी केवळ त्यांचे दर्शन ज्यांच्यामुळे घडते अशा संकटांसाठीच प्रार्थना केली होती।।८५।।

दिग्दर्शिनी टीका- न चैवं राज्य-संपत्प्राम्यास्माकं किञ्चित् सुखं स्यादिति मंतव्यम् ततसंदर्शनाभावादित्यभिप्रेत्याह-अत इति। यस्मात् संपत्सु दुःखम् अस्मादेव हेतोरित्यर्थः। वै स्मरणे प्रसिद्धी वा; तस्मिन् श्रीकृष्णे, यतस्तस्य कृष्णस्य दर्शनमापयति लंभयतीति तथा ताः। तदुक्तं तथा तत्रैव, 'विपदः संतु ताः शश्वत्तत्र तत्र जगदगुरो। भक्तो दर्शनं यत् स्यादपुनर्भवदर्शनम्।।' (श्रीमद्भू. १/८/२५) इति। अस्यार्थः- यत् यासु आपत्सु न पुनर्भवस्य संसारदुःखस्य दर्शनं यस्मात्तत्, यद्वा, अपुनर्भवं मोक्षं दर्शयति तुच्छतया ज्ञापयतीति तथा तत्। महतोऽपि सरसो महासमुद्र इव मोक्षसुखस्यापि भगवद्दर्शनानंदस्तुच्छतां दर्शयतीति न्यायात्।।८५।।

भावानुवाद- मला समजले आहे की राज्य-संपत्ति मिळवण्यात काहीही सुख नाही, कारण या संपत्तिमुळेच आम्ही श्रीकृष्णांच्या दर्शनाला

मुकलो आहोत. याच अर्थाने 'अत' सारखी पदे सांगितली गेली आहेत. म्हणून मी जिथे त्यांचे दर्शन होत नाही अशा संपत्तिच्या इच्छेचा त्याग करून फक्त त्यांचे दर्शन प्राप्त करून देणाऱ्या संकटांचीच इच्छा केली होती. जसं, श्रीमद्भागवतात श्रीकुंतीदेवी म्हणतात- "हे जगद्गुरु! मी आपल्याला प्रार्थना करते की आम्हा लोकांवर सदैव संकटे कोसळावीत, कारण संकटे आल्यासच आम्हाला आपले दर्शन घडेल. आपले दर्शन घडल्यास जीवाला पुन्हा जन्म-मृत्युच्या चक्रतील भोग भोगावे लागत नाहीत." थोडक्यात आपले दर्शन झाल्याने पुन्हा संसारातील दुःखे भोगावी लागत नाहीत, किंवा आपले दर्शन घडल्याने अपुनर्भव म्हणजेच मोक्षदेखील अत्यंत तुच्छ वाटू लागतो. जसं, महासागर पाहिल्यानंतर सरोवर तुच्छ वाटते, त्याच प्रकारे भगवंतांचे दर्शन झाल्याने जो आनंद होतो त्यापुढे मोक्षाचे सुखही तुच्छ वाटते।। ८५।।

[380]

[1/5/86-88]

दत्त्वा निष्कंटकं राज्यं पांडवाः सुखिता इति।
मत्वाधुना विहायास्मान् द्वारकायामवस्थितम्।।८६।।

श्लोकानुवाद- 'मी पांडवांना निष्कंटक राज्य मिळऊन दिलं आहे, म्हणून ते अत्यंत सुखाने जगत आहेत!' या विचाराने श्रीकृष्ण आता आम्हाला सोडून द्वारकापुरीत असतात।।८६।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु किमिति शोचसि पुनरसावत्रागतप्रायः, तत्राह-दत्त्वेति सार्धेन। अवस्थितं श्रीकृष्णेन नैश्वल्येन स्थितिः कृता, इदानीमस्मदापद-भावात्।।८६।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की दुःख कशाचे करून घेता? श्रीकृष्ण पुन्हा इथे आले आहेत असेच समजा. याकरिताच सांगत आहोत की आता श्रीकृष्ण आमच्या हाती निष्कंटक राज्य सोपऊन स्वतः निश्चितपणे द्वारकेस रहातात. कारण आता आमच्यापुढे कुठलेच संकट नाही।। ८६।।

अतोऽत्र तस्यागमनेऽप्याशा मेऽपगता वत।
मन्येऽधुनात्मनः शीघ्रं मरणं तदनुग्रहम्।।८७।।

श्लोकानुवाद- त्यामुळे आता मी ते इथे येतील ही आशा सोडून दिली आहे. परंतु आता जर मला तत्काळ मरण आल्यास ती त्यांची विशेष कृपा समजेन।।८७।।

दिग्दर्शिनी टीका- वत कष्टम्; आशाप्यपगता; कुतस्तद्दर्शनं प्राप्तिः। अतः इतःपरं जीवनमत्यंतानुचितमित्याह-मन्य इति। आत्मनो मम शीघ्रं यन्मरणम्, तदेव तस्य श्रीकृष्णस्यानुग्रहं मन्ये, न तु दर्शनादिकमपि, परमोपेक्षणादित्यर्थः।।८७।।

भावानुवाद- हाय! किती दुःखाची गोष्ट आहे! त्यामुळे त्यांच्या दर्शनाची गोष्ट लांबच, पण ते इथे येतील याचीही आशा मी आता सोडून दिली आहे. आता जर मला लवकर मृत्यु आला तर तीच त्यांची विशेष कृपा समजेन. त्यांचे आमच्याकडे झालेले हे दुर्लक्ष पाहून मी आता ते दृष्टिस पडतील इतकीही आशा करत नाही।।८७।।

बंधुवत्सल इत्याशातंतुर्यश्चावलंब्यते।
स त्रुटयेदयदुभिस्तस्य गाढसंबंधमर्शनात्।।८८।।

[381]

[1/5/88-89]

श्लोकानुवाद- 'श्रीकृष्ण बंधु-वत्सल आहेत', असा विचार करून मी ज्या आशेचा आधार घेतला होता, पण यादवांबरोबरचे त्यांचे सध्याचे गाढ संबंध पाहून ती आशाही नाहीशी झाली आहे।।८८।।

दिग्दर्शिनी टीका- आशापगमहेतुत्वेनैवात्मनः सकाशाद् यादवांना भगवत्कृपा-विशेषपात्रातां युधिष्ठिरवद् वदत्रूपसंहरति-बांधिवति द्वाभ्याम्। बंधुषु बांधवेषु वत्सलः परमस्निग्ध इत्यनेन य आशातंतुः सः त्रुट्येत छिद्येत। कुतः? तस्य कृष्णस्य यदुभिः सह दृढस्ततकुलजातत्वादच्छेद्यो यः संबंधः पुत्रत्वभातुत्वादि-रूपस्तस्य; यद्वा; दृढः परस्परं प्रीतिविशेषेण दुर्भेद्यो यः संव्यसेवकतादिलक्षणः संबंधस्तस्य दर्शनाद् विचारणात्, गुरुतर-संबंधिनामपेक्षया लघुतर-संबंधिना-मुपेक्षा संभवेदेवेति भावः।।८८।।

भावानुवाद- महाराज श्रीयुधिष्ठिरांनी ज्या प्रकारे यादवांना भगवंतांच्या विशेष कृपेस पात्र ठरऊन आपले बोलणे संपवले होते, श्रीकुंतीदेवीही तशाच प्रकारे श्रीकृष्णांचे दर्शन घडण्याची आशा सोडून, श्रीकृष्णांच्या कृपेसाठी आपल्याहून अधिक पात्र म्हणून यादवांकडेच निर्देश करत आहेत. 'श्रीकृष्ण अतिशय बंधु-प्रेमी म्हणजेच अत्यंत मायाळू आहेत', या विचाराने मी जो आशेचा धागा पकडला होता, तो देखील आता तुटून गेल्यासारखा वाटतो आहे. का? आता यादवांबरोबरच श्रीकृष्णांचा गाढ संबंध आहे म्हणजेच श्रीकृष्ण यदुकुलात जन्मल्यामुळे त्यांच्याशी श्रीकृष्णांचा पुत्र, बंधु अशा अनेक रूपाने अतुट संबंध आहे. किंवा यादवांशी असलेल्या त्यांच्या सेवा घेणारा व सेवक अशासारख्या रूपांतले एकमेकांवर विशेष प्रेम असलेले पक्के संबंध पाहून, म्हणजेच त्या संबंधांचा विचार करून मी हे जाणलं आहे की महान (श्रेष्ठ) संबंधापेक्षा कनिष्ठ संबंधांबद्दल त्यांना उपेक्षा वाटणे सहाजिकच आहे।।८८।।

तद्याहि तस्य परमप्रियवर्गमुख्यान् श्रीयादवात्रिरुपमप्रमदाब्धिमग्रान्।
तेषां महत्त्वमतुलं भगवंस्त्वमेव जानासि तद्वयमहो किमु वर्णयेम्।।८९।।

श्लोकानुवाद- म्हणून हे भगवन् (श्रीनारद)! आपण त्या यादवांकडेच जा, कारण ते श्रीकृष्णांना सर्वात जास्त प्रिय असल्याने अवर्णनीय अनुपम आनंदाच्या सागरात डुंबत आहेत. त्यांचा

[382]

[1/5/89]

अतुलनीय महिमा आपण चांगल्या प्रकारे जाणता. आहा! मी त्यांचं अजून काय वर्णन करू? || ८९ ||

दिग्दर्शिनी टीका- तत्तस्मात् श्रीयादवान् त्वं याहि अनुवर्त्तस्व प्राप्नुहीति वा; यतस्तस्य श्रीकृष्णस्य ये परमप्रियवर्गा ब्रह्मादयो गरुडादयः श्रीप्रह्लाद-हनूमदादयोऽस्मदादयश्च तेषु मुख्यान्; अतएव निरुपमः सर्वविलक्षणः प्रमदः आनंद एवाब्धिः अपरिच्छिन्नत्वादिना तस्मिन्निमग्नान्। एवं तेषामेव दर्शनेन तवाप्यानंदविशेषो भावी, अस्माकं तु दीनानां संगत्या दुःखमेवेति। सत्वरं तानेव गत्वा पश्येति भावः। तर्हि तेषां माहात्म्यमेव विशेषेण वर्णयता, तत्राह-तेषामिति। महत्त्वं श्रीकृष्णप्रीतिविशेषविषयतालक्षणम्, अतुलम् असाधारणम्, अन्येषां तादृशत्वाभावात्। भगवन् हे सर्वज्ञ! सततद्वारकावासादि-परमभाग्ययुक्तेति वा अतस्त्वं जानास्येव। तत् तस्मात्; अहो! खेदे विस्मये वा, यद्वा, त्वमेव जानासि नान्यः। अतो वयं दीनाः कथं तद् वर्णयितुं शक्नुम इत्यर्थः || ८९ ||

भावानुवाद- म्हणून आपण त्या यादवांकडे जा आणि त्यांचा पाठपुरावा करा, कारण ते श्रीकृष्णांना अत्यंत प्रिय असलेल्या श्रीब्रह्मादि देवता, गरुडादि पार्षद आणि श्रीप्रह्लाद, श्रीहनुमानादि भक्तापेक्षाही श्रेष्ठ आहेत. म्हणून ते अनुपम अगाध, अथांग आणि अनंत आनंदाच्या सागरात डुंबत आहेत. श्रीकृष्णांच्या प्रिय भक्तामध्ये श्रेष्ठ अशा त्या यादवांना पाहून आपणही अत्यंत आनंदित व्हाल. पण आम्ही तर अतिशय हीन-दीन आहोत, आमच्याबरोबर राहून आपल्याला फक्त दुःख मिळेल.

जर म्हणाल की श्रीकृष्णांच्या प्रियभक्तांमध्ये श्रेष्ठ अशा त्या यादवांचा महिमा विवेचन करून सांगा. याचसाठी सांगत आहोत की त्यांचा महिमा तुलना करता येऊ शकत नाही असा आहे, खासकरून श्रीकृष्णांबद्दल असलेलं त्यांचं प्रेम अलौकिक आणि अतुलनीय आहे. तसं प्रेम कुठेही पाहायला मिळत नाही. हे भगवन्! आपण सर्वज्ञ आहात आणि सदैव द्वारकेस वास्तव्य केल्याने यादवांप्रमाणेच अत्यंत भाग्यशालीही आहात. म्हणून आपणच त्यांचा अतुलनीय महिमा जाणता. ओह! (दुःखाश्चर्याने) आम्ही अत्यंत हीन-दीन आहोत, त्यांचा अतुलनीय महिमा सांगण्यास आम्ही असमर्थ आहोत || ८९ ||

[383]

[1/5/90-91]

श्रीपरीक्षिदुवाच-

भो यादवेंद्रभगिनीसुतपत्नी मातः श्रीद्वारकां मुनिवरस्त्वरयागतोऽसौ।
दंडप्रणामनिकरैः प्रविशन् पुरांतदूराद्दर्श सुभगान् यदुपुंगवास्तान् || ९० ||

श्लोकानुवाद- महाराज परीक्षित म्हणाले, हे माते! आपणही श्रीकृष्णांच्या बहिणीच्या पुत्राची पत्नी आहात, म्हणून आपण सुद्धा अत्यंत सौभाग्यशाली आहात. यानंतर देवर्षि श्रीनारदांनी त्याच वेळी द्वारकापुरीकडे प्रस्थान केले आणि लवकरच द्वारकेस पोहोचून वारंवार साष्टांग नमस्कार करत त्या नगरीत प्रवेश केला आणि दूरूनच त्या सौभाग्यशाली यादवांचे दर्शन घेतले || ९० ||

दिग्दर्शिनी टीका- यादवेंद्रभगिनी श्रीसुभद्रा, तस्याः सुतोऽभिमन्युस्तस्य पत्नीत्येवं संबोधनेन त्वमपि तादृशपरमभाग्यवतीति सूच्यते।
श्रीयुधिष्ठिरादिभिः श्रीकृष्णस्य परमप्रियतया वर्णितास्तान् अनिर्वचनीयान् इति वा || ९० ||

भावानुवाद- हे माते! आपण यादवेंद्र श्रीकृष्णांची बहिण श्रीसुभद्रादेवीचे पुत्र अभिमन्युच्या पत्नि आहात. अशा तः~हेने संबोधून श्रीपरीक्षितांना म्हणायचं आहे की श्रीउत्तरादेवीदेखील यादवांशी असलेल्या संबंधांमुळे परम भाग्यवान आहेत. श्रीयुधिष्ठिर व इतर पांडवांनी ज्या द्वारकावासियांना उद्देशून श्रीकृष्णांच्या परम प्रियतेचा म्हणजेच त्यांच्या अनुपम महिम्याचा उल्लेख केला होता, त्या द्वारकानगरीस तत्काळ जाऊन श्रीनारदांनी वारंवार लोटांगण घालत नगरीत प्रवेश केला आणि दूरूनच त्या यादवांचे दर्शन घेतले || ९० ||

सभायां श्रीसुधर्मायां सुखासीनान् यथाक्रमम्।
निजसौंदर्यभूषाढ्यान् पारिजातस्त्रगाचितान् || ९१ ||

श्लोकानुवाद- श्रीनारदांनी पाहिलं की श्रीसुधर्मा नामक सभेमध्ये आपापल्या आसनांवर क्रमवारीने यादव सुखाने बसले होते आणि आपापले सौंदर्य, अलंकार आणि पारिजातकाच्या माळांच्या आभूषणांनी शोभून दिसत होते || ९१ ||

दिग्दर्शिनी टीका- तानेव वर्णयति- सभायमिति षडभिः। श्रीमत्यां यादवकुल-उपवेशेन परमशोभायुक्तायां सुधर्मानाम्न्यां देवसभायाम्; यथाक्रमं ज्येष्ठकनिष्ठादिक्रमेण

[384]

[1/5/91-93]

सुखेन आसीनान् उपविष्टान्; निजं सहजं सौंदर्यमेव भूषा भूषणं तदयुक्तान्; पारिजातानां दिव्यतरपुष्पाणां स्त्रगभिराचितान् व्याप्तान् || ९१ ||

भावानुवाद- 'सभायां' सारख्या सहा श्लोकांमध्ये श्रीनारदांनी केलेल्या यादवांच्या दर्शनाचे वर्णन करत आहेत. श्रीसुधर्मा नावाच्या सभेमध्ये अत्यंत सुशोभित असे यादव आपापल्या आसनांवर बसलेले आहेत. कसे? योग्य क्रमाने म्हणजेच ज्येष्ठ-कनिष्ठ अशा क्रमाने सुखात बसलेले आहेत आणि आपापल्या सौंदर्यानी, आभूषणांनी आणि पारिजात नावाच्या दिव्य वृक्षाच्या फुलांच्या माळा घालून सजलेले आहेत।।११।।

दिव्यातिदिव्यसंगीतनृत्यादिपरमोत्सवैः।
सेव्यमानान् विचित्रोक्त्या स्तूयमानांश्च वंदिभिः।।१२।।

श्लोकानुवाद- तिथे दिव्यामधील अत्यंत दिव्य असे संगीत आणि नृत्यादिंचे महोत्सव चालू होते आणि बंदी लोक (दास) चित्र-विचित्र बोलून यादवांची स्तुति करत होते।।१२।।

दिग्दर्शिनी टीका- दिव्यानि स्वर्गादिवर्तीनि अतिदिव्यानि च श्रीवैकुण्ठस्थितानि। यद्वा, दिव्येभ्यः परमोत्कृष्टेभ्योऽप्यतिदिव्यानि यानि समञ्चि समीचीनानि गीतानि नृत्यानि च, आदिशब्दाद् वाद्याभिनयादीनि तान्येव तैर्वा ये परमोत्सवास्तैः सेव्यमानान् नित्यमुपास्यमानान्। सर्वाभिर्महासिद्धिभिरपि दासीभिरिव तेषां सेवनात्।।१२।।

भावानुवाद- इथे 'दिव्य' म्हणजे स्वर्गीय आणि 'अतिदिव्य' म्हणजे स्वर्गाच्या पलिकडील जो श्रीवैकुण्ठलोकातील. किंवा यादवांच्या 'दिव्य' म्हणजेच परमोत्कृष्ट आणि 'अतिदिव्य' म्हणजे स्वर्गापलीकडील वैकुण्ठलोकाला शोभेल असे संगीत, नृत्य असा रात्रंदिवस चाललेला महोत्सव असे समजावे. 'आदि' शब्दाने वाद्य आणि अभिनयाद्वारे ज्यांची सतत उपासना केली जात आहे, असे समजावे. सर्व प्रकारच्या सिद्धिही प्रत्यक्ष रूपात दासी बनून त्यांची सेवा करत आहेत।।१२।।

अन्योऽन्य चित्रनर्मोक्तिकेलिभिर्हसतो मुदा।
सूर्यमाक्रामातः स्वाभिः प्रभाभिर्माधुरीमयान्।।१३।।

[385]

[1/5/93-94]

श्लोकानुवाद- ते परस्परान्तं विविध हास्य-विनोद करत आनंद उधळत होते. जरी त्यांची अंगकांति सूर्याच्या तेजालाही फिके पाडणारी होती, तरी त्या स्निग्धकांतिच्या गोडव्यामुळे कुणाच्या डोळ्यांना त्रास होत नव्हता।।१३।।

दिग्दर्शिनी टीका- चित्रा अद्भुता विविधा वा नर्मोक्तय एव केलयस्ताभिः; स्वाभिः स्वकीयाभिः प्रभाभिस्तेजोभिः सूर्यमपि आक्रामतः आच्छादयतः। तादृश-तेजस्वितायामपि न कस्यापि चक्षुषः पीडादिकं, किंतु सुखमेव स्यादित्याह-माधुरीमयान् सर्वलोकाह्लादकानित्यर्थः।।१३।।

भावानुवाद- ते लोक अद्भुत मजेशीर शब्दांनी एकमेकांशी बोलत आनंदाने थट्टा-मस्करी करत होते. त्यांची अंगकांति सूर्याच्या तेजाचाही पराभव करणारी होती. ती तेजस्वी असूनही स्निग्ध असल्याने त्यामुळे कुणाचे डोळे दिपत नव्हते, तर त्या स्निग्ध कांतिमुळे सर्वांना छान वाटत होते, कारण त्यांची अंगकांति अत्यंत मधुर असल्याने सर्वांना उल्लसित करत होती।।१३।।

नानाविधमहादिव्यविभूषणविचित्रतान्।
कांश्चित् प्रवयसोऽप्येषु नवयौवनमापितान्।
श्रीकृष्णवदनांभोजसुधातृप्तानभिक्षणशः।।१४।।

श्लोकानुवाद- ते सर्व लोक ना-ना प्रकारच्या आभूषणांनी सजलेले होते. त्यांच्यातील वृद्ध असलेले लोकही सतत श्रीकृष्णांच्या मुखकमलाचे सुधापान करून तृप्त झाल्याने नवयौवनाची अवस्था प्राप्त करत होते।।१४।।

दिग्दर्शिनी टीका- सर्वेऽपि ते नवयुवान् एवेति वक्तुं वृद्धानामपि नवयौवनं साध्यति-कांश्चिदिति। ये केचिदेषु यादवेषु मध्ये प्रवयसो वृद्धास्तानपि भगवता भक्तिविशेषमहिम्ना वा। नवयौवनं प्रापितानित्यर्थः। तथा च दशमस्कंधे (श्रीमद्भा. १०/४५/१९) - 'तत्र प्रवयसोऽप्यासन् युवानोऽतिवलौजसः। पिबंतोऽधैर्मुकुंदस्य मुखांभोज सुधां मुहुः।।'।।१४।।

भावानुवाद- 'ते सर्व यादव नवयुवक आहेत', या शब्दांनी त्यांच्यात जे वयोवृद्ध होते, त्यांचंही नवतारुण्यच सिद्ध होत होतं, कारण

[386]

[1/5/94-96]

जे वयोवृद्ध होते, ते ही सातत्याने आपल्या डोळ्यांनी श्रीकृष्णांच्या मुखकमलाचं अमृत-पान करून तृप्त राहिल्याने वा भक्तिच्या विशेष महिम्नाने नवयौवन प्राप्त झालेले होते. दशम-स्कंधातही म्हंटलेलं आहे-"त्या द्वारकापुरीत वृद्धही सतत आपल्या नेत्रांनी श्रीकृष्णांच्या मुखकमलाचे अमृत पान करून तरुण आणि अत्यंत बलशाली व तजस्वी झालेले होते"।।१४।।

उग्रसेनं महाराजं परिवृत्य चकासतः।
प्रतीक्षमाणान् श्रीकृष्णदेवागमनमादरात्।।१५।।

श्लोकानुवाद- ते सर्व महाराज उग्रसेनांच्या चारी बाजूला शोभायमान होऊन श्रीकृष्णांच्या शुभागमनाची आदराने वाट पहात होते।।१५।।

दिग्दर्शिनी टीका- महाराजमिति, श्वेतातपत्र-चामरादि-महाराजचिह्नैर्युक्तम् सिंहासनवरे सर्वमध्ये समुपविष्टमित्यर्थः। अतः परितः आवृत्य स्थितान् अतएव चकाशतः शोभमानान्; एतादृश-परमैश्वर्यसुखसंपत्तावपि श्रीभगवदेकापेक्षकतामाह-प्रतीति सपादेन। श्रीकृष्ण एव देवः परमोपास्यः परमप्रियत्वात् तस्य सभायामागमनं प्रत्येकमभिलषतः॥१५॥

भावानुवाद- 'महाराज' म्हणजे श्वेत-छत्र, श्वेत-चामरादि महाराजांच्या चिन्हांनी सुशोभित होऊन यदुराज उग्रसेन सिंहासनावर बसले होते आणि यादव त्यांच्या चारी बाजूला शोभून दिसत होते. पण अशा परम ऐश्वर्याने युक्त असलेली सुख-संपत्ती भोगत असूनही ते लोक भगवान् श्रीकृष्णांच्या शुभागमनाची वाट पहात होते, कारण श्रीकृष्णच त्या सर्वांचे परम उपास्य आणि परमप्रिय होते. म्हणून सर्व लोक त्या सभागृहात त्यांच्या शुभागमनाची उत्कंठेने प्रतीक्षा करत होते॥१५॥

तदंतःपुरवर्त्मैश्चाव्यग्रमानसलोचनान्।
ततकथाकथनासक्तान् असंख्यानं कोटिकोटिशः॥१६॥

श्लोकानुवाद- वास्तविक त्या सर्वांचे डोळे आणि मन अत्यंत व्याकुळपणे श्रीकृष्णांच्या अंतःपुराच्या मार्गावर लागले होते आणि त्या असंख्य यादवांना एकमेकांना श्रीकृष्ण-कथा सांगण्याची आणि ऐकण्याचीच लालसा होती॥१६॥

[387]

[1/5/96]

दिग्दर्शिनी टीका- अतस्तस्य यदंतःपुरं तस्य वर्त्म, तस्येक्षायां व्यग्राणि मानसानि लोचनानि च येषां तान्; तस्य श्रीकृष्णदेवस्य कथा पूर्वकृतलीलादिवार्त्ता तदानीन्तन-सभागमनप्रकार-प्रबंधो वा। तस्याः कथने आसक्तान्। एवं ततोऽन्यत्र सर्वत्र तेषामौदासीन्यमुक्तम्। असंख्यानं संख्यातीतानित्यर्थः। तथा च दशमस्कंधे (श्रीमद्भा. १०/९०/४०-४१) - 'यदुवंश प्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम्। संख्या न शक्यते कर्तुमपि वर्षशतैर्नृप॥ तिस्रः कोट्यः सहस्राणाम् अष्टाशीतिशतानि च। आसन् यदुकुलाचार्याः कुमारानामिति श्रुतम्॥' इति॥ व्याख्यातञ्च श्रीधरस्वामिपादेः- 'सहस्राणामपरिमितानां कुमारानामित्यन्वयः। यदा प्रत्येकं बहुन् अध्यापयतामाचार्याणामियं संख्या, तदपि श्रुतमात्रं, न तु सम्यग् ज्ञायते। तदा कुमारानामेव संख्यानां कर्तुं न शक्यते; कुतः पुनः सर्वयादवानाम्?' इति॥ १६॥

भावानुवाद- म्हणून त्या यादवांचे डोळे आणि मन व्याकुळ होऊन श्रीकृष्णांच्या अंतःपुराच्या मार्गाकडे लागून राहिले होते आणि ते सारे श्रीकृष्ण-कथा म्हणजेच श्रीकृष्णांनी ज्या लीला आजवर केल्या त्यांच्या कथा आणि सभेमधील त्यांचे आगमन अशासारख्या गुजगोष्टी करण्यात रममाण झाले होते. अशा प्रकारे त्यांचे डोळे, मन आणि बोलणे श्रीकृष्णांकडेच आकर्षित झालेले होते. यामुळे त्यांची इतर विषयांबाबतची उदासीनता सहजपणे कळून येते. असंख्य यादव तेथे उपस्थित होते; जसं दशम-स्कंधात सांगितलं आहे-"यदुवंशात जन्मलेल्या ख्यातनाम पुरुषांना शंभर वर्ष मोजत राहिले तरी त्यांची गणना पूर्ण होणार नाही. हे राजन्! मी ऐकलं आहे की त्या असंख्य यादवकुमारांना शिकवण्यासाठी तीन करोड एकशे अठ्ठाऐंशी यदुकुल गुरू नेमले होते. अशा त्या यादवांची संख्या कोण मोजू शकेल?" या श्लोकाच्या व्याख्येतही श्रीधरस्वामीपादांनीही असेच मत प्रदर्शित केले आहे. ते म्हणतात- 'सहस्र-सहस्र (हजारो-हजारो) म्हणजे अगणित यादवकुमार असे समजावे आणि त्याच प्रकारे यादवकुमारांची संख्या असीम समजावी. असे असताना त्यांच्या गुरूंची जी संख्या सांगण्यात येते, ती अगदी बरोबर आहे- असंख्य म्हणता येईल. अशा प्रकारे जेव्हा यादवकुमारच मोजता येऊ शकत नाहीत, तर मग यादवांची मोजदाद कशी करता येईल?'॥१६॥

[388]

[1/5/97-98]

ज्ञात्वा तं यदवोऽभ्येत्य धावंतः संभ्रमाकुलाः।
उत्थाप्य प्रसभं पाणौ धृत्वा निन्युः सभांतरम्॥१७॥

श्लोकानुवाद- त्यानंतर जेव्हा यादवांनी श्रीनारदांच्या आगमनाविषयी ऐकलं, त्याच क्षणी ते आदराने त्यांचे स्वागत करायला धावले. श्रीनारद त्यांना साष्टांग नमस्कार घालण्याकरिता जमिनीवर पडताच यादवांनी त्यांना घाईघईने उठवलं आणि त्यांचा हात धरून त्यांना सभेमध्ये घेऊन आले॥१७॥

दिग्दर्शिनी टीका- तं मुनिवरं ज्ञात्वा तथा समागच्छंतं स्वतो द्वारपालाद्वा साक्षाद्दर्शनाद्वा विदित्वा। अतएव संभ्रमेणाकुलाः संतो धावंतोऽभ्येत्य अभिमुख-मागत्य प्रसभं बलादुत्थाप्य दंडप्रणामपरंपरया भूमौ पतितत्वात् प्रसभमित्यस्य यथायोग्यं सर्वत्रापि संबन्धः। सभाया अंतरमन्तः॥१७॥

भावानुवाद- त्या वेळी ते यादव स्वतःच श्रीनारदांचे प्रत्यक्ष दर्शन करून किंवा द्वारपालाकडून त्यांच्या येण्याची वार्ता ऐकून आदराने त्यांचं स्वागत करायला धावत त्यांच्याजवळ आले. पण श्रीनारद त्या लोकांना साष्टांग नमस्कार घालण्यासाठी जमिनीवर पडले होते, त्यामुळे त्यांनी श्रीनारदांना हाताला धरून आदराने उठवले आणि त्यांना आदरपूर्वक सभेमध्ये आणून दिव्य आसन दिले॥१७॥

महादिव्यासने दत्तेऽनुपविष्टं तदिच्छया।
भूमावेवोपवेश्यामुं परितः स्वयमासत्॥१८॥

श्लोकानुवाद- पण नारद त्या दिव्य आसनावर बसले नाहीत, तर स्वेच्छेने जमिनीवरच बसले. त्यांना जमिनीवर बसलेले पाहून यादवही त्यांच्या चारी बाजूला जमिनीवरच बसले॥१८॥

दिग्दर्शिनी टीका- अमूष्य मुनिवरस्य इच्छया मनःप्रीत्या हेतुना अमुं मुनिवरं भूमावेवोपशेश्य परितस्तस्य चतुर्दिक्षु, स्वयं यदव आसत उपाविशन् ॥१८॥

भावानुवाद- श्रीनारद आपल्या इच्छेने म्हणजेच मनातील आपलेपणामुळे जमिनीवर बससे, तेंव्हा सर्व यादवगणही त्यांच्या चारी बाजुंस जमिनीवरच बसले ॥१८॥

[389]

[1/5/99-101]

देवर्षिप्रवरोऽमीभिः पूजाद्रव्यं समाहृतम्।
नत्वा साञ्जलिरुत्थाय विनीतो मुहुराह तान् ॥१९॥

श्लोकानुवाद- यादवांनी देवर्षि श्रीनारदांच्या पूजेसाठी विविध प्रकारच्या वस्तु आणल्या, पण श्रीनारदांनी त्या सामग्रीला प्रणाम केला आणि उभे राहून नम्र भावाने हात जोडून वारंवार म्हणू लागले ॥१९॥

दिग्दर्शिनी टीका- अमीभिर्युदुभिः, समाहृतमुपनीतं पूजाद्रव्यमेव नत्वा नमस्कृत्य परमभक्तिभरावेशात्; तान् यदून् ॥१९॥

भावानुवाद- श्रीनारदांनी यादवांनी पूजेकरिता आणलेले विविध पदार्थ पाहून भक्तिभावाने उचंबळून त्या साहित्याला प्रणाम केला ॥१९॥

श्रीनारद उवाच-

भोः कृष्णपादाब्जमहानुकंपिता लोकोत्तरा मामधुना दयध्वम्।
युष्माकमेवाविरतं यथाहं कीर्तिं प्रगायन् जगति भ्रमेयम् ॥१००॥

श्लोकानुवाद- श्रीनारद म्हणाले- हे यादवांनो! आपण या जगाच्या पलिकडचे आहात, आपल्यावर श्रीकृष्णांची खास कृपा आहे. आता तुम्ही लोक माझ्यावर अशी कृपा करा की ज्यामुळे मी सर्व जगात सदैव फक्त तुम्हा लोकांचेच यशोगान करत राहीन ॥१००॥

दिग्दर्शिनी टीका- भो लोकोत्तराः सर्वलोकश्रेष्ठा लोकातीता वा; दयध्वं दयां कुरुत। कथं? तदाह-युष्माकमिति एवकारेण अन्यनिरपेक्षता बोध्यते ॥१००॥

भावानुवाद- मूळ श्लोकातील 'लोकोत्तरा' पदाचा अर्थ आहे सर्व लोकांमध्ये श्रेष्ठ किंवा या जगाच्या पार असलेले. 'युष्माकमेव' पदाने 'एव' कारामधून श्रीनारदांची इतरांबद्दलची निरपेक्षता दिसून येते ॥१००॥

अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं
चकास्ति वैकुण्ठनिवासितोऽपि यत्।
मनुष्यलोको यदनुग्रह्यदयं
विलङ्घ्य वैकुण्ठमतीव राजते ॥१०१॥

[390]

[1/5/101-102]

श्लोकानुवाद- आहा! हे यदुकुल अत्यंत प्रशंसनीय आहे आणि याची शोभा वैकुण्ठातील पार्षदांपेक्षा जास्त आहे. तुम्हा लोकांच्या कृपेने हा मनुष्यलोक वैकुण्ठालाही ओलांडून सुशोभित दिसत आहे ॥१०१॥

दिग्दर्शिनी टीका- तद्धेतुत्वेन तेषां माहात्म्यभरं वर्णयन् परमगौरवेण साक्षादपि परोक्षमिवाह- अहो इति आश्चर्ये। अलमतिशयेन श्लाघ्यतमं बभूव। यद् यदोः कुलं वैकुण्ठलोक निवासिभ्यः श्रीगरुडादिपार्षदेभ्यः अपि सकाशात् चकास्ति शोभते। यस्य यदुकुलस्यानुग्रहात् सर्वत्र भगवद्भक्ति-विशेषविस्ताररूपात्। अयं मरणधर्मादियुक्तोऽपि मनुष्यलोकः वैकुण्ठलोकमप्यतिक्रम्य अत्यंतं शोभते। तत्रत्येषु श्रीकृष्णस्येदृशकारुण्याभावात् ॥१०१॥

भावानुवाद- 'ज्यामुळे मी सर्व जगभर आपले गुणगान करत फिरू शकेन'- असे म्हणण्याचे कारण सांगण्याकरिता श्रीनारद द्वारकावासियांचे माहात्म्य वर्णन करत आहेत. पण गौरवामुळे प्रत्यक्ष उपस्थित असूनही त्रयस्थाप्रमाणे सांगत आहेत- आहा! (आश्चर्याने) हे यदुकुल अतिशय प्रशंसनीय आहे, कारण हे वैकुण्ठलोकातील रहिवासी गरुडांसारख्या पार्षदांहूनही जास्त शोभिवंत आहे. यदुकुलाच्या कृपेने सर्वत्र भगवद्भक्त्या प्रसाराच्या रूपात भगवतांच्या कृपेची भरभराट दिसून येत आहे. म्हणून जन्म-मृत्युने परिपूर्ण असलेला हा मनुष्यलोक आता वैकुण्ठालाही ओलांडून म्हणजेच त्याच्यापेक्षाही अतिशय सुशोभित होतो आहे. या यदुकुलाबद्दल श्रीकृष्णांना जी करुणा वाटते, तशी करुणा वैकुण्ठवासी पार्षदांबद्दलही दिसून येत नाही ॥१०१॥

वृत्ता धरित्रि भवती सफलप्रयासा
यस्यां जनुर्वसति केलिचयः किलैषाम्।
येषां महाहरिरयं निवसन् गुहेषु
कुत्रापि पूर्वमकृतै रमते वहारै ॥१०२॥

श्लोकानुवाद- हे पृथ्वी! तुझे परिश्रमही सफल झाले, कारण तुझ्या पोटीच या यादवांनी जन्म घेतला आहे. ते तुझ्यावर रहातात आणि विविध लीला करतात; भगवान् श्रीकृष्णही

[391]

[1/5/102-105]

या यादवांच्या घरी राहून अनेक प्रकारच्या अद्भुत लीला करत आहेत।।१०२।।

दिग्दर्शनी टीका- एवं संकीर्तयन् परमानंदावेशेन तान् विहाय पृथिवीमेव संबोध्याह-वृत्तेति पञ्चभिः। यस्यां भवत्यां; एषां यादवानाम्। जनुर्जन्म वसतिर्वासः, केलिश्च क्रीडा तेषाञ्च यः समूहः। किल निश्चये। येषां यादवानां गृहेषु निवसन् महाहरिः श्रीदेवकीनंदनोऽयं रमते। कैः? कुत्रापि श्रीवैकुण्ठेऽयोध्यादावपि पूर्वं न कृता ये विहारस्तैरित्यर्थः।।१०२।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे यादवांचे गुणगान करत-करत श्रीनारद, परमानंदाच्या आवेशात यादवांचे गुणगान सोडून पृथ्वीदेवीला संबोधून म्हणू लागले, अहो पृथ्वी! तुमचे परिश्रम सफल झाले, कारण तुमच्या छातीवर या यादवांचा जन्म, निवास आणि लीला इत्यादी घडत आहे. 'किल' शब्दाचा निश्चय दर्शवण्यासाठी उपयोग केला आहे. श्रीदेवकीनंदनांच्या रूपात भगवान् याच यादवांच्या घरी निश्चितपणे रहात आहेत. कशा प्रकारे रहात आहेत? भगवान् श्रीहरिंनी वैकुंठ व अयोध्यासारख्या ठिकाणीसुद्धा ज्या लीला दाखवल्या नाहीत, आता त्याच अपूर्व लीला करत इथे सतत विराजमान आहेत।।१०२।।

येषां दर्शनसंभाषा स्पर्शानुगमनासनैः।

भोजनोद्वाहशयनैस्तथान्यैर्दृष्टिकैर्दृष्टैः।।१०३।।

दुश्छेदैः प्रेमसंबंधैरात्मसंबंधतोऽधिकैः।

बद्धः स्वर्गापवर्गोच्छ्रां छित्वा भक्तिं विवर्द्धयन्।।१०४।।

कृष्णो विस्मृतवैकुण्ठो विलासैः स्वैरनुक्षणम्।

नवं नवमनिर्वाच्यं विनतोति सुखं महत्।।१०५।।

श्लोकानुवाद- हे यादवांनो! पहाणे, स्पर्शणे, बोलणे, अनुगमन करणे, बसणे, खाणे, झोपणे आणि विवाहासारख्या शारिरिक गाढ संबंधांपेक्षाही श्रेष्ठ अशा प्रेम-संबंधाने आपण श्रीकृष्णांबरोबर बांधले गेले आहात. त्यामुळेच श्रीकृष्ण वैकुण्ठवासीयांना विसरून सतत अनेक प्रकारे लीलेंद्वारे आपल्या भक्तिचा प्रसार करीत तुम्हा लोकांना अनेक प्रकारे अवर्णनीय सुख देत आहेत।।१०३-१०५।।

[392]

[1/5/103-105]

दिग्दर्शनी टीका- न च स्वयमेव केवलं रमते, एतान् अपि नितरां रमयतीत्याह-येषामिति त्रिभिः। येषां यादवानां दर्शनादिभिः दैहिकैर्देहसंबंधिभिः प्रेम संबन्धैर्बद्धः सन् कृष्णः स्वैरसाधारणैर्विलासैः सुखं वितनोतीति त्रयाणामन्वयः। किं कुर्वन्? भक्तिं प्रेमलक्षणां विशेषेण वर्धयन्। किं कृत्वा? स्वर्गापवर्गयोरिच्छां:- स्वर्गं गत्वा भगवता सह विहरामेत्यतदूपां स्वर्गोच्छ्रां छित्वा निरस्य, सुधर्मापारिजातादीनां द्वारकायामेव प्राप्तेः; अपवर्गं जन्माद्यभावे च इच्छां छित्वा तथा सती पुनः पुनर्भगवता सहात्रावतरणाद्यसंभवात्। तथेत्युक्तसमुच्चये। तादृषैरिति वा; अन्वैश्च आतिथ्यादिभिः। दैहिक संबन्धानामनित्यत्वादिकमाशंक्याह- आत्मना यः संबन्धः। धारणया समाधिना वा संयोगस्ततोऽप्यधिकैरुत्कृष्टैः; अतो दूढैरचलैः; अतएव दुःश्छेदैः कथञ्चित् कदाचित् केनचिदपि छेत्तुमशक्यैरित्यर्थः। कथम्भूतं सुखम्? अनुक्षणं क्षणे क्षणे नवं नवम्; अतो महत् अतएव अनिर्वाच्यं निर्वक्तुमशक्यम्। अयं भावः यादवाः किल एते सच्चिदानंदविग्रहा एवेत्यनित्यत्वाद्याशंकापि नास्त्येव; प्रत्युत समाध्यादिद्वारा एकरूपस्येवाल्पस्य सुखस्य भोगः। देहावयवैस्तु तत् संबंधिभिरिन्द्रियवर्गैश्च बहुधा विचित्रमहासुखलाभः स्यादिति। तथा च दशमस्कंधे (श्रीमद्भा. १०/८२/२९-३०) - 'यद्विश्रुतिः श्रुतिर्नूतेदमलं पुनाति, पादाबनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम्। भूः काल भर्जितभगापि यदङ्घ्रिपद्म, स्पर्शात्थशक्तिरभिवर्षति नोऽखिलाथान्।।' तद्दर्शनस्पर्शनानु-पथप्रजल्प, -शय्यासनानशनसयौनसपिंडबंधः। येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्त्ततां वः, स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः।।' इति कुरुक्षेत्रयात्रायां युधिष्ठिरादीनां राज्ञां वचनमिदम्। अयमर्थः- यदिति पृथक् पदं यस्येत्यर्थः। विश्रुतिः कीर्तिः श्रुतिभिर्नुतास्तुता। इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनाति। यस्य पादाबनेजनपयो गंगा च; यस्य वचो वाक्यरूपं शास्त्रञ्च वेदाख्यं विश्वं पुनाति। किञ्च, कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्यास्तथाविधापि यस्याङ्घ्रिपद्मस्पर्शेन उत्था आविर्भूता शक्तिर्यस्याः सा नोऽस्माकमखिलाथान् अभितो वर्षति। तदिति स एवार्थः। स विष्णुः स्वयं येषां वो निरयवर्त्मनि संसारकारणे गृहे वर्त्तमानानामपि; बध्यते संबध्यते इति बंधः; दर्शनादिभिः संबन्धः सन्। स्वर्गापवर्गविरमः स्वर्गापवर्गाभ्यां सकाशात् विरमयति वितृष्णां करोतीति तथाभूत आस। परमसुखप्रदो बभूवेत्यर्थः। अनुपथोऽनुगतिः; प्रजल्पो गोष्ठी सवौनं विवाहसंबन्धः; सपिंडं दैहिकसंबन्धः इति।।१०३-१०५।।

भावानुवाद- श्रीकृष्ण फक्त स्वतःच आनंदित आहेत, असे नाही, तर ते यादवांनाही अत्यंत आनंद देत आहेत. हेच 'येषां' सारख्या श्लोकांमध्ये सांगितले गेले आहे. यादवांबरोबर दर्शनादि शारिरिक-संबंध आणि प्रेम-संबंधांमुळे बांधले गेल्याने श्रीकृष्ण अनेक प्रकारच्या लीला करून त्यांना अमुल्य सुख देत आहेत.

[393]

[1/5/103-105]

श्रीकृष्ण कशा लीला करत आहेत? प्रेमाभक्तिचं संवर्धन करीत लीला करत आहेत. प्रेमाभक्तिचे संवर्धन कसे करीत आहेत? स्वर्ग आणि मोक्षाचि इच्छा नष्ट करून म्हणजेच 'आम्ही स्वर्गात जाऊन भगवंतांबरोबर विहार करू', ही इच्छा दूर करीत आहेत, कारण स्वर्गातील श्रेष्ठ संपत्ति सुधर्मा सभा आणि पारिजात वृक्ष, हे दोन्ही द्वारकेतच उपलब्ध असल्याने यादवांना स्वर्गात जाण्याची इच्छा राहिलेली नाही.

यादवांची मोक्षाची इच्छाही नाहिशी झाली आहे. म्हणजेच यादवांना जन्म-मरणादि गोष्टी लागू नाहीत, पण ते भगवंतांबरोबर पुनःपुन्हा पृथ्वीवर अवतार घेतात, त्यामुळे त्यांची मुक्तीची इच्छाही सहजपणे नष्ट झाली आहे. श्रीकृष्णांबरोबर त्यांचे जे संबंध आहेत तेही अतूट आहेत, म्हणजेच झोपणे, जेवणे आणि उठणे-बसणे अशासारखे सर्व संबंध भौतिकाप्रमाणे दिसूनही अशाश्र्वत नाहीत, तर आत्मिक संबंधापेक्षाही जास्त उत्तम प्रेमसंबंध आहेत. इथे आत्मिक संबंधापेक्षाही याचा अर्थ ध्यान, धारणा आणि समाधिमधून आत्म्याबरोबर परमात्म्याचे जे संबंध किंवा योग आहे, त्यापेक्षाही अधिक उत्कृष्ट असल्याने यादवांचा हा संबंध स्थिर आणि अतूट प्रेमाने बांधला गेलेला आहे।

जर प्रश्न असेल की त्या प्रेमसंबंधांचे सुख कसे आहे? याच्या उत्तरादाखल सांगत आहोत की ते सुख क्षणोक्षणी नवे-टवटवीत रहाणारे आहे. म्हणून हे अत्याधिक सुख अवर्णनीय असल्याने मी या सुखाचे वर्णन करण्यास असमर्थ आहे. इथे शंका निघू शकेल की ते सुख जर देहासंबंधी असलेल्या प्रेमसंबंधाने निर्माण झालेले असेल तर मग ते अशाश्र्वत नाही का? याच्या उत्तर देत सांगत आहोत की सर्व यादव सच्चिदानंदमय आहेत, म्हणून त्या सुखाच्या शाश्र्वततेविषयी शंकाच नाही, उलट हे सुख देहासंबंधी असूनही आत्म्याच्या समाधि सुखापेक्षाही जास्त उत्तम आहे. समाधिमधून ज्या प्रकारचे सुख प्राप्त होते, ते अगदी थोडेसेच, पण श्रीकृष्णांबरोबरच्या देहसंबंधामुळे यादवांना मिळणारे सुख आत्यंतिक महान आहे. ज्या प्रकारे देहाचे अवयव आणि त्यांच्याशी संबंधीत इंद्रिय असल्याने त्यांच्याद्वारे अनेक प्रकारचे सुख प्राप्त होते, त्याच प्रकारे यादवांच्या अर्भौतिक

[394]

[1/5/103-106]

सच्चिदानंदमय शरीर व इंद्रियांपासून तसेच सुख प्राप्त होते. जसं, दशम-स्कंधात कुरुक्षेत्र यात्रेच्या वेळी महाराज श्रीयुधिष्ठिर यादवांना म्हणतात- "सर्व श्रुति ज्यांच्य किर्तीचे गाण करतात, त्या भगवंतांचे पाद-प्रक्षालन (चरणामृत) जळ असलेल्या गंगादेवी आणि वेद-वाक्य असलेली शास्त्रे या विश्वाला अत्यंत पवित्र करत आहेत. कालमानानुसार पृथ्वीचे भाग्य जळाल्यावरही ज्या श्रीचरणकमलांच्या शक्तिच्या प्रभावाने पृथ्वी आम्हाला परत सर्व प्रकारच्या अर्थांचे दान करत आहे, त्या खुद्द भगवंतांनी तुम्हा लोकांबरोबर दर्शन, स्पर्शन, अनुगमन, उपवेशन (सोबत बसणे), भोजन, शयन आणि इतरही शारिरिक संबंधांमधून आपल्या भक्तिचे वर्धन करून आणि स्वर्ग व मोक्षाची इच्छा नाहीशी करून तुम्हा लोकांना सर्व प्रकारच्या विषयांच्या तहानेपासून मुक्त केले आहे."

या दोन श्लोकांचे तात्पर्य असे की जरी श्रीकृष्णांच्या चरणकमलातून उगम पावलेली श्रीगंगादेवी आणि त्यांच्या मुखामधून निघालेली वाणी म्हणजेच वेद-शास्त्र, हे दोन्ही या विश्वाला पवित्र करत आहेत, तरी काळानुक्रमाने पृथ्वीचे माहात्म्य (शक्ति) लोप पावली आहे. तरी श्रीकृष्णांच्या अस्तित्वामुळे त्यांच्या श्रीचरणकमलांच्या स्पर्शाने पृथ्वी पुन्हा सर्व प्रकारचे अर्थ देत आहे. ते श्रीकृष्ण तुम्हा यादवांशी विवाह-संबंध (सयौन) आणि देह-संबंधामध्ये (सपिंड) बांधले जाऊन संसाराचे कारण स्वरूप असलेल्या घरात रहात आहेत. ते दर्शन, स्पर्शन अशासारख्या गोष्टींद्वारे तुम्हा लोकांची स्वर्ग व मोक्षाची इच्छा दूर करून तुम्हाला महान सुख देत आहेत, म्हणजेच तुम्हा लोकांच्या भक्ति सुखाची वाढ करत आहेत।।१०३-१०५।।

शय्यासनाटनालाप-क्रीडास्नानाशनादिषु।

वर्त्तमाना अपि स्वान् ये कृष्णप्रेम्णा स्मरन्ति न।।१०६।।

श्लोकानुवाद- तुम्ही लोक शयन, भोजन, उपवेशन, भ्रमण, परस्पर वार्ता, विहार, स्नान अशा आचरणामधून श्रीकृष्णांच्या प्रेमाने बांधले जाऊन आपल्या पुत्र-पत्नी अशा परिवाराचेही स्मरण करत नाही।।१०६।।

[395]

[1/5/106-107]

दिग्दर्शनी टीका- अतएव शय्यादिषु वर्त्तमाना अपि कृष्णप्रेम्णा हेतुना स्वान् स्वकीयान् तत्तदर्थान् पुत्रकलत्रादीन् वा। यद्वा, आत्मनोऽपि न स्मरन्ति-कुत्र तिष्ठामः किंवा कुर्मः इत्यादिकं किमपि नानुसंदधत इत्यर्थः। तत्र तत्र सर्वदैव श्रीकृष्णाविष्ट चित्तत्वात्। एवं तेषां परमविषयभोग-संपत्तावपि श्रीकृष्णप्रेमपूरनिमग्नत्वं दर्शितम्। तथा च दशमस्कंधे (श्रीमद्भा. १०/९०/४६)- 'शय्यासनाटनालाप क्रीडास्नानाशनादिषु। न विदुः संतमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः।।' इति। अतएव पादो कार्तिकमाहात्म्ये श्रीकृष्णसत्यासंवादे- 'एते हि यादवाः सर्वे मदगणा एव भामिनि। सर्वदा मत्प्रिया देवि मत्तुल्यगुणशालिनः।।' इति।।१०६।।

भावानुवाद- म्हणून हे यादव शयन, भोजनादि क्रिया करताना श्रीकृष्ण-प्रेमामुळे आपापल्या देहाची आणि देह-संबंधीय पुत्र-पत्नी अशा परिवाराचीहि आठवण करत नाहीत. किंवा ते स्वतःला असे विसरले आहेत की त्यांना 'कुठे जायचंय, काय करायचंय'- याचंही भान रहात नाही, कारण ही सारी कामे करतानाही त्यांचं चित्त सदैव श्रीकृष्णांनीच वेढलेले असते. अशा प्रकारे अत्यंत विषय-संपत्तिचा उपभोग घेतानाही श्रीकृष्णांच्या प्रेमरसात बुडलेल्या यादवांचं दर्शन घडवलं आहे. या विषयी दशम-स्कंधातही सांगितलं गेलं आहे- "श्रीकृष्णांनी ज्यांचं चित्त घेरलं आहे असे यादव झोपणे, बसणे, फिरणे, बोलणे, खेळणे, स्नान आणि भोजन अशा विषयांमध्ये आपापले शारिरिक संबंध विसरलेले असतात." पद्मपुराणात कार्तिक-माहात्म्यामध्ये श्रीकृष्ण आणि सत्यभामेमधील संवादातही म्हंटलं गेलं आहे- "हे भामिनि! मी ब्रह्मादि देवांच्या प्रार्थनेमुळे या पृथ्वीवर आपल्या गोतावळ्यासह अवतीर्ण झालो आहे, म्हणून हे यादवही माझ्याबरोबर अवतीर्ण झाले आहेत. हे देवी! हे सारे माझे आप्त-जन आहेत, सदैव माझे प्रिय आणि माझ्यासारखेच गुणवान आहेत"।।१०६।।

महाराजाधिराजायमुग्रसेन-महाद्भुतः।

महासौभाग्यमहिमा भवतः केन वर्णयताम्।।१०७।।

श्लोकानुवाद- हे महाराजाधिराज उग्रसेन! आपणही जगात श्रीकृष्णांच्या कृपेस पात्र म्हणून प्रसिद्ध आहात. आपल्या अद्भुत सौभाग्याचा महिमा कोण वर्णन करू शकेल?।।१०७।।

[396]

[1/5/107-109]

दिग्दर्शिनी टीका- एवं सामान्येनोक्तवा अधुना तेष्वेव राजत्वेन भगवत्कृपा-विशेषविषयत्वेन वा श्रेष्ठमुग्रसेनं संबोध्य तस्यैव माहात्म्यमाह- महाराजेति सार्द्धत्रयेण। हे महाराजानां श्रीयुधिष्ठिरादीनामपि अधिराज! अयमिति सुप्रसिद्धः। सर्वैः साक्षादनुभूयमानो वेत्यर्थः। केन वर्णयताम्? अपि तु न केनचिदपि वर्णयितुं शक्य इत्यर्थः।।१०७।।

भावानुवाद- अशा प्रकारे सर्वसामान्यपणे यादवांचा महिमा सांगून आता त्यांचे महाराज श्रीउग्रसेन यांना जगामध्ये श्रीकृष्णांच्या विशेष कृपेस पात्र ठरऊन व त्यांच्याबद्दल योग्य ती गौरवपूर्ण विशेषणे वापरून त्यांचे माहात्म्य कथन करत आहेत. हे महाराजाधिराज उग्रसेन! आपण महाराज श्रीयुधिष्ठिरांसारख्या राजांचेही राजे आहात, म्हणून या जगामध्ये प्रसिद्ध आणी सर्व लोकांच्या अनुभवास आलेल्या आपल्या महतिचे वर्णन कोण करू शकेल?।।१०७।।

अहो महाश्र्वर्यतरं चमत्कारभराकरम्।
पश्य प्रियजनप्रीतिपारवश्यं महाहरेः।।१०८।।

श्लोकानुवाद- ओहो! काय आश्चर्याची गोष्ट आहे! आता प्रत्यक्ष भगवान् श्रीहरिंचे आपल्या प्रेमीजनांवरील अद्भुत प्रेमाच्या अधिन होणे तर पहा!।।१०८।।

दिग्दर्शिनी टीका- तमेव दर्शयितुं श्रीकृष्णस्य भक्तवात्सल्यविशेषमाह- अहो इति सार्द्धद्वयेन। चमत्कारस्य विस्मयविशेषस्य आकरं जन्मक्षेत्रम्। प्रियजनेषु या प्रीतिः प्रेमा तदधीनत्वम्।।१०८।।

भावानुवाद- आता वरील सौभाग्याचा महिमा दाखऊन देण्याकरिता श्रीकृष्णांच्या भक्तवत्सलतेचं वर्णन करत आहोत. श्रीकृष्ण आपल्या प्रियजनांच्या प्रेमाला किती वश होतात, त्याचा हा अद्भुत महिमा पहा; म्हणजेच प्रियजनांच्या प्रेमामधून श्रीकृष्णांचे आधिन होणे पहा।।१०८।।

यदुराज भवंतं स निषण्णं परमासने।
अग्रं सेवकवत्तिष्ठन् संबोधयति सादरम्।।१०९।।

[397]

[1/5/109-110]

श्लोकानुवाद- हे यदुराज! जेव्हा आपण या महाराजांना योग्य अशा उच्च सिंहासनावर विराजता, तेव्हा आपल्या समोर श्रीकृष्ण सेवकाप्रमाणे उभे राहून आदराने असे म्हणतात-।।१०९।।

दिग्दर्शिनी टीका- तदेवाह-यदुराजेति सार्धेन। परमासने महाराजोचित सिंहासनवरे निषण्णमुपविष्टम्; अग्रे अभिमुखे।।१०९।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादात खुलासा होतो।।१०९।।

भो निधारय देवेति भृत्यं मामादिशेति च।
नदभवद्भूयो नमोऽ भीक्षणं भवत्संबंधिने नमः।।११०।।

श्लोकानुवाद- "हे देव! कृपया ऐका. मी आपला सेवक आहे, मला योग्य तो आदेश द्या." म्हणून मी आपल्याला वारंवार प्रणाम करतो आणी ज्यांच्याशी आपला संबंध आहे, त्यांनाही प्रणाम करतो।।११०।।

दिग्दर्शिनी टीका- कथं तदाह- भो इति। भो देव। निधारय अवधानप्रसादं विधेहि। भृत्यं सेवकं अवश्यभरणीयं वा। तदुक्तं श्रीभगवतैव दशमस्कंधे (श्रीमद्भा. १०/४५/१४) - 'मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः। बलिं हरंत्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः।।' इति। उद्धवेनापि तृतीयस्कंधे (श्रीमद्भा. ३/२/२२) - 'तत्तस्य कैकर्यमलं भूतान्नो विग्लापयत्यंग, यदुग्रसेनम्। तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठिधिष्णो, न्यबोधयद्देव! निधारयेति।।' भूतान् भृत्यान्नोऽस्मान्; तत्तस्माद्भवद्भय इति। बहुत्वं गौरवेण सर्वयादवापेक्षया वा। भवतां संबंधिनेऽपि कस्मैचित्तमः अस्तु तावद्भवद्भयो नमः इत्यर्थः। यद्वा, इत्थं सर्वथा पर्यवसितं श्रीभगवतो महिमविशेषमामृग्व उपसंहारे तमेव प्रणमति भवत् संबंधिन इति।।११०।।

भावानुवाद- महाराज उग्रसेनांच्या सौभाग्याचा महिमा कसा आहे? हे 'भो' सारख्या श्लोकांमध्ये सांगत आहोत- हे देव! कृपा करा, माझ्यावर प्रसन्न होऊन ऐका, मी आपला सेवक आणी भृत्य (ज्याचे पालन करणे आवश्यक आहे असा) आहे- असं श्रीकृष्ण स्वतः म्हणतात. जसं श्रीमद्भागवतात सांगितलं आहे- "हे देव! मी आपल्या जवळ राहिल्याने राजेच काय पण देवताही आपल्याला पूजेच्या भेटी देतील." श्रीउद्धव म्हणाले, "हे विदुर! श्रीकृष्णांनी स्वतः भगवान् असूनही

[398]

[1/5/110-112]

ज्या प्रकारे महाराज उग्रसेनांचे दास्यत्व स्वीकारले होते, त्याचे स्मरण करून माझ्यासारख्या दासांच्या मनालाही दुःख होते. हाय! ही काही साध्या दुःखाची बाब आहे का? उग्रसेन राजसिंहासनावर बसलेले आहेत आणी श्रीकृष्ण त्यांच्यापुढे उभे आहेत! इतकंच नाही,

'महाराज, कृपया लक्ष द्या', श्रीकृष्ण अशा प्रकारे संबोधून बोलतात." इथे श्रीनारदांनीही 'भवद्भयो' पदाचा उपयोग केला आहे. म्हणजे ते फक्त उग्रसेनाचा महिमा वर्णन करत आहेत, पण बहुवचन वापरत आहेत. का? त्यांचा आदर करण्याकरिता किंवा सर्व यादवांना उद्देशून असे म्हणत आहेत. म्हणून आपल्याला प्रणाम करण्याची गोष्टच काय, पण आपल्याशी संबंधीत असलेल्या सर्व महात्म्यांना माझा प्रणाम आहे. किंवा हे म्हणणे संपूर्णपणे भगवंतांच्या महिम्यामध्ये परिणीत होत आहे. म्हणून श्रीनारद शेवट करताना 'भवत् संबंधिने नमः' म्हणून श्रीकृष्णांनाच प्रणाम करत आहेत।।११०।।

श्रीपरीक्षिदुवाच-

ततो ब्रह्मण्यदेवानुवर्त्तिनो यदवोऽखिलाः ।
सपादग्रहणं नत्वा मातरुर्चुर्महामुनिम् ।।१११।।

श्लोकानुवाद- श्रीपरीक्षित म्हणाले- हे माते! त्यानंतर ब्रह्मण्यदेव श्रीकृष्णांचे अनुकरण करणारे ते सर्व यादव श्रीनारदांच्या चरणकमलांना स्पर्श करून नमस्कार करत अशा प्रकारे बोलू लागले।।१११।।

दिग्दर्शिनी टीका- ततस्तद्वाक्यानंतरं ब्रह्मण्यदेवस्य श्रीकृष्णस्यानुवर्त्तिनः । अतएव सपादग्रहणं नत्वा भक्त्या तस्य पादौ धृत्वा तयोः प्रणम्येत्यर्थः । हे मातरुत्तरे! ।।१११।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच समजून येतं।।१११।।

श्रीयादवा ऊचुः-

श्रीकृष्णस्यापि पूज्यस्त्वमस्मदीयमहाप्रभोः ।
कथमस्मान्महानीचात्रीचवत्रमसि प्रभो ।।११२।।

[399]

[1/5/112-114]

श्लोकानुवाद- श्रीयादवगण म्हणाले- हे परम आराध्य देवर्षि श्रीनारद! आपण आमच्या श्रीकृष्णांनाही पूजनीय आहात! मग आपण नीचांमधलेही महानीच असलेल्या आम्हा लोकांना कशासाठी वारंवार प्रणाम करत आहात? ।।११२।।

दिग्दर्शिनी टीका- प्रभो! हे परमाराध्यपाद।।११२।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच दिसून येतं।।११२।।

जितवाकपतिनैपुण्य यदिदं नस्त्वयोदितम् ।
तदसंभावितं न स्याद्यादवेन्द्र-प्रभावतः ।।११३।।

श्लोकानुवाद- आपण वाकचातुर्यात वाकपटुंचाही पराभव केला आहे; म्हणून आपण आमच्या माहात्म्याचे जे वर्णन केले आहे, ते यादवेन्द्र श्रीकृष्णांच्या प्रभावाने अशक्य नाही।।११३।।

दिग्दर्शिनी टीका- जितं वाकपतेर्ब्रह्मणोऽपि नैपुण्यं वाकचातुर्यं येन तस्य संबोधनम्: अनेन वाकचातुर्येणैव त्वयोचते, न तु तत्त्वविचारेणेति भावः । तथापि नोऽस्माकं यदिदं पूर्वोक्तं माहात्म्यमुदितमुक्तं, तत् त्वदुक्तं सर्वं श्रीयादवेन्द्रस्य प्रभावतः असंभावितं न स्यात् किंतु घटत एवेत्यर्थः ।।११३।।

भावानुवाद- 'हे वाकपटुंना जिंकणारे!' या संबोधनाचा अर्थ हा की आपण वाकपटु श्रीब्रह्मांचाही संभाषण चातुर्यात पराभव केला आहे. म्हणून आपण आमचे जे काही माहात्म्य कथन केले आहे, ते फक्त आपले संभाषण चातुर्य आहे, तत्व विचाराने यथायोग्य नाही. तरीही आपण आमचे जे माहात्म्य वर्णन केले, ते यादवेन्द्र श्रीकृष्णांच्या प्रभावाने अशक्य नाही आणि तसे सौभाग्य आम्हाला मिळालेलेही आहे।।११३।।

तस्य केनपि गंधेन किं वा कस्य न सिद्धयति ।
महादयाकरो योऽयं निरुपाधिसुहृत्तमः ।।११४।।

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांबरोबर कुठल्याही प्रकारच्या संबंधांचा गंध देखील असला तरी सर्वांना सर्व सिद्धी प्राप्त होऊ शकतात, कारण ते दयेचे सिद्ध आणि निरपेक्ष श्रेष्ठ बंधू आहेत।।११४।।

[400]

[1/5/114-115]

दिग्दर्शिनी टीका- तत्र हेतुं वदंतस्तस्य परममाहात्म्यं वर्णयन्ति-तस्येति द्वाभ्याम् यादवेन्द्रस्य गंधेन दूरसंबंधेनापि । तत्रैव हेतुमाहुः- महेत्यादिना । यो यादवेन्द्रोऽयं महादयाया आकर उत्पत्तिस्थानम् । महादयापि न किञ्चित् प्रत्युपकारापेक्षयेत्याहुः-निरुपाधीति । अहेतुकपरमोपकारिश्रेष्ठ इत्यर्थः ।।११४।।

भावानुवाद- आता सांगितलेल्या महिम्याचे मूळ कारण असलेल्या यादवेंद्र श्रीकृष्णांचे माहात्म्य 'तस्य' सारख्या दोन शोकांमधून वर्णन करत आहोत. यादवेंद्र श्रीकृष्णांशी दूरान्वयानेही संबंध असला तरी सर्वांचं सर्व सुफळ होतं, कारण ते महान दयेचे उगमस्थान आहेत. जर म्हणाल की ते दयेचे उगमस्थान आहेत, हे खरे, पण जर त्यांच्या या दयेची परतफेड म्हणून जराशाही उपकारांची अपेक्षा त्यांना असेल तर ती दयेचे मुल्य ते काय? याकरिताच सांगतो की श्रीकृष्णांची दया निरुपाधिक म्हणजेच निरपेक्ष परम-उपकारक श्रेष्ठ-सुहृद् आहे।।११४।।

महामहिमपाथोधिः स्मृतामात्रोऽखिलार्थदः।
दीननाथैकशरणं हीनार्थाधिकसाधकः।।११५।।

श्लोकानुवाद- ते महामहिम्याचे सागर आहेत, त्यांचं फक्त स्मरण केले तरी ते सर्व फळ देऊन टाकतात आणि ते दीनानाथ आहेत म्हणजेच अनाथांचे एकमात्र आश्रयस्थान आहेत. खास करून ते हीन-दीन व्यक्तिंवर विशेष कृपा करतात।।११५।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्रापि न वाञ्छानुसारेण किंतु वाञ्छातीतमपि संपादयतीत्याहुः-महेति। वाञ्छातीतफलप्रदत्वादिरूपो महामहिमा तस्य पाथोधिः समुद्रः गभीरापारस्थिराश्रयः। तच्च न चिरेण न चाधिकार्यपेक्षया इत्याहुः-स्मृतमात्रः सन्। पाठांतरे स्मृतिमात्रेण मनसि चिंतामात्रेणैव अखिलानामेव अर्थान् पुरुषार्थान् ददातीति तथा सः। तत्रापि ये दीना आकिञ्चना आर्त्ता वा अनाथाश्चान- आश्रयास्तेषामेकमद्वितीयं शरणं रक्षिता आश्रयो वा। तत्रापि ये हीना परमनीचा धर्मज्ञानभक्त्यादिरहिता वा तेषामर्थान् सर्वेभ्योऽधिकं यथा स्वात्तया साधयतीति तथा सः। एवं तस्य महादयाकरत्वादि महिमविशेषादस्माकञ्च परमदीनहीनत्वात्तस्य कारुण्यभरोऽस्मासु युक्त एवेति तत्प्रभावात्। सर्वमस्माकं घटत एवः तथापि सर्वं तत्तस्मिन्नेव विचारेण पर्यवस्यति न त्वस्मासु। अतः केवलमस्मानालक्ष्य तथा वर्णनं वाकचानुयदिवेति भावः।।११५।।

[403]

[1/5/118-119]

न जानीमः कदा कुत्र पुनरेष व्रजेदिति।

उद्धवो नित्यमभ्यर्णं निवसन् सेवते प्रभुम्।।११८।।

श्लोकानुवाद- आमचे प्रभु श्रीकृष्ण न जाणे पुन्हा कधी कुठे जातील, या विचाराने आमचे दुःख कधीच दूर होत नाही म्हणजेच ताटातूट होण्याच्या भयाने भगवंतांना पहात असूनही आम्हाला पूर्ण सुख कधीच मिळत नाही. पण श्रीउद्धव सदैव श्रीकृष्णांच्या जवळ राहून त्यांची सेवा केल्याने सुखात रहातात।।११८।।

दिग्दर्शिनी टीका- तत्र हेतुः- नेति भाविविच्छेदाशंकया दर्शनेऽपि सम्यक् सुखं न स्यादित्यर्थः। उद्धवश्च सदा सुखीत्याहुः-उद्धव इति।।११८।।

भावानुवाद- श्लोकानुवादातच समजतं।।११८।।

स्वगम्य एव विषये प्रेषयेद्भगवानमुम्।

कौरवावृत्तसाम्ब्वीयमोचनादिकृते क्वचित्।।११९।।

श्लोकानुवाद- भगवान् श्रीकृष्णांना काही खास कार्यासाठी ज्या ठिकाणी स्वतः जाणं आवश्यक असतं, त्या ठिकाणी ते श्रीउद्धवांना आपल्या प्रतिनिधीच्या रूपात पाठवतात. जसं एकदा सांबाची कौरवांपासून सुटका करण्यासाठी श्रीउद्धवांनाच पाठवलं होतं।।११९।।

दिग्दर्शिनी टीका- ननु कदाचिद् गोकुले, कदापि हस्तिनापुरादौ प्रेषणात्तस्यापि भगवद्विच्छेददुःखं स्यादेव, तत्राहुः- स्वगम्य इति। स्वयं भगवतो गम्ये गमनयोग्ये क्वचित् कस्मिन्नपि विषये स्थान एव नान्यत्र। अमुमुद्धवम्; कौरवैर्भीष्मदुर्योधनादिभिरावृत्तः दुर्योधनकन्याहरणात्रिरुद्धो यः सांबो जांबवतीसुतस्तदीय मोचनादि निमित्तमेव। आदिशब्देन श्रीनंदब्रजजनाश्रासनादि; तच्च परमरहस्यत्वात् प्रकाशयति। अतो भगवत् प्रियजनमोच-नाश्रासनादिना भगवत् संगमसुखादप्यधिकं तस्य सुखं फलतीति भावः।।११९।।

भावानुवाद- जर म्हणाल की भगवान् श्रीकृष्ण श्रीउद्धवांना कधी गोकुळात, कधी हस्तिनापुर अशा अनेक ठिकाणी पाठवतात, म्हणून त्यांनाही भगवंतांचा वियोग झाल्यामुळे दुःख होत असणार. याचसाठी 'स्वगम्य' सारखे पद सांगत आहोत. श्रीभगवान् त्यांना आपण स्वतः जाण्यायोग्य ठिकाणी कधी-कधी पाठवतात- हे खरे, पण इतर कुठल्याही ठिकाणी पाठवत नाहीत. ज्या प्रकारे दुर्योधनाच्या कन्येचं हरण केल्यामुळे

[404]

[1/5/119-121]

जांबवतीचे पुत्र सांब यांना भीष्म-दुर्योधनादि कौरवांनी कैद केल्यानंतर त्यांच्या सुटकेसाठी श्रीउद्धवांनाच पाठवलं होतं. 'आदि' शब्दाने श्रीनंदादि ब्रजवासियांना आश्रासन देणे सुद्धा यात जमेस धरावे लागेल, कारण हा विषय परम रहस्यमय असल्याने इथे दाखवण्यात आलेला नाही. म्हणून आपल्या प्रियजनांची मुक्ति आणि त्यांना आश्रासन देण्यासारख्या खास कामांकरिता श्रीकृष्ण केवळ श्रीउद्धवांनाच आपल्या प्रतिनिधीच्या रूपात पाठवतात. अशा प्रकारे जरी त्यांना भगवंतांच्या वियोगाचं दुःख होतं, तरी भगवंतांच्या प्रियभक्तांची सुटका आणि त्यांना आश्रस्त करण्यासारख्या कामांमध्ये भगवंतांच्या सहवासापेक्षाही जास्त सुख श्रीउद्धवांना प्राप्त होतं।।११९।।

यस्तिष्ठन् भोजनक्रीडा-कौतुकावसरे हरेः।

महाप्रसादमुच्छिष्टं लभते नित्यमेकलः ॥१२०॥

श्लोकानुवाद- श्रीकृष्णांच्या भोजन, क्रीडा, विहार इत्यादि वेळीही श्रीउद्धव त्यांच्या बरोबर असतात आणि ते एकटेच श्रीकृष्णांनी उष्टावलेल्या महाप्रसादाचा स्वाद घेतात ॥१२०॥

दिग्दर्शीनी टीका- उक्तामेव तस्य सदा निकटवर्तितया सेवां प्रपञ्चयन्ति- य इत्यादिना प्रापयतीत्यंतेन । हरंभोजनक्रीडैव कौतुकं ततसमये महाप्रसादरूपं उच्छिष्टं भोजनोच्छेषमत्रादि ॥१२०॥

भावानुवाद- वर सांगितलेल्या प्रकारे ते सदैव श्रीकृष्णांजवळ राहून त्यांची सेवा करतात. श्रीउद्धवांच्या सेवेविषयी 'यस्तिष्ठन' सारख्या श्लोकापासून सुरुवात करून 'प्रापयति' (श्लोक क्रमांक १२२) पर्यंत काही श्लोकांमध्ये वर्णन केलं गेलं आहे. भगवान् श्रीकृष्णांचे भोजन, क्रीडा, विहार अशासारख्या वेळेसही श्रीउद्धव त्यांच्या बरोबर राहून त्यांनी उष्टावलेला महाप्रसाद प्राप्त करतात ॥१२०॥

पादारविदद्दं यः प्रभोः संवाहयन् मुदा ।
ततो निद्रासुखाविष्ट शैते स्वांके निधाय तत् ॥१२१॥